बृहन्मुंबई
महानगरपालिका

Brihanmumbai
Municipal
Corporation

वार्षिक प्रकाशन
२०२५

छत्रपती शिवाजी महाराज यांचा पुतळा, सेठ तुलसीदास किलाचंद उद्यान,
स्वराज्यभूमी (गिरगाव चौपाटी)

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

वार्षिक प्रकाशन
२०२५

बृहन्मुंबईमहानगरपालिकेकरिताश्रीम. रसिका स. देसाई, महानगरपालिका सचिव ह्यांनी हे प्रकाशन संपादित करून, महानगरपालिका मुख्य कार्यालय, महापालिका मार्ग, मुंबई-४००००१ येथे प्रसिध्द केले.

मुद्रक : व्यवस्थापक,
महानगरपालिकामुद्रणालय, मुंबई-४०००११.

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे

बोधचिन्ह

चार भाग असलेल्या आकृतीबंधासभोवार सोनेरी रंगाची फुलाफुलांची वेलबुट्टी आहे. शुचिता व सौंदर्याचे प्रतीक असे पूर्ण विकसित कमलपुष्प वेलबुट्टीच्या खालच्या बाजूला असून, शिरोभागी सामर्थ्यशाली वनराज विराजमान झालेला आहे. बोधचिन्हाच्या चौकटीमध्ये खालीलप्रमाणे कोरीव काम आहे :-

: मुंबई म्हणजे भारताचे प्रवेशद्वार. त्याचे प्रतीक म्हणून गेटवे ऑफ इंडियाची प्रतिकृति.

: गतिमान चक्र म्हणजे प्रतिकात्मक कारखाना, त्यावरून मुंबईचे औद्योगिक महत्त्व व महात्म्य ध्वनित होते.

: हाकारलेल्या तीन जहाजांचे रेखाचित्र म्हणजे मुंबईचे बंदर व औद्योगिक केंद्र म्हणून असलेल्या महत्त्वाचे द्योतक.

: स्थानिक स्वराज्य संस्थेचे प्रशासकीय केंद्र म्हणून बृहन्मुंबई महानगरपालिका मुख्य कार्यालयाचे रेखाचित्र.

उपरोक्त आकृतीबंधाच्या पायथ्याशी '**यतो धर्मस्ततो जयः**' हे ब्रीदवाक्य सुवर्णाक्षरांत कोरलेले आहे.

अनुक्रमणिका

भुषण गगराणी, प्रशासक ह्यांचे प्रास्ताविक

श्रीमती रसिका स. देसाई, महानगरपालिका सचिव ह्यांची प्रस्तावना

महानगरपालिका अधिका-यांची नांवे व छायाचित्रे.

महत्त्वपूर्ण घटना व सांख्यिकी माहिती : १ ते २२

शहर प्रशासन : २३ ते ४४

१) शहर प्रशासन प्रस्तावना २३
२) नागरी सचिवालय २४
३) वैधानिक महानगरपालिका लेखापरीक्षा (महानगरपालिका मुख्य लेखापरीक्षक ह्यांचे खाते) २५
४) सामान्य प्रशासन विभाग २७
५) कामगार खाते २९
६) लेखापरीक्षा आणि लेखा ३०
७) माहिती तंत्रज्ञान विभाग ३४
८) पाणी पुरवठा व मलनि:सारण खात्याचा अर्थ व प्रशासन कक्ष ३५
९) करवसुली (करनिर्धारण व संकलन खाते) ३६
१०) जनसंपर्क विभाग ३८
११) विधि खाते ३९
१२) मध्यवर्ती खरेदी खाते ३९
१३) प्रमुख अधिकारी (चौकशी) विभाग ४०
१४) महानगरपालिका सुरक्षा दल ४१
१५) महानगरपालिका मुद्रणालय ४२
१६) मध्यवर्ती पुराभिलेख कक्ष ४३

पाणी पुरवठा ४५ ते ४६

जल अभियंता खाते

शिक्षण विभाग : ४७ ते ५६

आरोग्य सेवा : ५७ ते ७२

१) कुष्ठ रुग्णांसाठी ॲक्वर्थ महानगरपालिका रुग्णालय ६४

२) संसर्गजन्य रोगांचे कस्तुरबा रुग्णालय ६८

वैद्यकीय सहाय्य व शिक्षण : ७३ ते ११०

१) राजे सातवे एडवर्ड स्मारक रुग्णालय व सेठ गोर्धनदास सुंदरदास वैद्यकीय महाविद्यालय ७३

२) बा. य. ल. नायर धर्मादाय रुग्णालय आणि टोपीवाला राष्ट्रीय वैद्यकीय महाविद्यालय ८१

३) नायर रुग्णालय दंत महाविद्यालय ९१

४) लोकमान्य टिळक महानगरपालिका सर्वसाधारण रुग्णालय आणि लोकमान्य टिळक महानगरपालिका वैद्यकीय महाविद्यालय, शिव ९६

५) सेठ आत्मासिंग जेसासिंग बांकेबिहारी महानगरपालिका कान, नाक व घसा रुग्णालय फोर्ट १०८

६) बृहन्मुंबई महानगरपालिकेची क्षयरोग नियंत्रण सेवाकार्ये १०८

अभियांत्रिकी सेवा १११ ते १३८

१) नगर अभियंता ह्यांचे खाते १११

२) पर्यावरण खाते ११२

३) प्रमुख अभियंता ह्यांचे करावयाची कामे :

(१) प्रमुख अभियंता (पर्जन्य जलवाहिन्या) ११४

(२) प्रमुख अभियंता (मलनि:सारण प्रकल्प) ११७

(३) प्रमुख अभियंता (मलनि:सारण प्रचालन) ११८

(४) प्रमुख अभियंता (मुंबई मलनि:सारण विल्हेवाट प्रकल्प) १२०

(५) प्रमुख अभियंता (रस्ते व वाहतूक) १२१

(६) प्रमुख अभियंता (पूल) १२४

(७) प्रमुख अभियंता (यांत्रिकी व विद्युत) १२५

(८) घन कचरा व्यवस्थापन खाते १२६

(९) विकास नियोजन — १३२
(१०) नागरी प्रशिक्षण संस्था व संशोधन केंद्र — १३४
(११) मालमत्ता आणि भूमी व्यवस्थापन — १३६
(१२) महानगरपालिका विद्युत धुलाई केंद्र — १३८

अग्निशमन दल — १३९ ते १४२

आपत्कालिन नियंत्रण — १४३ ते १४८

परवाना नियंत्रण :१४९ ते १५६
१) अनुज्ञापन खाते — १४९
२) दुकाने व आस्थापना — १५०
३) मंडया — १५१
४) देवनार पशुवधगृह — १५२

मनोरंजनपर सुविधा : — १५७ ते १६४
१) उद्याने आणि प्राणिसंग्रहालय — १५७
२) डॉ. भाऊ दाजी लाड (मुंबई शहर) वस्तुसंग्रहालय — १५८
३) महानगरपालिकेचे जलतरण तलाव — १५८
४) क्रीडा संकुले — १६०
५) महानगरपालिकेची नाट्यगृहे — १६२

लोकोपयुक्त सेवाकार्ये : — १६५ ते १७२
बृहन्मुंबई विद्युत पुरवठा आणि परिवहन उपक्रम

श्री. भूषण गगराणी, प्रशासक, बृहन्मुंबई महानगरपालिका

भारतीय स्वातंत्र्यदिनाचे औचित्य साधून बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतर्फे प्रकाशित करण्यात येणाऱ्या 'वार्षिक प्रकाशन २०२५' चे प्रकाशन करण्याचा बहुमान बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचा 'प्रशासक' म्हणून मला सलग दुसऱ्यांदा लाभला, ह्याचा मला अतिशय आनंद होत आहे.

मुंबई हे भारतातील आर्थिक, व्यावसायिक आणि चित्रपट उद्योगाचे केंद्र असून जगातील सर्वात मोठ्या आणि सर्वाधिक दाट लोकवस्ती असलेल्या शहरांपैकी एक आहे. विविधतेत एकता व सामावून घेणारे शहर अशी मुंबईची आगळी शैली असून देशाची आर्थिक राजधानी म्हणून सुध्दा नावलौकीक आहे. अशा ह्या मुंबई शहराचे नागरी प्रशासन चालविणारी बृहन्मुंबई महानगरपालिका ही भारतातील सर्वोत्तम स्थानिक स्वराज्य संस्था आहे.

मुंबईत आधुनिक दळणवळणासह पर्जन्य जलवाहिन्या, पूल, पाणी पुरवठा, शिक्षण, घनकचरा व्यवस्थापन या मूलभूत सुविधा जागतिक दर्जाच्या देण्याचा प्रयत्न सुरु आहे. मुंबईकरांना पुढील दोन वर्षात दर्जेदार रस्ते, चालण्यासाठी मोकळे पदपथ उपलब्ध करुन देण्याच्या उद्दिष्टाने बृहन्मुंबई महानगरपालिकेकडून मुंबईतील शहर, पूर्व आणि पश्चिम उपनगरातील सुमारे ७०१ कि.मी. लांबीच्या डांबरी व पेव्हरब्लॉक रस्त्यांचे दोन टप्प्यांत काँक्रिटीकरण करुन हे काम वेगाने व गुणवत्तापूर्वक करण्यात येत आहे. मुंबई किनारी रस्ता प्रकल्पांतर्गत पुन:प्रापन करुन मिळालेल्या सुमारे ५३ हेक्टर जागेवर हरीतक्षेत्र निर्माण करण्यात येणार आहे. मुंबईच्या समृद्ध जैव विविधतेचा अनुभव घेण्याकरिता मुंबई शहरात प्रथमच मलबार टेकडी येथील कमला नेहरु उद्यान या प्रेक्षणीय ठिकाणाजवळ कोणत्याही प्रकारची वृक्षहानी अथवा वन्य जीवहानी होऊ न देता निसर्ग उन्नत मार्ग (Tree Walk) बांधून मार्च २०२५ पासून पर्यटकांकरिता खुला करण्यात आला आहे. मुंबई शहराला प्रदूषण मुक्त आणि पर्यावरण पुरक शहर बनवण्यासाठी कठोर उपाययोजना करुन त्यासाठी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने यंदाच्या अर्थसंकल्पात तरतूद देखील केली आहे. विविध विकास कामांमुळे हवेची ढासळलेली गुणवत्ता सुधारण्यासाठी बांधकामांकरिता २८ प्रकारचे नियम लागू करण्यात आले आहेत. जैव वैद्यकीय कचऱ्याचे व्यवस्थापन हा सार्वजनिक आरोग्य आणि पर्यावरण संरक्षणासाठी एक गंभीर विषय आहे. त्याच्या अंमलबजावणीसाठी अधिक प्रभावी उपाययोजना करणे गरजेचे आहे.

वार्षिक प्रकाशनामुळे बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या विविध खात्यांची माहिती तसेच, महानगरपालिकेच्यावतीने पुरविण्यात येणारी लोकोपयुक्त सेवाकार्ये ह्यांची माहिती जनतेस कळणार आहे. त्यामुळे हे प्रकाशन अत्यंत माहितीप्रद व बोधप्रद ठरेल, असा मला सार्थ विश्वास वाटतो.

सन २०२५ चे वार्षिक प्रकाशन हे महत्त्वपूर्ण माहितीने परिपूर्ण असून त्याकरिता, महानगरपालिका सचिव, जनसंपर्क अधिकारी आणि व्यवस्थापक, महानगरपालिका मुद्रणालय व त्यांचा कर्मचारी वर्ग ह्यांनी घेतलेल्या परिश्रमांबद्दल मी त्यांना खास धन्यवाद देतो.

भूषण गगराणी,
प्रशासक.

प्रस्तावना

प्रतिवर्षी स्वातंत्र्य दिनाचे औचित्य साधून प्रकाशित होणाऱ्या बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या वार्षिक प्रकाशनाची प्रस्तावना लिहितानामला अत्यंत आनंद होत आहे. हे प्रकाशन मराठी आणि इंग्रजी ह्या दोन्ही भाषांमध्ये प्रकाशित करण्यात येते.

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचा इतिहास, नागरी प्रशासन, महानगरपालिकेच्या माध्यमातून राबविलेले विविध पायाभूत प्रकल्प तसेच, दिवसागणिक झपाट्याने वाढणाऱ्या लोकसंख्येलापूरक अशा सोयी-सुविधाह्यांची माहिती नागरिकांना उपलब्ध व्हावी, हे प्रस्तुत वार्षिक प्रकाशन करण्यामागचे प्रयोजन व उद्दिष्ट आहे. महानगरपालिकेच्या बहुविध सेवांचे अंतरंग थोडक्यात प्रस्तुत करण्याबरोबरच महानगरपालिकेच्या काही महत्त्वाच्या खात्यांच्या सेवा कार्यांची ठळक वैशिष्ट्ये दर्शविणारी अलिकडची छायाचित्रे प्रकाशनात समाविष्ट केल्यामुळे त्याचे महत्त्व आणखी वाढले आहे.नागरिकांच्या दृष्टीने सदर प्रकाशन बोधप्रद व शैक्षणिकदृष्ट्या उपयुक्तअसूनमहानगरपालिका पूरवितअसलेल्या बहुविध सेवांचे सम्यक दर्शन ह्याद्वारे घडते.

बृहन्मुंबईसारख्याअवाढव्य शहराचा कारभार पाहणारी बृहन्मुंबईमहानगरपालिका ही भारतातील आणि आशिया खंडातील सर्वात मोठी अशी अग्रगण्य स्थानिक स्वराज्य संस्था आहे. ह्या शहराचा विकास व प्रगती होण्याच्या कामी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजाविली आहे. भारतातील सर्वोत्तम शहर हा नावलौकीकटिकूनरहावा ह्यासाठी ही महानगरपालिका नेहमी प्रयत्नशील असते.

हे प्रकाशन प्रसिद्ध करण्याच्या कामी सहकार्य केल्याबद्दल मी सर्व खातेप्रमुखांचेमनापासून आभार मानते. ह्या प्रकाशनाची मांडणी अत्यंत सुबक व आकर्षक करण्याकरिता जनसंपर्क अधिकारी, व्यवस्थापक, महानगरपालिकामुद्रणालय आणि संचालक (माहिती तंत्रज्ञान) ह्यांनी जे सहकार्य केले त्याचा मी येथे खास उल्लेख करु इच्छिते. तसेच, ह्या प्रकाशनाचे काम वेळेतव चोखपणे पूर्ण करण्याकरिता माझ्या कार्यालयातील कर्मचाऱ्यांनी घेतलेल्यापरिश्रमाबद्दल त्यांचेहीमी मनापासून आभार मानते.

रसिका स. देसाई,
महानगरपालिका सचिव.

मुंबई, दि. १५ ऑगस्ट २०२५.

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

महानगरपालिका आयुक्त, बृहन्मुंबई महानगरपालिका

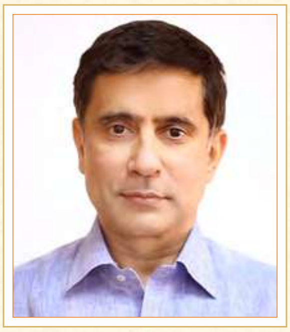

श्री. भूषण गगराणी

अतिरिक्त महानगरपालिका आयुक्त व महानगरपालिका सचिव

डॉ. विपिन शर्मा,
अतिरिक्त महानगरपालिका
आयुक्त (पश्चिम उपनगरे)

डॉ. (श्रीमती) अश्विनी जोशी,
अतिरिक्त महानगरपालिका
आयुक्त (शहर)

डॉ. अमित सैनी,
अतिरिक्त महानगरपालिका
आयुक्त (पूर्व उपनगरे)

श्री. अभिजीत बांगर,
अतिरिक्त महानगरपालिका
आयुक्त (प्रकल्प)

श्रीमती रसिका स. देसाई,
महानगरपालिका सचिव

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

महानगरपालिका सह-आयुक्त

श्री. गंगाथरण डी,
सह आयुक्त (दक्षता)

श्री. विश्वास व्यं. शंकरवार,
सह आयुक्त (क. व सं.) व
संपर्क अधिकारी (मागासवर्ग कक्ष)

महानगरपालिका उप-आयुक्त

श्री. देविदास क्षीरसागर,
उप-आयुक्त (परि. ५)

श्री. संजोग कबरे,
उप-आयुक्त (सुधार) व
मुंबई सुशोभिकरण प्रकल्प

डॉ. (श्रीमती) भाग्यश्री कापसे,
उप-आयुक्त (परि. ४)

श्री. संजय कुऱ्हाडे,
उप-आयुक्त (परि. ७)

श्रीमती चंदा जाधव,
उप-आयुक्त (विशेष) व
समन्वय अधिकारी (पीएम स्वनिधी)
(परि. १) (अतिरिक्त कार्यभार)

श्री. किशोर गांधी,
उप-आयुक्त (सामान्य प्रशासन)

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

महानगरपालिका उप-आयुक्त

श्री. प्रशांत सपकाळे,
उप-आयुक्त (परि. २)

श्री. प्रशांत गायकवाड,
उप-आयुक्त (वित्त)

श्री. विश्वास मोटे,
उप-आयुक्त (परि. ३)

श्री. किरण दिघावकर,
उप-आयुक्त
(घन कचरा व्यवस्थापन)

श्री. संतोषकुमार धोंडे,
उप-आयुक्त (परि. ६)

श्री. शरद उघडे,
उप-आयुक्त (सार्वजनिक आरोग्य) व
प्रकल्प संचालक, मुंबई जिल्हा
एड्स नियंत्रण संस्था

डॉ.(श्रीमती) प्राची जांभेकर,
उप-आयुक्त (शिक्षण) (प्रतिनियुक्ती)
व संचालक (नियोजन) (अतिरिक्त कार्यभार)

श्री. अजितकुमार आंबी,
उप-आयुक्त (उद्याने)

श्रीमती संध्या नांदेडकर,
उप-आयुक्त (म.ख.खा.) (प्र.)
(अतिरिक्त कार्यभार)

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

महानगरपालिका उप-आयुक्त आणि संचालक

श्री. शशांक भोरे,
उप-आयुक्त
(अभियांत्रिकी) व
(पायाभूत सुविधा)(अतिरिक्त कार्यभार)

श्री. यतिन दळवी,
उप-आयुक्त
(विशेष अभियांत्रिकी)

श्री. अविनाश काटे,
उप-आयुक्त
(पर्यावरण व वातावरणीय बदल) (प्र.)
(अतिरिक्त कार्यभार)

श्री. पुरुषोत्तम माळवदे,
संचालक (अ. से. व. प्र.) (प्र.)
(अतिरिक्त कार्यभार)

बृहन्मुंबई महानगरपालिका

रुग्णालयांचे अधिष्ठाते

डॉ. (श्रीमती) नीलम अंद्राडे
संचालक,
वैद्यकीय शिक्षण व प्रमुख रुग्णालय व
अधिष्ठात्री, नायर रुग्णालय दंत महाविद्यालय

डॉ. मोहन जोशी
अधिष्ठाता,
लो. टि. म. स. रुग्णालय व
वैद्यकीय महाविद्यालय

डॉ. शैलेश मोहिते
अधिष्ठाता,
बा. य. ल. नायर धर्मादाय रुग्णालय व
टोपीवाला राष्ट्रीय वैद्यकीय महाविद्यालय

डॉ. (श्रीमती) संगीता रावत
अधिष्ठात्री,
राजे एडवर्ड स्मारक रुग्णालय
व सेठ गोर्धनदास सुंदरदास
वैद्यकीय महाविद्यालय

डॉ. सुधीर मेढेकर
अधिष्ठाता, हिंदूहृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे
वैद्यकीय महाविद्यालय व
डॉ. रु. न. कूपर रुग्णालय

डॉ. चंद्रकांत पवार
प्रमुख वैद्यकीय अधिक्षक
व खातेप्रमुख
(माध्यमिक आरोग्य सेवा)(प्र.)
(अतिरिक्त कार्यभार)

श्री. तानाजी कांबळे
जनसंपर्क अधिकारी

महत्त्वाची माहिती

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेसंबंधातील महत्त्वाची माहिती

प्रगतीदर्शक आलेख **विभाग - १**

१८०७	कोर्ट ऑफ पेटी सेशन्सची स्थापना – दोन मॅजिस्ट्रेटस् आणि एक जस्टिस ऑफ पीस.
१८४५	नागरी सप्तप्रधान मंडळ.
१८५८	त्रिसदस्य आयुक्तमंडळ.
१८६५	एक महापालिका आयुक्त आणि जस्टिसेस् ऑफ पीस मिळून बनलेले मंडळ.
१८७२	६४ सदस्य असलेल्या महापालिकेची रीतसर स्थापना. करदात्यांना मतदानाचा अधिकार (मुंबई अधिनियमक्र. ३-१८७२).
१८७३	लोकशाही पद्धतीवर आधारित महानगरपालिकेची पहिली सभा, दिनांक ०४ सप्टेंबर १८७३ रोजी भरली.
१८८८	तीन समन्वय प्राधिकरणे निर्माण करण्यात आली ती म्हणजे, १) महानगरपालिका, २) स्थायी समिति आणि ३) महानगरपालिका आयुक्त (कार्यकारी अधिकार महानगरपालिका आयुक्तांमध्ये निहित करण्यात आले.) (मुंबई अधिनियमक्र. ३)
१९०७	प्राथमिक शिक्षणविषयक संपूर्ण जबाबदारी महापालिकेकडे सोपविण्यात आली.
१९२२	फक्त करदात्यांऐवजी, भाडेकरूंनाही मतदानाचा अधिकार प्राप्त झाला. (मुंबई अधिनियम क्र. ४).
१९३१	अध्यक्ष हे नामाभिधान महापौर ह्याप्रमाणे बदलण्यात आले. (मुंबई अधिनियमक्र. २१).
१९३३	दि. ०१ ऑक्टोबर १९३३ रोजी सुधार विश्वस्त मंडळ हे मुंबई महानगरपालिकेत विलीन करण्यात आले. (मुंबई अधिनियमक्र. १३-१९३३).
१९४७	दि.०७ ऑगस्ट १९४७ रोजी 'बेस्ट' कंपनी लिमिटेड महानगरपालिकेत विलीन झाली.
१९४८	प्रौढ मतदान पद्धतीनुसार निवडणूक घेण्यात आली.
१९५०	उपनगर विभाग महानगरपालिकेत विलीन करण्यात आले. (मुंबई अधिनियमक्र. ७-१९५०).
१९५२	ह्या वेळेपर्यंत महानगरपालिकेवर काही खास प्रतिनिधि पदसिद्ध सदस्य म्हणून काम करीत असत. (म्हणजे पोलीस आयुक्त, बी.पी.टी. चे अध्यक्ष, कार्यकारी अभियंता, इलाखा विभाग, सार्वजनिक बांधकाम खाते, मुंबई शासन, इ.) ही पद्धत बंद करण्यात आली आणि अशाप्रकारे मुंबई महानगरपालिका खऱ्या अर्थाने लोकप्रतिनिधींची संस्था बनली. (मुंबई अधिनियमक्र. ४८-१९५०).

महत्त्वाची माहिती

१९५७		विस्तारित उपनगरे महानगरपालिकेत विलीन करण्यात आली. (मुंबई अधिनियम क्र. ५८-१९५६).
१९६३		१४० एकसदस्य मतदार संघांची स्थापना करण्यात आली आणि महानगरपालिकेची मुदत ०४ वर्षांवरून ०५ वर्षे अशी वाढविण्यात आली.
१९६८		तद्नुसार, पहिली निवडणूक घेण्यात आली. (महाराष्ट्र अधिनियम क्र. ३३-१९६६).
१९७२		महानगरपालिकेच्या कामकाजाची अधिकृत भाषा म्हणून मराठीस (राज्यभाषा) मान्यता देण्यात आली. (महानगरपालिकेचा दिनांक ३०-०३-१९७२ चा ठराव क्र. १९५९).
१९७३		महानगरपालिकेची शताब्दी साजरी करण्यात आली.
१९७६		अनुसूचित जातींच्या नगरसेवकांकरिता मतदारसंघ राखीव ठेवण्यात आले. (महाराष्ट्र अधिनियम क्र. ४२-१९७६).
१९८२	(१)	दि. २५ मार्च १९८२ रोजी महापौरपदाचा सुवर्णमहोत्सव संपन्न झाला.
	(२)	सदस्यसंख्या १४० वरून १७० इतकी वाढविण्यात आली. (महाराष्ट्र अधिनियम क्र. २५-१९८२).
१९८३	(१)	सुधार समितीचा सुवर्णमहोत्सव दि. ०७ नोव्हेंबर १९८३ रोजी संपन्न झाला.
	(२)	महाराष्ट्र शासनाने, आपल्या दि. ०३ मार्च १९८३ च्या अधिसूचनेनुसार, नगरसेवकांच्या निवृत्तीचा कालावधी एक वर्षाने म्हणजेच, दि. ०१ एप्रिल १९८४ रोजी, दुपारी १२-०० वाजेपर्यंत वाढविला.
	(३)	अतिरिक्त महानगरपालिका आयुक्त म्हणून एक अथवा अधिक व्यक्तींची नियुक्ती करण्याची तरतूद. (महाराष्ट्र अधिनियम क्र. ४३-१९८३).
१९८४		दि. १ एप्रिल १९८४ पासून प्रशासकाची नियुक्ती. (महाराष्ट्र अधिनियम क्र. ७-१९८४).
१९८५	(१)	प्रशासकाची नियुक्ती चालू ठेवण्यात आली. (महाराष्ट्र अधिनियम क्र. ३-१९८५).
	(२)	दि. २५ एप्रिल १९८५ रोजी १७० जागांसाठी महानगरपालिका सार्वत्रिक निवडणुका घेण्यात आल्या व त्यानंतर दि. १० मे १९८५ पासून नवीन महानगरपालिका अस्तित्वात आली.
१९८७		मुंबई अग्निशमन दलाचा शताब्दी सोहळा संपन्न.
१९८९	(१)	स्थायी समिति, सुधार समिति व शिक्षण समिति ह्यांवरील सदस्यसंख्येत १६ वरून २० आणि बेस्ट समितीवरील सदस्यसंख्येत ०९ वरून १२, ह्याप्रमाणे वाढ (महाराष्ट्र अधिनियम क्र. २१-१९८९).
	(२)	राज्य शासनाने मतदानासाठी अधिसूचित केलेल्या तारखेला वयाची अठरा वर्षे पूर्ण केलेल्या व्यक्तींना महानगरपालिका निवडणूक यादीत नांव नोंदविण्याचा अधिकार प्राप्त झाला (महाराष्ट्र अधिनियम क्र. २८-१९८९).

महत्त्वाची माहिती

१९९० (१) कोणतीही सर्वसाधारण निवडणूक किंवा पोटनिवडणूक ह्यासाठी उमेदवारी अर्ज भरण्याच्या अंतिम तारखेपर्यंत वयाची २१ वर्षे पूर्ण करणाऱ्या मतदारास विभागीय निवडणुका लढविण्याचा अधिकार प्राप्त झाला. (महाराष्ट्र अधिनियम क्र. १२-१९९०).

(२) एकूण जागांपैकी ३० टक्के जागा (अनुसूचित जातीच्या महिला उमेदवारांकरिता राखून ठेवलेल्या जागांसहित), महिलांसाठी राखून ठेवण्यात आल्या (महाराष्ट्र अधिनियम क्र. १३-१९९०).

१९९१ (१) एकसदस्य मतदारसंघांची संख्या २२१ इतकी निश्चित करण्यात आली (असाधारण राजपत्रात प्रसिद्ध झालेली दि. २८ फेब्रुवारी १९९१ ची अधिसूचना क्रमांक बीएम्सी/१०९१/ सीआर-२८/९१/-न.वि.-२०).

(२) दि. ०१ एप्रिल १९९१ पासून वडाळा येथील ॲक्वर्थ लेप्रसी रुग्णालय बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने ताब्यात घेतले (महानगरपालिकेचा दि. २७ नोव्हेंबर १९९१ चा ठराव क्र. ८८१ पहा) आणि सदर रुग्णालयाचे नांव 'कुष्ठरोग्यांकरिता ॲक्वर्थ महानगरपालिका रुग्णालय' असे बदलण्यात आले.

१९९२ (१) २२१ जागांसाठी (महिलांकरिता राखून ३० टक्के जागांसाठी) नववी सार्वत्रिक निवडणूक, दि. २५ फेब्रुवारी १९९२ रोजी घेण्यात आली आणि दि. ०७ मार्च १९९२ पासून नवीन महानगरपालिका अस्तित्वात आली.

(२) दि. १२ मार्च १९९२ रोजी, संसर्गजन्य रोगांकरिता असलेल्या कस्तुरबा रुग्णालयाचा शताब्दी सोहळा संपन्न झाला.

(३) दि. २९ मार्च १९९२ रोजी तानसा येथे तानसा धरण शताब्दी सोहळा संपन्न झाला.

(४) स्थायी समिति, सुधार समिति, शिक्षण समिति ह्यांवरील सदस्य संख्येत अनुक्रमे, २० वरून २७, २० वरून २६, २० वरून २६ आणि 'बेस्ट' समितीवरील सदस्यसंख्येत १२ वरून १७, ह्याप्रमाणे वाढ (महाराष्ट्र अधिनियम क्र. २१-१९९२).

१९९३ (१) दि. १६ जानेवारी १९९३ रोजी महानगरपालिका सभागृहाची आणि दि. ३१ जुलै १९९३ रोजी महानगरपालिका मुख्यालयाच्या जुन्या इमारतीची शताब्दी साजरी करण्यात आली.

(२) मुंबई महानगरपालिका अधिनियमाच्या कलम ३८-अ (१) अन्वये नियुक्त केलेल्या विशेष समित्यांवरील सदस्यसंख्या २४ वरून ३६ ह्याप्रमाणे वाढविण्यात आली (महानगरपालिकेचा दि. १७-१२-१९९३ चा ठराव क्र. १०६६).

१९९४ ७४ व्या घटना दुरुस्तीच्या अनुषंगाने, १९९४ च्या महाराष्ट्र अधिनियम क्र. ४१ अन्वये, मुंबई महानगरपालिका अधिनियमात पुढील महत्त्वाच्या दुरुस्त्या करण्यात आल्या :–

(१) महानगरपालिकेवर पाच नामनिर्देशित सदस्यांची नियुक्ती.

(२) अनुसूचित जाती/जमाती, इत्यादींमधील आरक्षणासहित महिलांसाठी एक तृतीयांश जागांचे आरक्षण.

(३) एकूण सदस्यसंख्येपैकी २७ टक्के जागा मागासवर्गीय नागरिकांसाठी आरक्षित.

महत्त्वाची माहिती

(४) महाराष्ट्र राज्यातील सर्व महानगरपालिकांमधील महापौरपदाकरिता अनुसूचित जाती/जमाती, मागासवर्गीय नागरिक आणि महिला ह्यांच्याकरिता आळीपाळीने आरक्षण.

(५) महानगरपालिका निवडणुकीच्या बाबतीत पर्यवेक्षण, मार्गदर्शन आणि नियंत्रण हे अधिकार महानगरपालिका आयुक्तांऐवजी राज्य निवडणूक आयुक्तांना देण्यात आले.

(६) प्रभाग समित्यांची प्रस्थापना.

१९९६ (१) बाई यमुनाबाई ल. नायर धर्मादाय रुग्णालय आणि टोपीवाला राष्ट्रीय वैद्यकीय महाविद्यालय ह्यांनी दि. ४ सप्टेंबर १९९५ पासून दि. ३ सप्टेंबर १९९६ पर्यंत आपले अमृतमहोत्सवी वर्ष साजरे केले.

(२) मागासवर्गीय नागरिकांसाठी महापौरपदाच्या केलेल्या आरक्षणानुसार प्रथमच महापौरांची नियुक्ती.

(३) 'बॉम्बे' चे 'मुंबई' असे पुनर्नामकरण (महाराष्ट्र अधिनियम क्र. २५-१९९६).

१९९७ (१) महानगरपालिका निवडणूक प्रभागांची संख्या आणि सीमा ह्यांची पुनर्निश्चिती.

(२) राज्य निवडणूक आयुक्त ह्यांच्या पर्यवेक्षण, मार्गदर्शन आणि नियंत्रणाखाली दि. २३ फेब्रुवारी १९९७ रोजी दहावी सार्वत्रिक निवडणूक घेण्यात आली आणि दि. १० मार्च १९९७ पासून नवीन महानगरपालिका अस्तित्वात आली.

(३) दि. १० मार्च १९९७ रोजी प्रथमच पाच नामनिर्देशित सदस्यांची नियुक्ती करण्यात आली.

१९९८ मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ मध्ये सुधारणा करून, दि. १९ एप्रिल १९९८ पासून बृहन्मुंबई महानगरपालिकेमध्ये 'महापौरांसह परिषद पद्धती' लागू करण्यात आली. (१९९८ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्र. दहा आणि तेरा).

१९९९ (१) महापौरांसह परिषद पद्धती रद्द करून, मुंबई महानगरपालिकेत जुन्या पद्धतीचे पुनरुज्जीवन करण्यात आले (महाराष्ट्र अधिनियम क्र. २७-१९९९). त्या अनुषंगाने दि. २९ एप्रिल १९९९ रोजी महापौरपदाकरिता निवडणूक घेण्यात आली.

(२) उप-महापौर आणि विरोधी पक्षनेता, ह्या पदांची तरतूद करण्यात आली (महाराष्ट्र अधिनियम क्र. २७-१९९९).

(३) महापौरांस विवक्षित अधिकार देण्यात आले (महाराष्ट्र अधिनियम क्र. २७-१९९९).

२००० (१) महापौर आणि उप-महापौर ह्यांच्या पदांचा कालावधी २ $\frac{१}{२}$ वर्षांपर्यंत वाढविण्यात आला (महाराष्ट्र अध्यादेश क्र. ७-२०००).

(२) सोळा प्रभाग समित्यांची स्थापना दि. ०७ जानेवारी २००० पासून करण्यात आली (अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ चे कलम ५०टट).

२००२ (१) सदस्यांची संख्या २२१ वरून २२७ करण्यात आली (महाराष्ट्र अध्यादेश क्र. २८-२००१).

(२) राज्य निवडणूक आयुक्त ह्यांच्या पर्यवेक्षण, मार्गदर्शन आणि नियंत्रणाखाली दिनांक १० फेब्रुवारी २००२ रोजी ११ वी सार्वत्रिक निवडणूक घेण्यात आली आणि दिनांक १० मार्च २००२ पासून नवीन महानगरपालिका अस्तित्वात आली.

महत्त्वाची माहिती

(३) सभागृह नेता ह्या पदाची तरतूद करण्यात आली (महाराष्ट्र अधिनियम क्र. ११-२००२).

(४) सन २००२-२००३ हे वर्ष राजे एडवर्ड स्मारक रुग्णालयाचे अमृत महोत्सवी वर्ष म्हणून साजरे करण्यात आले.

२००७ (१) महानगरपालिका निवडणूक प्रभागांची संख्या आणि सीमा ह्यांची पुनर्निश्चिती करण्यात आली.

(२) राज्य निवडणूक आयुक्त ह्यांचे पर्यवेक्षण, मार्गदर्शन आणि नियंत्रणाखाली दि. ०१ फेब्रुवारी २००७ रोजी बारावी सार्वत्रिक निवडणूक घेण्यात आली. महानगरपालिकेच्या ह्या निवडणुकीत इलेक्ट्रॉनिक मतनोंदणी यंत्राचा प्रथमच वापर करण्यात आला. दि.१० मार्च २००७ रोजी नवीन महानगरपालिका अस्तित्वात आली.

(३) महापौर आणि उप-महापौर ह्या पदांकरिताच्या निवडणुकीच्या नियमात फेरफार करण्यात आला आणि सदर निवडणूक हात वर करून दर्शविलेल्या मतानुसार घेण्याचा नवीन नियम अंतर्भूत करण्यात आला (दि. १५ फेब्रुवारी २००७ ची अधिसूचना क्र. बीएनएम ५००५/४६/प्र.क. ७/भाग चार/ न.वि.-३२.)

(४) वैधानिक समित्या आणि विशेष समित्या ह्यांच्या अध्यक्षांच्या निवडणुकीच्या नियमात फेरफार करण्यात आला आणि सदर निवडणूक हात वर करून दर्शविलेल्या मतानुसार घेण्याचा नवीन नियम अंतर्भूत करण्यात आला. (दि. २१ फेब्रुवारी २००७ ची अधिसूचना क्र. बीएमसी ४००७/५९/प्र.क. १९/न.वि.-३२.)

(५) महानगरपालिकेतील मान्यताप्राप्त पक्षांचे अथवा नोंदणीकृत पक्षांचे किंवा गटांचे तौलनिक संख्याबळ विचारात घेऊन आणि सभागृह नेता व विरोधी पक्ष नेता आणि अशा प्रत्येक पक्षाचा किंवा गटाचा नेता ह्यांच्याशी विचारविनिमय करून शक्यतोवर महानगरपालिकेतील अशा पक्षांच्या किंवा गटांच्या संख्याबळाच्या प्रमाणात समित्यांवरील सदस्यांचे नामनिर्देशन करता येईल अशा रीतीने, मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ मध्ये सुधारणा करण्यात आली (दि. २७ फेब्रुवारी २००७ चा महाराष्ट्र अध्यादेश क्र. २).

(६) महानगरपालिकेतील मान्यताप्राप्त पक्षांचे अथवा गटांचे तौलनिक संख्याबळ विचारात घेऊन नामनिर्देशित महानगरपालिका सदस्यांची नेमणूक करता येईल अशारीतीने सदर नियम आणि कार्यपद्धती ह्यांमध्ये सुधारणा करण्यात आली (दि. २१फेब्रुवारी२००७ची अधिसूचना क्र. बीएनएम /५००७/६०/प्र.क.२०/न.वि.-३२ आणि दि. २१ एप्रिल २००७ ची अधिसूचना क्र. बीएनएम/ ५००७/७२/प्र.क. २२/न.वि.-३२).

२०११ बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या निवडणुकीमध्ये एकूण जागांपैकी ५० टक्के जागा महिलांकरिता आरक्षित (महाराष्ट्र अधिनियम क्र.२०-२०११).

२०१२ दिनांक १६/०२/२०१२ रोजी १३ वी सार्वत्रिक निवडणूक घेण्यात आली आणि दिनांक ०९/०३/२०१२ रोजी नवीन महानगरपालिका अस्तित्वात आली.

महत्त्वाची माहिती

२०१३ 'एम/पूर्व' आणि 'एम/पश्चिम' प्रभाग समितीचे विभाजन करून, अद्ययावत् सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८चे कलम ५० टट अन्वये,'एम/पूर्व' विभागाकरिता एक व 'एम/पश्चिम' विभागाकरिताएक अशा दोन स्वतंत्र प्रभाग समित्या स्थापन करण्यात आल्या.
(महानगरपालिकेचादि. २८ मार्च २०१३ चा ठराव क्र. १७९९).

२०१७ (१) महानगरपालिका निवडणूक प्रभागांच्या सीमांची पुनर्निश्चिती करण्यात आली.

(२) दि. २१/०२/२०१७ रोजी १४वी सार्वत्रिक निवडणूक घेण्यात आली आणि दि. ०८/०३/२०१७ रोजी नवीन महानगरपालिका अस्तित्त्वात आली.

(३) मुंबई महानगरपालिका मुख्यालयाची वास्तू १२५ व्या वर्षात पदार्पण करीत असल्याबाबतचा शतकोत्तर रौप्य महोत्सवी शुभारंभ सोहळा, मुख्यालय इमारतीवर सप्तरंगी विद्युत रोषणाई करुन दि. ०१/०८/२०१७ रोजी पार पाडण्यात आला. अशाप्रकारे मुख्यालय इमारतीची रोषणाई करणारी मुंबई महानगरपालिका ही देशातील पहिली व एकमेव महानगरपालिका ठरली आहे.

२०२१ (१) मुंबई महानगरपालिका मुख्यालय इमारत दर्शन (हेरिटेजवॉक) दि. २८ जानेवारी २०२१ पासून पर्यटकांकरिता खुले करण्यात आले.

(२) महानगरपालिका चिटणीस हया पदाचे नामाभिधान महानगरपालिका सचिव असे आणि तदनुषंगाने महानगरपालिका चिटणीस कार्यालयातील विविध संवर्गातील पदांचे नामाभिधान बदलण्यास महानगरपालिकेने तिच्या दि. ४ मार्च २०२१ चा ठराव क्र. ४८० अन्वये मंजूरी दिली आहे.

२०२२ (१) 'पी / उत्तर' विभागाचे 'पी / पूर्व' व 'पी /पश्चिम' असे विभाजन करण्यास महानगरपालिकेने तिचा दि. २७ जानेवारी २०२२ चा ठराव क्र. १५१३ अन्वये मंजुरी दिली.

(२) दि. ०८ मार्च २०२२ पासून प्रशासकाची नियुक्ती.(महाराष्ट्र अधिनियम क्र. २-२०२२)

(३) 'के / पूर्व' विभागाचे 'के /उत्तर' व 'के / दक्षिण' असे विभाजन करण्यास आणि 'के / उत्तर' विभागाकरिता स्वतंत्र प्रभाग समिति निर्माण करण्यास प्रशासक (महानगरपालिका) ह्यांनी दि. १० मे २०२२ चा ठराव क्र. २० अन्वये मंजुरी दिली.

२०२३ (१) जी-२० शिखर परिषदेच्या आपत्ती जोखीम सौम्यीकरण कार्यगटाच्या शिष्टमंडळाने दि. २३ मे २०२३ रोजी बृहन्मुंबई महानगरपालिका मुख्यालयास भेट दिली.

(२) दि. ०४ सप्टेंबर २०२३ रोजी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेला व महानगरपालिका सचिव कार्यालयाला १५० वर्ष पूर्ण झाली.

महत्त्वाची माहिती

महत्त्वाची अद्ययावत सांख्यिकी माहिती **विभाग - २**

क्षेत्रफळ	:	४८३.१४ चौ.कि.मी.
लोकसंख्या (जनगणना २०११)	:	१,२४,४२,३७३
लोकसंख्या प्रक्षेपित २०२१	:	१,२९,२१,६०५
मक्ता तत्वावरील भूभाग	:	४,१७७
भाडेत्त्वावरील एकूण मालमत्ता	:	३,५०५
रिक्त भूभाग	:	३,६६८
कर्मचारी निवासस्थाने	:	२,४५०
रस्त्यांची एकूण लांबी (कि.मी. मध्ये)	:	२,०५० कि. मी.
उड्डाण पूल	:	३७
पादचारी भुयारी मार्ग	:	३५
रेल्वेला छेदणारा रस्त्यावरील पूल(वाहतूकीसाठी)	:	४४
रेल्वे पादचारी पूल	:	३२
नाला किंवा नदी वरील पूल(वाहतूकीसाठी)	:	३२१
वाहतूक भुयारी मार्ग	:	१८
पादचारी पूल	:	१०१
आकाश मार्गिका	:	२३
पूर्व मुक्त मार्ग	:	०३
वाहतूक नियंत्रक (सिग्नल्स)	:	६६७
रस्त्यांवरील दिव्यांची एकूण संख्या	:	१,४१,१४५
एकूण लुकलुकणारे दीपस्तंभ	:	२०८
अग्निशमन दलाच्या शाखा (बंबखाने)	:	३५
दर हजारी जनन प्रमाण	:	९ (अस्थायी)
दर हजारी मृत्यु प्रमाण	:	७.१९ (अस्थायी)
कर्मचाऱ्यांची संख्या	:	८८,३७४ (अंदाजे)

महत्त्वाची माहिती

उद्यान खाते

मनोरंजनपर सोयी

अनु. क्र.	तपशिल	शहर	पश्चिम उपनगरे	पूर्व उपनगरे	एकूण
१	उद्याने (हरितपट्टेव्यतिरिक्त)/ पार्क	२१	१८९	११५	**३२५**
२	मनोरंजनमैदाने	१८३	२०१	९६	**४८०**
३	क्रिडांगणे	४९	१९८	१२२	**३६९**
४	शिल्पग्राम	००	०१	००	**०१**
५	कारंजी	१७	१९	०८	**४४**
६	वाद्यवृंद	०३	०१	०३	**०७**
७	पुतळे	५८	८	१४	**८०**

महत्त्वाची माहिती

अर्थव्यवस्था (२०२५-२०२६) विभाग - ३

अर्थसंकल्पीय अंदाज 'अ' (निधी संकेतांक - ११,१२,६०,७०),
'ब' (निधी संकेतांक - २१,२२,२३), 'ई'(निधी संकेतांक - ३०),
'ग' (निधी संकेतांक - ४०) आणि
'वृक्ष प्राधिकरण' (निधी संकेतांक - ५०) चे आकारमान
(प्रशासक (महानगरपालिका) यांनी स्वीकारल्याप्रमाणे)

(रुपये कोटीत)

तपशील	अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२५-२६	
	उत्पन्न / प्राप्ती	खर्च
महसुली उत्पन्न	४३,१५९.४०	---
महसुली खर्च	—	३१२०४.५३
भांडवली प्राप्ती	३१२६८.०१	---
भांडवली खर्च	---	४३१६२.२३
एकूण	**७४४२७.४१**	**७४३६६.७६**
खर्चापेक्षा जास्त प्राप्ती	---	६०.६५
अर्थसंकल्पीय अंदाजांचे आकारमान	**७४४२७.४१**	**७४४२७.४१**

अर्थसंकल्प 'क' (बेस्ट उपक्रम)

(रुपये लाखात)

	अर्थसंकल्प २०२४-२५	अर्थसंकल्प २०२५-२६
उत्पन्न	९३८७७१.०१	९४३९५६.२९
खर्च	९३८७७०.०१	९३९३३६.९८
शिल्लक/तूट	१.००	४६१९.३१
वजा - विद्युत पुरवठा विभागाची शिल्लक विद्युत पुरवठा विभागाच्या भांडवली खर्चाकरिता		४६१८.३१
शिल्लक /तूट	१.००	१.००
भांडवली खर्च	१४५८५२.९८	१८४९२४.०२

महत्त्वाची माहिती

महसुली लेखा – अर्थसंकल्पीय अंदाज 'अ', 'ब', 'ई', 'ग' आणि
'वृक्ष प्राधिकरण'
(प्रशासक (महानगरपालिका) यांनी स्वीकारल्याप्रमाणे)

(रुपये कोटीत)

निधी संकेतांक	तपशील	अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२५-२६
महसुली उत्पन्न		
११	सर्वसाधारण अर्थसंकल्प	३२८८३.३७
१२	आरोग्य अर्थसंकल्प	५२९.९६
२१	सुधार योजना	१३३.०६
२२	गलिच्छ वस्ती निर्मूलन	२.३१
२३	गलिच्छ वस्ती सुधारणा	४५.७८
३०	शिक्षण अर्थसंकल्प	११४७.३५
४०	पाणी पुरवठा व मलनि:सारण	८३१७.९६
५०	वृक्ष प्राधिकरण	९९.६१
६०	भविष्य निर्वाह निधी	...
७०	निवृत्ती वेतन निधी	....
	नक्त उत्पन्न	**४३१५९.४०**
महसुली खर्च		
११	सर्वसाधारण अर्थसंकल्प	* १२०७५.६६
१२	आरोग्य अर्थसंकल्प	५२०७.७०
२१	सुधार योजना	२३१.१६
२२	गलिच्छ वस्ती निर्मूलन	७.४३
२३	गलिच्छ वस्ती सुधारणा	१५६.८८
३०	शिक्षण अर्थसंकल्प	२४७५.२०
४०	पाणी पुरवठा व मलनि:सारण	५२६१.६६
५०	वृक्ष प्राधिकरण	९९.६६
६०	भविष्य निर्वाह निधी	९.१८
७०	निवृत्ती वेतन निधी	५६८०.००
	नक्त खर्च	**३१२०४.५३**
	वर्षभरातील महसुली वर्ताळा	**११९५४.८७**

* इतर अर्थसंकल्पांना वर्ग केलेली रक्कम वगळून

महत्त्वाची माहिती

भांडवली लेखा – अर्थसंकल्पीय अंदाज 'अ', 'ब', 'ई', 'ग' आणि 'वृक्ष प्राधिकरण'

(प्रशासक (महानगरपालिका) यांनी स्वीकारल्याप्रमाणे)

(रुपये कोटीत)

निधी संकेतांक	तपशील	अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२५-२६
भांडवली प्राप्ती		
	तात्पुरते अतंर्गत हस्तांतरण	१६६९९.७८
	अनुदाने	३०२.०३
	जमीन आणि इमारतींची विक्री/ अधिमूल्य(अर्थसंकल्प ब)	५९६.५१
	विशेष निधी/ राखीव निधीमधून नक्त रकमेचा वापर	१३६५८.३८
	इतर	११.३१
	एकूण	**३१२६८.०१**
भांडवली खर्च		
११	सर्वसाधारण अर्थसंकल्प	२६३८४.४४
१२	आरोग्य अर्थसंकल्प	२१७२.७३
२१	सुधार योजना	४९६.८९
२३	गलिच्छ वस्ती सुधारणा	२३४.६४
३०	शिक्षण अर्थसंकल्प	४११.३०
४०	पाणी पुरवठा व मलनि:सारण	१३४५७.२८
५०	वृक्ष प्राधिकरण	४.९५
	एकूण	**४३१६२.२३**
	नक्त महसुली उत्पन्न+ नक्त भांडवली उत्पन्न	**७४४२७.४१**
	नक्त महसुली खर्च+ नक्त भांडवली खर्च	**७४३६६.७६**
	वर्षभरातील वर्ताळा	**६०.६५**

महत्त्वाची माहिती

(प्रशासक (महानगरपालिका) यांनी स्वीकारल्याप्रमाणे)

(रुपये कोटीत)

उत्पन्नाचे मार्ग	स्वरुप	दर	उत्पन्न (अर्थसंकल्पाप्रमाणे)
मालमत्ता कर	सर्वसाधारण कर अग्निशमन कर	०.११०% ते ०.५०० %	१३५९.१४ २१४.३०
(निवासी व अनिवासी भांडवली मूल्यावर दि.०१.०४.२०१५)	पाणीपट्टी (मीटर शिवाय) (जल कर)	०.२५३ % ते १.१४८ %	१६६.६३
	जललाभ कर	०.०६९ % ते ०.३१५ %	१०५८.४१
	मलनि:सारण कर	०.१६३ % ते ०.७४० %	३६१.२१
	मलनि:सारण लाभ कर	०.०४३ % ते ०.१९५ %	६८४.६३
	शिक्षण उपकर	०.०४० % ते ०.१९० %	५७१.९१
	पाणीपट्टी (जल आकार) (मोजणी पध्दतीने)	रु.३.२४ ते रु. १२९.६० (दि. १६-०६-२०१३ पासून) प्रती १००० लिटर करिता	१४६६.४३
	मलनि: सारण आकार (मोजणी पध्दतीने)	जल आकाराच्या ७०% (दि. ०१-०४-२०१५ पासून)	८९६.७२
	मीटर भाडे	रु. २०/- ते रु. १२,०००/- (दर महा जलमापकाच्याआकारमानानुसार)	५.००
	वृक्ष उपकर	०.००२% ते ०.०१०%	४४.००
	पथ कर	०.०५१ % ते ०.२३० %	७३९.७६

महत्त्वाची माहिती

(प्रशासक (महानगरपालिका) यांनी स्वीकारल्याप्रमाणे)

(रुपये कोटीत)

उत्पन्नाचे मार्ग	स्वरुप	दर	उत्पन्न (अर्थसंकल्पाप्रमाणे)
जकात (नक्त)			०
चाकपट्टी			०.०३
रस्ते अनुदान (चाकपट्टीऐवजी दिनांक १-४-१९९९ पासून)			३९०.००
रंगभूमी कर			३.३०
श्वान कर			०.३०
परवाना शुल्क, हक्कांची विक्री इ. आणि अर्थसंकल्प 'अ' खालील संकीर्ण प्राप्ती			१६३०८.३४
जकाती पोटी करावयाच्या भरपाईसाठी अनुदान सहाय्य			१४३९८.१६
अर्थसंकल्प 'ब' ची संकीर्ण प्राप्ती (अंशदान वगळून)			१८१.१५
अर्थसंकल्प 'इ' ची संकीर्ण प्राप्ती (अंशदान वगळून)			५७५.४४
			३६७८.९३
अर्थसंकल्प 'ग' ची संकीर्ण प्राप्ती	दंड इतर उपयोगकर्ता आकार	५५२.९७	
	पर्यवेक्षण आकार	३३३.६४	
	इतर संकीर्ण प्राप्ती	२००६.३९	
	ठेवींवरील व्याज	७८५.९३	
वृक्ष प्राधिकरण अर्थसंकल्पाची संकीर्ण प्राप्ती (अंशदान वगळून)			५५.६१
	एकूण उत्पन्न		**४३१५९.४०**

महत्त्वाची माहिती

अभियांत्रिकी सेवा आणि प्रकल्प : विभाग -४

घन कचरा व्यवस्थापन खाते (साफसफाई सेवा) :

१. दररोज गोळा करण्यात येणारा सरासरी घनकचरा	:	(१) सरासरी ६५०० मे. टन कचरा (कांजूर व देवनार क्षेपणभूमी) (२) सरासरी ५०० ते ६०० मे. टन कचरा (देवनार क्षेपणभूमी) (३) सरासरी ६०० ते ७०० मे. टन डेब्रीज(देवनार क्षेपणभूमी)
२. कर्मचारी वर्ग	:	३३,७५३
३. एकूण खर्चाची अर्थसंकल्पीय तरतूद	:	एकूण भांडवल खर्चाची अर्थसंकल्पीय तरतूद रु. १४५३.०० (कोटी)

एकूण महसूल खर्चाची अर्थसंकल्पीय तरतूद	रु.३३१२.८५	(कोटी)
आस्थापना खर्च	रु. १९३२६९	(कोटी)
प्रशासकीय खर्च	रु. २६.८५	(कोटी)
प्रचालन आणि परिरक्षण खर्च	रु. १२०३.२३	(कोटी)
कार्यक्रम खर्च	रु. १४९.००	(कोटी)
महसुली अनुदाने, अंशदान आणि सवलती	रु. १.०८	(कोटी)
एकूण खर्चाची अर्थसंकल्पीय तरतूद (२०२४-२०२५)	रु.४७६५.८५	(कोटी)

४. दैनंदिन कचरा, गाळ आणि दगडमाती गोळा करण्यासाठी वापरण्यात येणाऱ्या एकूण वाहनांची संख्या	:	महानगरपालिकेची वाहने – २१२ ठेकेदारांची वाहने – १,८४३
५. उगमस्थानी घन कचऱ्याचे संकलन आणि वर्गीकरण	:	९४९ सामुदायिक कचरा संकलन केंद्रे व ४६ सुका कचरा वर्गीकरण केंद्रे
६. कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्याच्या पद्धती	:	(१) जैविक प्रक्रियेद्वारे खत निर्मिती (२) गांडूळ खत निर्मिती (३) भूमी भराव पध्दती (४) ज्वलन भट्टी (जैविक वैद्यकीय कचरा)
७. क्षेपणभूमी	:	(अ) देवनार क्षेपणभूमी (ब) कांजूर- घनकचरा व्यवस्थापन प्रकल्प
८. स्थानांतरण केंद्रे	:	(१) महालक्ष्मी स्थानांतरण केंद्र (२) वर्सोवा स्थानांतरण केंद्र (३) गोराई स्थानांतरण केंद्र (४) कुर्ला स्थानांतरण केंद्र
९. झाडलोट क्षेत्र:		(१) दैनंदिन सुमारे २९४० किलोमीटर रस्त्यांची झाडलोट करण्यात येते. (२) यांत्रिकी झाडू पध्दतीने रस्त्याची स्वच्छता जवळपास २६४.६ किमी एवढी करण्यात येते.

महत्त्वाची माहिती

आरोग्यविषयक सेवाकार्य

विभाग - ५

१. सर्वसाधारण दवाखाने	:	अ) १९० (पैकी ४ आयुर्वेदिक व २ युनानी पध्दतीचे) ब) आपला दवाखाना २५० (पॉलिक्लिनिक - ३३ व क्लिनिक - २१७)
२. उपनगरीय रुग्णालये	:	१८
३. प्रसूतिगृहे	:	३० प्रसुतिगृहे
४. दंत रुग्णालय/महाविद्यालय	:	१
५. क्षयरोग रुग्णालय	:	१
६. संसर्गजन्य रोगांकरिता रुग्णालय	:	१
७. कान, नाक, घसा रुग्णालय	:	१
८. नेत्र रुग्णालय	:	१
९. कुष्ठरोग रुग्णालय	:	१
१०. क्षयरोग चिकित्सालये	:	५
११. गुप्तरोग चिकित्सालय	:	१
१२. वैद्यकीय महाविद्यालये व सर्वसाधारण रुग्णालये	:	४
१३. रुग्णवाहिका	:	८१
१४. शववाहिका	:	१२
१५. प्राथमिक आरोग्य केंद्रे	:	२११
१६. व्यसनमुक्ती केंद्रे	:	१
१७. प्रसुतिपश्चात केंद्रे	:	२४
१८. सशुल्क खाटा		
अ) लोकमान्य टिळक महानगरपालिका सर्वसाधारण रुग्णालय	:	१७५०
ब) बाई यमुनाबाई ल. नायर धर्मादाय रुग्णालय	:	१६२३
क) राजे एडवर्ड स्मारक रुग्णालय	:	२२५०
ड) कूपर रुग्णालय	:	७००
इ) कस्तुरबा रुग्णालय	:	५९५
फ) दुय्यम रुग्णालय	:	३२५४
ग) प्रसूतीगृह	:	७५७
१९. महानगरपालिका वैद्यकीय संस्थांमधील एकूण खाटा : १०,९२९		

सार्वजनिक आरोग्य खात्याचा सन २०२४-२५ या आर्थिक वर्षाकरिता झालेला खर्च रु.१००८.९० कोटी इतका आहे. आर्थिक वर्ष २०२५-२६ करीता सार्वजनिक आरोग्य खात्याकरिता महसूली अर्थसंकल्पात रु. १४२६.४० कोटी इतकी तर भांडवली कामाकरिता रु. ५३२.५३ कोटी इतकी आर्थिक तरतूद करण्यात आलेली आहे.

महत्त्वाची माहिती

(ए) बाजार :

१) सन २०२४-२५ मधील वार्षिक उत्पन्न : रु. २०,०१,६७,००२.००

२) सन २०२४-२५ मधील वार्षिक खर्च

१. बाजार खात्यातील आस्थापना खर्च : रु. ३७,२८,७०,०४८.५०

२. महसूली खर्च : रु. २३,११,०४,२८९.७७

३. भांडवली खर्च (बाजार विभाग): रु. १,३२,०२,२३५.५६

४. भांडवली खर्च नगर अभियंता (नविन मंडयांचे बांधकाम) व प्रमुख अभियंता (इमारत परिरक्षण) मंड्यांची दुरुस्ती: रु. ६०,१८,४२,६४६.३४

एकूण खर्च : रु. १,२१,९०,१९,२२०.१७

३) अ) महानगरपालिका मंडया

१. महानगरपालिका मंडया : ९२

२. समायोजन आरक्षणांतर्गत ताब्यात आलेल्या मंडया : १२४

एकूण : २१६

ब) खाजगी मंडया (महानगरपालिकेचे परवाना प्राप्त) : १६

एकूण (अ + ब) : २३२

४. मंडयांतील एकूण दुकाने/गाळे मांसव्यतिरीक्त अनुज्ञापत्रधारक : १३,५४४

५. महानगरपालिका मंडयांतील मांस दुकाने अनुज्ञापत्रधारक : ४,३८८

६. मंडयांतील शीतगृह अनुज्ञापत्रधारक : ११

७. एकूण बाह्यमांस दुकाने (चिकन, मटण, बीफ, पोर्क, शीतगृहे) : १,१२०

८. एकूण अनुज्ञापत्रधारक : १९,०६३

जनावरांची अनधिकृत कत्तल आणि मांस विक्री यांना आळा घालण्यासाठी तीन विशेष दक्षता पथके प्रत्येकी शहर, पूर्व उपनगरे आणि पश्चिम उपनगरे येथे कार्यरत आहेत. ह्या विशेष दक्षता पथकांनी सन २०२४-२५ या वर्षात पकडलेली जनावरे आणि वसूल केलेली रक्कम ह्याचा तपशील पुढीलप्रमाणे आहे :-

१. एकूण घातलेल्या धाडींची संख्या : १,८३०

२. जप्त करण्यात आलेले प्राणी

अ) शेळ्या मेंढ्या : १,४७८

ब) वराह (डुक्करे) : ०

क) कोंबडया : ५५,२०१

ड) शृंगी जनावरे : ०

एकूण : ५६,६७९

महत्त्वाची माहिती

३.	जप्त व नष्ट करण्यात आलेले मांस		
	अ) बीफ	:	३६,९२८ किलो
	ब) मटण	:	७,३५७ किलो
	क) पोर्क	:	५७२ किलो
	ड) कोंबडी (चिकन)	:	६३ किलो
	इ)जप्त करण्यात आलेली मासळी	:	४,९०८ किलो
	फ)जप्त व नष्ट करण्यात आलेली कातडी व मुंडी	:	५१० किलो
	एकूण	**:**	**५०,३३८ किलो**
४.	जप्त वराहाचे केस	:	३५ किलो
५.	जप्त करण्यात आलेली बकऱ्यांची कातडी	:	२,५०० (नग)
६.	पकडण्यात आलेल्या मासळी टोपल्या	:	निरंक
७.	पकडण्यात आलेला भाजीपाला व अंडी	:	निरंक
८.	लिलावाद्वारे प्राप्त महसूल		
	अ) जिवंत कोंबडी	:	रु. ४१,१७,८१५/-
	ब) मासळी	:	रु. ३,६५,८७७/-
	क) अंडे	:	रु. ००/-
	ड) भाजीपाला	:	रु. ००/-
	इ) बक-यांची कातडी लिलाव	:	रु. ५५,०००/-
	फ) वराहाचे केस लिलाव	:	रु. १२,२५०/-
	लिलावाद्वारे प्राप्त एकूण महसूल	**:**	**रु. ४५,५०,९४२/-**
९.	गुन्हेगारांकडून न्यायालयीन जमा केलेली दंडाची रक्कम	:	रु. १४,७५,०००/-
१०.	इतर दंड (प्रशासकीय शुल्क)	:	निरंक
११.	पकडण्यात आलेले गुन्हेगार व्यक्ती	:	५९५

(बी) देवनार पशुवधगृह

वार्षिक उत्पन्न (वर्ष २०२४-२५)	:	रु. २५,०९,३१०,७७२.०६/-
वार्षिक खर्च (वर्ष २०२४-२५)	:	रु. ६७,४०,७५,७५४.६८/-

विविधविभागातीलपशुवधक्षमता-

१.	गुरे-ढोरेविभाग	:	८ तासांच्याप्रत्येकपाळीत ३०० प्राणी (म्हैसवर्गीयप्राणी)
२.	शेळ्या व मेंढ्याविभाग हलाल पध्दतीने	:	८ तासांच्या प्रत्येक पाळीत ६,००० शेळ्या व मेंढ्या
३.	वराह विभाग	:	८ तासांच्याप्रत्येकपाळीत २०० वराह

महत्त्वाची माहिती

सन २०२४-२५ मध्ये पशुवधगृहातवध करण्यात आलेल्या जनावरांची आकडेवारी पुढीलप्रमाणेआहे :-

१.	म्हैसवर्गीयप्राणी	:	१,५०,०१२
२.	शेळ्याव मेंढ्या	:	४२,९६,६६०
३.	वराह	:	१५,००८

देवनार पशुवधगृह सुमारे चार दशकांपूर्वीचे आहे आणि जुन्या मोडकळीस आलेल्या संरचनेत बदल व त्याचे उन्नतीकरण करणे गरजेचे असल्याने, बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने देवनार पशुवधगृहाचे आधुनिकीकरण करण्याचे ठरविले आहे.

महत्त्वाची माहिती

बृहन्मुंबई महानगरपालिका - शिक्षण विभाग
समग्र शिक्षा
U-DISE+2024-25 सांख्यिकी माहिती ३०.०९.२०२४

अ.क्र.	माध्यम	शाळा संख्या	विद्यार्थी	शिक्षक
१	मराठी	२५४	३६,२०५	९२६
२	हिंदी	२१६	६४,५४९	१,९२१
३	उर्दू	१८६	६५,२९७	१,७५१
४	गुजराती	३८	१,४७३	९५
५	तामिळ	२६	२,७४४	९९
६	तेलुगु	९	३१०	१७
७	कन्नड	२३	८५१	६८
८	इंग्रजी	६०	४१,६११	१०१३
९	आव्हानात्मक शाळा	१९	८४५	७७
१०	मुंबई पब्लिक स्कूल इ.१ली ते १०वी	७९	५०,५७९	१,२७२
११	सी.बी.एस.ई./आय.सी.एस.ई./आय.जी.सी.एस.ई./आय.बी	२१	११,६५१	२१४
	एकूण प्राथमिक (अ)	**९३१**	**२,७६,११५**	**७,४५३**
१२	जुन्या अनुदानित माध्यमिक शाळा	४९	१४,४५७	५७२
१३	नवीन विनाअनुदानित माध्यमिक शाळा	१३८	१९,८५४	६०५
	एकूण माध्यमिक शाळा (ब)	**१८७**	**३४,३११**	**१,१७७**
१४	महानगरपालिका एकूण शाळांपैकी पूर्व प्राथमिक वर्ग असणाऱ्या शाळा		२८,९३२	
	एकूण प्राथमिक व माध्यमिक (क) = (अ + ब)	**१११८**	**३,१०,४२६**	**८,६३०**
	खाजगी प्राथमिक शाळा			
१५	खाजगी प्राथमिक अनुदानित शाळा	३८१	१,०४,५९३	२,५२८
१६	खाजगी प्राथमिक विना अनुदानित शाळा	६७४	२,६३,७३१	६,६५०
	एकूण (ड)	**१,०५५**	**३,६८,३२४**	**९,१७८**
१७	मान्यता नसलेल्या शाळा	१२१	२७,२१२	९२५
१८	समाज कल्याण	४७	३,०१२	४२६
	एकूण (इ)	**१६८**	**३०,२२४**	**१,३५१**
	एकूण (क + ड + इ)	**२,३४१**	**७,०८,९७४**	**१९,१५९**

महत्त्वाची माहिती

बृहन्मुंबई महानगरपालिका - शिक्षण विभाग

सर्व शिक्षा अभियान

सन २०२४-२५ मध्ये समग्र शिक्षा अंतर्गत विविध शीर्षाखाली केलेल्या खर्चाचा तपशील

(रक्कम लाखात)

अनु. क्र.	लेखाशीर्ष	प्राप्त अनुदान	खर्च अनुदान	खर्चाची टक्केवारी
१	संयुक्तशाळा अनुदान (प्राथमिक)	४१९.५०	३५८.८८	८५.५५
२	संयुक्तशाळा अनुदान (माध्यमिक)	१३८.२५	९६.९७	७०.१४
३	गट साधन केंद्र/ शहर साधन केंद्र अनुदान	३३८.४७	३३६.६२	९९.४५
४	समुह साधन केंद्र अनुदान	२१.९०	१२.५६	५७.३९
५	मोफत पाठ्यपुस्तके	७.७३	७.७३	१००.००
६	समावेशित शिक्षण (प्राथमिक)	२०१.४९	१५०.६४	७४.७६
७	समावेशित शिक्षण (माध्यमिक)	२३.८१	१९.३२	८१.१४
८	व्यवस्थापन	५३.७८	४७.३६	८८.०६
९	वाहतूक भत्ता (प्राथमिक)	०.९४८	०.८४	८८.६१
१०	वाहतूक भत्ता (माध्यमिक)	०.५०४	०.४१४	८२.१४
११	निपुणोत्सव	१.००	०.१८	१८.००
१२	लोक जागृती (प्राथमिक)	१३.१२	११.७०	८९.१३
१३	लोक जागृती (माध्यमिक)	३.८४	२.३२	६०.४४
	एकूण	**१२२४.३६**	**१०४५.५४**	**८५.३९**

.

महत्त्वाची माहिती

बृहन्मुंबई विद्युत पुरवठा आणि परिवहन उपक्रम विभाग -८

बेस्ट उपक्रमातर्फे एकूण ४२७ बसमार्गांचे प्रवर्तन करण्यात येत आहे. यापैकी ३८७ बसमार्ग मुंबई महानगरपालिका हद्दीत प्रवर्तित होतात. १८ बसमार्ग मुंबई आणि नवी मुंबई परिसरादरम्यान , १३ बसमार्ग मुंबई आणि मिरा-भाईंदरपरिसरादरम्यान व ०९ बसमार्ग मुंबईआणि ठाणे परिसरादरम्यान प्रवर्तितकरण्यात येतात.

वाहतूक प्रवर्तनाची आकडेवारी : (दि. ३१ मार्च २०२५ अखेर)

१.	बसगाड्यांची एकूण संख्या (स्वःमालकीच्या - ७५९, भाडेतत्वावरील - २,०५०)	-	२,८०९	
२.	अनुसूचीनुसार दररोज सेवेत सरासरी असलेल्या बसगाड्या (१००%)	-	२,८०९	
३.	बसमार्गाची एकूण लांबी (कि.मी.)	-	५,४३७.९	
४.	सर्व बसगाड्या मिळून दररोज होणारा प्रवास (कि.मी.मध्ये)	-	४.३७	लाख
५.	प्रवाशांची संख्या (दररोज सरासरी)	-	२८.२८	लाख
६.	प्रवासी उत्पन्न (दररोज सरासरी) (रू.)	-	१.९५	कोटी
७.	बसथांबे / बस आश्रय स्थानके			
	(अ) विशेष स्तंभावरील बसथांबे	-	३,३४०	
	(ब) बस आश्रयस्थानके	-	३,१०६	
	एकूण	-	६,४४६	
८.	बसआगारांची संख्या	-	२७	
९.	कर्मचा-यांची एकूण संख्या	-	१९,१५०	

विद्युत पुरवठा : (दि. ३१ मार्च २०२५ रोजीची सांख्यिकी आकडेवारी)

१.	वीज वितरणातील क्षेत्रफळ (चौ.कि.मी.)	-	७२	चौ.कि.मी.
२.	वीजेची कमाल मागणी (एम.डब्ल्यू.)	-	९७१	एम.डब्ल्यू.
३.	संग्राही केंद्रे	-	६५	
४.	रोहित्रांची संख्या	-	१५६	
५.	रोहित्रांची क्षमता (एम.व्ही.ए.)	-	२,३६१	एम.व्ही.ए.
६.	वितरण उपकेंद्रांची संख्या	-	२,५५९	
७.	वितरण रोहित्रांची संख्या	-	३,५०३	
८.	वितरण रोहित्रांची क्षमता ट्रान्सफार्मर (एम.व्ही.ए.)	-	२,९२६	
९.	३३/२२ के.व्ही. तारखंडाची लांबी (कि.मी.)	-	६१६	कि.मी
१०.	११/६.६ के.व्ही. तारखंडाची लांबी (कि.मी.)	-	२,३०५	
११.	निम्न दाबाच्या तारखंडाची लांबी (कि.मी.)	-	९,६४२	
१२.	सहाय्यकारी वितरण स्तंभ	-	९,४१९	
१३.	वीज ग्राहकांची संख्या	-	१०,५७,५०८	
१४..	निवासी वीज ग्राहकांचे एकूण ग्राहकांसापेक्ष प्रमाण (%)	-	७३%	
१५.	एकूण संधारणा संख्या	-	७८,९७७	
१६.	मार्गप्रकाश दिव्यांची संख्या	-	४४,७५२	
१७.	रोख वीजदेयक भरणा केंद्रांची संख्या	-	२९	
१८.	बँका तसेच पोस्ट येथील रोख वीजदेयक भरणा केंद्रांची संख्या	-	६८	
१९.	सेवा पुरवठादार	-	१७	

महत्त्वाची माहिती

नागरी प्रशासनाची रचना :

विचारविनिमयात्मक घटक :

महानगरपालिका*:

वैधानिक समित्या*:

(अ) स्थायी समिति
(ब) सुधार समिति
(क) 'बेस्ट' समिति
(ड) शिक्षण समिति
(इ) प्रभाग समित्या

विशेष समित्या*:

(अ) स्थापत्य समिति (शहर)
(ब) स्थापत्य समिति (उपनगरे)
(क) सार्वजनिक आरोग्य समिति
(ड) बाजार व उद्यान समिति
(इ) विधि समिति
(फ) महिला व बाल कल्याण समिति

सल्लागार समित्या :*

(खास विषयावर विचारविनिमय करून अहवाल सादर करण्याकरिता आवश्यकतेनुसार वेळोवेळी नेमण्यात येतात).

(१) अनुदान सहाय्य समिति
(२) महाराष्ट्र संस्कृती दर्शन समिति
(३) आश्वासन समिति
(४) नियोजन समिति
(५) पुनर्विलोकन समिति (शहर)
(६) पुनर्विलोकन समिति (पूर्व उपनगरे)
(७) पुनर्विलोकन समिति (पश्चिम उपनगरे)
(८) छाननी समिति
१) मुंबई जिल्हे एड्स नियंत्रण संस्था
२) मुंबई जिल्हे क्षयरोग नियंत्रण संस्था आणि
३) स्त्री केंद्रित आरोग्य प्रकल्प हयासंबंधी छाननी समिति
(९) जुन्या इमारतींची पुनर्बांधणी आणि पुनर्विकास समिति
(१०) प्रभाग समिति समस्या निवारण व समन्वय समिति

कार्यकारी घटक :

महानगरपालिका आयुक्त :

चार अतिरिक्त महानगरपालिका आयुक्त, संचालक (अभियांत्रिकी सेवा व प्रकल्प), सह-आयुक्त, उप-आयुक्त आणि अन्य खातेप्रमुख ह्यांच्या सहाय्याने प्रमुख कार्यकारी अधिकारी म्हणून आयुक्त काम करतात.

प्रशासकीय यंत्रणा, सात-परिमंडळांचा अंतर्भाव असलेल्या २४ विभागांमध्ये विभागण्यात आली असून, प्रत्येक परिमंडळ एक सह आयुक्त/ उप आयुक्तांच्या अखत्यारित असते.

महाव्यवस्थापक :

'बेस्ट' उपक्रमाचे महाव्यवस्थापक हे अतिरिक्त महाव्यवस्थापक आणि इतर खातेप्रमुख ह्यांच्या सहाय्याने काम करतात.

वृक्ष प्राधिकरण*:

महाराष्ट्र (नागरी क्षेत्र) वृक्ष जतन अधिनियम, १९७५ मध्ये १९९६ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्र. ७ अन्वये केलेल्या दुरुस्तीनुसार महानगरपालिका आयुक्त हे वृक्ष प्राधिकरणाचे अध्यक्ष आहेत.

टीप : महानगरपालिका सचिव आणि महानगरपालिका मुख्य लेखापरिक्षक व त्यांच्या खात्यातील कर्मचारी स्थायी समितीच्या प्रत्यक्ष नियंत्रणाखाली काम करतात.

* दि. ०३ मार्च २०२२ चा शासन आदेश क्र. एमसीओ- २०२० /प्र.क्र.७१(भाग-२) /नवि-१४ अन्वये, दि. ०७ मार्च, २०२२ रोजी मुदत संपलेल्या बृहन्मुंबई महानगरपालिका येथे प्रशासक पदी, अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ च्या कलम ६क (१) व (२) मधील तरतुदीनुसार, सदर अधिनियमांतर्गत महानगरपालिकेच्या सर्व अधिकारांचा वापर करण्यासाठी आणि सर्व कार्ये व कर्तव्ये पार पाडण्यासाठी, आयुक्त, बृहन्मुंबई महानगरपालिका हयांची नियुक्ती करण्यात आली आहे. सबब, महानगरपालिका आणि तिच्या वैधानिक समित्या, विशेष समित्या व प्रभाग समित्या दि. ०८ मार्च २०२२ पासून अस्तित्त्वात नाहीत आणि त्यांचे सर्व अधिकार, कार्ये व कर्तव्ये प्रशासक, बृहन्मुंबई महानगरपालिका हयांजमार्फत पार पाडण्यात येत आहेत.

शहर प्रशासन

Telli Galli
Western Express Highway
पश्चिम द्रुतगती महामार्ग
Chhatrapati Shivaji Maharaj International Airport Santacruz (E)

विहंगम दृश्य

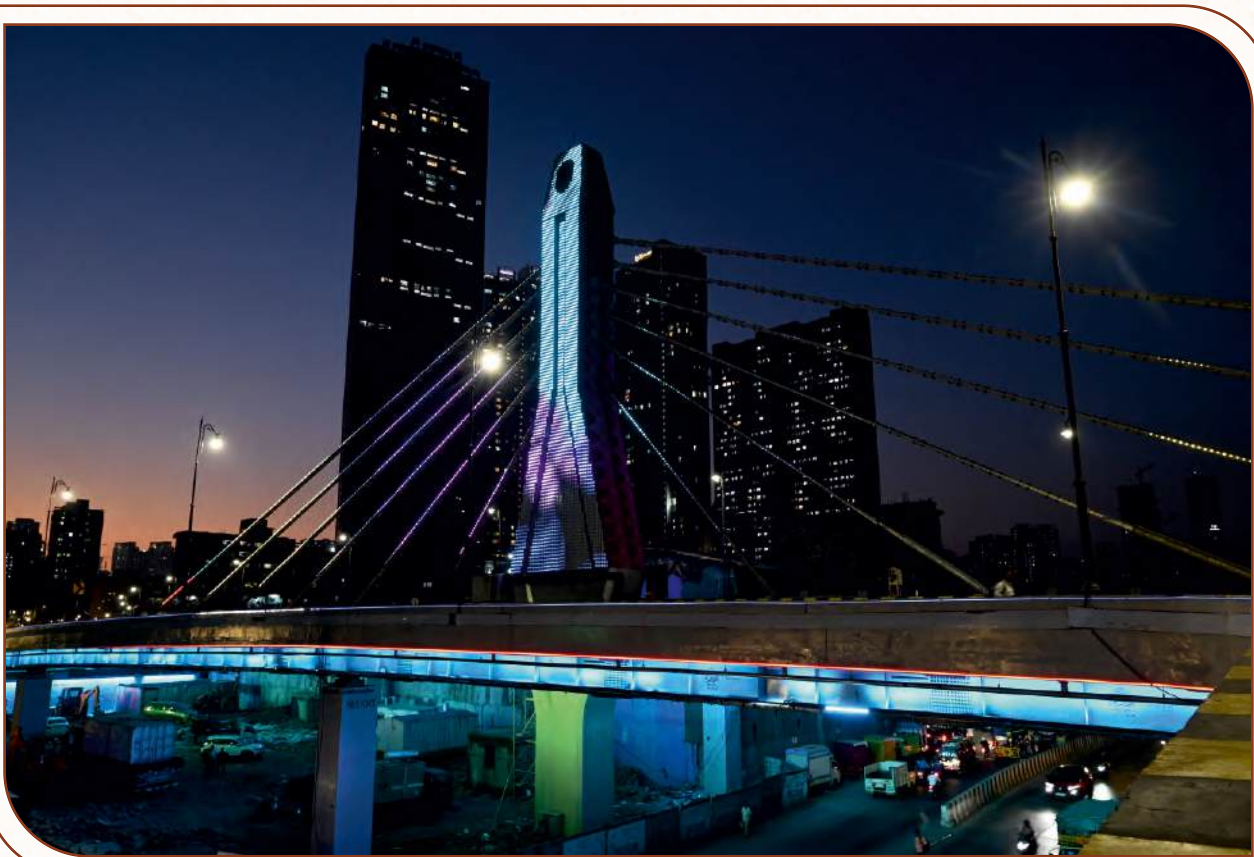

रे रोड पूल

शहर प्रशासन

प्रस्तावना :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे क्षेत्र ४८३.१४ चौरस किलोमीटर्सहून अधिक असून, तिच्यामार्फत १,३०,१४,३९० पेक्षा अधिक नागरिकांच्या नागरी गरजा भागविण्यात येतात. निरनिराळ्या प्रवर्गामध्ये मिळून, अंदाजे ८८,३७४ कर्मचारी आहेत.

महानगरपालिका आयुक्त हे स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या रचनेतील महत्त्वाचे पद असून, ते कार्यकारी प्रमुख असतात. वस्तुतः नागरिकांची, नगरसेवकांची आणि राज्य शासनाची सुध्दा त्यांच्यावर नजर असते. प्रशासनातील परिणामकारकतेसाठी प्रत्येक गट त्यांच्याकडे अपेक्षेने पहात असतो. अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ ने विचारविमर्शाची कामे आणि कार्यकारी कामे ह्यांमधील अधिकारांची स्वतंत्रता दृष्टीसमोर ठेवून, महानगरपालिका आयुक्तांना तत्वतः सर्वच बाबतीत शक्तीशाली कार्यकारी प्रमुख बनविले आहे.

महत्त्वाची बाब ही आहे की, एका बाजूला वैधानिक व धोरण तयार करणारे निगम आणि दुसऱ्या बाजूला कार्यकारी व प्रशासकीय यंत्रणा ह्यांच्यामधील संबंध हे शहर प्रशासनाचे प्रमुख वैशिष्टय आहे. लोकशाहीची तत्त्वे आणि गटबाजीविरहित कार्यक्षम नागरी प्रशासनाची गरज ह्यांमधील स्वास्थ्यपूर्ण समायोजन ह्याचा ह्यांमध्ये समावेश आहे. हे शहर प्रशासन खालील तीन तत्त्वांवर अवलंबून आहे :-

अ) धोरण तयार करणारे आणि धोरणाची अंमलबजावणी करणारे ह्यामधील भिन्नतेला मान्यता.

ब) धोरण तयार करण्याचे काम निवडून आलेल्या निगमाकडे सोपवून, धोरणाची अंमलबजावणी करण्याचे काम एकाच व्यक्तिकडे म्हणजेच महानगरपालिका आयुक्तांकडे आहे, आणि

क) दोघेही जरी निकट सहकार्याने काम करीत असले तरी कमी/अधिक प्रमाणात आयुक्तांना महानगरपालिका निगमामध्ये स्वतंत्र अस्तित्त्व आहे.

महानगरपालिकेत चार अतिरिक्त महानगरपालिका आयुक्त व महानगरपालिका सह आयुक्त / उप आयुक्त, संचालक (अभियांत्रिकी सेवा व प्रकल्प) असून ते हया महानगरपालिकेतील प्रशासनाचे एकूण व्यवस्थापन व त्यावरील पर्यवेक्षणासाठी आयुक्तांना मदत करतात.

सन १९६४ मध्ये मध्यवर्ती प्रशासकीय पध्दतीची पुनर्रचना करण्यात आली व कागदपत्रे निकालात काढण्याचा वेग वाढविणे, कार्यक्षमतेत सुधारणा करणे व आर्थिकदृष्टया काटकसरीने कारभार करणे हया उपाययोजना अंगिकारणे हया उद्देशाने प्रथमच विकेंद्रित प्रशासकीय पध्दती सुरु करण्यात आली. ह्या धोरणात्मक निर्णयाच्या अनुषंगाने संपूर्ण शहराची २६ विभागांसह ०७ प्रशासकीय परिमंडळांमध्ये विभागणी करण्यात आली. ह्या सात परिमंडळांवर आपल्या अधिपत्याखाली काम करणाऱ्या काही सहाय्यक आयुक्तांसह महानगरपालिका सह आयुक्त / महानगरपालिका उप आयुक्त पर्यवेक्षण करतात. एकूण २४ महानगरपालिका उप आयुक्त असून त्यामध्ये संचालक (अभियांत्रिकी सेवा व प्रकल्प) ह्यांचे एक पद समाविष्ट आहे. उर्वरित २३ पदांपैकी ०७ पदे परिमंडळीय व १६ पदे कर्तव्यानुरुप आहेत.

दि. ०३ मार्च २०२२ चा शासन आदेश क्र. एमसीओ- २०२०/प्र.क्र.७१(भाग-२) /नवि-१४, अन्वये, दि. ०७ मार्च २०२२ रोजी मुदत संपलेल्या बृहन्मुंबई महानगरपालिका येथे प्रशासक पदी, अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ च्या कलम ६क (१) व (२) मधील तरतुदीनुसार, सदर अधिनियमांतर्गत महानगरपालिकेच्या सर्व अधिकारांचा वापर करण्यासाठी आणि सर्व कार्ये व कर्तव्ये पार पाडण्यासाठी, आयुक्त,बृहन्मुंबई महानगरपालिका हयांची नियुक्ती करण्यात आली आहे. सबब, महापालिका आणि तिच्या वैधानिक समित्या, विशेष समित्या व प्रभाग समित्या दि. ०८ मार्च २०२२ पासून अस्तित्वात नाहीत आणि त्यांचे सर्व अधिकार, कार्ये व कर्तव्ये प्रशासक, बृहन्मुंबई महानगरपालिका हयांजमार्फत पार पाडण्यात येत आहेत.

१. नागरी सचिवालय :

(महानगरपालिका सचिव हयांचे कार्यालय) :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेची विचारविनिमयात्मक बाजू ही प्रातिनिधिक मंडळाचा एक अव्दितीय नमुना आहे. सन १८७३ मध्ये तत्कालीन शासनाने, महानगरपालिका, स्थायी समिति आणि महानगरपालिका आयुक्त ह्या तीन प्राधिकरणांची निर्मिती केली आणि त्यांच्यावर विविध जबाबदाऱ्या सोपविल्या. महानगरपालिका सचिव प्रमुख पदी असलेले नागरी सचिवालय देखिल सप्टेंबर १८७३ मध्ये अस्तित्वात आले. हे कार्यालय स्थायी समितीच्या थेट नियंत्रणाखाली काम करते. महानगरपालिकेच्या व तिच्या विविध समित्यांच्या सभांच्या कार्यक्रमपत्रिका व त्यांचे सभावृत्तांत तयार करण्याची सर्वस्वी जबाबदारी नागरी सचिवालयावर असते आणि विचारविनिमयात्मक घटकांशी निगडीत बाबींसंबंधात नगरसेवकांना ते मार्गदर्शन करते. महानगरपालिकेची सामान्य मुद्रा (कॉमन सील) महानगरपालिका सचिव हयांच्या ताब्यात असते.

अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम १८८८,च्या कलम ७७ (२) (ब) अन्वये महानगरपालिकेच्या सचिवांकडे महानगरपालिका व कलम ३८ किंवा ३८ (अ) याखाली महानगरपालिकेने नेमलेली कोणतीही समिति, स्थायी समिति व तिची कोणतीही उप-समिति, सुधार समिति व तिची कोणतीही उप-समिति, शिक्षण समिति व तिची कोणतीही उप-समिति आणि प्रभाग समित्या ह्यांच्या कामकाजाशी संबंधीत असलेली व सभावृत्तांतासंबंधीची सर्व अधिकृत कागदपत्रे व दस्तऐवज ह्यांचा ताबा असतो. महानगरपालिका त्याचप्रमाणे इतर वैधानिक आणि विशेष समित्या ह्यांनी आपल्या सभांमध्ये घेतलेल्या निर्णयांची माहिती नागरिकांना सहज उपलब्ध व्हावी ह्याकरिता दि. ३१ मे २०११ पासून महानगरपालिका व तिच्या विविध समित्यांच्या कार्यक्रमपत्रिका व निर्णय इत्यादी माहिती संकेतस्थळावर प्रदर्शित करण्यात येत आहे.

महापौरांना महानगरपालिका सभांचे अध्यक्षस्थान भूषविण्याबरोबरच मुंबईचे प्रथम नागरिक ह्या नात्याने अनेक कार्यक्रमांस उपस्थित रहावे लागते. ह्या सर्वच बाबतीत त्यांना महानगरपालिका सचिवांच्या कार्यालयाकडून सचिवीय सहाय्य देण्यात येते. महापौरांप्रमाणे, उप-महापौर, सर्व समित्यांचे अध्यक्ष, सभागृह नेता आणि विरोधी पक्ष नेता ह्यांनाही अशा प्रकारचे सचिवीय सहाय्य देण्यात येते.

महानगरपालिका मुख्यालयाच्या विस्तारित इमारतीच्या पहिल्या मजल्यावर नव्याने नूतनीकरण केलेल्या प्रशस्त ग्रंथालयामध्ये नगरसेवकांकरिता विविध विषयांवरील संदर्भ पुस्तके उपलब्ध करुन देण्यात आली आहेत.

भगिनी शहर स्नेहभाव:

भगिनी शहर संबंधाची संकल्पना ही नागरी सेवा आणि पायाभूत सुविधा ह्यांच्या विकासासाठी दोन शहरांचा सहभाग असावा अशी आहे. असे संबंध प्रस्थापित करण्यामागे मुख्य उद्देश आंतरराष्ट्रीय पातळीवर परस्परांतील स्नेहभाव व सहकार्य वृध्दिंगत करणे हा आहे. अशा संबंधामध्ये भगिनी शहरे आपल्याकडे असलेल्या अभियांत्रिकी सेवा, घनकचरा व्यवस्थापन, पाणी पुरवठा व मलनिःसारण बाबतच्या पायाभूत सुविधा, तसेच उद्याने व प्राणी संग्रहालये, साहित्य, संस्कृती इ. सारख्या विविध क्षेत्रातील ज्ञान व साधने ह्यांची परस्परांकडे देवाण-घेवाण करतात. असे संबंध स्थापन करण्यामागे शहरांमधील सामाईक समस्या सोडविणे व संबंधित शहरांच्या जीवनमानाचा स्तर उंचविणे ह्यासाठी एकत्रितपणे काम करणे हा मुख्य हेतू आहे.

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेमध्ये प्रथमतः सन १९६५ मध्ये लॉस एंजेलिस (अमेरिका) ह्या शहराशी भगिनी शहर स्नेहभाव नाते प्रस्थापित केले. तेव्हापासून, जगातील अशा विविध शहरांशी भगिनी शहर स्नेहभावाचे नाते प्रस्थापित झाले आहे. त्यामध्ये विशेषतः योकोहामा (जपान), लेनिनग्राड आणि ओडेसा पोर्ट (जुनी सोव्हिएत गणराज्ये), स्टुटगार्ट (जर्मनी), प्लेन्स जॉर्जिया, होनोलुलू आणि न्यूयॉर्क (अमेरिका), झाग्रेब (युगोस्लाव्हिया), बार्सिलोना (स्पेन), बुसान आणि सेऊल (दक्षिण कोरिया), नादी (फिजी), जकार्ता (इंडोनेशिया), एन्टोनानारीओ (मादागास्कर) इज्मीर (तुर्की)आणि शांघाय (चीन) ह्यांचा समावेश आहे.

मुंबई शहराच्या भगिनी शहर संबंधातर्गत समन्वयाची आणि संबंधित कार्यक्रमांचे नियोजन महानगरपालिका आयुक्त कार्यालयाच्या राजशिष्टाचार व आंतरराष्ट्रीय संपर्क विभागाकडून आयोजित केली जातात.

वृक्ष प्राधिकरण :

महाराष्ट्र राज्यामध्ये वेगाने होत असलेले शहरीकरण व औद्योगिकीकरण ह्यामुळे मोठया प्रमाणावर वृक्षतोड होत आहे. सदर बाब लक्षात घेता व शहरी भागातील पर्यावरणविषयक समतोल राखण्यासाठी वृक्षतोडीचे नियमन करुन पुरेशा प्रमाणात नवीन झाडे लावून राज्यातील नागरी क्षेत्रातील झाडांचे संरक्षण व जतन करण्यासाठी, महाराष्ट्र शासनाने सन १९७५ मध्ये 'महाराष्ट्र (नागरी क्षेत्रे) झाडांचे जतन अधिनियम, १९७५' (अधिनियम क्र. ४४) अस्तित्वात आणला. सदर अधिनियमातील तरतुदीनुसार, बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने सन १९७६ मध्ये वृक्ष प्राधिकरणाची स्थापना केली. सन १९९६ मध्ये सदर अधिनियमात दुरुस्ती (अधिनियम क्र. ७) करण्यात आली असून, तो आता 'महाराष्ट्र (नागरी क्षेत्रे) झाडांचे संरक्षण व जतन अधिनियम, १९७५' म्हणून ओळखला जातो. सदर अधिनियमातील ह्या दुरुस्तीनुसार वृक्ष प्राधिकरणाच्या सभेचे अध्यक्ष हे, महापौरांऐवजी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे आयुक्त असतील.

दि. ०७ मार्च २०२२ रोजी लगतपूर्व महानगरपालिकेची मुदत संपुष्टात आली आहे व दि. ०८ मार्च २०२२ पासून ह्या महानगरपालिकेवर प्रशासकाची नेमणूक करण्यात आली आहे. त्यामुळे वृक्ष प्राधिकरण पुनर्घटीत करण्यात आले नाही.

सदर अधिनियमाच्या कलम ५ (१) अन्वये, महानगरपालिकेचा दि. २२ मार्च २००७ चा ठराव क्रमांक ११४२ अन्वये, सदर अधिनियमाच्या प्रयोजनाच्या अंमलबजावणीकरिता विभागांचे 'सहाय्यक आयुक्त' ह्यांना त्यांच्या अखत्यारीतील विभागासाठी व 'उद्यान अधिक्षक' ह्यांना संपूर्ण मुंबईसाठी 'वृक्ष अधिकारी' म्हणून नेमण्यात आले आहे.

२. वैधानिक महानगरपालिका लेखापरीक्षा :

(महानगरपालिका मुख्य लेखापरीक्षक यांचे खाते) :

महानगरपालिका मुख्य लेखापरीक्षकांचे स्वतंत्र खाते निर्माण करण्याकरीता अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ मध्ये अशी सुधारणा करण्यात आली, ज्यामध्ये अधिनियमाच्या तरतूदीखाली महानगरपालिका मुख्य लेखापरिक्षकांचा दर्जा भारत सरकारचा अधिनियम १९३५ च्या कलम १६९ खाली 'नियंत्रक व महालेखापरीक्षक' यांच्या समान केला होता. ही बाब नंतर भारतीय संविधानाच्या चौकटीतही सामिल करण्यात आली आहे.

महानगरपालिका मुख्य लेखापरीक्षक हे बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे वैधानिक लेखापरीक्षक आहेत. अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ च्या कलम ७८अ खालील तरतूदीनुसार राज्य शासन, महाराष्ट्र महानगरपालिका (सुधारणा) अधिनियम, २०११ च्या कलम २ च्या प्रारंभाचा म्हणजेच दि. १० मार्च २०११ रोजी व तेव्हापासून, विहित करण्यात येतील अशा अटी व शर्तीवर महाराष्ट्र वित्त व लेखा सेवेतील सह संचालकाच्या दर्जापेक्षा कमी दर्जाचा नसेल अशा योग्य अधिकाऱ्याची महानगरपालिका मुख्य लेखापरीक्षक म्हणून प्रतिनियुक्तीने नियुक्ती करते. परंतु राज्य शासनाने दि. २६.०९.२०२२ रोजी पासून महानगरपालिका मुख्य लेखापरीक्षक पदाची सह संचालक संवर्गातून संचालक संवर्गात श्रेणीवाढ केली असून संचालक संवर्गातील अधिकारी यांची पदस्थापना केली. या अधिनियमाच्या कलम ७८ ब (१) (अ) खाली स्थायी समिति महानगरपालिका मुख्य लेखापरीक्षकास निकट व अधीन असणारे, तिला योग्य वाटतील इतके सहाय्यक लेखापरिक्षक, लिपिक व कर्मचारी नेमते उक्त नियमाच्या कलम ७८ब (क) अन्वये सहाय्यक लेखापरीक्षक, लिपिक व कर्मचारी यांची कर्तव्ये विहित करणे किंवा ती विहित करण्याचे अधिकार महानगरपालिका मुख्य लेखापरिक्षकांकडे प्रत्यायोजित करणे तसेच कलम ७८ ब (२) अन्वये महानगरपालिका मुख्य लेखापरीक्षक स्थायी समितीच्या आदेशाच्या अधिनतेने सदर सहाय्यक लेखापरीक्षक, लिपिक व कर्मचारी यांची कृत्ये व कार्यवाहया यांवर पर्यवेक्षण करतात व नियंत्रण ठेवतात.

महानगरपालिका मुख्य लेखापरीक्षकाची कर्तव्ये व प्रदान केलेले अधिकार अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनिमय, १८८८ च्या कलम १३५, १३६, अनुसूची 'ईई' तसेच १३७ खाली विनिर्दिष्ट केली आहेत. महानगरपालिका मुख्य लेखापरीक्षक, महानगरपालिकेच्या कोणत्याही विभागामध्ये चालवलेल्या वाणिज्यिक सेवांच्या संबंधातील लेख्यांच्या विवरणांची तपासणी व लेखापरीक्षा करील. त्यामध्ये उदीम, वस्तुनिर्माण आणि नफा व तोटा विषयक लेखे आणि जर असे लेखे (महानगरपालिका), (स्थायी समिति किंवा बृहन्मुंबई वीजपुरवठा आणि परिवहन उपक्रम समिति) यांच्या आदेशाखाली ठेवण्यात येत असतील तर ताळेबंद यांचा समावेश असेल आणि तो हे लेखे प्रमाणित करील व त्यावरील

अहवाल देईल. महानगरपालिका मुख्य लेखापरिक्षक महानगरपालिकेने केलेल्या खर्चाच्या बाबतीत किंवा तिला येणे असलेल्या रकमांच्या वसुलीच्या बाबतीत किंवा तिच्या लेख्यांच्या बाबतीत ज्या कोणत्याही महत्वाच्या अनियमितता आढळून येतात, त्यासंबंधीचा अहवाल स्थायी समितीला सादर करतात. महानगरपालिका मुख्य लेखापरीक्षक महानगरपालिकेच्या लेख्यांची मासिक तपासणी व लेखापरीक्षा करील आणि त्यावरील अहवाल स्थायी समितीकडे पाठवील व ती समिति तिच्या सदस्यांपैकी दोनपेक्षा कमी नसतील इतक्या सदस्यांनी व महानगरपालिका मुख्य लेखापरीक्षकाने सही केलेला, निकटपूर्वीच्या महिन्यातील जमेचा व खर्चाचा गोषवारा दर महिन्यास प्रसिध्द करील. तसेच, स्थायी समितीस वेळोवेळी व तिला योग्य वाटेल इतक्या कालावधीच्या संबंधात महानगरपालिकेच्या लेख्यांची स्वतंत्रपणे तपासणी व लेखापरीक्षा करता येईल. तसेच, या प्रयोजनाकरिता (स्थायी समितीस) व महानगरपालिका मुख्य लेखापरीक्षकास महानगरपालिकेचे सर्व लेखे व त्यासंबंधातील सर्व अभिलेखे व पत्रव्यवहार पाहता येईल आणि (स्थायी समिति) किंवा महानगरपालिका मुख्य लेखापरिक्षक हा जमा रकमा व खर्च यासंबंधी जो कोणताही खुलासा मागविल तो (आयुक्त) त्यांना ताबडतोब देईल. तसेच महानगरपालिका निधी, पाणी व मलनि:सारण निधी आणि पाणीपुरवठा व एकत्रित कर्ज यांच्या लेखापरीक्षेसंबंधी महानगरपालिकेने किंवा स्थायी समितीने जी इतर कर्तव्ये पार पाडण्यास फर्माविले असेल ती कर्तव्ये आणि बृहन्मुंबई वीजपुरवठा व परिवहन निधीच्या लेखापरीक्षेसंबंधी जी कर्तव्ये ते पार पाडण्यास फर्मविले असेल ती कर्तव्ये ते पार पाडतात. महानगरपालिका मुख्य लेखापरीक्षक हे बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या सर्वसाधारण (निधी संकेतांक - ११, २१, २२, २३, ५०, ६० व ७०), आरोग्य (निधी संकेतांक - १२), शिक्षण (निधी संकेतांक - ३०) आणि पाणी पुरवठा आणि मलनि:सारण (निधी - ४०) सह बृहन्मुंबई वीजपुरवठा व परिवहन उपक्रम यांच्या संपूर्ण लेख्यांचे वैधानिक लेखापरीक्षण करुन अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ च्या कलम १३७(३) अन्वये प्रत्येक सरकारी वर्ष सुरु झाल्यानंतर शक्य तितक्या लवकर, मागील सरकारी वर्षाच्या संपूर्ण महानगरपालिका लेख्यांवरील आपला अहवाल स्थायी समितीस सादर करील. वार्षिक लेखापरीक्षा अहवाल महापालिकेच्या बाबतीत स्थायी समितीस व बेस्ट उपक्रमाच्या बाबतीत बेस्ट समितीस सादर करतात. अधिनियमाखालील तरतुदींचे पालन करतांना मुख्य लेखापरीक्षकांनी स्थायी समितीस जो अहवाल सादर केला असेल व जो महानगरपालिकेपुढे ठेवण्याविषयी सांगितला असेल, असा प्रत्येक अहवाल तसेच अधिनियमाखालील कर्तव्ये पार पाडण्याच्या व अधिकारांचा वापर करण्याच्या बाबतीत जे निवेदन तयार केले असेल व जे महानगरपालिकेपुढे ठेवण्याविषयी विनंती केली असेल असे प्रत्येक निवेदन स्थायी समिति तिच्या अभिप्रायासह महानगरपालिकेपुढे ठेवण्याची तजवीज करेल जेणेकरुन, महानगरपालिकेस आवश्यक वाटेल अशी उपाययोजना त्याबाबतीत करता येईल.

महानगरपालिका मुख्य लेखापरीक्षक हे महानगरपालिका आयुक्तांपासून स्वतंत्र आहेत आणि मुख्य लेखापरिक्षक विभाग थेट स्थायी समितीच्या अधिनस्थ आहे. या विभागाने कर्मचारीवृंदांच्या सरळसेवा भरती संदर्भात उच्च दर्जा ठेवला आहे. लेखापरीक्षा कामाकरीता कनिष्ठ लेखापरीक्षा सहाय्यक या पदाची अर्हता वित्तीय लेखांकन व लेखापरीक्षण किंवा प्रगत लेखांकन आणि लेखापरीक्षण या विषयासह उत्तीर्ण अथवा लेखा व वित्त (बी.ए.एफ.) किंवा बँकिंग व विमा व्यवसाय (बी.बी.आय.) किंवा व्यवस्थापन अभ्यास (बी.एम.एस.) किंवा वित्तीय व्यवस्थापन (बी.एफ.एम.) किंवा वित्तसह व्यवसाय प्रशासन (एम.बी.ए. फायनान्ससह) वाणिज्य पदवीसह उत्तीर्ण अशी आहे.

अन्य संकेतमान्य वैधानिक लेखापरीक्षेप्रमाणे, महानगरपालिका मुख्य लेखापरीक्षक केवळ महानगरपालिकेच्या लेख्यांची लेखापरीक्षा करीत नसून महानगरपालिकेच्या विविध कामकाजांच्या व्यवहाराचीदेखील ते लेखापरीक्षा पार पाडतात. अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ च्या कलम १३७(१)(अ) अन्वये महानगरपालिका मुख्य लेखापरीक्षक महानगरपालिकेने केलेल्या खर्चाच्या बाबतीत किंवा तिला येणे असलेल्या रकमांच्या वसुलीच्या बाबतीत किंवा तिच्या लेख्यांच्या बाबतीत ज्या कोणत्याही महत्वाच्या अनुचितता किंवा नियमबाह्यता त्यास कोणत्याही वेळी आढळून येतील त्यासंबंधीचा अहवाल स्थायी समितीस पाठविल अशी तरतूद आहे. आढळून आलेल्या नियमबाह्यतांसह लेखापरीक्षेचे निष्कर्ष, सूचना व निरीक्षण यांबाबत संबंधित प्राधिकाऱ्यांना स्वतंत्र लेखापरीक्षा टिपण्यांद्वारे कळविण्यात येतात. त्यांचे एकत्रित परिणाम वार्षिक लेखापरीक्षा अहवालामध्ये समाविष्ट करण्यात येतात जे जनतेला विस्तृतपणे खुले आहेत.

असे असले तरी, महानगरपालिका मुख्य लेखापरीक्षा विभाग थेट जनतेशी अथवा जनतेच्या कामकाजाशी संबंधित नाही. तथापि, महानगरपालिका मुख्य लेखापरीक्षकांच्या विभागाशी संबंधित असलेले जनतेचे काही गाऱ्हाणे असल्यास माहितीचा अधिकार अधिनियम, २००५ च्या प्रकरणांसंबंधी कार्यवाही करण्याकरीता नेमलेल्या प्रभारी अधिकाऱ्यांद्वारे हाताळण्यात येते.

३. सामान्य प्रशासन विभाग

(रचना व कार्यपद्धती विभागासह)

कर्मचारीवृंद आणि प्रशासकीय सुधारणा खात्याचे नामाभिधान सामान्य प्रशासन विभाग असे करण्यात आले आहे. सामान्य प्रशासन विभाग हा महानगरपालिका उप आयुक्त (सामान्य प्रशासन) ह्यांच्या नियंत्रण आणि पर्यवेक्षणाखाली काम करतो.

<u>सामान्य प्रशासन विभागाची प्रमुख कामे :</u>

(एक) परिणामकारक नियंत्रण ठेवणे आणि कर्मचारीवर्ग ह्या संज्ञेखाली येणाऱ्या सर्व प्रकरणांबाबत धोरणात्मक स्वरुपाचा साचा आणि नियम व कार्यपध्दती विहित करणे, (दोन) विविध विकेंद्रीकृत पातळ्यांवर सदर नियम आणि कार्यपध्दती ह्यांची अंमलबजावणी समानतेने होते की नाही हे पाहणे, (तीन) उत्पादकता वाढविण्याच्या हेतूने कर्मचाऱ्यांना प्रवृत्त करणे आणि प्रशासनाला जास्तीत जास्त जनताभिमुख करणे आणि (चार) प्रचलित पध्दती व कार्यपध्दती ह्यांचे सातत्याने मूल्यांकन करण्याचा प्रयत्न करणे.

प्रचलित पध्दतीमध्ये गतिशीलता आणण्याच्या प्रक्रियेत खालील गोष्टीने सुरुवात झालेली आहे :-

१) समान संज्ञेच्या विविध पदांकरिता अर्हतांची कार्यपध्दती व सेवा प्रवेशाचे प्रमाणिकीकरण करणे.

२) पदोन्नती, विविध पातळ्यांवर कर्मचाऱ्यांच्या तक्रारी दूर करणे, कर्मचाऱ्यांच्या निवडीकरिता व सेवा प्रवेशाकरिता मंडळे स्थापन करणे इ. बाबी विचारात घेऊन त्याबाबत धोरणात्मक निर्णय घेऊन परिपत्रके प्रसारित करणे.

३) घटनेन्वये आवश्यक असल्यानुसार सेवा भरतीचे नियम सुधारित करणे आणि मागासवर्गीय उमेदवार, खेळाडू, अपंग व्यक्ती, माजी सैनिक ह्यांच्यासाठी नोकरीमध्ये जागा राखीव ठेवणे.

४) (एक) कर्मचारीविषयक धोरणाच्या अंमलबजावणीसाठी सर्व खात्यांतील कर्मचारीवृंदविषयक प्रकरणे हाताळणारे अधिकारी आणि

(दोन) सर्वसाधारण स्वरुपाचे तंटे मिटविण्यासाठी मान्यताप्राप्त कामगार संघटनांचे प्रतिनिधी ह्यांच्याबरोबर नियत कालांतराच्या बैठकीसाठी नियमित कार्यक्रम आखणे.

महानगरपालिका आयुक्तांच्या आस्थापनेवर रचना व कार्यपध्दती हा एक स्वतंत्र विभाग आहे. रचना व कार्यपध्दती ह्या विभागाची मुख्य कामे अशी आहेत :-

(१) महानगरपालिका कार्यालयाची कार्यपध्दती सुधारण्याच्या दृष्टीने अभ्यास करुन परिपत्रके प्रसृत करणे व अंमलबजावणीच्या दृष्टीने निरीक्षण करणे, (२) विभागांच्या / खात्यांच्या कार्यालयाचे दफ्तर तपासणे, (३) पारदर्शक, तत्पर व दर्जेदार सेवा पुरविण्याच्या दृष्टीकोनातून महाराष्ट्र लोकसेवा हक्क अधिनियम, २०१५ अंतर्गत अधिसूचित केलेल्या सेवा ऑनलाईन उपलब्ध करुन देण्यासाठी केलेल्या अंमलबजावणीबाबत आढावा घेणे व सबंधित खात्याकडे पाठपुरावा करणे. सदर अधिनियमांतर्गत बृहन्मुंबई महानगरपालिकेकडे सेवेसाठी प्राप्त होणारे अर्ज व अपिल अर्ज याविषयी मासिक अहवाल शासनास सादर करणे (४) केंद्रीय माहितीचा अधिकार अधिनियम, २००५ अन्वये विविध खात्यांचे जनमाहिती अधिकारी व अपिलीय अधिकारी यांच्या नेमणूकांची यादी संकेतस्थळावर प्रसिध्द करणे, तसेच या अधिनियमांतर्गत बृहन्मुंबई महानगरपालिकेकडे प्राप्त होणारे माहिती अर्ज व अपिल अर्ज या विषयीचा मासिक /वार्षिक अहवाल शासनास सादर करणे.

मराठी-परीक्षा विभाग:

राज्य शासन आणि महानगरपालिका हयांच्याद्वारे प्राप्त निदेशानुसार, प्रमुख कर्मचारी अधिकारी यांच्या अधिपत्याखाली कार्यरत मराठी विभाग प्रस्थापित करण्यात आला आहे. सद्यस्थितीत मराठी विभाग व परिक्षा विभाग एकत्रितपणे कार्यरत आहेत.

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या दैनंदिन कार्यालयीन कामकाजामध्ये मराठी भाषेचा १००% वापर करण्याबाबतचे धोरण राबविण्यासाठी वेळोवेळी राज्य शासनाकडून शासन निर्णय / परिपत्रक प्राप्त होतात. सदर शासन निर्णय /

परिपत्रकांची अंमलबजावणी करण्याबाबत सर्व खाते प्रमुख व विभाग प्रमुख यांना सूचित करण्यात येते. मराठी परिक्षा विभागामार्फत यांचा वेळोवेळी पाठपुरावा करण्यात येतो. मराठी भाषा संवर्धनाच्या अनुषंगाने, महाराष्ट्र शासनाच्या निर्णयानुसार प्रत्येक विभाग प्रमुख / खातेप्रमुख हयांना 'मराठी भाषा अधिकारी' यांची नियुक्ती करण्याचे व त्यानुसार कामकाज करण्याचे निदेश देण्यात आलेले आहेत.

शासन निदेशाच्या अनुषंगाने माजी राष्ट्रपती स्व. डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम यांचा दिनांक १५ ऑक्टोबर हा जन्मदिवस 'वाचन प्रेरणा दिन' म्हणून साजरा करण्याबाबत व त्या अनुषंगाने आपापल्या स्तरावर विविध उपक्रमांचे आयोजन करण्याबाबतचे निदेश बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या सर्व खाते / विभाग प्रमुख यांना देण्यात आले आहेत.

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेमध्ये दरवर्षी ज्ञानपीठ विजेते थोर मराठी लेखक, कवी व नाटककार श्री. वि. वा. शिरवाडकर ऊर्फ कुसुमाग्रज यांचा दिनांक २७ फेब्रुवारी हा जन्मदिन 'मराठी भाषा गौरव दिन' म्हणून साजरा करण्यात येतो. महानगरपालिकेचा दि. १० मे २०१० च्या ठराव क्र. १५२ अन्वये दि. २७ फेब्रुवारी पासून पुढील १५ दिवस मराठी भाषा पंधरवडा' म्हणून साजरा करण्यास महानगरपालिकेने मान्यता दिली आहे. त्यानुसार दि. २७ फेब्रुवारी ते १२ मार्च पर्यंतचा कालावधी 'मराठी भाषा पंधरवडा' म्हणून साजरा करण्यात आला. तसेच, शासनाच्या निदेशानुसार दि. १४ जानेवारी ते २८ जानेवारी पर्यंतचा कालावधी हा 'मराठी भाषा संवर्धन पंधरवडा' म्हणून साजरा करण्याच्या अनुषंगाने मराठी भाषा संवर्धनार्थ २७ जानेवारी २०२५ रोजी महानगरपालिकेतील अधिकारी / कर्मचारी यांच्याकरिता एकत्रित एकपात्री अभिनय स्पर्धेचे आयोजन करण्यात आले होते.

तसेच, महानगरपालिका ठरावानुसार दि. २७ फेब्रुवारी २०२५ रोजी 'मराठी भाषा गौरव' दिन महानगरपालिका सभागृहात साजरा करण्यात आला. सदर समारंभाकरिता अखिल भारतीय मराठी साहित्य संम्मेलनाचे माजी अध्यक्ष व ज्येष्ठ साहित्यक, श्री. उत्तम कांबळे यांना प्रमुख वक्ता म्हणून आमंत्रित करण्यात आले होते. तसेच, श्री. उत्तम कांबळे यांचे स्वलिखित पुस्तकांचे प्रदर्शन व विक्री दि. २७ फेब्रुवारी २०२५ रोजी महानगरपालिका मुख्यालयात करण्यात आले.

मागासवर्ग कक्ष :

१. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या सेवेत 'मागासवर्गीयांसंबंधी राज्य शासनाचे आरक्षण विषयक धोरण व आदेशांचे कार्यान्वयन' या कामासाठी एकत्रित घटक म्हणून दि.२६ फेब्रुवारी १९७९ पासून मागासवर्ग कक्ष कार्यरत आहे. हा कक्ष महानगपालिकेमधील सरळसेवा, निवड आणि पदोन्नती या भरती प्रक्रियेमधील सामाजिक व समांतर (महिला, खेळाडू, दिव्यांग, स्वातंत्र्य सैनिक, माजी सैनिक, भूकंपग्रस्त, प्रकल्पग्रस्त, अंशकालीन पदवीधर, अनाथ, इत्यादी) आरक्षणाच्या दृष्टीकोनातून वेळोवेळी प्राप्त शासन निदेशानुसार काम पाहतो. समांतर आरक्षण हे सामाजिक आरक्षणांतर्गत कप्पीकृत आरक्षण आहे. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या आस्थापनेवरील विविध संवर्गातील आरक्षण /अनुशेषाबाबतची सांख्यिकी माहिती राज्य शासन व इतर संबंधितांना या कक्षाद्वारे वेळोवेळी सादर करण्यात येते. तसेच, आरक्षण व तदनुषंगिक बाबींच्या अनुषंगाने आवश्यक त्या इतर शासन निर्णयानुसार कार्यवाहीबाबतच्या मार्गदर्शनपर प्रक्रिया या कक्षाकडून पार पाडल्या जातात.

२. अहवाल वर्षात बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतील मागासवर्गीयांच्या सरळसेवा भरती / पदोन्नतीने भरण्यात आलेल्या पदासंबंधातील माहितीचे नियतकालीक अहवाल तयार करुन विविध प्राधिकरणांना वेळोवेळी सादर करण्यात आले. तसेच, महानगरपालिकेतील विविध आस्थापनांद्वारे विविध पदांच्या भरती आणि पदोन्नतीबाबत सादर होणाऱ्या प्रस्तावांची या कक्षाकडून आरक्षणाच्या दृष्टीकोनातून पडताळणी करण्यात आली. विविध खाते / विभागांनी आयोजित केलेल्या एकूण २०७ पदोन्नती समिति व ०४ निवड समित्यांच्या सभांना या कक्षाचे प्रतिनिधी उपस्थित होते.

३. अहवाल वर्षात विविध आस्थापनांकडून प्राप्त झालेले सरळसेवा निवड, पदोन्नती, दिव्यांग पदसुनिश्चिती, अधिसंख्य पद निर्मिती आणि मागासवर्गीय अधिकारी / कर्मचारी यांचेकडून प्राप्त तक्रारवजा निवेदने याबाबतचे एकूण १,७०३ प्रस्तावांबाबत कार्यवाही करण्यात आली.या व्यतिरिक्त अहवालाच्या वर्षात या कक्षास प्राप्त झालेले सांख्यिकी अहवाल, विविध खाते/ विभाग, राज्य शासनाचे प्राधिकारी, विधिमंडळ, लोकप्रतिनिधी यांच्याकडून आरक्षणाच्या अनुषंगाने विविध विषयांबाबत प्राप्त झालेले पत्रव्यवहार, माहितीचा अधिकार अधिनियम, २००५ अंतर्गत प्राप्त अर्ज इत्यादी एकूण २,४७६ प्रकरणांवर कार्यवाही करण्यात आली.

४. विविध विषयांबाबत मार्गदर्शन व/वा स्पष्टीकरण प्राप्त करुन घेण्यासाठी राज्य शासनाच्या विविध प्राधिकाऱ्यांबरोबर वेळोवेळी पत्रव्यवहार करण्यात आला.

५. दिनदर्शिका वर्ष २०२४ मध्ये मागासवर्गीय कर्मचाऱ्यांना खाली दर्शविल्याप्रमाणे विविध खात्यांकडून नियुक्त्या व पदोन्नत्या देण्यात आल्या.

अनु. क्र.	भरतीची पध्दत	भरलेली पदे	नियुक्त केलेले प्रवर्ग निहाय मागासवर्गीय कर्मचारी									खुला
			अजा	अज	विजा (अ)	भज (ब)	भज (क)	भज (ड)	विमाप्र	इमाव	एकूण मागासवर्ग	
१.	सरळसेवा	१,२०५	१०३	२८	२८	२०	२६	१५	१२	२०४	४३६	७६९
२.	पदोन्नती	५९८	०	०	०	०	०	०	०	०	०	५९८

६. अहवाल वर्षात विविध विषयांवरील १३ परिपत्रके सर्व खातेप्रमुख व सहाय्यक आयुक्त यांच्या मार्गदर्शनासाठी व आवश्यक त्या कार्यवाहीसाठी निर्गमित करण्यात आलेली आहेत.

४. कामगार खाते :

तक्रार निवारण समिति :

महानगरपालिका कर्मचाऱ्यांच्या तक्रारींचे निराकरण करण्यासाठी घटक स्तरावर परिमंडळ स्तरावर आणि शिखर स्तरावर तक्रार निवारण समित्या स्थापन करण्यात आल्या आहेत आणि त्या समित्यांच्या नियतकालिक सभा वेळोवेळी आयोजित केल्या जातात आणि कामगार कर्मचा-यांची गा-हाणी /तक्रारी यांचे निवारण करण्यात येते.

अनुकंपा / वारसाहक्क प्रकरणे :

महानगरपालिकेमध्ये लाड पागे समितीच्या शिफारशीनुसार तसेच अनुकंपा धोरणानुसार कामगार कर्मचारी यांच्या पात्र वारसास नोकरी देण्याबाबतच्या प्रकरणांची पडताळणी करण्याबाबतची कार्यवाही करण्यात येते. कामगार /आया / सफाईगार /हमाल / कक्षपरिचर / कार्यालयीन शिपाई / कार्यकारी सहाय्यक / कनिष्ठ लेखा परिक्षा व लेखा सहाय्यक या पदांची मंजूर प्रकरणे नियुक्तीसाठी खालीलप्रमाणे निर्देशित करण्यात आलेली आहेत :-

मंजूर प्रकरणांचा संक्षिप्त तक्ता :

अनु क्र.	पदनाम	अनुकंपा	वारसहक्क
१.	कामगार/सफाईगार/आया/हमाल	१५५	११२७
२.	कार्यालयीन शिपाई	१६	१६
३.	कार्यकारी सहाय्यक	४३	७३
४.	कनिष्ठ लेखा परिक्षा व लेखा सहाय्यक	१४	६२

कामगार कल्याण विभाग :

बृहन्मंबई महानगरपालिकेच्या कामगार / कर्मचारी वसाहतींमध्ये एकूण ३३ कामगार कल्याण केंद्रे कार्यरत आहेत. या केंद्रांमध्ये कल्याणकारी योजना राबविल्या जातात. प्रत्येक कल्याण केंद्रामध्ये कामगारांच्या कुटुंबासाठी स्वातंत्र्य दिन, प्रजासत्ताक दिन, मकरसंक्रांत, गणपती उत्सव, बृध्दजयंती हे उत्सव साजरे केले जातात. वक्तृत्व स्पर्धा, एकांकिका स्पर्धा, वेशभूषा स्पर्धा, लोकनृत्य स्पर्धा, एकपात्री अभिनय स्पर्धा, सुगम संगीत (गायन) स्पर्धा, कॅरम स्पर्धा इत्यादी स्पर्धांचे आयोजन केले जाते.

प्रशिक्षण वर्ग - कामगार/कर्मचा-यांसाठी (पती-पत्नी जोडपे) यांना कुटुंबाची गुणवत्ता व अंदाजपत्र, अन्न भेसळ व त्यांचे दुष्परिणाम, खात्यांतर्गत चौकशी, आपात्कालीन व्यवस्थापन, ताण तणाव दूर करण्यासाठी उपाय व परस्पर

चांगले संबंध, सेवानिवृत्तीनंतरचे फायदे, महिलांचे दैनंदिन आरोग्य, महानगरपालिका कल्याणकारी योजना, आर्थिक साक्षरता आणि सायबर गुन्हे इ. विषयांवर दोन दिवसीय २१ प्रशिक्षण वर्ग राबविण्यात आले.

आंतरविभागीय/खात्यांतर्गत नाट्यस्पर्धा/राज्य नाट्यस्पर्धा :

ह्या खात्यामार्फत दरवर्षी आंतरविभागीय नाट्यस्पर्धेचे सुद्धा आयोजन केले जाते. एकूण ३० पेक्षा जास्त खाते / विभाग / रुग्णालय सदर स्पर्धेत भाग घेतात आणि सदर नाट्यस्पर्धेमध्ये तीन फिरते चषक देण्यात येतात. तसेच, राज्य स्पर्धेत महानगरपालिकेच्यावतीने कामगार विभागातर्फे दरवर्षी पाच नाटके सादर केली जातात.

उल्लेखनीय कामे-

१) रा.ए.स्मा. रुग्णालय आणि केसूला बंजारा सामाजिक सेवा संस्थेच्या सौजन्याने महाराष्ट्राचे माजी मुख्यमंत्री स्व. वसंतरावजी नाईक यांच्या १११ व्या जयंती निमित्ताने महानगरपालिका मुख्यालयात रक्तदान शिबिराचे आयोजन करण्यात आले.

२) महिला सक्षमीकरणाच्या अनुषंगाने पोलिस खात्यामार्फत मुख्यालयातील महिला कर्मचाऱ्यांना खाकीतील सखी उपक्रमांतर्गत प्रशिक्षण देण्यात आले.

३) नशाबंदी मंडळ महाराष्ट्र राज्य यांच्या सौजन्याने जागतिक तंबाखू विरोधी दिनानिमित्त महानगरपालिका मुख्यालयात कार्यक्रम आयोजित करण्यात आला.

४) कामगारांमध्ये सेवाभावी वृत्ती व सामाजीक बांधिलकी वृध्दींगत व्हावी यासाठी २०२३ चे राष्ट्रीय पुरस्कार विजेते ‘अस्तित्त्व’ नाटकाचे तीन प्रयोग घनकचरा व्यवस्थापन खात्यातील सफाई कामगारांसाठी आयोजित केले होते. सदर नाट्यप्रयोगास ३१५० सफाई कामगार उपस्थित होते.

५) घनकचरा व्यवस्थापन खात्यातील अडीअडचणी व समस्या जाणून घेण्यासाठी शिवाजी नाट्यमंदिर दादर येथे कामगार कर्मचाऱ्यांसाठी सुसंवाद बैठकीचे आयोजन करण्यात आले. मा. आयुक्त महोदयांनी सफाईकामगारांशी संवाद साधून तक्रारींचे निवारण करण्याचे निर्देश संबंधितांना दिले.

५. लेखापरीक्षा आणि लेखा :

प्रमुख लेखापाल (वित्त) आणि प्रमुख लेखापाल (कोषागार) हे प्रमुख लेखापाल खात्याचे दोन प्रमुख वैधानिक अधिकारी असून ते उप आयुक्त (वित्त) / अतिरिक्त महानगरपालिका आयुक्त (प्रकल्प) यांच्या नियंत्रणाखाली काम करतात. प्रमुख लेखापाल (वित्त) हे महानगरपालिका आयुक्तांना आर्थिक बाबींसंबंधात सल्ला देणारे महानगरपालिका मुख्य वित्तीय अधिकारी आहेत. प्रमुख लेखापाल (कोषागार) हे महानगरपालिका मुख्य कोषागार अधिकारी असून महानगरपालिकेच्या सर्व वित्तीय व्यवहाराचे लेखे ठेवण्याच्या कामास ते जबाबदार असतात.

अ) आर्थिक बाबींसंबंधीची कामे :

१) अर्थसंकल्प :

महानगरपालिकेची उपलब्ध असलेली उत्पन्नाची सर्व साधने विचारात घेऊन प्रत्येक खात्याने केलेली कामे आणि निरनिराळ्या खात्यांनी सादर केलेल्या गरजांचे मूल्यमापन यांच्या आधारे दरवर्षी, अर्थसंकल्प ‘अ’, ‘ब’ आणि ‘ई’ बाबतीत, आगामी वर्षासाठी जमा व खर्चाचा अर्थसंकल्पीय अंदाजाचा मसुदा, सर्व परिशिष्टांसह प्रमुख लेखापाल (वित्त) तयार करतात.

२) कर्जे:

प्रमुख लेखापाल (वित्त) हे, महानगरपालिकेच्या भांडवली स्वरुपाच्या कामांसाठी वित्त पुरवठा करण्याकरिता आवश्यक असलेली कर्जे उभारण्याचे आणि त्या कर्जाची विहित वेळेत परतफेड करण्याचे कामकाज पाहतात.

३) गुंतवणूकी :

प्रमुख लेखापाल (वित्त) हे, महानगरपालिका निधीतील अधिशेष रक्कम अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ च्या कलम १२२ मधील तरतुदीनुसार वेळोवेळी महानगरपालिकेने मान्यता दिलेल्या बँकांमध्ये गुंतविण्याचे व गुंतवणुकीवरील व्याजाची वसुली करण्याचे आणि भारतीय स्टेट बँकेकडील महानगरपालिकेच्या चालू खात्यामधील शिल्लक असलेल्या रोख रकमेचा दैनंदिन आढावा घेण्याचे कामकाज पाहतात.

४) विशेष निधी :

प्रमुख लेखापाल (वित्त) हे, कर्ज निवारण निधी तसेच महानगरपालिकेचे सर्व विशेष निधी यांच्या नियंत्रणाचे कामकाज पाहतात.

५) अंतर्गत लेखापरीक्षा :

प्रमुख लेखापाल (वित्त) यांच्या नियंत्रणाखाली काम करणारा कर्मचारीवर्ग, नागरी सुविधा केंद्रात जमा केलेल्या महानगरपालिका महसूलाचे तसेच खात्यांनी वसूल केलेल्या दैनंदिन महसुलाची पडताळणी आणि सदर महसूल महानगरपालिकेच्या कोषागारामध्ये विहित मुदतीत भरण्याच्या कामकाजाचे सातत्याने लेखापरीक्षण करीत असतो.

६) खर्चावर नियंत्रण :

प्रमुख लेखापाल (वित्त) यांच्या नियंत्रणाखाली काम करणारा कर्मचारीवर्ग हा अद्ययावत सुधारीत बृहन्मुंबई महानगरपालिका अधिनियम १८८८ मधील तरतुदी, नियम व कार्यपद्धती आणि त्यासाठी केलेली अर्थसंकल्पीय तरतूद या बाबी विचारात घेऊन, खर्चाच्या सर्व प्रस्तावांचे लेखापरीक्षण करीत असतो.

ब) कोषागारासंबंधीची कामे :

१) महसुलाचे संकलन :

ऑनलाईन :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे विविध महसूल ऑनलाईन पेमेंट गेटवे, आर.टी.जी.एस., एन.ई.एफ.टी./वॅन, B.B.P.S., मोबाईल एप्लिकेशन इ. मार्फत महानगरपालिकेच्या खात्यामध्ये जमा केला जातो. (१) सन २००७ पासून मालमत्ता कर, सी.आर.एम. महसूल, (२) सन २०१६ पासून AUTO DCR व DP Remarks, (३) सन २०१९ पासून सर्व २४ विभागांचा इस्टेट व फिल्म शूटींगचा महसूल, (४) सन २०२२ पासून स्विमिंग पूल महसूल, झु तिकिट महसूल, फिको महसूल, (५) सन २०२३ पासून M.T.L. महसूल तसेच सन २०२४ पासून Food Quality Test, Debris Collection इ. ऑनलाईनद्वारे जमा केला जातो.

ऑफलाईन :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या २४ विभागांमध्ये नागरी सुविधा केंद्रांद्वारे महसूल संकलन केले जाते व ॲक्सिस बँक (शहर), आय.सी.आय.सी.आय. बँक (पश्चिम उपनगरे) व एच.डी.एफ.सी. बँक (पूर्व उपनगरे) या बँकांमार्फत सदर महसूल भारतीय स्टेट बँकेत जमा केला जातो.

२) अधिदान :

(एक) देयके :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या मुख्य, विभागीय व परिमंडळीय कार्यालयांकडून प्राप्त होणारी अर्थसंकल्प 'अ', 'ब', व 'ई' संबंधीत देयके लेखापरीक्षण व मंजूर करून सदर खर्चाच्या देयकांचे रोख स्वरुपात / धनादेश / ई.सी.एस. / एन.ई.एफ.टी / आर.टी.जी.एस./सी.बी.एस.द्वारे अधिदान करण्यात येते.

(दोन) कर्मचाऱ्यांचे मासिक वेतन :

बृहन्मुंबई महानगरपालिका कर्मचाऱ्यांच्या मासिक वेतनाचे ई.सी.एस द्वारे अधिदान करण्यात येते.

(तीन) निवृत्तिवेतनादी फायदे :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या सेवेतून नियतवयोमानानुसार दरमहा सेवानिवृत्त होणाऱ्या कर्मचाऱ्यांचे निवृत्तीवेतनादी फायदे जसे उपदान-अंशराशीकरण-भविष्य निर्वाह निधि निवृत्तीनंतरच्या त्यांच्या निवृत्तीवेतन खात्यात इ. सी. एस. द्वारे पाठविले जाते.

बृहन्मुंबई महानगरपालिका निवृत्तीवेतन नियम, १९५३ आणि सुधारणा संबंधी प्रशासनाने वेळोवेळी पारित केलेल्या परिपत्रकांच्या अनुषंगाने मान. महानगरपालिका आयुक्त यांच्या मंजुरीनुसार दि. ०१.११.२०१९ पासून महानगरपालिकेच्या सेवेतून नियत वयोमानानुसार दरमहा सेवानिवृत्त होणाऱ्या कर्मचाऱ्यांचे तसेच स्वेच्छेने, मृत्यू, असमर्थता इ. कारणाने सेवानिवृत्त होणाऱ्या कर्मचाऱ्यांचे निवृत्तीवेतनादी फायदे जसे उपदान, अंशराशीकरण, भविष्य निर्वाह निधि तसेच रजा रोखीकरणाचे अधिदान व निवृत्तीवेतन सुरु करण्याबाबतची कार्यवाही मानव संसाधन प्रणालीमधून करण्यात आलेली आहे.

माहे एप्रिल २०२४ ते मार्च २०२५ या कालावधीमध्ये एकूण ३,३६५ कर्मचाऱ्यांना मानव संसाधन प्रणालीमधून व दि. ०१-११-२०१९ पूर्वी निवृत्त झालेल्या एकूण २७२ कर्मचाऱ्यांना मॅन्युअल पध्दतीने संगणकीय प्रणालीमधून अधिदान करण्यात आलेले आहे.

(चार) पेन्शन अदालत :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या सेवेतून निवृत्त होणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना /मृत पावणाऱ्या कर्मचाऱ्यांच्या वारसदारांना त्यांचे अनुज्ञेय सर्व फायदे तातडीने मिळावेत यासाठी सहाय्यक आयुक्त / खाते प्रमुख /अधिष्ठाता यांच्या स्तरावर पेन्शन अदालत आयोजित करुन निवृत्तीवेतन धारक/कुटुंब निवृत्तीवेतनधारकांच्या प्रलंबित दाव्यांच्या तक्रारींचा निपटारा करण्यात येत आहे. जर विभागीय पेन्शन अदालतीमध्ये निवृत्तीवेतनधारकांच्या तक्रारींचे निवारण होऊ शकले नाही, तर माननीय महानगरपालिका आयुक्तांनी दि. ०३.०६.२०१० च्या परिपत्रक क्र. प्रकअ/१६/सर्व/एमसीएल/ओडी/१०१२ अन्वये निर्देशिल्यानुसार, लोकशाही दिनाच्या धर्तीवर बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतील निवृत्तीवेतनधारक / कुटुंब निवृत्तीवेतनधारक यांच्या विविध समस्यांचा निपटारा करण्याकरिता प्रमुख लेखापाल (कोषागार) यांच्या दालनात दर महिन्याच्या दुसऱ्या मंगळवारी 'उच्चस्तरीय पेन्शन अदालत' आयोजित केली जाते. सदर उच्चस्तरीय पेन्शन अदालतीमध्ये प्रमुख लेखापाल (कोषागार) यांच्या अध्यक्षतेखाली प्रमुख कर्मचारी अधिकारी व उप कायदा अधिकारी यांच्या त्रिसदस्यीय समितीकडून प्राप्त झालेल्या निवृत्तीवेतन धारकांच्या / कुटुंब निवृत्तीवेतन धारकांच्या तक्रारी ऐकून त्यावर योग्य आदेश दिले जातात. याचा लाभ अनेक निवृत्तीवेतनधारक / कुटुंब निवृत्तीवेतनधारकांना मिळालेला आहे.

(पाच) सातव्या वेतन आयोगानुसार निवृत्तीवेतन / कुटुंब निवृत्तीवेतन धारकांना थकबाकी अधिदानासंबंधी :

१) सातव्या वेतन आयोगाच्या सुधारित वेतनश्रेणीनुसार निवृत्तीवेतन दाव्याच्या अधिदानासंबधी परिपत्रक क्र. साप्रवि/एफजीआर/१८ दि. ११-०९-२०१९ रोजी प्रसृत करण्यात आलेले आहे. त्या अनुषंगाने एप्रिल २०२४ ते मार्च २०२५ या आर्थिक वर्षाकरिता ६६२ मॅन्युअली पध्दतीने तसेच १७९ संगणकीय प्रणालीमधून दावे मंजूर करण्यात आले आहेत.

२) दि. ०१-०७-२००५ च्या सुधारित वेतनश्रेणीनुसार निवृत्तीवेतन दाव्याच्या अधिदानासंबधी परिपत्रक क्र. साप्रवि/एफजीआर/०६ दि. ०२-०६-२०१२ च्या अनुषंगाने आधार सामग्री संस्करण विभागाने दिलेल्या यादीनुसार सहाव्या वेतन आयोगाच्या सुधारित वेतनश्रेणीनुसार एप्रिल २०२४ ते मार्च २०२५ पर्यंत एकूण २०२ दावे मंजूर करण्यात आले आहेत.

३) दि. ०१-०१-२००६ पूर्वी सेवानिवृत्त / मृत झालेल्या निवृत्तीवेतन / कुटुंब निवृत्तीवेतन धारकांच्या निवृत्तीवेतन एकत्रिकरणाचे परिपत्रक क्र. साप्रवि/एफजीआर/०४ दि. १३-०६-२०१३ नुसार एप्रिल २०२४ ते मार्च २०२५ पर्यंत एकूण २५ दावे मंजूर करण्यात आलेले आहेत.

४) परिपत्रक क्र. साप्रवि/एफजीआर/१७ दि. ११-०९-२०१९ एप्रिल २०२४ ते मार्च २०२५ या कालावधीत दि. ०१.०१.२००६ पूर्वी सेवानिवृत्त /मृत झालेल्या निवृत्तीवेतन / कुटुंब निवृत्तीवेतनधारकांचे निवृत्तीवेतन

एकत्रिकरणाचे एकूण ३० दावे मंजूर करण्यात आले आहेत. तसेच, सातव्या वेतन आयोगानुसार दि. ०१.०१.२००६ नंतर व दि. ०१.०१.२०१६ पूर्वीचे निवृत्तीवेतन / कुटुंब निवृत्तीवेतनधारक यांना एकत्रिकरणाचा लाभ देण्याच्या अनुषंगाने सुधारित वेतनश्रेणीनुसार एकूण ३१२ दावे मंजूर करण्यात आले आहेत.

(सहा) मासिक निवृत्तीवेतन :

निवृत्तीवेतन विभागाच्या संगणकीकृत अभिलेखानुसार मार्च २०२५ पर्यंत बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे एकूण १,१६,४६० निवृत्तीवेतन / कुटुंब निवृत्तीवेतन धारक आहेत. त्यापैकी १,१६,४३० निवृत्तीवेतन / कुटुंब निवृत्तीवेतन धारकांना बँकेमार्फत व ३० निवृत्तीवेतन / कुटुंब निवृत्तीवेतन धारकांना पोस्टाद्वारे निवृत्तीवेतनाचे अधिदान करण्यात येते.

(सात) कुटुंब निवृत्तीवेतन :

निवृत्ती वेतनधारकाच्या मृत्यूपश्चात त्यांचे कायदेशीर वारसदार (पती /पत्नी / मुलगा / मुलगी) यांना 'बृहन्मुंबई महानगरपालिका निवृत्तीवेतन नियमावली, १९५३' नुसार कुटुंब निवृत्तीवेतनसंबंधी कार्यवाही केली जाते. सन २०२४-२०२५ या वर्षात एकूण १,२५९ दावे पडताळून मंजूर करण्यात आले व कायदेशीर वारसांना सदर दाव्यांचे अधिदान करण्यात आले.

कुटुंब निवृत्तीवेतन मिळण्यासाठीची सुधारीत पध्दत अवलंबविण्यासाठी परिपत्रक क्र. प्र. ले. (को)/कुनिवे/३९ दि. ११-०१-२०२१ निर्गमित करण्यात आले आहे.

(आठ) अन्‌अंशदायी भविष्य निर्वाह निधि :

सन २०१९-२० हया आर्थिक वर्षात दि. ०१.११.२०१९ पासून नियत वयोमानानुसार सेवानिवृत्त, स्वेच्छानिवृत्त, मृत्यू, तसेच इतर प्रकारे निवृत्त होणाऱ्या कर्मचाऱ्यांचे भविष्य निर्वाह निधी दावे मानव संसाधन प्रणालीत (HR) कार्यान्वित करण्यात येत असून त्यांचे अधिदानदेखील मानव संसाधन प्रणालीतून करण्यात येत आहे.

मानव संसाधन प्रणालीमधून दि.०१-४-२०२४ ते दि.३१-०३-२०२५ पर्यंत एकूण ३,०४९ कर्मचाऱ्यांचे भविष्य निर्वाह निधी दावे निकाली काढण्यात आले असून सदर कर्मचाऱ्यांना मानव संसाधन कार्यप्रणालीत ई. सी. एस. द्वारे अधिदान करण्यात आले आहे. दि. ०१-०४-२०२४ ते ३१-०३-२०२५ या कालावधीत एकूण २,१४१ भविष्य निर्वाह निधी व डीसी-१ दावे मॅन्युअल पध्दतीने प्राप्त झाले असून त्यापैकी १४६ कर्मचाऱ्यांचे भविष्य निर्वाह निधी दावे व १०५ कर्मचाऱ्यांचे डीसी-१ दावे निकाली काढण्यात आले आहेत.

परिपत्रक क्र. प्र ले (को) / एफपीएन-१ / एफआय / १९१०, दि. ०४.१०.२०२३च्या अनुषंगाने नियत वयोमानानुसार सेवानिवृत्त होणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना शेवटच्या मासिक वेतनासोबत भविष्य निर्वाह निधीच्या खाती जमा रकमेचे व्याजासह अधिदान करणे बाबत संगणकीय प्रणाली विकसित करण्यात आली असून माहे मार्च २०२४ पासून अंमलबजावणी करण्यात आली आहे.

क्र. प्रले(को) / एफपीपी / एफआय / ४२९ दि. ०९.०९.२०२४ अन्वये दि. ०१.११.२०१९ पासून नियत वयोमानानुसार सेवानिवृत्त झालेल्या कर्मचाऱ्यांना त्यांच्या खात्याने प्रस्तावित केल्यानुसार भविष्य निर्वाह निधींच्या रकमेचे व्याजासह माहे ऑक्टोबर २०२४ पासून अधिदान करण्यात येत आहे. दि. ०१.०४.२०२४ पासून दि. ३१.०३.२०२५ पर्यंत एकूण १,८२४ कर्मचाऱ्यांना भविष्य निर्वाह निधीच्या अंतिम शिल्लक रकमेचे अधिदान करण्यात आले आहे.

(नऊ) नवीन परिभाषित अंशदान निवृत्तीवेतन योजना :

केंद्र शासन/राज्य शासन यांच्या धर्तीवर बृहन्मुंबई महानगरपालिकेत दि. ०५-०५-२००८ व तद्‌नंतर नियुक्त होणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना नवीन परिभाषित अंशदान निवृत्तीवेतन योजना लागू केली आहे. नवीन परिभाषित अंशदान निवृत्तीवेतन योजनेमध्ये स्तर-१ व स्तर-२ असे दोन स्तर आहेत. स्तर-१ हा महानगरपालिकेच्या सेवेत दि. ०५ मे २००८ रोजी किंवा त्यानंतर नियुक्त होणाऱ्या सर्व कर्मचाऱ्यांना अनिवार्य असेल, तर स्तर-२ हा वैकल्पिक स्वरुपाचा असेल, तथापि स्तर-२ बृहन्मुंबई महापालिकेमध्ये कार्यान्वित केलेला नाही.

स्तर-१ अंतर्गत प्रत्येक महानगरपालिका कर्मचाऱ्यास मूळ वेतन अधिक महागाई भत्ता या रक्कमेच्या १०% इतकी रक्कम वेतनातून वसूल केली जाते व १४% इतके मासिक अंशदान महानगरपालिकेकडून कर्मचाऱ्याच्या

डी.सी.पी.एस. खाती जमा केले जाते. ही अंशदाने आणि गुंतवणुकीवरील प्राप्तीच्या रकमा आहरीत करता न येण्याजोग्या (Non-withdrawable) असून 'निवृत्तीवेतन स्तर-१' खात्यामध्ये जमा केल्या जातात.

परिपत्रक क्र. प्रले(को)/एफडीसीपीएस/२८ दि. १३-१०-२०२० नुसार परिभाषित अंशदान निवृत्तीवेतन योजनेतील कर्मचारी १० वर्षे सेवा पूर्ण होण्यापूर्वी सेवेत असताना मृत्यू पावल्यास त्यांच्या वारसास रु. १० लाख इतकी रक्कम सानुग्रह अनुदान म्हणून देण्यात येत होती. तथापि, परिपत्रक क्र. परिपत्रक क्र. साप्रवि/एफजीआर/१२ दि. ११.१०. २०२३ अन्वये सदर योजना बंद करण्यात आली असून परिभाषित अंशदान निवृत्तीवेतन योजनेअंतर्गत कर्मचाऱ्याचा सेवा कालावधीत मृत्यू झाल्यास त्याच्या कुटुंबियांना कुटुंब निवत्तीवेतन आणि मृत्यू उपदान व असमर्थ सेवानिवृत्त झालेल्या कर्मचाऱ्याला असमर्थता निवृत्तीवेतन आणि सेवानिवृत्ती उपदान तसेच, महानगरपालिका सेवेतून निवृत्त झालेल्या / होणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना सेवानिवृत्ती उपदान अनुज्ञेय करण्यात आले आहे.

'निवृत्तीवेतन स्तर-१' योजनेअंतर्गत असणाऱ्या कर्मचाऱ्यांची संख्या दि. ३१-०३-२०२५ पर्यंत ४९,७९० इतकी आहे.

३) सॅप कार्यपध्दतीतील महानगरपालिकेचे लेखे व लेख्यांचा ताळेबंद :

'जवाहरलाल नेहरु राष्ट्रीय नागरी पुनर्निमाण कार्यक्रम' या योजनेअंतर्गत केंद्र/राज्य शासनाने घालून दिलेल्या निर्देशांनुसार तसेच राष्ट्रीय महापालिका लेखांकन हस्तपुस्तिकेतील मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार महानगरपालिकेच्या अर्थसंकल्प 'अ', 'ब' व 'ई' चे रोख तत्वावरील लेखे उपार्जित तत्वावरील दुहेरी लेखांकन पध्दतीत रुपांतरीत करुन, बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे लेखे दि. ०१.०४.२००७ पासून एस.ए.पी., ई.आर.पी. फिको मॉड्यूल मध्ये तयार केले जात आहेत. सॅप कार्यपध्दतीत लेखे निधी, कार्य निधी केंद्र/खर्च केंद्र व लेखा संकेतांकनिहाय तयार केले जातात. प्रत्येक महिना संपल्यावर त्या त्या महिन्याचे मासिक जमा व खर्चाचे गोषवारे तसेच वित्तिय वर्षाच्या अखेरीस वार्षिक लेखे बंद केले जातात व त्यानंतर सॅप कार्यप्रणालीमधून तयार झालेले मासिक जमा व खर्चाचे गोषवारे व वार्षिक लेखे उत्पन्न व खर्चाचे पत्रक, ताळमेळ पत्रक, जमा व खर्चाचा गोषवारा, तेरीज पत्रक, रोख प्रवाह विवरणपत्र इ. वित्तीय विवरणपत्रे महानगरपालिकेच्या मुख्य लेखा परीक्षकांकडे लेखापरीक्षणार्थ सादर केली जातात. तद्नंतर, वार्षिक लेखे बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या http://portal.mcgm.gov.in या अधिकृत संकेतस्थळावर नागरिकांच्या माहितीकरिता प्रसिध्द केली जातात.

अशाप्रकारे प्रमुख लेखापाल (कोषागार) यांच्या अखत्यारितील ताळेबंद उपविभागाने सन २०२३-२४ पर्यंतचे वार्षिक लेखे, नॅशनल म्युनिसिपल अकाऊंटिंग मॅन्युअलमध्ये विहित केलेल्या प्रपत्रांनुसार सॅप कार्यप्रणालीद्वारे तयार करुन, मुख्य लेखा परिक्षकांना लेखा परिक्षणार्थ सादर केलेले आहेत. सन २०२४-२५ चे वार्षिक लेखे व माहे एप्रिल २०२४ ते माहे मार्च २०२५ पर्यंतचे बारा महिन्यांचे मासिक जमा व खर्चाचे गोषवारे तयार करण्याचे काम युध्दपातळीवर सुरु असून महानगरपालिका मुख्य लेखा परिक्षकांना लेखापरीक्षणार्थ सादर करण्यात येतील.

६. माहिती तंत्रज्ञान विभाग :

१) उपयोग (UPYOG) :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेमध्ये विविध ॲप्लिकेशन्सचे डिझाईन, डेव्हलपमेंट, ऑपरेशनकरिता उपयोग (UPYOG) या ओपन सोर्स सॉफ्टवेअर प्लॅटफॉर्मचा वापर करण्यात येत आहे. सदर प्रकल्पांतर्गत देवनार पशुवधगृह, चौकशी विभाग व नियोजन विभाग यांच्याकरीता संगणक प्रणाली विकसित करण्यात आली आहे.

२) लो कोड नो कोड :

महानगरपालिकेधील विविध विभागांसाठी लो कोड नो /कोड प्लॅटफॉर्मवर ॲप्लीकेशन्स तयार करण्यात आली आहेत. वित्त विभागासाठी मुदत ठेवींवरील व्याजदर ठरविण्याची प्रक्रिया सोपी व पारदर्शक करण्यात आली आहे. उद्यान विभागासाठी वृक्षतोड परवानगी प्रक्रिया जलद करण्यात आली आहे. मध्यवर्ती खरेदी खाते (CPD) सुरक्षित आणि पारदर्शक यादृच्छिकता (Randomization) प्रणाली तयार करण्यात आली आहे.

३) आनंद विवाह प्रमाणपत्र ऑनलाईन उपलब्ध :

शिख समाजासाठी आनंद विवाह प्रमाणपत्र ऑनलाईन उपलब्ध करुन देण्यात आले असून, सर्वसमावेशक आणि सुलभ डिजिटल प्रवेश सुनिश्चित करण्यात आला आहे.

४) गणपती मंडप परवानगी अर्ज सुलभ आणि डिजिटल स्वरुपात :

गणपती मंडप परवानगी अर्ज सुलभ करण्यात आला असून,त्यास पूर्णत: डिजिटल स्वरुप देण्यात आले आहे. अर्जदारांना परवानगीच्या PDF प्रती थेट WhatsApp वर पाठवण्याची सुविधा सुरु करण्यात आली आहे.

५) हिंदूहृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे आपला दवाखान्याकरिता My BMC Whats App चॅटबॉटवर नागरिक अभिप्राय सुविधा:

My BMC Whats App चॅटबॉटवर नागरिकांच्या अभिप्रायाची सुविधा उपलब्ध करुन देण्यात आली आहे. ज्यामुळे आरोग्य सेवांमध्ये पारदर्शकता आणि नागरिकांचा सहभाग वाढला आहे.

६) सर्व विभागांकरिता ऑनलाईन शाडू माती परवानगी मॉड्यूल :

बृहन्मुंबई महानगरपलिकेच्या सर्व विभागांमध्ये शाडू मातीसंदर्भातील परवानग्या देण्यासाठी ऑनलाईन मॉड्यूल कार्यान्वित करण्यात आले आहे. पर्यावरणपूरक उपक्रमांना चालना देण्यासाठी MIS अहवाल विकसित करण्यात आले आहेत.

७) इंटिग्रेटेड लिटिगेशन मॅनेजमेंट सिस्टिम (ILMS) :

ही प्रणाली कायदेशीर प्रकरणांचे व्यवस्थापन कार्यक्षमतेने आणि सुलभपणे करण्यासाठी डिझाइन विकसित करण्यात आली आहे. ही प्रणाली बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्यावतीने किंवा बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या विरोधात असलेल्या प्रकरणांचे व्यवस्थापन करते. रिअल-टाईम केस अपडेट्स, ट्रॅकिंग, स्वयंचलित वर्कफ्लो आणि डेटा व्यवस्थापन प्रदान करते.

७. पाणी पुरवठा व मलनि:सारण खात्याचा अर्थ व प्रशासन कक्ष-

प्रमुख लेखापाल (पा.पु.म.नि.)

कर्जे :

जागतिक बँकेकडून कर्जे :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेला मुंबई पाणी पुरवठा व मलनि:सारण प्रकल्प, टप्पा-एक, दोन व तीनसाठी जागतिक बँकेकडून महाराष्ट्र शासनामार्फत रु. ८३२.७५ कोटी तसेच मुंबई मलनि:सारण विल्हेवाट प्रकल्प टप्पा-१ साठी रु.४१३.५३ कोटी एवढे कर्ज वितरीत करण्यात आले. वरील कर्जापैकी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने दि. ३१.०३.२०२५ पर्यंत अनुक्रमे रु. ८२९.९९ कोटी आणि रु. ३९८.८३ कोटी एवढया कर्जाची परतफेड केली असून, रु. २.७६ कोटी आणि रु. १४.७० कोटी एवढे कर्ज शिल्लक आहे.

मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाकडून कर्जे :

मुंबई तीन -पाणी पुरवठा व मलनि:सारण प्रकल्पांतर्गत असलेल्या उर्वरित कामांकरिता मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाकडून घेण्यात आलेल्या रु. १५४.०७ कोटी एवढया कर्जाची दि. ३१-०३-२०१९ पर्यंत बृहन्मुंबई महानगरपालिकेकडून पूर्ण परतफेड करण्यात आली आहे. त्याचप्रमाणे मुंबई तीन-अ पाणी पुरवठा प्रकल्पासाठी मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाकडून रु. २२३.९४ कोटी एवढे कर्ज घेण्यात आले आहे. त्यापैकी दि. ३१-०३-२०२५ पर्यंत रु.१६२.५३ कोटी एवढया कर्जाची परतफेड करण्यात आली असून, रु.६१.४१ कोटी एवढे कर्ज शिल्लक आहे. मेगासिटी प्रकल्पांतर्गत कामासाठी मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाकडून घेण्यात आलेल्या रु. १९.७० कोटी एवढ्या कर्जाची दि. ३१.०३.२०२१ पर्यंत महानगरपालिकेकडून पूर्ण परतफेड करण्यात आली आहे.

जवाहरलाल नेहरु राष्ट्रीय नागरी पुनर्निर्माण कार्यक्रमांतर्गत प्रकल्प :

केंद्र शासनाने जवाहरलाल नेहरु राष्ट्रीय नागरी पुनर्निर्माण कार्यक्रमांतर्गत (नॅशनल अर्बन रिन्युअल मिशन) आर्थिक सहाय्य मिळविण्यासाठी मध्य वैतरणा पाणी पुरवठा प्रकल्प, मुंबई मलनि:सारण प्रकल्प (टप्पा-दोन), मलबार हिल गार्डन ते क्रॉस मैदान पर्यंत बोगदा आणि मरोशी ते रुपारेल कॉलेज पर्यंत बोगदा असे चार प्रकल्प मंजूर केले होते. जवाहरलाल नेहरु राष्ट्रीय नागरी पुनर्निर्माण योजनेअंतर्गत केंद्र शासनाने मंजूर केलेल्या मुंबई महानगरपालिकेच्या विविध प्रकल्पांसाठी केंद्र शासनाकडून ३५ टक्के व राज्य शासनाकडून १५ टक्के अनुदान मिळाले असून उर्वरित ५० टक्के प्रकल्प खर्च महानगरपालिकेने अंतर्गत निधीतून केलेला आहे.

मध्य वैतरणा पाणी पुरवठा प्रकल्पाचा एकूण अंदाजित खर्च रु.१५८३.९७ कोटी इतका होता. त्यास केंद्र शासनाच्या व्यय वित्त समितीने रु.१३२९.५० कोटी इतक्या खर्चाच्या अनुदानास मान्यता दिली. सदर प्रकल्पास केंद्र शासनाच्या आर्थिक व्यवहार समितीने दि.२२.०२.२००७ रोजी मंजुरी दिली. सदर प्रकल्पांतर्गत बृहन्मुंबई महानगरपालिकेस केंद्र शासनाकडून रु.४६५.३२ कोटी आणि महाराष्ट्र शासनाकडून रु.१९९.४२ कोटी असे एकूण रु.६६४.७४ कोटी दि.३१.०३.२०२५ पर्यंत प्राप्त झाले आहेत.

मुंबई मलनि:सारण प्रकल्प (टप्पा-दोन) चा एकूण अंदाजित खर्च रु.१८९६.०० कोटी इतका असून, पहिल्या घटकाचा (Component – I) प्राधान्य कामे खर्च रु.५०२.४१ कोटी होता. परंतु, केंद्र शासनाच्या सेन्ट्रल सँन्क्शन ॲन्ड मॉनिटरींग कमिटीने रु.३६४.४७ कोटी इतक्या खर्चास अनुदानासाठी मान्यता दिली आहे. सदर प्रकल्पांतर्गत मुंबई महानगरपालिकेस केंद्र शासनाकडून रु.११४.०३ कोटी आणि राज्य शासनाकडून रु. ४८.८८ कोटी असे एकूण रु. १६२.९१ कोटी दि. ३१.०३.२०२५ पर्यंत प्राप्त झाले आहेत.

मलबार हिल गार्डन ते क्रॉस मैदान असा बोगदा खणण्याच्या एकूण अंदाजित खर्च रु. १०२.१३ कोटी खर्चाचा प्रकल्प केंद्र शासनास सादर केला होता. हया प्रकल्पासाठी सेंन्ट्रल सँन्क्शन ॲन्ड मॉनिटरींग कमिटीने रु. ९३.९९ कोटी इतक्या खर्चाच्या अनुदानास ऑगस्ट २००७ मध्ये मान्यता दिली. सदर प्रकल्पांतर्गत बृहन्मुंबई महानगरपालिकेस केंद्र शासनाकडून रु.२९.६१ कोटी आणि महाराष्ट्र शासनाकडून रु.१२.६८ कोटी असे एकूण रु.४२.२९ कोटी दि.३१.०३.२०२५ पर्यंत प्राप्त झाले आहेत.

मरोशी ते रुपारेल कॉलेज असा बोगदा खणण्याचा एकूण अंदाजित रु. ३१५.५१ कोटी खर्चाचा दुसरा प्रकल्पही केंद्र शासनास सादर केला होता. ह्या प्रकल्पासाठी सेंन्ट्रल सॅन्क्शन ॲन्ड मॉनिटरींग कमिटीने रु २९४.८७ कोटी इतक्या खर्चाच्या अनुदानास सप्टेंबर २००७ मध्ये मान्यता दिली. सदर प्रकल्पांतर्गत बृहन्मुंबई महानगरपालिकेस केंद्र शासनाकडून रु. ९२.८८ कोटी आणि महाराष्ट्र शासनाकडून रु. ३९.८१ कोटी असे एकूण रु. १३२.६९ कोटी दि. ३१.०३.२०२५ पर्यंत प्राप्त झाले आहेत.

जवाहरलाल नेहरु राष्ट्रीय नागरी पुनर्निर्माण योजने अंतर्गत बृहन्मुंबई महानगरपालिकेस केंद्र शासनाकडून रुपये ७०१.८४ कोटी व महाराष्ट्र शासनाकडून रु. ३००.७९ कोटी असे एकूण रुपये १००२.६३ कोटी एवढे अनुदान दि. ३१.०३.२०२५ पर्यंत प्राप्त झाले आहे.

८. करनिर्धारण व संकलन खाते :

प्रस्तावना:

करनिर्धारण व संकलन खाते हे बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या महसूल संकलनाचे प्रमुख स्त्रोत आहे. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या परिक्षेत्रातील इमारती आणि जमिनी ह्यांचे करनिर्धारण, त्यांचेवर करावयाच्या मालमत्ता कराचे परिगणन आणि वार्षिक देयके तयार करून मालमत्ता कराचे संकलन करण्याचे काम हया खात्याकडून करण्यात येते. करनिर्धारण व संकलन खात्यात सद्यस्थितीत सुमारे १,०३० कर्मचारी असून सन २०२४-२५ या आर्थिक वर्षात रु. ७८६०.०४ कोटी इतका मालमत्ता कर संकलीत करण्यात आला.

करनिर्धारण व संकलन खात्याचे संगणकीकरण :

भांडवली मूल्याधारित करप्रणाली अंतर्गत मालमत्तांचे करनिर्धारण करणे, मालमत्ता कर देयके निर्गमित करणे व मालमत्ता कराचे संकलन इ. सर्व कामकाज संगणकीय प्रणालीद्वारे करण्यात येते. सदर संगणकीय करप्रणाली ही पारदर्शक असून वापरकर्त्यांस, सोपी व सुटसुटीत झाली आहे.

१) भांडवली मूल्याधारित करप्रणालीची अंमलबजावणी:

दि. १ एप्रिल २०१० च्या प्रभाव्य दिनांकापासून भांडवली मूल्याधारित करप्रणालीनुसार मालमत्तांचे करनिर्धाण करून त्यानुसार देयके निर्गमित करण्यात येतात. अद्ययावत सुधारीत मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ च्या कलम १५४ (१ अ) अन्वये सुनिश्चित केलेले भांडवली मूल्य कलम १५४(१ क) अन्वये दर पाच वर्षांनी सुधारित करण्याची तरतूद आहे. परंतु कोविड - १९ संसर्गाच्या कालावधीत मुंबई महानगरपालिका अधिनियमामध्ये नव्याने अंतर्भूत केलेल्या पोट कलम १५४(१ ड) अन्वये सन २०२०-२१ मध्ये नियत असलेली भांडवली मूल्यातील सुधारणा पुढे ढकलण्यात आली असून सन २०२५-२६ मध्ये करण्यात आली आहे. सदर सुधारणेअंती होणारी वाढ कलम १४० (अ) अन्वये लगतपूर्व वर्षाच्या कराच्या ४०% पेक्षा अधिक असणार नाही अशी तरतूद अधिनियमात आहे. त्यानुसार सन २०२५-२६ करिता लागू असलेल्या मुद्रांक शुल्क सिध्दगणकावर (स्टँप ड्यूटी रेडी रेकनर) आधारीत भांडवली मुल्यानुसार मालमत्ता कर देयके बजाविण्यात आली आहेत. त्यामुळे मालमत्ता करामध्ये सरासरी १५.८९ टक्के इतकी वाढ झाली आहे.

२) मालमत्तेच्या भांडवली मूल्य व अधिदानायोग्य मालमत्ता करासह मालमत्तेचा सविस्तर तपशील संकेतस्थळावर उपलब्ध :

मालमत्तेच्या भांडवलीमूल्याधारित करप्रणालीमुळे नागरीकांना त्यांच्या मालमत्ता कराचे परिगणन करणे व मालमत्ता कराचे ऑनलाईन अधिदान करणेदेखील शक्य झाले आहे.

त्याचप्रमाणे बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या संकेतस्थळावर खालील सुविधा उपलब्ध आहेत :-

१. मालमत्ता कर (नवीन) tab येथे नागरीकांना त्यांच्या मालमत्ता कराचे परिगणन करणे. मालमत्ता कराचे ऑनलाईन अधिदान करणे.

२. मालमत्ता कर प्रणालीबाबत तक्रार दाखल करणे.

३) बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने Integrated Property Validation Solution (IPVS) नामक हाती घेतलेल्या ३६० अंश प्रकल्पांतर्गत कंत्राटदार कंपनीकडून प्राथमिक सर्वेक्षण करुन संकलित केलेली माहिती आणि मालमत्ता कर विभागाकडे नोंद असलेल्या सदर मालमत्तेच्या माहितीच्या पडताळणीअंती जे फरक स्विकारण्यात आले, त्यांच्याबाबतीत कंत्राटदार कंपनीकडून ज्या मालमत्तांच्या सर्वेक्षणाची माहिती प्राप्त झालेली आहे, त्या माहितीच्या आधारे करनिर्धारण व संकलन खात्याच्या अभिलेखातील करनिर्धारणामध्ये आवश्यक तेथे दुरुस्ती करण्यात येऊन संबंधीत मालमत्तांचे पुनः करनिर्धारण करण्याचे काम पूर्ण झाले आहे. सद्यस्थितीत सदर प्रकल्पांचे कंत्राट रद्द केले असल्याने सदर प्रणाली फक्त अवलोकनासाठी उपलब्ध आहे. या प्रणालीद्वारे उपलब्ध डाटा माहिती तंत्रज्ञान विभाग MyBMC BUID या प्रकल्पासाठी हस्तांतरित करण्यात आलेला आहे.

४) अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ च्या कलम १४४अ अन्वये सामाजिक दृष्टया किंवा परिस्थितीकीय लाभासाठी (Socially or ecologically benefical schemes) अंमलात येणाऱ्या योजनांच्या संदर्भातील जमिनी आणि इमारतींवर आकारावयाच्या मालमत्ता करात सवलत अनुज्ञेय आहे. मालमत्ता कराचा घटक असलेल्या सर्वसाधारण करात, अ) इमारतीच्या आवारात निर्माण होणाऱ्या संपूर्ण कचऱ्याचे वर्गीकरण करुन, इमारतीच्या आवारात कंपोस्टीकरण करणाऱ्या ब) संपूर्ण कचऱ्याचे वर्गीकरण करुन, पुनर्वापरकर्त्या संस्थांस सोपवून त्याची विल्हेवाट लावणाऱ्या आणि क) इमारतीच्या आवारातील टाकाऊ पाण्याचा पुनर्वापर करुन, ते पाणी स्वच्छतागृहाच्या निःसारणासाठी (Toilet Flushing) वापरणाऱ्या तसेच इमारतीमध्ये जलसंधारण योजना राबविणाऱ्या, निवासी मालमत्तांना प्रत्येकी ५% इतकी सवलत देण्यात येते. तथापि, कलम १४४ अ अन्वये देय असलेल्या सदर सवलतीची सर्वोच्च मर्यादा १५% पर्यंत सिमित राहील.

५) मालमत्ता कराची वसुली प्रभावीपणे करण्याच्या दृष्टीने मालमत्ता कर देयकांवर अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ च्या कलम २०२ ते २०६ च्या तरतुदींचा अवलंब करण्यात येतो. त्यामध्ये चल मालमत्तांची अटकावणी, अचल मालमत्तांची जप्ती अटकावणी व लिलाव इ. कार्यवाही करण्यात येते. तसेच थकीत मालमत्ता कराच्या देय दिनांकाच्या ९० दिवसानंतर प्रति माह २% दराने दंड आकारणी करण्यात येत असून अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ मधील कलम २०६ च्या तरतुदीनुसार थकीत मालमत्ता कराच्या वसुलीसाठी स्थावर मालमत्तांची विक्री करण्याबाबतच्या मानक कार्यपध्दतीस (S.O.P.) प्रशासकीय मंजूरी प्राप्त झाली आहे व जाहीर लिलावासाठी कंत्राटदाराची नेमणूक करण्यात आलेली आहे.

६) सन २०२२ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्र.२५ पारित करण्यात आला असून सदर अधिनियमानुसार बृहन्मुंबई महानगरपालिका क्षेत्रातील ४६.४५ चौ.मी. (५०० चौ. फूट) व त्यापेक्षा कमी चटई क्षेत्र असणाऱ्या निवासी इमारती व निवासी गाळ्यांना दि. १ जानेवारी २०२२ च्या प्रभाव्य दिनांकापासून संपूर्ण मालमत्ता करातून सवलत लागू करण्यात आली आहे.

७) संरक्षणदलातील शौर्य पदकधारक आणि 'माननीय बाळासाहेब ठाकरे माजी सैनिक सन्मान योजनेअंतर्गत' माजी सैनिक व सैनिक विधवा / पत्नी यांच्या निवासी मालमत्तेस तसेच, संरक्षण दलातील अविवाहीत शहीद झालेल्या सैनिकांच्या नामनिर्देशित मालमत्तेस करातून सूट देण्यात येते.

९. जनसंपर्क विभाग :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेची प्रतिमा जनमानसांत उंचावण्याच्या दृष्टीने जनसंपर्क खात्यामार्फत अविरतपणे प्रयत्न करण्यात येतात. महानगरपालिकेच्या वतीने सन २०२४-२५ मध्ये आयोजित करण्यात आलेले विविध समारंभ, कार्यक्रम, राबविण्यात आलेले प्रकल्प, उपक्रम, घटना, घडामोडी, तसेच महानगरपालिकेच्या वतीने पुरविण्यात येणाऱ्या विविध मूलभूत आणि पायाभूत नागरी सेवा-सुविधा आदींची विविध भाषिक वर्तमानपत्रे, वृत्तचित्रवाहिन्या, समाजमाध्यम याद्वारे प्रसिद्धी करण्यात आली. वार्तापत्रे, छायाचित्रे, दृकश्राव्य चित्रफित, माननीय वरिष्ठ अधिकारी यांच्या मुलाखती, वृत्तपत्रीय जाहिराती, नभोवाणी संदेश, भित्तीपत्रके, जाहिरात फलक आणि प्रसिद्धी व प्रचाराची इतर माध्यमे ह्यांचा उपयोग करुन प्रसिध्दी देण्याची कार्यवाही जनसंपर्क खात्याने केली आहे. बृहन्मुंबई महानगरपालिका क्षेत्रामध्ये घडणाऱ्या पावसाळ्यातील विविध घटनांची वस्तुस्थितीदर्शक, त्याचबरोबर भारतीय हवामान खात्याकडून आलेली पावसाची, भरती-आहोटीची माहिती प्रसारमाध्यमांसह जनतेपर्यंत पोहोचविण्याचे कामकाज देखील पार पाडले.

संदर्भित वर्षात जनसंपर्क खात्याने एकूण ७१७ वार्तापत्रे प्रसारित केली. तर महानगरपालिकेच्या सेवा-सुविधांविषयी वृत्तपत्रांतून प्रसिद्ध झालेल्या टीका-टीप्पणीवर ५२३ पेक्षा अधिक खुलासे प्रसिद्धीस देण्यात आले. यामुळे जनतेला वस्तुस्थिती अवगत होऊन महानगरपालिकेविषयी असलेले गैरसमज तसेच पूर्वग्रह दूर करण्यात मदत झाली आहे. महानगरपालिकेच्या विविध खात्यांच्या मिळून सुमारे २ हजार ९५६ जाहिराती विविध भाषिक वृत्तपत्रांतून प्रसिद्धीसाठी देण्यात आल्या.

प्रकाशनाच्या बाबतीतही जनसंपर्क खात्याने उल्लेखनीय कामगिरी केली. सन २०२५ ची नागरी दैनंदिनी तसेच दिनदर्शिकेचे प्रकाशन केले, या दिनदर्शिकेला आधुनिकतेचा साज देत क्यूआर कोड आधारित माहितीचा समावेश करण्यात आला. गणेशोत्सव - २०२४ माहिती पुस्तिका तसेच, भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महापरिनिर्वाण दिन माहिती पुस्तिका २०२४ खात्यामार्फत प्रकाशित करण्यात आली. मराठी भाषा पंधरवडानिमित्त भाषा शुद्धी, मराठी कविता व प्रशासनिक मराठीविषयी माहिती दर्शविणारे ४ संकल्पनांवर आधारित रंगीत भित्तीपत्रके प्रकाशित करुन त्याचे वितरण करण्यात आले.

'विधानसभा सार्वत्रिक निवडणूक - २०२४' च्या अनुषंगाने बृहन्मुंबई महानगरपालिका हद्दीमधील मतदारांमध्ये मोठया संख्येने मतदान करण्याकरिता जागरुकता निर्माण करण्यासाठी विविध प्रसिद्धी माध्यमांतून प्रसिद्धीविषयक जबाबदारी पार पाडण्यात आली. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने 'विधानसभा सार्वत्रिक निवडणूक - २०२४' च्या अनुषंगाने केलेल्या कामांविषयी माहितीपूर्ण कॉफी टेबल बूकची निर्मिती करण्यात आली. तसेच 'लोकसत्ता' समूहामार्फत बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या विविध पायाभूत सेवा सुविधा, प्रकल्प यांच्यावर आधारित 'तंत्र - श्रीमंत' या कॉफी टेबल बुकची निर्मिती करण्यात आली.

दि. २७ फेब्रुवारी २०२५ रोजी 'मराठी भाषा गौरव दिन' सोहळा आयोजनासाठी प्रमुख कर्मचारी अधिकारी, प्रमुख कामगार अधिकारी खात्यांसमवेत मिळून जनसंपर्क विभागाने समन्वयन केले. यासह 'श्री गणेश गौरव पुरस्कार स्पर्धा-२०२४' चे यशस्वी आयोजन करण्यात आले. या स्पर्धेत यंदा ५५ सार्वजनिक गणेशोत्सव मंडळांनी सहभाग नोंदवला. तसेच भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जयंतीदिनी आणि महापरिनिर्वाणदिनी चैत्यभूमी (दादर) येथे छायाचित्र प्रदर्शन भरविण्यात आले. महापरिनिर्वाण दिन अभिवादनाचे समाजमाध्यमांसह दूरदर्शनच्या राष्ट्रीय वाहिनीवरुन थेट प्रक्षेपण करण्यात आले. भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जीवनावर आधारित कॉफी टेबल बुकची देखील विक्री करण्यात अली.

विशेष अभियानाच्या अनुषंगाने संपूर्ण मुंबईत राबविण्यात आलेल्या 'सखोल स्वच्छता मोहीम (डीप क्लीन ड्राइव्ह)' या सार्वजनिक स्वच्छतेच्या उपक्रमाला तसेच 'घरोघरी तिरंगा' या केंद्र शासनाच्या कार्यक्रमाला विविध माध्यमांतून व्यापक प्रसिद्धी मिळवून दिली.

१०.विधी खाते :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे विधी खाते, अद्ययावत् सुधारीत मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ तसेच महाराष्ट्र प्रादेशिक आणि नगररचना अधिनियम १९६६, मुंबई दुकाने आणि आस्थापना अधिनियम १९४८, अन्नभेसळ प्रतिबंधक अधिनियम १९५४, महाराष्ट्र (नागरी क्षेत्रे) वृक्ष संवर्धन अधिनियम, १९७५ इत्यादी अधिनियम, विकास नियंत्रण विनियम व इतर उपविधी वगैरेंच्या अंमलबजावणी संबंधातील महानगरपालिकेच्यावतीने व महानगरपालिकेविरुध्द चालविण्यात येणाऱ्या न्यायालयीन खटल्यांशी संबंधित आहे.

न्यायालयीन खटले दिवाणी व फौजदारी अशा दोन्ही प्रकारचे असतात. ते वेगवेगळ्या न्यायालयांमध्ये चालविले जातात. त्यात सर्वोच्च न्यायालय, उच्च न्यायालय, मुंबई मधील विनंती अर्जासंबधातील (रिट पिटीशन) प्रकरणांचा तसेच, इतर न्यायाधिकरणे, लघुवाद न्यायालय, मानवी हक्क आयोग, मोटार अपघात दावा न्यायाधिकरण न्यायालय व इतर, कामगार व औद्योगिक न्यायालये, सहकारी न्यायालये, ग्राहक तक्रार निवारण मंच, निवडणूक याचिका, जनहित याचिका, राष्ट्रीय हरित न्यायाधिकरण पुणे, मुंबई बाहेरील फौजदारी व दिवाणी न्यायालये वगैरेंचा समावेश होतो.

महानगरपालिकेच्या मालमत्तांसंबंधी व अन्य विविध प्रकरणांसंबंधी करारनामे, भाडेपट्टा, मक्ता, खरेदीखत, महानगरपालिकेच्या मालमत्तेसंबंधातील समझोत्यांची निवेदनपत्रके बनविणे, विकास नियंत्रण नियमावली व महाराष्ट्र प्रादेशिक नगर रचना अधिनियम हया अन्वये महानगरपालिकेकडून ताब्यात घ्यावयाच्या मालमत्तांच्या मालकांचा शोध घेऊन मालमत्तांवरील मालकी हक्क निश्चित करणे, बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने हाती घेतलेल्या अनेक प्रकल्पांबाबत करारनामे बनविणे, इत्यादी कामे सुध्दा सदर खाते पाहते .

नागरी प्रशासनास ज्या-ज्या वेळी आवश्यकता भासते त्या-त्या वेळी खात्यातर्फे कायदेविषयक सल्ला /मत दिले जाते.

११. मध्यवर्ती खरेदी खाते :

मध्यवर्ती खरेदी खाते हे ई-निविदाद्वारे महानगरपालिकेच्या विविध खात्यांना तसेच रुग्णालयांना लागणाऱ्या खालील बाबींकरीता पुरवठादारांची नियुक्ती करून दर परिपत्रके प्रसारीत करते :-

१) विविध खात्यांना लागणाऱ्या सर्वसाधारण बाबी जसे फर्निचर, शालेय उपयोगी वस्तू, गणवेश, किटकनाशके आणि इतर उपस्करे इत्यादी.

२) वैद्यकीय उपकरणे व अनुसूचीवरील औषधे.

३) मनुष्यबळ यांचा पुरवठा करण्याकरीता बहिस्त्रोतांतर्गत व खाजगी भागीदार तत्वावर (पी.पी.पी.), ई -निविदा मागवून पुरवठादारांची नेमणूक करणे.

१२. प्रमुख अधिकारी (चौकशी) विभाग :

बृहन्मुंबई महानगरपालिके अंतर्गत प्रमुख अधिकारी (चौकशी) ह्यांचे खाते हे, सक्षम अधिकाऱ्यांच्या आदेशान्वये, लाचलुचपत, भ्रष्टाचार, महानगरपालिका निधीतील गळती, अनावश्यक खर्च, महानगरपालिका निधीचा व मालमत्तेचा अपहार आणि अशाच अन्य प्रकारची महानगरपालिका कर्मचाऱ्यांची गैरवर्तणूक व गैरकृत्ये आणि कामातील निष्काळजीपणा, इ. संबंधीच्या प्रकरणी प्राथमिक चौकशी करते आणि या खात्याने सक्षम अधिकाऱ्यांना सादर केलेल्या प्राथमिक चौकशी अहवालाच्या निष्कर्षांच्या आधारे प्रशासनातर्फे पुढील योग्य त्या कारवाईबाबत म्हणजेच संबंधित कर्मचारी/अधिकारी यांच्याविरुध्द खात्यांतर्गत सर्वंकष चौकशी/संक्षिप्त चौकशी करणे किंवा अभिलेखित ताकीद देणे याबाबत निर्णय घेण्यात येतो.

कर्मचाऱ्यांची अनधिकृत अनुपस्थिती व किरकोळ स्वरुपाचे गैरवर्तन/निष्काळजीपणा याबाबत सर्वसाधारणतः संबंधित खात्यांमार्फत अन्वेषण/चौकशी केली जाते. मात्र, गंभीर स्वरुपाचे गैरव्यवहार वा गुन्हे तसेच, नैतिक अधःपतन अंतर्गत प्रकरणे व ज्या प्रकरणी एकापेक्षा अधिक खात्यांतील कर्मचारी गुंतलेले आहेत अशी प्रकरणे त्याचप्रमाणे महानगरपालिका आयुक्त/अतिरिक्त महानगरपालिका आयुक्त / सह आयुक्त / उप आयुक्त / खाते प्रमुख ह्यांनी विशेषतः सोपविलेली प्रकरणे प्रमुख अधिकारी (चौकशी) यांच्याकडे प्राथमिक चौकशी/खात्यांतर्गत चौकशी ह्याकरिता सुपूर्द केली जातात. कामकाजात अनियमितता केलेल्या महानगरपालिका कर्मचाऱ्यांविरुध्द दोषारोपपत्र बजावून, चौकशीअंती दोषसिध्दी झाल्यास सक्षम प्राधिकाऱ्यांच्या आदेशानुसार योग्य ती शिक्षा देण्यात येते. अपराधी कर्मचाऱ्यांच्या बाबतीत खात्यांतर्गत चौकशी करताना, संबंधित कायदे, विविध कार्यपद्धती, विहित नियम आणि विनियम तसेच, नैसर्गिक न्यायतत्त्व ह्यांचे सदर खाते काटेकोरपणे पालन करते.

लाचलुचपत प्रतिबंधक विभागाकडून प्राप्त होणारी लाचेच्या संबंधित प्रकरणे केवळ या खात्यामार्फत हाताळली जातात. लाचलुचपत प्रतिबंधक खाते तसेच, राज्य शासन यांच्याशी आवश्यक तो पत्रव्यवहार या खात्यातर्फे करण्यात येतो. निलंबन करणे, संबंधित कर्मचाऱ्यांविरुद्ध माननीय विशेष न्यायालयात दोषारोपपत्र दाखल करण्यासाठी मंजुरी आदेश तयार करून सादर करणे, मंजुरी प्राधिकाऱ्यांना म्हणजेच महानगरपालिका आयुक्तांना, माननीय विशेष न्यायालयाच्या सुनावणी दरम्यान सहाय्य करणे, दोषी ठरलेल्या कर्मचाऱ्यांना महानगरपालिका सेवेतून काढून टाकणे / बडतर्फ करणे, निर्दोष मुक्तता झालेल्या कर्मचाऱ्यांना सेवेत पुनर्स्थापित करणे, इ. बाबत सक्षम प्राधिकाऱ्यांचे आदेश प्राप्त करणे, उप-आयुक्त/सह आयुक्त/ अतिरिक्त महानगरपालिका आयुक्त/महानगरपालिका आयुक्त यांच्या आदेशानुसार राज्य शासनाच्या धर्तीवर ह्याबाबतीत धोरण तयार करणे इ. कामे या खात्यातर्फे केली जातात. फौजदारी गुन्ह्याकरिता तसेच गंभीर गैरवर्तणुकीकरिता निलंबित करण्यात आलेल्या कर्मचाऱ्यांचा अद्ययावत् तपशील संबंधीत खात्याकडून प्राप्त झाल्यानंतर एकत्रितरित्या या खात्यामार्फत ठेवण्यात येतो व निलंबनाचे पुनर्विलोकन करण्याकरिता गठित झालेल्या समितीसमोर तो ठेवण्यात येतो.

'भ्रष्टाचार प्रतिबंध अधिनियम, १९८८' च्या कलम १७(अ) अन्वये तक्रारीच्या अन्वेषणांच्या मान्यतेसाठी लाचलुचपत प्रतिबंधक विभागाकडून प्राप्त होणारा पत्रव्यवहार / तक्रारी प्रचलित कार्यपध्दतीनुसार संबंधित खाते प्रमुखांना त्याअनुषंगाने सक्षम प्राधिकाऱ्याच्या मान्यतेने निर्णय घेऊन लाचलुचपत प्रतिबंधक विभागास कळविण्यासाठी पाठविण्यात येतात. परंतु याबाबतचा पाठपुरावा चौकशी कार्यालयामार्फत करण्यात येतो.

त्याचप्रमाणे बाह्य चौकशी अधिकारी जसे खाते प्रमुख, उप-आयुक्त/ सह आयुक्त/ अतिरिक्त महानगरपालिका आयुक्त यांच्याकडे सुपूर्द करण्यात आलेल्या प्राथमिक/खात्यांतर्गत सर्वंकष चौकशीत व अपील सुनावणीमध्ये या खात्यातील अन्वेषण अधिकारी (चौकशी), सहाय्यक प्रमुख अधिकारी (चौकशी) व उप प्रमुख अधिकारी (चौकशी) वेळोवेळी कार्यप्रणालीविषयक सहाय्य करतात. त्याचप्रमाणे, महानगरपालिका आयुक्त ह्यांच्या आदेशान्वये वेळोवेळी महानगरपालिकेतील सर्व खात्यांची दफ्तर तपासणी या कार्यालयामार्फत करण्यात येते व निदर्शनास आलेल्या त्रुटी/अनियमितता सक्षम अधिकाऱ्यांच्या निदर्शनास आणून देण्यात येतात. तसेच, ठोठावण्यात आलेली शिक्षा/निलंबन इ. विरुद्धच्या न्यायालयीन प्रकरणांमध्ये ह्या खात्यामार्फत विविध सक्षम न्यायालयांमध्ये उपस्थित राहून ती प्रकरणे या खात्यामार्फत हाताळली जातात.

कर्मचाऱ्यांची पदोन्नती, स्वेच्छा निवृत्ती, नियत वयोमानानुसार निवृत्ती, पारपत्र, इ. बाबत ना-हरकत प्रमाणपत्रासाठी सॅप प्रणाली अंतर्गत व्यवस्था विकसित करण्यात आली आहे. याबाबतच्या कार्यध्दतीचे निर्देश सर्व खाते प्रमुख/ विभाग प्रमुख /रुग्णालय प्रमुख इ. यांना परिपत्रक क्र. प्रअचौ/मुख्यालय/ २५१४ दि. १.१०.२०२० अन्वये प्रसारित केले आहेत.

याबरोबरच या खात्यामार्फत पुढील नमूद महत्त्वाची चौकशी प्रकरणे हाताळण्यात आली :-

१) कमला मिल कंपाऊंड दुर्घटना.
२) नाले सफाईमधील अनियमितता.
३) रस्ते दुरुस्तीमधील अनियमितता.
४) ई-निविदे मधील अनियमितता.
५) जोगेश्वरी भूखंड प्रकरणी करण्यात येत असलेली चौकशी.
६) हिंदूहृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे रुग्णालयात जंतु संसर्गामुळे रुग्णांचे डोळे दगावल्याची दुर्घटना.
७) बनावट कागदपत्रांच्या आधारे घन कचरा व्यवस्थापन खात्यात करण्यात आलेली बोगस कामगार भरती.
८) हिमालय पूल दूर्घटना.
९) आग दुर्घटनाः ड्रीमस् मॉल, अविघ्न पार्क.
१०) पेंग्विन बाबत.
११) श्री. राजश मारू दुर्घटना - नायर रुग्णालय.

१३. बृहन्मुंबई महानगरपालिका सुरक्षा दल (बी.एम.एस.एफ.) :

सन १९६६ मध्ये बृहन्मुंबई महानगरपालिका सुरक्षा दलाची स्थापना झाली. सुरक्षा दल स्थापन करण्याचा मुख्य उद्देश म्हणजे मुंबई महानगरपालिकेच्या शहर, उपनगरे, ठाणे व पालघर जिल्ह्यातील (नगरबाह्य विभाग) जल विभागाच्या मालमत्तेचे तसेच, मुंबई महानगरपालिकेच्या विविध विभागातील स्थावर व जंगम मालमत्तेचे संरक्षण करणे हा आहे.

कालांतराने, सन १९९२-९३ मध्ये मुंबई शहरात झालेले बॉम्बस्फोट व जातीय दंगली या घटना लक्षात घेऊन महानगरपालिकेच्या सर्व आस्थापनाच्या ठिकाणी सुरक्षा व्यवस्था बळकट करण्यात आली. तसेच वाढत्या अतिरेकी कारवायांच्या पार्श्वभूमीवर मुंबई व उपनगरांतील नागरिकांना अखंड नागरी सेवा पुरविण्यासाठी महानगरपालिकेच्या महत्त्वाच्या आस्थापनेमध्ये अत्याधुनिक उपकरणे जसे की सीसीटीव्ही/डीव्हीआर यंत्रणा, डोअरफ्रेम व हॅन्ड मेटल डिटेक्टर्स, एक्स-रे बॅगेज स्क्रिनिंग मशीन्स इ. उपकरणे बसविण्यात आली आहेत. सदर उपकरणांच्या सहाय्याने कार्यालयामध्ये प्रवेश करणारे कर्मचारी व अभ्यागत यांच्या हालचालींवर, सुरक्षा व्यवस्थेच्या दृष्टीने, थेट नजर ठेवणे शक्य होत आहे. तसेच, महानगरपालिका रुग्णालयांमधील प्रसुतीगृहात व प्रसुतीपश्चात कक्षातील माता व नवजात अर्भकांच्या सुरक्षेसाठी खाजगी सुरक्षा मदतनीस नियुक्त करण्यात आले आहेत.

तसेच, रुग्णालय प्रशासनाकडून विविध ठिकाणी सुरक्षा रक्षकांची मागणी लक्षात घेता प्रशासनाच्या मंजुरीने महाराष्ट्र राज्य सिक्युरिटी कॉर्पोरेशन यांच्याकडून राजे सातवे एडवर्ड स्मारक रुग्णालय, लोकमान्य टिळक महानगरपालिका सर्वसाधारण रुग्णालय व बा.य.ल. नायर रुग्णालय व देवनार क्षेपणभुमी येथे अतिरिक्त सुरक्षा कर्मचाऱ्यांची नेमणूक करण्यात आली आहे. देवनार क्षेपणभुमी येथे महाराष्ट्र राज्य सिक्युरिटी कॉर्पोरेशन यांच्याकडून संपूर्ण सुरक्षा व्यवस्था नियुक्त करण्यात आलेली आहे. त्याचप्रमाणे सुरक्षा रक्षक मंडळ, बृहन्मुंबई व ठाणे जिल्हा यांच्याकडून सुध्दा सुरक्षा कर्मचाऱ्यांची नेमणूक महानगरपालिकेच्या कामाच्या विविध महत्त्वाच्या ठिकाणी करण्यात आली आहे.

सुरक्षा दलातील ४०० पेक्षा अधिक सुरक्षा रक्षकांना आपात्कालिन विभागामार्फत आपात्कालिन व्यवस्थापनाचे १५ दिवसांचे प्रशिक्षण देण्यात आले असून त्याचा उपयोग आपात्कालिन परिस्थितीमध्ये होत आहे. त्याअनुषंगाने येणाऱ्या काळातसुध्दा १५० सुरक्षा रक्षकांना आपात्कालिन व्यवस्थापनाचे प्रशिक्षण देण्यात येणार आहे.

बृहन्मुंबई महानगरपालिका सुरक्षा दलाचे स्वतःचे असे अत्याधुनिक सुविधा असलेले प्रशिक्षण केंद्र भांडुप संकुल येथे उभारण्यात आले आहे. सदर ठिकाणी शारिरीक तसेच, सुरक्षा व कायदा विषयक वेगवेगळया बाबींशी संबंधित असलेले

इनडोअर प्रशिक्षण देण्यात येते. सदरचे प्रशिक्षण केंद्र हे अर्धसैनिकी दल तसेच महाराष्ट्र राज्य पोलिस दलाकरिता त्यांच्या प्रशिक्षण हेतूकरिता त्यांच्या मागणी आणि उपलब्धतेनुसार त्यांना प्रशिक्षणाकरिता उपलब्ध करून देण्यात येते. सुरक्षा कर्मचाऱ्यांना शस्त्र व दारुगोळा विषयक प्रशिक्षण देण्यासाठी महाराष्ट्र रायफल असोसिएशन, वरळी आणि भारतीय सेनेच्या पोखरण, ठाणे, येथील गोळीबार केंद्रात देण्यात येते.

गस्त पथक :

मोडक सागर, मध्य वैतरणा, तानसा, विहार व तुळशी तलावातून मुंबई शहराला पाणी पुरवठा केला जातो. पहिले तीन तलाव ठाणे जिल्ह्यातील पालघर येथील दुर्गम अशा जंगल परिसरात वसलेले असून सदर तलावाचे पाणी, पाणी पुरवठा जलवाहिन्यांमार्फत करण्यात येतो व भिवंडी जवळील पिसे पांजरापूर येथे मोठे जलशुद्धीकरण प्रक्रिया केंद्र असून तेथे प्रक्रिया करून मुंबई शहराला पाणी पुरवठा करण्यात येतो. अशा सर्व ठिकाणी स्थानिक पोलिसांच्या मदतीने, बृहन्मुंबई महानगरपालिका सुरक्षा दल गस्त पथकाद्वारे दिवस रात्र गस्त घेऊन सुरक्षा व्यवस्था पहात आहे. सुरक्षा दलाकडे दुसरे एक गस्त पथक आहे जे भांडुप संकुल येथील जलशुद्धीकरण केंद्राचे दिवसरात्र गस्त घेऊन संरक्षण करते.

तसेच, महानगरपालिकेच्या चार प्रमुख रुग्णालये राजे सातवे एडवर्ड स्मारक रुग्णालय, लोकमान्य टिळक महानगरपालिका सर्वसाधारण रुग्णालय, बा. य. ल. नायर धर्मादाय रुग्णालय व डॉ. रु. न. कूपर रुग्णालय येथे सुध्दा विशेष गस्त पथकाद्वारे दिवस-रात्र गस्त घातली जाते.

महानगरपालिकेचे सशस्त्र दल :

बृहन्मुंबई महानगरपालिका सुरक्षा दलाचा स्वतःचा सशस्त्र विभाग असून संरक्षणाच्या दृष्टीने कॅश व्हॅन, कॅश काऊंटर्स, आणीबाणीच्यावेळी आणि बंद, संप, आंदोलने तसेच आवश्यकता असेल त्या ठिकाणी सशत्र सुरक्षा रक्षकांची नेमणूक करण्यात येत आहे. तसेच मान. महापौर व मान. महानगरपालिका आयुक्त यांच्या दालनासाठी सशत्र सुरक्षा रक्षकाची नेमणूक करण्यात येते.

महानगरपालिकेच्या इतर खात्यांच्या कामामध्ये महत्त्वाचे योगदान :

घनकचरा व्यवस्थापन, अतिक्रमण निर्मूलन, अनुज्ञापन विभाग तसेच, बकरी ईद, स्वच्छता मोहिम, अनधिकृत फेरीवाल्यांचे निष्कासन करण्याकरिता सुरक्षा अधिकारी व सुरक्षा कर्मचारी बंदोबस्ताची भुमिका बजावतात. त्यामुळे महानगरपालिकेस मिळणा-या महसुलामध्ये वाढ होत आहे. या कामाची दखल घेऊन प्रशासनाने सुरक्षा दलाची प्रशंसा केली आहे. तसेच गणेशोत्सवा दरम्यान व गणपती विर्सजनाच्या वेळी बंदोबस्त, निवडणूकीचे कामकाज, भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या महापरिनिर्वाण दिनानिमित्त चौपाटी बंदोबस्त असे प्रमुख बंदोबस्त व ऐनवेळी येणारे बंदोबस्त पार पाडले जातात. त्याचप्रमाणे बृहन्मुंबई महानगरपालिकेमार्फत मुंबई शहराला पाणी पुरवठा करण्याकरीता सुरु असलेल्या बी.ए.आर.सी. येथे जल बोगद्याच्या महत्त्वाकांक्षी प्रकल्पाच्या ठिकाणी कोणताही अनुचित प्रकार घडु नये, याकरीता मागील दोन वर्षापासुन सुरक्षा दलाचे अधिकारी रात्रौ सत्रामध्ये बंदोबस्त करीत आहेत.

उल्लेखनिय कामगिरी :

१ मे महाराष्ट्र दिन व २६ जानेवारी प्रजासत्ताक दिनानिमित्त शिवाजी पार्क, दादर, येथे होणा-या संचालनामध्ये पोलिस, नेव्ही, एसआरपीएफ, स्काऊट, ट्राफिक, फायर ब्रिगेड, यांच्यासह सुरक्षा दलसुध्दा सतत भाग घेत आहे त्याअनुषंगाने १ मे २०२२ रोजी, ६२ व्या महाराष्ट्र दिनानिमित्त झालेल्या संचालनामध्ये बृहन्मुंबई महानगरपालिका सुरक्षा दलास सर्वोत्कृष्ट संचलनाचे द्वितीय क्रमांकाचे पारितोषिक प्राप्त झाले आहे. तसेच सुरक्षा दलाचे सुरक्षा कर्मचारी हे जिल्हा, राज्य व राष्ट्रीय पातळीवर विविध खेळामध्ये भाग घेऊन विजेते पदक प्राप्त करीत आहेत. ही अभिमानाची बाब आहे.

१४. महानगरपालिका मुद्रणालय :

महानगरपालिका मुद्रणालयाचे व्यवस्थापन आधुनिकीकरण आणि तांतडीच्या जलद कामकाजाकरिता सातत्याने प्रयत्नशील आहे. मुद्रणालयातील दर्जोन्नतीसाठी कामगार कर्मचा-यांना आधुनिक प्रशिक्षणाकरिता प्रयत्नशील आहे.

गेल्या काही वर्षांपासून महानगरपालिकेच्या विविध विभागांकडून विविध प्रकारच्या मागणी पत्रामध्ये लक्षणीय वाढ झाली असून देखील, महानगरपालिका मुद्रणालय महानगरपालिकेतील अंतर्गत विभागांना समाधानकारक सेवा पूरवित आहे. महाराष्ट्रातील इतर महानगरपालिकांचे मुद्रण कामकाज करून देण्याचा व महानगरपालिकेकरीता महसूल जमा करण्याचा मुद्रणालय व्यवस्थापकांचा मानस आहे.

महानगरपालिका मुद्रणालयात सन २०२४-२५ च्या आर्थिक वर्षामध्ये महानगरपालिकेच्या विविध विभागांकडून VDP प्रकारच्या कामकाजाची वाढ झालेली आहे. तसेच महानगरपालिका मुद्रणालयात **'ON DEMAND PRINTING'** च्या कामकाजाचा प्रकार देखील वाढला आहे. या परिस्थितीतही महानगरपालिका मुद्रणालयाने अंखड व अविरतपणे मुद्रीत सेवा पुरविली आहे. सद्यस्थितीतील VDP प्रकारच्या कामकाजाची वाढ पाहता तसेच, महानगरपालिकेच्या विविध विभागांना **'ON DEMAND PRINTING'** ने जलद मुद्रिते वितरीत करण्याकरिता महानगरपालिका मुद्रणालयात विविध प्रकारची Digital Printing यंत्रे(रंगीत व कृष्णधवल) कार्यान्वित करण्यात आलेली आहेत, त्यामुळे मुद्रीत सेवांचे वितरण करणे अधिक जलद व सोपे झाले आहे. तसेच, बांधणी विभागातदेखील अत्याधुनिक यंत्रणा कार्यान्वित करण्यासाठी प्रयत्नशील आहे. सद्यस्थितीत महानगरपालिका मुद्रणालय कमीत कमी मनुष्यबळात अधिकाधिक व दर्जेदार उत्पादनावर भर देण्याकरिता प्रयत्नशील आहे.

महानगरपालिका मुद्रणालयातील सद्यस्थितीतील तांत्रिक यंत्रणा ही इतर सरकारी व निमसरकारी मुद्रणालयांसाठी आदर्श ठरली आहे.

१५. बृहन्मुंबई महानगरपालिका मध्यवर्ती पुराभिलेख कक्ष :

महाराष्ट्र सार्वजनिक अभिलेख अधिनियम, २००५ अन्वये, बृहन्मुंबई महानगरपालिकेमध्ये प्रमुख अभिलेख अधिकारी यांच्या नियंत्रणाखाली सार्वजनिक अभिलेखांचे व्यवस्थापन, वर्गीकरण व जतन करण्यासाठी २००८ साली मध्यवर्ती पुराभिलेख कक्ष कार्यान्वित करण्यात आला आहे.

माननीय आयुक्त, बृहन्मुंबई महानगरपालिका यांचे दि. २५.०३.२०१३ चे परिपत्रक क्र. एमओएम/३२९३ अन्वये मध्यवर्ती पुराभिलेख कक्ष कार्यालयामार्फत बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतील सर्व जनमाहिती अधिकारी तथा अभिलेख अधिकारी यांच्या कार्यालयांमध्ये प्रत्यक्ष भेटी देऊन अति महत्त्वाच्या सार्वजनिक अभिलेखांचे वर्गीकरण करुन जतन करण्याबाबत आणि कालबाह्य झालेल्या अभिलेखांचे निर्लेखन (विल्हेवाट) करण्याबाबत मार्गदर्शन करीत आहेत.

मध्यवर्ती पुराभिलेख कक्ष कार्यालयाकडून परिपत्रक क्र. प्रअभिअ/अभि/१४ दि. ०७.०७.२०२३ पारित करुन 'महाराष्ट्र सार्वजनिक अभिलेख नियम, २००७' च्या ८(१) नुसार बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या सर्व खाते / विभागांकडून त्यांच्या अखत्यारितील अभिलेखांचा वार्षिक अहवाल 'नमुना ५' मध्ये तयार करुन माननीय आयुक्त, बृहन्मुंबई महानगरपालिका यांच्यामार्फत माननीय संचालक, पुराभिलेख संचालनालय, महाराष्ट्र शासन यांना सादर करण्याच्या सूचना देण्यात आल्या आहेत.

पाणी पुरवठा

जल बोगदा, पवई

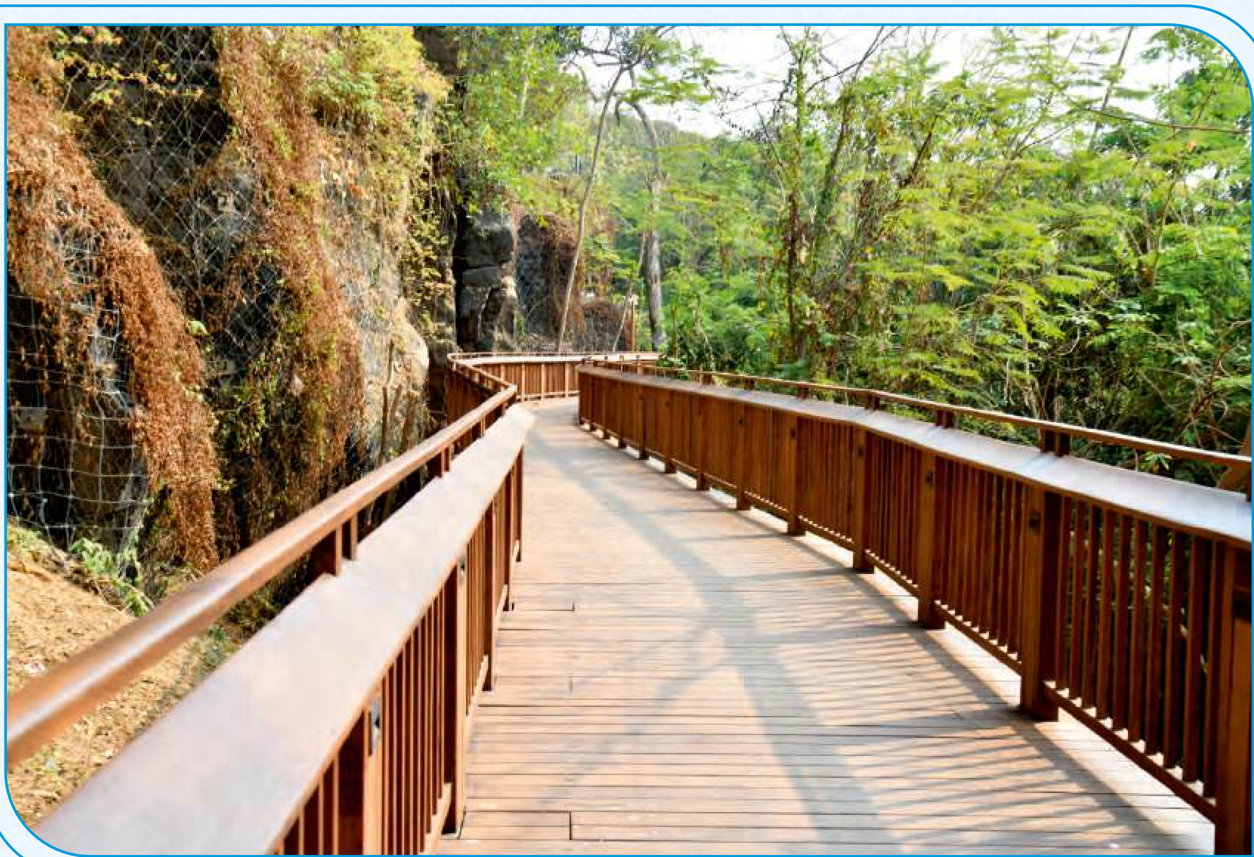

निसर्ग उन्नत मार्ग, मलबार टेकडी

पाणी पुरवठा

जल अभियंता खाते :

मुंबई शहराला मुंबईत असलेल्या विहार व तुळशी तसेच, मुंबईपासून सुमारे १००ते १७५ कि. मी. अंतरावर स्थित असलेल्या तानसा, मोडक सागर, अप्पर वैतरणा, मध्य वैतरणा आणि भातसा या सात जलस्त्रोतांतून पाणी मिळते.

या स्त्रोतांमधून उपलब्ध झालेले पाणी ५५०० मि.मी. ते २२३५ मि.मी. व्यासाच्या जलवाहिनी आणि बोगद्यामधून भांडुप संकुल (२८१० एम.एल.डी.) आणि पांजरापूर (१३६५ एम.एल.डी.) येथील जलशुध्दीकरण केंद्रापर्यंत वाहून आणले जाते. तुळशी (१८ एम.एल.डी.) आणि विहार (९० एम.एल.डी.) येथील जलशुध्दीकरण केंद्र हे स्त्रोताजवळ आहेत. सदर ठिकाणी कोऍग्युलेशन, फ्लोक्युलेशन, सेटलिंग, रॅपिड सँडफिल्टरेशन आणि पोस्ट क्लोरीनेशन या प्रक्रिया करुन आयएस -१०५००:२०१२ मानांकनात नमूद गुणवत्तेनुसार पाणी शुध्द केले जाते.

जलशुध्दीकरण केलेले पाणी मुंबईतील भांडुप संकुल व मुंबई बाहेरील येवई येथील महा संतुलन जलाशयामध्ये (Master Balancing Reservoir) साठवले जाते. हे पाणी संपूर्ण शहरात अस्तित्त्वात असलेल्या २७ सेवा जलाशयांना (Service Reservoir) पुरविले जाते. हे संवाहन जाळे सुमारे ४५० कि.मी. लांबीचे असून २४ तास कार्यान्वित असल्याने यामधील पाणी भूजल / सांडपाण्याने दुषितीकरण होण्याची शक्यता टळते. मुंबईला सध्या दररोज ४००० दशलक्ष लिटर्स इतका पाणी पुरवठा करण्यात येतो.

लोकसंख्या वाढीचा अंदाज, पाण्याची मागणी व पाणी पुरवठयात वाढ

मुंबईच्या लोकसंख्येत सातत्याने वाढ होत आहे. मुंबईची वाढती लोकसंख्या लक्षात घेता सन २०४१ पर्यंत पाण्याची मागणी प्रतिदिनी ६५३५ दशलक्ष लिटर्स (मार्गस्थ पुरवठा व वहनातील घट धरुन) इतकी असेल. भविष्यातील पाण्याची गरज भागविण्यासाठी शासनाने मुंबईसाठी दिलेले गारगाई (४४० दशलक्ष लिटर्स प्रतिदिनी), पिंजाळ (८६५ दशलक्ष लिटर्स प्रतिदिनी) व दमणगंगा पिंजाळ नदीजोड प्रकल्प (१५८६ दशलक्ष लिटर्स प्रतिदिनी) हे स्त्रोत विकसित करता येण्यासाठी कार्यवाही सुरु आहे. सदर प्रकल्प पूर्ण झाल्यावर पाणी पुरवठयात प्रतिदिनी २८९१ दशलक्ष लिटर्स इतकी वाढ होईल.

अनु. क्रमांक	स्त्रोत	वर्ष	उपसा (दशलक्ष लिटर प्रतिदिन)		शहरापासुनचे संचयीत अंतर (कि.मी. मध्ये)	शेरा
१	विहार	१८६०	९०	९०	शहरांतर्गत	
२	तुळशी	१८७२	१८	१०८	शहरांतर्गत	
३	तानसा	१८९२-१९४५	५००	६०८	१०६	
४	लोअर वैतरणा	१९५४	४५५	१०६३	११९	सध्याचे स्त्रोत
५	*अप्पर वैतरणा	१९७२	६३५	१६९८	१६३	
६	*भातसा	१९८०-२००७	२१२०	३८१८	१०२	
७	मध्य वैतरणा	२०१४	४५५	४२७३	१५०	
८	गारगाई	नियोजित	४४०	४७१३	१८०	
९	पिंजाळ	नियोजित	८६५	५५७८	१९५	भविष्यातील स्त्रोत
१०	दमणगंगा	नियोजित	१५८६	७१६४		

* महाराष्ट्र शासनाच्या अखत्यारित

अभय योजना :

दिनांक १५.०२.२०२० पासून अभय योजनेची अंमलबजावणी सुरू असून, यामुळे जल जोडणीधारकांना थकीत रकमेचे अधिदान केल्यास, अतिरिक्त आकारात सूट मिळत आहे. दिनांक १ एप्रिल २०२४ ते दिनांक ३१मार्च २०२५पर्यंत ५३६८ जल जोडणी धारकांनी या योजनेचा लाभ घेतलेला आहे व त्यांना रु. २७.२३ कोटी सूट देण्यात आली आहे.

सर्वांसाठी पाणी धोरण :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने माहे मे २०२२ पासून झोपडपट्ट्या, अनधिकृत बिगर झोपडपट्टी बांधकामे आणि गावठाण, कोळीवाड्यातील रहिवाशांना पाणी पुरवठा मंजूर करण्यासाठी एक सर्व समावेशक धोरण 'सर्वांसाठी पाणी' अंमलात आणले आहे. या धोरणामुळे आवश्यक कागदपत्रांची पूर्तता केल्यानंतर अधिकृत जलजोडणी घेण्यास पात्र होणार आहेत. या धोरणाअंतर्गत दि. ३१ मार्च २०२५ पर्यंत सुमारे १८,८९७ इतके जल जोडणी अर्ज प्राप्त झाले आहेत. त्यापैकी अर्जदारांस १६,६८६ परवानगी प्रपत्र देण्यात आली असून १४,९६८ इतक्या जलजोडण्या देण्यात आल्या आहेत.

जल वितरण सुधारणा कामे :

अनु. क्र.	कामाचे स्वरुप	सन २०२४-२५ आतापर्यंतची झालेली कामे	सन २०२५-२६ मध्ये प्रस्तावित कामे
१.	जुन्या जलवाहिन्या बदलणे/ नवीन जलवाहिन्या टाकणे	१८२.६९३ कि.मी.	३२४.१८१ कि.मी.
२.	झडपांच्या कक्षांची दुरूस्ती व पुनर्बांधकाम	१,४०१ नग	१,९२२ नग
३.	सेवा जलजोडण्यांचे नूतणीकरण	१८,९१४ नग	६०,८८८ नग
४.	सेवा जलजोडण्यांचे जुडगे काढणे	२८ नग	३० नग

मलबार टेकडी येथील निसर्ग उन्नत मार्ग (Tree Walk) :

मुंबई शहरातील मलबार टेकडी येथील कमला नेहरु उद्यान व फिरोजशहा उद्यान या प्रेक्षणीय ठिकाणांजवळ पर्यटकांकरिता मुंबई शहरात प्रथमच, कोणत्याही प्रकारे वृक्षहानी अथवा वन्यजीवहानी होऊ न देता टेकडी भूभागावरुन फेरफटका मारता यावा यासाठी 'डी'विभाग, मलबार टेकडी येथे निसर्ग उन्नत मार्ग (Tree Walk) बांधण्याचे काम जल अभियंता खात्यामार्फत हाती घेण्यात आले होते.

निसर्ग उन्नत मार्गाची लांबी सुमारे ४८५ मी. व रुंदी २.४ मी. इतकी असून सदर प्रकल्प काम मलबार टेकडी उतारावर करावयाचे असल्याकारणाने अभियांत्रिकी व भौगोलिक दृष्टया आव्हानात्मक होते. दक्षिण मुंबईतील स्वराज्य भूमी (गिरगांव चौपाटी) समुद्राचे सौंदर्यही या निमित्ताने सी-व्हिविंग डेकच्या माध्यमातून पाहता येते. सदर प्रकल्पात नागरिकांच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीने वेगवेगळ्या उपाय योजना करण्यात आल्या आहेत. सदर कामाचा एकूण प्रकल्प खर्च सुमारे रु. ३० कोटी इतका झाला आहे.

सद्यस्थितीत निसर्ग उन्नत मार्ग प्रकल्पाचे काम पूर्ण झालेले असून दि. ३०मार्च २०२५ पासून पर्यटकांना खुला करण्यात आलेला आहे.

शिक्षण विभाग

महानगरपालिका शाळा, सहकार नगर, वडाळा

'रायझिंग स्टार' महानगरपालिका शालेय विद्यार्थी कार्यक्रम

शिक्षण विभाग

अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ चे कलम ६१ (क्यू) नुसार प्राथमिक शिक्षणाची सुविधा मुलांना उपलब्ध करून देणे, हे महानगरपालिकेचे बंधनकारक कर्तव्य आहे. ही जबाबदारी १९०७ सालापासून बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचा शिक्षण विभाग पार पाडत आहे.

शैक्षणिक वर्ष २०२४-२५ मध्ये २,७६,११५ विद्यार्थी महानगरपालिकेच्या ९३१ प्राथमिक शाळांमधून सर्व शैक्षणिक सुविधा घेत असून त्या आठ माध्यमांमध्ये चालविल्या जातात. त्यासाठी ७,४५३ शिक्षक कार्यरत आहेत. तसेच, मानसिकदृष्टया आव्हानात्मक मुलांसाठी चालविल्या जाणा-या १९ शाळांमध्ये ८४५ विद्यार्थी शिक्षण घेत असून त्यासाठी ७७ शिक्षक कार्यरत आहेत.

सन २००७-०८ पासून बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने 'मुंबई पब्लिक स्कूल' या इंग्रजी माध्यमाच्या शाळा सुरु केल्या असून त्यामध्ये ज्युनि. के. जी. ते इयत्ता १० वी पर्यंत शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहे. तसेच सन २०२०-२१ पासून बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने सी.बी.एस.ई. मंडळाच्या १८ तसेच आय.सी.एस.ई., आय.जी.सी.एस.ई. व आय.बी. मंडळाची प्रत्येकी एक अशा एकूण २१ शाळा सुरु केलेल्या आहेत.

'बालकांचा मोफत व सक्तीचा शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००९' अंतर्गत बृहन्मुंबई महानगरपालिका क्षेत्रातील वय वर्षे ०६ ते १४ पर्यंत असणा-या सर्व प्रवेशपात्र मुला/मुलींना नजीकच्या महानगरपालिकेच्या शाळेत किंवा अनुदानित शाळेत मोफत प्रवेश देऊन शिक्षण प्रवाहात आणले जाते. मुलांना त्यांच्या वयानुरुप वर्गामध्ये प्रवेश दिला जातो. महानगरपालिकेच्या परिक्षेत्रातील १०० टक्के विद्यार्थी शाळेत प्रवेश घेतील, यासाठी महानगरपालिकेच्या शिक्षण विभागातील वरिष्ठ पातळीपासून सर्व यंत्रणा काम करीत असते. शैक्षणिक वर्ष २०२४-२५ करीता महानगरपालिका शिक्षण विभागाकडून 'एकच लक्ष्य-एक लक्ष' उपक्रम 'मिशन ॲडमिशन' अंतर्गत राबविण्यात आला आहे. या उपक्रमाच्या माध्यमातून बहुसंख्य प्रवेशपात्र व शाळाबाह्य विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यात महानगरपालिका यशस्वी झालेली आहे.

सी.बी.एस.ई. व आय.सी.एस.ई. शाळांचा इ. १०वी चा निकाल :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेमार्फत सन २०२०-२१ मध्ये 'के/पूर्व' विभागात मुंबई पब्लिक स्कूल, पूनम नगर ही सी.बी.एस.ई. मंडळाची व 'जी/उत्तर' विभागात मुंबई पब्लिक स्कूल, वुलन मिल ही आय.सी.एस.ई. मंडळाची शाळा सुरु करण्यात आली. सदर शाळांमध्ये मंडळाच्या नियमावलीनुसार अभ्यासक्रम सुरु असून प्रथमतःच सन २०२४-२५ मध्ये नैसर्गिक वाढीने इ. १०वी चा वर्ग होता.

मुंबई पब्लिक स्कूल, पूनम नगर सी.बी.एस.ई. शाळेत एकूण ३८ विद्यार्थी इ. १०वीच्या परीक्षेसाठी प्रविष्ट झाले होते. त्यापैकी ३१ विद्यार्थी उत्तीर्ण झाले असून १३ विद्यार्थी ८० टक्के व त्याहून अधिक श्रेणीत उत्तीर्ण झाले. कु. मिशबाह फारुखी या विद्यार्थिनीने ९१ टक्के गुण प्राप्त केले. मुंबई पब्लिक स्कूल, वुलन मिल आय.सी.एस.ई. शाळेत एकूण २७ विद्यार्थी इ. १०वीच्या परीक्षेसाठी प्रविष्ट झाले होते. त्यापैकी ०७ विद्यार्थी ८१ टक्के व त्याहून अधिक श्रेणीत उत्तीर्ण झाले. कु. युवशी सर्वानन या विद्यार्थिनीने ९३.०२ व कु. अर्पित यादव या विद्यार्थ्याने ९१.०८ टक्के गुण प्राप्त केले. एकंदरीत मुंबई पब्लिक स्कूल, वुलन मिल आय.सी.एस.ई. शाळेचा इ. १०वी चा १०० टक्के निकाल लागला आहे.

माध्यमिक शिक्षण विभाग :

महानगरपालिका सन १९६५ पासून माध्यमिक शाळाही चालवित असून सध्या ४९ अनुदानित माध्यमिक शाळांमधून शिक्षणाची मोफत सुविधा पुरवित आहे. तसेच, १३८ विनाअनुदानित माध्यमिक शाळाही सद्यस्थितीत सुरु आहेत. एकूण १८७ महानगरपालिका माध्यमिक शाळांमधून ३४,३११ विद्यार्थ्यांना मोफत शिक्षण दिले जात असून सुमारे १,१७७ शिक्षक कार्यरत आहेत.

सन २०२४-२५ या शैक्षणिक वर्षासाठी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या २४८माध्यमिक शाळांमधून एकूण १४,९६६ इतके विद्यार्थी प्रविष्ट झाले होते त्यापैकी १३,९०७ विद्यार्थी उत्तीर्ण झाले असून सरासरी निकाल ९२.९२% इतका लागला आहे. महानगरपालिकेच्या ८९ माध्यमिक शाळांचा निकाल १००% लागला आहे.

अध्यापक / विज्ञान कनिष्ठ महाविद्यालये :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेमार्फत आर.सी.उर्दू अध्यापक विद्यालय, इमामवाडा व आर.सी.उर्दू अध्यापक विद्यालय, माहिम अशी दोन उर्दू अध्यापक विद्यालये अनुदानित तत्वावर चालविण्यात येत आहेत. महानगरपालिकेवर आर्थिक भार न येता सद्यस्थितीत विद्यालंकार संस्थेमार्फत १) भवानीशंकर रोड महानगरपालिका शाळा, दादर (प.), २) रतनबाई वालबाई महानगरपालिका शाळा, मुलुंड (प.), व विद्यालंकार या शैक्षणिक संस्थेमार्फत ३) दिक्षित रोड महानगरपालिका शाळा, विलेपार्ले (पू.), आयडियल या शैक्षणिक संस्थेमार्फत ही तीन विज्ञान कनिष्ठ महाविद्यालये भागीदारी तत्त्वावर सुरु आहेत. सदर विज्ञान कनिष्ठ महाविद्यालयांमधून महानगरपालिका माध्यमिक शाळांमधून शिक्षण घेतलेल्या गुणवंत विद्यार्थ्यांना इ. ११ वी व १२ वी मध्ये विनामूल्य शिक्षण दिले जाते. तसेच आय आय.टी., जे.ई.ई.सारख्या परीक्षांचीही पूर्वतयारी करुन घेण्यात येते.

खाजगी प्राथमिक शाळा :

शिक्षण खाते खाजगी प्राथमिक शाळांना मान्यता देऊन व त्यांची नोंदणी करुन त्यांचे नियमन करते. तसेच, ते सदर शाळांचे प्रशासन व कारभार सुरळीत चालविण्याकरिता मदत करते. उप शिक्षणाधिकारी खाजगी प्राथमिक शाळा विभाग हयांच्या अधिपत्याखाली अनुदानित व विना-अनुदानित शाळा कार्यरत आहेत.

शाळेचा प्रकार	शाळा संख्या	विद्यार्थी संख्या	शिक्षक संख्या
अनुदानित	३८१	१,०४,५९३	२,५२८
विना-अनुदानित	६७४	२,६३,७३१	६,६५०

शालेय इमारती :

शालेय इमारतींची संख्या खाली दिलेल्या तक्त्यांमध्ये दर्शविली आहे :

(२०२४-२५ च्या अहवालानुसार)

अनु.क्र.	इमारतीचा प्रकार	एकूण शालेय इमारती
१.	स्वतःच्या मालकीच्या	४६४
२.	विनाभाडे तत्त्वावर	२५
३.	भाडे तत्त्वावर	२०१
४.	सहाय्यक आयुक्त (मालमत्ता)	३०
	एकूण	**७२०**

शारीरिक शिक्षण विभाग :

महानगरपालिका शिक्षण विभागांतर्गत शारीरिक शिक्षण विभाग कार्यरत असून विभागामार्फत योगासन , कबड्डी, खो-खो, व्हॉलीबॉल, हॅन्डबॉल, फुटबॉल, ज्युडो, कुस्ती, आटया-पाटया, बास्केटबॉल, बुध्दिबळ, कॅरम, थाय बॉक्सिंग, थांगता, रग्बी सारख्या विविध सांघिक व वैयक्तिक खेळांच्या स्पर्धांचे आयोजन केले जाते. शासकीय व बाह्य संस्थामार्फत आयोजित विविध क्रिडा स्पर्धांमध्ये महानगरपालिका शाळा विद्यार्थ्यांचा मोठ्या प्रमाणात सहभाग असतो. सन २०२४-२५ मध्ये प्राथमिक विभागाच्या एकूण २,३६६ व माध्यमिक विभागाच्या एकूण ३,१४५ विद्यार्थ्यांनी विविध स्तरावर शासकीय स्पर्धेत सहभाग घेतला.

- शासकीय स्पर्धा व बाह्य संस्थांमार्फत आयोजित राज्य व राष्ट्रीय स्तर स्पर्धेत सहभाग घेऊन प्राविण्य प्राप्त

विद्यार्थ्यांची सांख्यिकी माहिती पुढीलप्रमाणे -

अ.क्र	स्पर्धा स्तर	प्राथमिक विभाग	माध्यमिक विभाग	एकूण
१	राज्य	२४	६४	८८
२	राष्ट्रीय	०३	०४	०७
	एकूण	**२७**	**६८**	**९५**

- महानगरपालिकेच्या जलतरण केंद्रावर महानगरपालिका शाळांतील विद्यार्थ्यांना जलतरणाचे मोफत प्रशिक्षण देण्यात आले. यात १५०विद्यार्थ्यांनी सहभाग घेतला.
- महानगरपालिका सर्व खेळ प्रकार समावेशक व पूर्ण सोयीसुविधायुक्त ०३ मुख्य क्रीडा केंद्र आणि २२ उप केंद्रांवर सर्व साहित्यासह प्रशिक्षण सुरु झाले आहे.

स्काऊट- गाईड विभाग :

स्काऊट-गाईड ही एक जागतिक चळवळ असून शील संवर्धन, आरोग्य, हस्तव्यवसाय आणि सेवा या चतु:सुत्रीवर आधारीत अभ्यासक्रम राबविला जातो व विविध उपक्रमाद्वारे आदर्श नागरीक घडविले जातात.

शैक्षणिक वर्ष २०२४-२५ मध्ये स्काऊट-गाईड चळवळीमध्ये प्राथमिक विभागात ११,५७३ विद्यार्थी व २,४५७ शिक्षकांची तर माध्यमिक विभागात ३,१५६ विद्यार्थी व १०१ शिक्षकांची नोंद झाली आहे. तसेच या वर्षात ३४७ विद्यार्थ्यांना राज्यस्तरीय पुरस्कार (७५ चतुर्थ चरण, ६१ हीरकपंख, १२४ गाईड्स व ८७ स्काऊट्स) प्राप्त झाले. तसेच १५ कब व १५ बुलबुल विद्यार्थ्यांना राष्ट्र स्तरीय पुरस्कार (सुवर्णबाण पुरस्कार) प्राप्त झाला आहे.

दि. २८ जानेवारी २०२५ ते दि. ०३ फेब्रुवारी २०२५ या कालावधीत त्रिची, तामिळनाडू येथे झालेल्या राष्ट्रीय जांबोरीमध्ये महानगरपालिका शाळेतील ३२ स्काऊट-गाईड विद्यार्थी व ०४ युनिट लिडर्स (शिक्षक) यांनी उपस्थित राहून तेथील विविध उपक्रमांमध्ये सहभाग घेतला. सन २०२४-२५ या वार्षिक नियोजनाप्रमाणे हज यात्रा सेवा कार्य, माऊंट मेरी सेवा कार्य, महालक्ष्मी सेवा कार्य या उपक्रमांतर्गत एकूण ५१३ स्काऊट-गाईड विद्यार्थ्यांनी पाणी वाटप, स्वच्छता मोहिम व प्रथमोपचार यासारख्या कार्यक्रमात सहभाग नोंदविला. सन २०२४-२५ मध्ये पार पडलेल्या विभागीय स्पर्धांमध्ये १०,५३० व अंतिम स्पर्धेत ३०८ स्काऊट-गाईडस यांनी सक्रिय सहभाग घेत स्पर्धा यशस्वीरित्या पार पाडल्या. तसेच खरी कमाई उपक्रमांतर्गत महानगरपालिका शाळेतील स्काऊट-गाईडस यांनी रु. १,१०,५२९/- इतक्या रकमेची कमाई केली.

संगीत आणि कला अकादमी :

संगीत :

संगीत विभागामार्फत समूहगान शिबिर, नृत्य शिबीर, नाट्य शिबिर, आषाढी एकादशी इ. सर्व उपक्रम यशस्वीरित्या पूर्ण केले. संगीत सप्ताहमध्ये महानगरपालिका विद्यार्थ्यांचा ‘शिवराज्य’ हा कार्यक्रम विशेष गाजला. मान्यवर अधिकारी व रसिक प्रेक्षकांनी विद्यार्थ्यांचे, शिक्षकांचे टाळ्यांच्या कडकडात भरभरून कौतुक केले. संगीत स्पर्धेत सुमारे ४,००० विद्यार्थी तर गांधर्व महाविद्यालयाच्या परिक्षेस २५० विद्यार्थी प्रविष्ट होऊन उत्तम श्रेणीत उत्तीर्ण झाले. प्रात्यक्षिक व्याख्यानात यावर्षी ‘यक्षगान’ सारखा अनोखा आगळा वेगळा विषय हाताळण्यात आला.

दि. ०१ मे महाराष्ट्र दिन, मराठी भाषा दिन, शिवजयंती हे कार्यक्रमसुध्दा सन्मा. राज्यपाल व सन्मा. अतिरिक्त आयुक्त यांच्या उपस्थितीत यशस्वी झाले. राजभवन येथील हिमाचल प्रदेश फाउन्डेशन डे निमित्त ‘एल’ विभागातील विद्यार्थ्यांनी दोन लोकनृत्याचे (नाटी, पंगी) अत्यंत उत्कृष्ट असे सादरीकरण केले.

कला विभाग :

- उर्जा संवर्धन स्पर्धेत ०२ विद्यार्थीनींची राज्यस्तरावर व ०१ विद्यार्थीनीची राष्ट्रीय स्तरावर निवड झाली.
- महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद - दृश्यकला स्पर्धेत ०१ विद्यार्थ्यांची निवड झाली.

- वीरमाता जिजाबाई भोसले उद्यान आणि प्राणीसंग्रहालय आयोजित वन्यजीव सप्ताह २०२४ रेखाचित्र स्पर्धेत गट ०१ मध्ये ०१ विद्यार्थी द्वितीय व ०१ विद्यार्थी तृतीय, आणि गट ०२ मध्ये ०१ विद्यार्थी प्रथम, ०१ विद्यार्थी द्वितीय, ०१ विद्यार्थी तृतीय असे क्रमांक पटकावले.
- अग्निशमन सेवा सप्ताह २०२५ स्पर्धेत ०२ विद्यार्थ्यांची राज्यस्तरावर निवड झाली.
- महाराष्ट्र राज्य कला संचालनालय मार्फत सप्टेंबर २०२४ मध्ये शासकीय चित्रकला ग्रेड परीक्षांचे आयोजन करण्यात आले होते.
- एलिमेंटरी परीक्षेमध्ये २०४ विद्यार्थ्यांना 'ए' ग्रेड, ४०० विद्यार्थ्यांना 'बी' ग्रेड व १,२७० विद्यार्थ्यांना 'सी' ग्रेड प्राप्त झाली.
- इंटरमिजीएट परीक्षेमध्ये १२२ विद्यार्थ्यांना 'ए' ग्रेड, २०५ विद्यार्थ्यांना 'बी' ग्रेड व ९०८ विद्यार्थ्यांना 'सी' प्राप्त झाली.
- कला संचालनालय - महाराष्ट्र राज्य आयोजित ६४वे राज्य कला प्रदर्शन कलाकार विभाग, आर्ट सोसायटी ऑफ इंडिया १०७ वे चित्र प्रदर्शन कलाकार विभाग यात चित्रांची निवड, बॉम्बे आर्ट सोसायटी १३३ वे राष्ट्रीय कला प्रदर्शनात चित्राची निवड तसेच शिवाजी नगर महानगरपालिका शाळा उर्दू क्र. ३मधील कला शिक्षकांना बॉम्बे आर्ट सोसायटीचा २०२५चा उत्कृष्ट जलरंग चित्रासाठीचा राष्ट्रीय पुरस्कार प्राप्त झाला.
- मान. महापौर आयोजित 'माझी मुंबई' या संकल्पनेवर आधारित 'जागतिक कीर्तीचे व्यंगचित्रकार हिंदुहृदयसम्राट शिवसेनाप्रमुख श्रीमान बाळासाहेब ठाकरे बालचित्रकला स्पर्धा २०२४-२५चे आयोजन रविवार, दिनांक १२ जानेवारी २०२५ रोजी मुंबईतील ४८ मैदाने / उद्यानात आयोजित करण्यात आली होती. सदर स्पर्धेत ८८,७८९ विद्यार्थी सहभागी झाले. स्पर्धेचा पारितोषिक वितरण समारंभ मंगळवार, दिनांक २५ मार्च २०२५ रोजी लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे नाट्यगृह, भायखळा (पूर्व) येथे संपन्न झाला.
- महानगरपालिका कलाशिक्षकांच्या नोव्हेंबर - डिसेंबर २०२४ मध्ये जव्हार, जि. पालघर येथे संपन्न झालेल्या आर्टिस्ट कॅम्प मध्ये निर्मित चित्रांचे प्रदर्शन नेहरू सेंटर कलादालन, वरळी येथे दि.१८ फेब्रुवारी ते २४ फेब्रुवारी २०२५ या कालावधीत भरविण्यात आले.

कार्यानुभव :

कार्यानुभव विषयातून कलागुणांचा विकास होण्याकरिता विविध उपक्रम राबविले जातात. नवीन शैक्षणिक धोरणांतर्गत कौशल्य विकासावर आधारीत व्यवसायाभिमुख विविध उपक्रमांवर अधिकाधिक भर देण्यात आलेला आहे. ज्यामध्ये अनिवार्य उपक्रमातून, गरजाधिष्टीत उपक्रमातून, उत्पादक उपक्रमातून, पर्यावरण संरक्षणाची जाणीव करून दिली जाते. जलसाक्षरता व आपत्ती व्यवस्थापन विषयी जनजागृती केली जाते. उपलब्ध साधन सुविधा व विद्यार्थ्यांची आवड व गरजा लक्षात घेऊन ऐच्छिक उपक्रमांतर्गत उत्पादक क्षेत्रात आपल्या सणाप्रमाणे राखी तयार करणे, भेटकार्ड तयार करणे, कागदी पिशवी तयार करणे, आकाश कंदील तयार करणे, कटवर्क रांगोळी तयार करणे, पणती तयार करणे, पतंग तयार करणे, मध्यवर्ती विद्यार्थी स्पर्धा, मध्यवर्ती शिक्षक स्पर्धा, शिक्षक लघुउद्योग क्षेत्राला भेट इ. चे आयोजन करण्यात येते.

माध्यमिक शालांत परीक्षेत उत्तीर्ण झालेल्या विद्यार्थ्यांसाठी आर्थिक सहाय्य योजना :

मार्च २०२० पासून महानगरपालिकेच्या माध्यमिक शाळांमधून माध्यमिक शालांत परीक्षेत उत्तीर्ण झालेल्या पहिल्या २५ विद्यार्थ्यांना पदवीपर्यंतच्या शिक्षणासाठी प्रतिवर्ष प्रति विद्यार्थी शैक्षणिक शुल्क रु. २५,०००/- किंवा त्यापेक्षा जास्त असल्यास त्या त्या शैक्षणिक संस्थेने ठरवून दिलेले पूर्ण शिक्षण शुल्क फक्त ट्युशन फी आर्थिक सहाय्य म्हणून देण्यात येते. तसेच माहे मार्च २०२४ पासून सदर योजनेमध्ये महानगरपालिकेच्या माध्यमिक शाळांमधून माध्यमिक शालांत परीक्षेत उत्तीर्ण झालेले पहिले १०० विद्यार्थी तसेच बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या सेवेमध्ये कार्यरत सफाई कामगारांच्या मुलांपैकी माध्यमिक शालांत परीक्षेत अधिकतम गुण प्राप्त केलेल्या पहिल्या १०० पाल्यांचा देखील समावेश करण्यात आला आहे.

त्याचबरोबर मार्च २०२४ पासून महानगरपालिकेच्या माध्यमिक शाळांमधून माध्यमिक शालांत परीक्षेत उत्तीर्ण झालेल्या पहिल्या १०० विद्यार्थ्यांना आणि सफाई कामगारांच्या माध्यमिक शालांत परीक्षेत अधिकतम गुणप्राप्त पहिल्या १००

पाल्यांना वैद्यकीय व व्यावसायिक शिक्षणासाठी पूर्व परिक्षेची (Entrance Exam) तयारी करण्याकरिता अधिकाधिक रु. ५०,०००/- पर्यंत खासगी शिकवणी शुल्क तसेच सरकारी नोकरीकरिता जसे केंद्र व राज्य शासन यांच्या पूर्व परिक्षांची तयारी / मुख्य परीक्षेच्या तयारीकरिता अधिकाधिक रु. ५०,०००/- पर्यंत खाजगी शिकवणी शुल्क एकाच वेळी आर्थिक सहाय्य म्हणून देण्याबाबतची योजना सुरु करण्यात आलेली आहे.

माध्यमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांकरिता (Career Counselling) कार्यक्रम :

अंतरंग फाऊंडेशनच्या लोक सहभागातून बृहन्मुंबई महानगरपालिका माध्यमिक शाळांमधील इयत्ता ९वी ते इयत्ता १०वी च्या विद्यार्थ्यांकरिता 'Career Awareness' या कार्यक्रमांतर्गत वर्ष २०२४-२५ करीता एप्रिल २०२४ पासून करिअर समुपदेशन सुरु करण्यात आले आहे. तसेच, महाविद्यालयीन प्रवेश प्रक्रिया पार पाडण्याकरीता समुपदेशनाद्वारे मार्गदर्शनही केले जात आहे. सदर उपक्रमांचा लाभ आजमितीस इयत्ता ९वी च्या २४,०४२ व इयत्ता १०वी च्या १७,०८४ इतक्या विद्यार्थ्यांनी घेतला आहे.

कौशल्य विकास उपक्रमांतर्गत व्यावसायिक अभ्यासक्रम :

सन २०२४-२५ या आर्थिक वर्षात महानगरपालिकेच्या माध्यमिक शाळांमध्ये कौशल्य विकास उपक्रमांतर्गत व्यावसायिक अभ्यासक्रम सुरु करण्यात आले आहेत.

शाळा सुधार प्रकल्प :

शिक्षण विभाग, आदित्य बिर्ला एज्युकेशन ट्रस्ट या संस्थेच्या भागीदारीने 'ऊर्जा उपक्रम' उपक्रम राबवित आहे. विद्यार्थ्यांचे मानसिक स्वास्थ निरोगी ठेवण्यासाठी त्रैवार्षिक ऊर्जा उपक्रम हाती घेतलेला आहे. सदर उपक्रम टप्प्याटप्प्याने राबविण्यात येत आहे. या उपक्रमांतर्गत विद्यार्थ्यांच्या मानसिक अस्वास्थ्याची स्क्रिनिंग करण्याबाबतचे प्रशिक्षण सर्व शिक्षकांना दिले आहे. एकूण ३४५ शाळा इमारतीत विद्यार्थ्यांकरिता प्रत्येक शाळा इमारतीमध्ये आठवड्यातून एक दिवस एकूण ५६ समुपदेशक शाळेत भेट देत आहेत. सर्व शिक्षक समुपदेशकांच्या निरीक्षणाखाली स्वत: समुपदेशन करतात.

पहले अक्षर :

सन २०२४-२५ या शैक्षणिक वर्षात पहले अक्षर या संस्थेमार्फत बृहन्मुंबई महानगरपालिका शाळेतील शिक्षक आणि विद्यार्थी यांची इंग्रजी भाषेसंबधी गुणवत्ता वाढविण्याकरिता शिक्षकांची कार्यशाळा संपन्न झाली. भविष्यात आवश्यकतेनुसार अशा प्रकारची गुणवत्ता वाढीसाठी प्रशिक्षणे देण्यात येतील.

आर्थिक साक्षरता मिशन (Mission Financial Literacy) :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या शाळांतील विद्यार्थ्यांच्या कुटुंबाचा भविष्यात आर्थिक स्तर उंचावण्यासाठी बॉम्बे स्टॉक एक्सचेंज इन्स्टीट्युट लिमिटेड यांच्या सहयोगाने आर्थिक साक्षरता मिशन (Mission Financial Literacy) उपक्रम राबविला जात आहे. त्याअनुषंगाने १०० मास्टर ट्रेनर्सना आर्थिक साक्षरतेचे प्रशिक्षण देण्यात आले असून त्यांच्यामार्फत महानगरपालिकेच्या इतर सर्व शिक्षकांना प्रशिक्षण देण्यात आले आहे. प्रशिक्षित शिक्षक इ. ८वी व इ. ९वी च्या विद्यार्थ्यांना आर्थिक साक्षरतेचे शिक्षण देत आहेत.

व्हर्च्युअल क्लासरुम (व्ही.टी.सी.) :

सन २०११ मध्ये बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या शिक्षण विभागाने व्हर्च्युअल क्लासरुमची स्थापना केली. सद्यस्थितीत मराठी, हिंदी, ऊर्दू व इंग्रजी या ०४ माध्यमाच्या एकूण ४८० व्ही.टी.सी. शाळांमध्ये (३६० प्राथमिक व १२० माध्यमिक) तज्ज्ञ शिक्षकांच्या व्याख्यानांचे थेट प्रक्षेपण होत आहेत. इयत्ता १ ली ते इयत्ता १० वी च्या प्रत्येक इयत्तेसाठी मराठी , हिंदी, उर्दू व इंग्रजी या चार माध्यमाद्वारे अध्यापनाचे कार्य राबविले जात आहे.

संगणक प्रयोगशाळा अद्ययावतीकरण :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या शिक्षण विभागामार्फत २२४ (प्राथमिक १९३ व माध्यमिक ३१) संगणक प्रयोगशाळांचे अद्ययावतीकरण करणे व ५० संगणक प्रयोगशाळांमध्ये (प्राथमिक ४१ व माध्यमिक ०९) अतिरिक्त संगणक संचांची खरेदी करण्याची निविदा प्रक्रिया पूर्ण झालेली आहे. त्यापैकी सन २०२४-२५ मध्ये ११२ संगणक प्रयोगशाळांचे अद्ययावतीकरण तसेच ५० संगणक संचांची खरेदी करण्यात येणार आहे.

डिजिटल क्लासरुम :

सन २०२२-२३ मध्ये बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या शाळांतील १,३०० वर्गखोल्या इंटरॲक्टिव पॅनलद्वारे डिजिटल करण्यासाठी यांत्रिक व विद्युत (वि. स.) विभागामार्फत निविदा प्रक्रिया पूर्ण करण्यात आलेली असून महानगरपालिकेच्या शाळेत डिजिटल वर्ग बसविण्यासाठी विद्युतीकरण (Electrification Work) कामाची कार्यवाही पूर्ण झालेली आहे. सन २०२४-२५ मध्ये १,३०० वर्गखोल्या LED Interactive Pannel द्वारे डिजीटल करण्यात आलेल्या आहेत.

शाळा व्यवस्थापन माहिती यंत्रणा :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या शिक्षण विभागांतर्गत प्राथमिक व माध्यमिक शाळेत शैक्षणिक कामाबरोबरच इतर प्रशासकीय कामे करणेही आवश्यक असते. त्यामुळे शाळेतील सर्व आवश्यक माहिती संकलित करुन त्यामध्ये एकरुपता येण्यासाठी व वेळोवेळी सादर करण्यात आलेल्या माहितीचे निरीक्षण व अवलोकन करण्यासाठी शाळा व्यवस्थापन यंत्रणा माहिती आज्ञावली महानगरपालिकेच्या सर्व शाळांमध्ये सुरु करण्याबाबतची निविदा प्रक्रिया पूर्ण झालेली आहे. यामध्ये सर्व मुख्याध्यापकांना Mobile App ची सुविधा उपलब्ध करुन देण्यात येणार आहे.

ई - वाचनालय :

सन २०२४-२५ मध्ये महानगरपालिकेच्या ५० माध्यमिक शाळांमध्ये ई-वाचनालयाची उभारणी करण्यात आलेली आहे. या ई-वाचनालयामध्ये इयत्ता ०५ वी ते १० वी पर्यंतचे सर्व विषय तसेच आवश्यक संदर्भ ग्रंथ मोफत स्वरुपात उपलब्ध करुन देण्यात आलेले आहेत.

गॅमिफाईड लर्निंग ऍप :

बृहन्मुंबई महानगरपालिका शाळांतील इ. ०९वी व इ.१० वी च्या विद्यार्थ्यांकरीता Gamified Learning App उपलब्ध करुन देण्यात आले आहेत. ई-सामग्रीयुक्त Gamified Learning App (खेळातून शिक्षण) हे ई प्रणालीचे ॲप बृहन्मुंबई महानगरपालिका शाळांतील इयत्ता ०८वी ते इयत्ता ०९ वीच्या विद्यार्थ्यांना टॅबमध्ये उपलब्ध करुन देण्यात आले आहेत. त्यामुळे त्यांच्या शिक्षणाचा दर्जा उंचावण्यासाठी मदत होईल.

ग्रंथालय विभाग :

बृहन्मुंबई परिसरातील नागरिकांना, विद्यार्थ्यांना ग्रंथालय /वाचनालय सुविधा उपलब्ध करून देण्याकरिता बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्यावतीने मुंबई परिसरात एकूण ४२ सार्वजनिक ग्रंथालये / वाचनालये शिक्षण विभागाच्या पर्यवेक्षणाखाली चालविण्यात येतात. हयापैकी एकूण १९ ग्रंथालये/वाचनालये करारांतर्गत परिरक्षण व व्यवस्थापनाकरिता सन १९६५ पासून 'मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय' हया संस्थेस चालविण्यासाठी दिलेली आहेत. ०२ ग्रंथालये/वाचनालये राज्य शासनामार्फत चालविण्यात येत आहेत. ०४ ग्रंथालये/वाचनालये ही मागाठाणे मित्रमंडळ, भारत विकास परिषद, शैलेंद्र एज्युकेशन सोसा. व दहिसर स्पोर्टस हया खाजगी संस्थांमार्फत चालविण्यात येत आहेत.

सार्वजनिक उद्दिष्टांसाठी ग्रंथालयाकरिता आरक्षित असलेल्या ०९ जागा काळजीवाहू तत्वावर परिरक्षण व व्यवस्थापनेकरिता मुंबई परिसरातील ०९ नामांकित संस्थांना देण्यात आलेल्या आहेत. सदरच्या जागेत सुस्थितीत ग्रंथालये/वाचनालये सुरू आहेत. महानगरपालिकेच्यावतीने सार्वजनिक उद्दिष्टांसाठी ग्रंथालयाकरिता आरक्षित असलेल्या 'आर/उत्तर' विभागातील दहिसर (प.) येथे स्थानिक विद्यार्थ्यांसाठी ई-ग्रंथालय व अभ्यासिका तसेच 'एम/पश्चिम' विभागातील चेंबूर येथे स्थानिक विद्यार्थ्यांसाठी अभ्यासिका चालविण्यात येत आहेत.

शिक्षण विभागात कार्यरत असलेल्या शिक्षक व शिक्षकेतर कर्मचा-यांच्या ज्ञान व मनोरंजनासाठी तसेच उच्च शिक्षणासाठी उपयुक्त असलेली शैक्षणिक संदर्भसेवा उपलब्ध करून देण्याकरिता परिमंडळनिहाय ०६ शिक्षक ग्रंथालये चालविण्यात येत आहेत. त्यापैकी दादर हिंदू कॉलनी येथील इमारत नव्याने बांधत असल्याने तेथील ग्रंथालय हे ग्रँटरोड, गिल्डर टँक येथील महानगरपालिका शिक्षक ग्रंथालयात तात्पुरत्या स्वरूपात विलीन करून सुरू करण्यात आलेले आहे. हया ग्रंथालयांचा वापर परिमंडळीय शिक्षक व शिक्षकेतर कर्मचारी वर्ग तसेच इतर विभागातील कर्मचारीही करीत आहेत.

शालेय वाचनालय :

केंद्र शासनाच्या 'बालकांचा मोफत व सक्तीचा शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, (R.T.E.)२००९' कायद्यांतर्गत प्रत्येक शाळेत ग्रंथालय असणे आवश्यक आहे. महानगरपालिकेच्या वतीने २०१९-२० या शैक्षणिक वर्षात रूम टू रिड या संस्थेच्या सहकार्याने ३४ शाळांमधून तसेच २०२०-२१ या शैक्षणिक वर्षात ५५ शाळांमध्ये ग्रंथालये तयार करून घेण्यात आलेली आहेत. महानगरपालिकेच्या अशा एकूण ४०६ शाळेत ग्रंथालये सुरु असून हया ग्रंथालयांचा वापर त्या त्या संकुलातील सर्व भाषिक विद्यार्थी करीत आहेत.

मोफत पाठयपुस्तके वाटप :

सन २०२४-२५ या शैक्षणिक वर्षात बृहन्मुंबई महानगरपालिका शिक्षण विभाग समग्र शिक्षा अंतर्गत मोफत पाठयपुस्तक योजनेतून मुंबई महानगरपालिकेच्या इयत्ता ०१ ली ते इयत्ता ०८ वी तसेच खाजगी अनुदानित शाळांतील इयत्ता ०१ ली इयत्ता ते ०४ थी पर्यंतच्या सर्व विद्यार्थ्यांना १४,३७,१६१ मोफत पाठयपुस्तके पुरविण्यात आली.

मोफत शैक्षणिक साहित्य वाटप :

बृहन्मुंबई महानगरपालिका शाळांतून प्रवेश घेणारे बहुसंख्या विद्यार्थी हे आर्थिकदृष्टया दुर्बल समाज घटकातून आलेले असतात. अशा परिस्थितीत महानगरपालिकेच्या शालेय विद्यार्थ्यांच्या पालकांवर शालोपयोगी वस्तू खरेदीचा आर्थिक बोजा पडू नये म्हणून सन २००७-०८ पासून मोफत शालोपयोगी वस्तूंचे वितरण करण्यात येते. सद्यस्थितीत शिक्षण विभागामार्फत सन २०२४-२५ करिता सर्व शालेय विद्यार्थ्यांना शालोपयोगी वस्तूंचे वाटप करण्यात आलेले आहे. सन २०२५-२६ करिता सर्व शालेय विद्यार्थ्यांना शालोपयोगी वस्तूंचा पुरवठा सुरु आहे.

टॅब :

बृहन्मुंबई महानगरपालिका शालेय विद्यार्थ्यांना नवीन तंत्रज्ञान अवगत होण्यासाठी व बदलत्या काळानुसार आधुनिक शिक्षण मिळण्यासाठी सन २०१५-१६ मध्ये २२,७९९, सन २०१६-१७ मध्ये २१,०४४ व सन २०१७-१८ मध्ये १८,०७८ टॅब इयत्ता ०८वी, ०९वी व १०वी च्या मराठी, उर्दू, हिंदी, इंग्रजी माध्यमातील विद्यार्थ्यांना पुरविण्यात आले होते. सन २०२१-२२ मध्ये इयत्ता१० वीच्या विद्यार्थ्यांना १९,४०१ टॅब पहिल्या वर्षाच्या मूळ Warranty सह पुढील ०४ वर्षांची Extended Warranty (सन २०२२-२३ ते २०२५-२६पर्यंत) सह पुरवठा करण्यात आलेला आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांना अध्ययन - अध्यापनामध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग होत आहे. परिरक्षण कालावधीत कंत्राटदाराकडून विद्यार्थ्यांना पुरविण्यात आलेल्य टॅबच्या तक्रारींबाबत वेळोवेळी निरसन करण्यात येते. सन २०२५-२६ या शैक्षणिक वर्षासाठी नवीन टॅब खरेदी करण्यासाठी कार्यवाही सुरु आहे.

इन्सिनरेटर मशीनसह सॅनिटरी नॅपकीन :

सन २०१८ पासून बृहन्मुंबई महानगरपालिका शाळेतील इयत्ता ०६वी ते इयत्ता ०८ वीच्या विद्यार्थीनींकरिता वेंडींग मशीनसह सॅनिटरी नॅपकीन विथ डिसपोझेबल पाऊच पुरविण्यात आलेले आहेत. सन २०२३-२४ व २०२४-२५ करिता इन्सिनरेटर मशीनसह सॅनिटरी नॅपकीन (वेंडींग मशीनशिवाय) पुरविण्याबाबतची ई - निविदा प्रक्रीयेची कार्यवाही उप प्रमुख अभियंता (म.ख.खा.) भायखळा कार्यालयाकडून कार्यान्वित आहे. सद्य कंत्राटदारास मुदत वाढीसाढी मान्यता घेऊन सॅनिटरी नॅपकीनचा पुरवठा करण्यात आलेला आहे. सन २०२५-२६ साठी निविदा प्रक्रिया कार्यान्वित आहे.

सी.सी.टी.व्ही. कॅमेरा :

महानगरपालिका शालेय विद्यार्थी, शिक्षक, शालेय इमारत, साधन सामुग्री, शालेय परिसर आदी भौतिक सुविधांना समाजकंटकापासून सुरक्षितता उपलब्ध करुन देण्यासाठी प्रथमतःच बृहन्मुंबई महानगरपालिका शहर विभागातील शाळांमध्ये सी.सी.टी.व्ही. कॅमेरे लावण्यात आलेले आहेत. पूर्व उपनगरे व पश्चिम उपनगरे विभागातील आवश्यक शाळा इमारतींना सी.सी.टी.व्ही. कॅमेरे लावण्यासाठीचा प्रस्ताव मंजूरीच्या कार्यवाहीत आहे.

हाऊसकिपींग :

सद्यस्थितीत सन २०२२-२५ करिता बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या एकूण ४६९ शालेय इमारतींची देखभाल, स्वच्छता व सुरक्षा बाह्य कंत्राटदारामार्फत प्रति चौरस फूट दरावर करण्यात येत असून शाळेतील स्वच्छतेचे काम व्यवस्थितरित्या चालू आहे. शालेय इमारतींची तसेच, शिक्षण विभागाचे असलेले मोकळे भुखंड बंद शालेय इमारती यामध्ये अतिक्रमण होऊ नये तसेच, कोणत्याही प्रकारची अनुचित घटना घडू नये त्याप्रमाणे शाळा सुरु असलेल्या इमारतींची अधिक सुरक्षा होण्याच्या दृष्टीने सन २०२५ पासून ८७६ वाढीव सुरक्षा रक्षकांची सेवा घेण्यात येत आहे.

विज्ञान कुतुहल भवन :

विज्ञान कुतुहल भवन हा विज्ञान, खगोल, भूगोल व आरोग्य या विषयावरील चलत प्रतिकृतींचा बृहन्मुंबई महानगरपालिका शिक्षण विभागाचा महत्वाकांक्षी प्रकल्प असून तेथे चलत प्रतिकृतींचे प्रात्यक्षिक पाहण्यासाठी सर्वभाषिक शाळांचे विद्यार्थी वार्षिक नियोजनानुसार ०३ मिनी बसच्या सहाय्याने आणले जातात. तसेच या प्रकल्पाचा लाभ खाजगी माध्यमिक शाळा, डि.एड., बी.एड. कॉलेज व नागरीक विनामूल्य घेत असतात. सन २०२४-२५ या शैक्षणिक वर्षात विज्ञान कुतुहल भवनाला एकूण ९,७४३ विद्यार्थी - शिक्षकांनी भेटी देऊन शैक्षणिक अनुभूती घेतली आहे.

जिल्हा प्रशिक्षण केंद्र :

ज्ञानपीठ पुरुस्कार विजेते थोर मराठी लेखक, कवी व नाटककार श्री. वि.वा.शिरवाडकर उर्फ कवी कुसुमाग्रज यांच्या जयंती निमित्ताने दि. २७ फेब्रुवारी रोजी जिल्हा प्रशिक्षण केंद्रामार्फत मराठी भाषा गौरव दिन पुस्तिका तयार करण्यात आली. सर्व विद्यार्थ्यांकरिता विद्यार्थी दैनंदिनीचा सन २०२५-२६ करिता मसुदा तयार करुन महानगरपालिका मुद्रणालयातून छपाई करुन घेण्यात आली. खाजगी संस्था तसेच महानगरपालिका विशेष शाळा व सर्व शाळांची सांखिकी माहिती ऑनलाईन करण्याबाबत प्रशिक्षणाचे नियोजन व देखरेख कार्यवाही करणे.

वैद्यकीय अधिकारी (शाळा) विभाग :

शालेय आरोग्य सेवा :-

शालेय आरोग्य विभागातर्फे दहा शालेय चिकित्सालये (स्कूल क्लिनिक) कार्यान्वित आहेत. ही चिकित्सालये बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या रुग्णालयांमध्ये स्थापित आहेत. वैद्यकीय तपासणी दरम्यान पुढील चाचणी व उपचारांसाठी रुग्णालयांमध्ये संदर्भित करण्यात आलेल्या मुलांना वाहन सेवामार्फत चिकित्सालयांत कर्मचाऱ्यांद्वारे उपचार उपलब्ध करुन देण्यात येतात. सदर उपचार मुलांना मोफत दिले जातात.

महापौर पुरस्कार :

विद्यादानाचे पवित्र कार्य करणा-या शिक्षकांना प्रोत्साहित करावे, त्यांना प्रेरणा व स्फूर्ती मिळावी व त्यातून त्यांनी उद्याचे भावी नागरिक घडविताना तन, मन, धनाने कार्य करावे याकरिता बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या प्राथमिक, माध्यमिक, विशेष शाळा तसेच खाजगी अनुदानित शाळांतील ५० मुख्याध्यापक, प्रशिक्षकांना भारताचे भुतपूर्व राष्ट्रपती डॉ.सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांच्या जयंतीदिनी, दि.०५ सप्टेंबर रोजी मान.महापौरांच्या हस्ते आदर्श शिक्षक महापौर पुरस्कार देऊन गौरविण्यात येते.

बालकोत्सव :

बृहन्मुंबई महानगरपालिका शाळागृहांमध्ये प्रवेश घेणा-या विद्यार्थ्यांना आपल्या नृत्य, संगीत व अभिनय गुणांचा अविष्कार दाखविण्याची उत्तम संधी उपलब्ध करुन देण्यात येते व संपूर्ण महानगरपालिकेतून जवळ जवळ २०,५२० विद्यार्थी सहभागी होणारी ही महत्वपूर्ण स्पर्धा आहे. ही स्पर्धा विभागस्तर, महापालिका स्तरावर आयोजित करण्यात येते. बालकोत्सव स्पर्धेअंतर्गत तीन प्रकारच्या स्पर्धा आयोजित केल्या जातात. ज्यामध्ये लोकनृत्यस्पर्धा, नाट्यस्पर्धा, सांस्कृतिक कार्यक्रम स्पर्धा विभागस्तरावर घेण्यात येते. प्रथम तीन विजेत्या लोकनृत्यास ट्रॉफी, प्रशस्तीपत्र व रोख स्वरुपात बक्षिस तसेच सहभागी झालेल्या सर्व विद्यार्थ्यांना प्रशस्तीपत्र देण्यात येतात.

पथनाट्य स्पर्धा :

दरवर्षी महानगरपालिका शाळांतील विद्यार्थ्यांना आपल्या कलागुणांची चमक दाखविण्यासाठी अत्यंत मर्यादित साधन सामुग्रीच्या आधारे परिसरातील ज्वलंत समस्येवर अनोखी कलाकृती सादर करण्याच्या हेतूने हिंदू हृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे यांच्या नावे तीन परीमंडळातून तीन वेगवेगळे विषय देऊन पथनाट्य स्पर्धेचे आयोजन केले जाते. प्रत्येक विषयातील विजेत्या प्रथम तीन पथनाट्यास ट्रॉफी, प्रशस्तीपत्र व रोख स्वरुपात बक्षिस तसेच सहभागी झालेल्या सर्व विद्यार्थ्यांना प्रशस्तीपत्र देण्यात येतात.

शिष्यवृत्ती परीक्षा :

पूर्व उच्च प्राथमिक शाळा व पूर्व माध्यमिक शाळा शिष्यवृत्ती परीक्षा महाराष्ट्र राज्य परीक्षा परीषद पुणे आयोजित इयत्ता ०५ वी व इयत्ता ०८ वी च्या विद्यार्थ्यांसाठी घेतली जाणारी महत्वपूर्ण शाळाबाह्य स्पर्धा परीक्षा असून ही परीक्षा दरवर्षी फेब्रुवारी महिन्याच्या दुस-या किंवा तिस-या आठवड्यात घेण्यात येते. सदर परिक्षेसाठी महानगरपालिका शाळांचे विद्यार्थी मोठ्या प्रमाणावर प्रविष्ट होतात. महाराष्ट्र राज्य परीक्षा परीषदेकडून सन २०२४-२५या कालावधीतील शिष्यवृत्ती परीक्षा ही दि. ०९ फेब्रुवारी २०२५ रोजी घेण्यात आली.

महाराष्ट्र राज्य परीक्षा परीषद आयोजित N.M.M.S. राष्ट्रीय आर्थिक दुर्बल घटक विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्ती योजना परीक्षा २०२४-२५ मध्ये यावर्षी बृहन्मुंबई महानगरपालिका शाळेतील १२८ विद्यार्थी परीक्षेस बसले होते. त्यातील २८ विद्यार्थी गुणवत्ता यादीत आले आहेत.

विद्यार्थीनींसाठी मुदत ठेव योजना (मुलींचा उपस्थिती भत्ता) :

सन २०२४-२५ मध्ये इयत्ता ०८ वीच्या प्राथमिक व माध्यमिक विभागातील एकूण १२,०५९ विद्यार्थीनींना योजनेचा लाभ मिळाला आहे.

शैक्षणिक सहल :

सन २०२४-२५ या शैक्षणिक वर्षात बृहन्मुंबई महानगरपालिका शाळांमध्ये शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक सहल आयोजित करण्यात आली होती. इयत्ता ०४ थी च्या विद्यार्थ्यांसाठी 'वीरमाता जिजाबाई भोसले उद्यान आणि प्राणीसंग्रहालय, भायखळा' व इयत्ता ०७ वीच्या विद्यार्थ्यांसाठी 'किड्झानिया थीम पार्क, घाटकोपर' या ठिकाणी सहली आयोजित करण्यात आल्या होत्या.

बालवाडी :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेमार्फत सद्यस्थितीत बाह्य संस्थेद्वारे (बालवाडी शिक्षिका व मदतनीस यांची नियुक्ती व व्यवस्थापन याबाबत सेवा घेतली जाते) आठ भाषिक एकूण ९०० बालवाडी वर्ग चालविण्यात येत आहेत.

दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी विविध कल्याणकारी योजना :

अ) शिष्यवृत्तीः- इयत्ता १ ली ते इयत्ता १० वी मधील दोन्ही सत्र परीक्षेत 'ब' किंवा त्यापेक्षा वरील श्रेणी प्राप्त होईल, अशा विद्यार्थ्यांना रु.१,०००/- ते रु.२,०००/- पर्यंत वार्षिक शिष्यवृत्ती दिली जाते.

ब) उपस्थिती भत्ता योजनाः- सन २०२३-२४ या शैक्षणिक वर्षाकरीता एकूण ३,७३७ विद्यार्थ्यांना प्रतिदिन रु.२०/- प्रमाणे उपस्थिती भत्ता देण्याची कार्यवाही सन २०२४-२५ मध्ये पूर्ण झाली आहे.

क) सन २०२४-२५ मध्ये वर्षात १९ विशेष शाळेतील विद्यार्थ्यांकरिता प्रत्येक शाळेला ३६ प्रकारची लाकडी शैक्षणिक खेळणी वाटप करण्यात आली.

प्रधानमंत्री पोषण शक्ती निर्माण योजना :

केंद्र शासन व राज्य शासनाने विहित केलेल्या निर्देशानुसार प्रधानमंत्री पोषण शक्ती निर्माण योजनेअंतर्गत बृहन्मुंबई महानगरपालिका प्राथमिक शाळातील इयत्ता ०१ ली ते इयत्ता ०५ वी मधील विद्यार्थ्यांना वर्षातून किमान २२२ दिवस ४५० उष्मांक व १२ ग्रॅम प्रथिनेयुक्त शिजविलेला आहार पुरविण्यात येतो. त्याचप्रमाणे इयत्ता ०६ वी व इयत्ता ०८ वी मधील विद्यार्थ्यांना वर्षातून किमान २२२ दिवस ७०० उष्मांक व २० ग्रॅम प्रथिनेयुक्त ७०० ते ७५० ग्रॅम शिजविलेला आहार पुरविण्यात येतो.

आरोग्य सेवा

मुरली देवरा डोळ्यांचे रुग्णालय

किटक नियंत्रण

आरोग्य सेवा

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेची सार्वजनिक आरोग्य विषयक सेवाकार्ये मुख्यत्वे करुन पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. जन्म -मृत्यू नोंदणी :

बृहन्मुंबई महानगरपालिका क्षेत्रात जन्म आणि मृत्यूची नोंदणी ही केंद्र शासनाच्या 'जन्म व मृत्यू नोंदणी अधिनियम, १९६९' अन्वये व महाराष्ट्र शासनाने त्या अंतर्गत तयार केलेल्या नियमांनुसार केली जाते. या अधिनियमानुसार जन्म व मृत्यूच्या नोंदणीची पद्धत संपूर्ण देशात एकसमान पध्दतीने राबविली जाते. सुखरूप व मृतावस्थेत जन्मलेल्या अर्भकांची तसेच, मृत्यूविषयी माहिती देणे आणि नोंदणी करणे सक्तीचे आहे. अशा मुलांची माहिती सदर घटना घडल्यापासून २१ दिवसांच्या आत ह्याकरीता विहित केलेल्या छापील नमुन्यात निबंधकाकडे (कार्यकारी आरोग्य अधिकारी ह्यांच्याकडे) सदर अधिनियमातील तरतुदी नुसार देणे आवश्यक आहे.

जन्म व मृत्यूबाबतच्या चुकीच्या नोंदी दुरुस्त वा रद्द करावयाच्या असल्यास कागदोपत्री पुराव्यासह दोन विश्वसनीय व्यक्तींचे प्रतिज्ञापत्र देणे आवश्यक आहे. बालकाच्या नावाची नोंद, जन्माच्या नोंदीपासून १२ महिन्यांच्या कालावधीत विनामूल्य आणि त्यानंतर उशिरा नोंद होण्याबद्दलचा आणि इतर विहित केलेला आकार मुलाच्या वयाच्या १५ वर्षापर्यंत भरून करता येते. जन्म - मृत्यू घटनांच्या प्रमाणपत्रांसाठी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या विभागीय नागरी सुविधा केंद्रामध्ये विहित नमुन्या मध्ये अर्ज करून व विहित शुल्क भरून नागरिकांना जन्म-मृत्यू प्रमाणपत्र वितरित करण्यात येत आहे.

२. विवाह नोंदणी :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या सार्वजनिक आरोग्य खात्याकडून बृहन्मुंबईत विवाह नोंदणीचे कामकाज महानगरपालिकेच्या 'ए' ते 'टी' विभाग कार्यालयांमध्ये दि. ०५ मार्च २०१० पासून करण्यात येत आहे. तसेच, नागरीकांना विवाह नोंदणी विभाग कार्यालयांतील नागरी सुविधा केंद्रांमध्ये प्रत्यक्ष जाऊन अथवा ऑनलाईन www.portal.mcgm.gov.in या संकेतस्थळावरुन प्राप्त करण्याची सुविधा मार्च २०१६ पासून उपलब्ध करण्यात आली आहे.

३. कुटुंब कल्याण व माता बाल संगोपन :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेत सन १९६४ पासून कुटुंब कल्याण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. जननक्षम जोडप्यांना छोट्या कुटुंबाचे महत्त्व पटवून देणे व जन्म दर कमी करून लोकसंख्या मर्यादित ठेवणे हे कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाचे मुख्य उद्दीष्ट आहे. कुटुंब कल्याण व माता बाल संगोपन कार्यक्रमातंर्गत माता व बाल आरोग्य संबंधीत विविध राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रम जसे प्रजनन व बाल आरोग्य प्रकल्पाचे कुटुंब कल्याण कार्यक्रम, जननी सुरक्षा योजना, जननी शिशू सुरक्षा कार्यक्रम, प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियान, प्रधानमंत्री मातृवंदना योजना, विस्तारित लसीकरण कार्यक्रम, जीवनसत्व अ व जंतनाशक औषधी मोहिम राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ कार्यक्रम आणि राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियानाची अंमलबजावणी करण्यात येते. तसेच माता व बालकांना देण्यात येणाऱ्या आरोग्य सेवांचा दर्जा सुधारुन माता मृत्यू दर व बाल मृत्यू दर कमी करण्यासाठी प्रयत्न केले जातात. याप्रमाणे मुंबईच्या नागरिकांचा आरोग्य स्तर सुधारण्यासाठी आरोग्य सेवा उपलब्ध करून दिल्या जातात.

सदर कार्यक्रम कु.क.मा.बा.सं. अंतर्गत ०३ ब्युरो कार्यालय, २११ आरोग्य केंद्रे, ०४ वैद्यकीय महाविद्यालये व रुग्णालय, ०५ विशेष रूग्णालये, १६ उपनगरीय रुग्णालये, २९ प्रसुतीगृहे, ०१ माता व बाल रुग्णालयामार्फत राबविण्यात येतात.

आरोग्य केंद्रे व नागरी प्राथमिक आरोग्य केंद्रे :

- मुंबई शहरातील जनतेला त्यांच्या रहिवासाच्या जागेपासून नजिकच्या अंतरावर प्राथमिक आरोग्य सेवा देण्यासाठी महानगरपालिकेच्या सार्वजनिक आरोग्य खात्यामार्फत सद्यस्थितीत एकूण २१२ आरोग्य केंद्रे प्रस्थापित करुन कार्यान्वित करण्यात आली आहेत. तसेच, राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियानातंर्गत ३६ आरोग्य केंद्रे नव्याने प्रस्ताविण्यात आली आहेत.
- सदर आरोग्य केंद्रांमार्फत ०० ते ०५ वर्षातील बालकांचे पूर्ण लसीकरण, पल्स पोलिओ अभियान, ०९ महिने ते ०६

वर्षापर्यंतच्या बालकांसाठी जीवनसत्व 'अ' व जंतनाशक औषधी मोहिम, किशोरवयीन मुले व मुलींसाठी आरोग्य सेवा, गर्भवती महिलांच्या तपासण्या करून त्यांना रुग्णालयामध्ये प्रसुतिसाठी प्रवृत्त करणे, प्रसुतीनंतर माता व नवजात बालकांना भेट देणे, जननक्षम जोडप्यांना गर्भनिरोधक साधनांचे वाटप, ज्या जननक्षम जोडप्यांचे कुटुंब पूर्ण झाले आहे त्यांना कुटुंबनियोजन शस्त्रक्रियेसाठी प्रवृत्त करणे, विविध तसेच कुटुंब संदर्भात विस्तृत माहितीचे संकलन करणे, नोंदी ठेवणे व माहिती अद्ययावत करणे इत्यादी सर्व राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमाची अंमलबजावणी आरोग्य केंद्र/नागरी प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमार्फत करण्यात येते.

- ❖ बृहन्मुंबई महानगरपालिका सार्वजनिक आरोग्य विभागातील ११ आरोग्य सुविधांमध्ये (०३ वैद्यकीय महाविद्यालये, ६ उपनगरीय रुग्णालये, ०२ प्रसूतिगृहे) 'मा-मित्र हेल्पडेस्क' उपक्रम राबविण्यात येत आहे. या उपक्रमामध्ये सर्व गर्भवती महिलांना स्वयंचलित व्हॉईस कॉल आणि एसएमएस च्या माध्यमातून समुपदेशन केले जाते. तसेच अधिक ३८ नवीन आरोग्य सुविधांमध्ये मा - मित्र हेल्पडेस्क (Ma Mitra Helpdesk) उभारण्यात येणार आहे.

  मुंबई विशेषत : सर्व वयोगटातील महिलांमध्ये ॲनिमियाबद्दल आरोग्य जागरुकता वाढविण्याच्या उद्देशाने सार्वजनिक आरोग्य विभाग ॲनिमिया मुक्त मुंबई मोहिम 'लाल रंग कमाल रंग' सुरु करत आहे.

प्रसूतिगृहे :

- ❖ बृहन्मुंबई महानगरपालिकेची एकूण २६ प्रसूतिगृहे व ०१ माता बाल रुग्णालय कार्यरत आहेत.
- ❖ प्रसूतिगृहांमध्ये गरोदर स्त्रियांसाठी प्रसूतिपूर्व तपासणी, प्रसूती व प्रसूतीपश्चात सेवा पुरविल्या जातात. तसेच कुटुंब कल्याण व गर्भनिरोधक सेवा, नवजात बालक व बालरुग्ण तपासणी,स्त्रीरोग तपासणी व सोनोग्राफी इ. सुविधा मोफत पुरविल्या जातात. त्या अंतर्गत गरोदर स्त्रियांना जननी सुरक्षा योजना, जननी शिशू सुरक्षा कार्यक्रम, प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियान इत्यादी योजनांचा लाभ ही दिला जातो. 'लक्ष्य' कार्यक्रम १६ प्रसूतिगृहांत व 'सुमन' ११ प्रसूतिगृहात राबविण्यात येत आहेत. या शिवाय मोफत रक्ततपासणी, आहार व रुग्णालयातून घरी जाण्याची सुविधा उपलब्ध करुन देण्यात येते.
- ❖ २ सेंटीनल सेंटर्स व १ प्रसूतिगृह येथे प्रत्येकी ५ खाटांच्या एसएनसीयू ची सुविधा उपलब्ध असून एकूण १५ खाटा उपलब्ध आहेत. सद्यस्थितीत सावित्रीबाई फुले प्रसूतिगृह पुर्नबांधणीकरिता सुषमा स्वराज प्रसूतिगृह येथे स्थलांतरित करण्यात आले. २० खाटांचा नवजात अतिदक्षता विभाग बाहय स्त्रोत पध्दतीद्वारे शिवाजी नगर प्रसूतिगृहात कार्यान्वीत आहे.
- ❖ राष्ट्रीय शहरी आरोग्य अभियानाअंतर्गत कंत्राटी तत्वावर स्त्रीरोग तज्ञ, बालरोग तज्ञ, भूलतज्ञ, परिचारिका, प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ, औषधनिर्माता, डाटा एंट्री ऑपरेटर यांची नियुक्ती करुन रुग्णांना सेवा पुरविण्यात येतात.
- ❖ प्रसूतिगृहातील सेवांचा दर्जा उंचावण्यासाठी तज्ज्ञ डॉक्टरांची तसेच जिल्हा निवासी कार्यक्रमांतर्गत पदव्युत्तर अभ्यासक्रमाचे विद्यार्थी यांची नियुक्ती करण्यात आली आहे.

४. हिंदु हृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे आपला दवाखाना :

दि.१७ नोव्हेंबर २०२२ रोजी हिंदुहृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे यांच्या पुण्यतिथीनिमित्त बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने सर्व नागरिकांना सर्वसमावेशक आरोग्य सेवा पुरविण्याच्या उद्देशाने 'हिंदुहृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे आपला दवाखाना' सुरू केला.

ठळक वैशिष्ट्ये:

१) नागरिकांना सोयीच्या ठिकाणी व वेळेत सर्वसमावेशक प्राथमिक आरोग्य सेवा पुरविण्यासाठी हिंदु हृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे आपला दवाखाना क्लिनिक मोकळ्या भूखंडावर पोर्टा केबिनमध्ये, रेडी स्ट्रक्चर आणि उपलब्ध दवाखान्यामध्ये सुरू करण्यात आले आहेत.

२) पायाभूत सुविधा अद्ययावत करून विद्यमान दवाखान्यांमध्ये पॉलिक्लिनिक आणि डायग्नोस्टिक सेंटर उभारून तज्ज्ञ सल्लागार सेवांची उपलब्धता.

३) नागरिकांना मोफत सेवा देऊन आरोग्यसेवेवरील खर्च कमी करण्यास प्रयत्न करणे.

आर्थिक तरतूद :

आर्थिक वर्ष २०२५-२६ करिता बांधकामासाठी ०५ कोटी रुपये मंजूर तसेच वेतनासाठी रु. १० कोटी मंजूर.

कार्यरत दवाखान्यांची संख्या :

२५० हिंदुहृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे आपला दवाखाने कार्यरत असून त्यामध्ये ३३ पॉलीक्लिनिक आणि डायग्नोस्टिक सेंटर, ९१ पोर्टा केबिन, १०९ उपलब्ध दवाखाने आणि १७ तयार क्लिनिकस आहेत.

वेळ:

❖ सकाळचे सत्र - सकाळी ०७.०० ते दुपारी ०२.०० - १३ आपले दवाखाने.

❖ सकाळी ०९.०० ते दुपारी ०४.०० - ०४ आपले दवाखाने, ३३पॉलिक्लिनिक आणि डायग्नोस्टिक सेंटर.

❖ दुपारचे सत्र - दुपारी ०३.०० ते रात्री १०.०० - २१३ आपले दवाखाने, ०१पॉलिक्लिनिक आणि डायग्नोस्टिक सेंटर.

प्रदान केलेल्या सेवा

१) मोफत वैद्यकीय तपासणी आणि उपचार

२) मोफत रक्त चाचण्या

३) खाजगी डायग्नोस्टिक सेंटरच्या माध्यमातून महानगरपालिकेच्या दराने डायग्नोस्टिक टेस्ट (एक्स- रे, सोनोग्राफी, सी.टी. स्कॅन, ई. सी. जी., मॅमोग्राफी एम.आर.आय. इ.).

४) पॉलि क्लिनिक आणि डायग्नोस्टिक सेंटरमध्ये दंतचिकित्सक, स्त्रीरोगतज्ज्ञ, बालरोगतज्ज्ञ, वैद्यकीय चिकित्सक, त्वचारोगतज्ज्ञ, नेत्ररोग तज्ज्ञ आणि फिजिओथेरपिस्ट अशा विविध तज्ज्ञांमार्फत मोफत तपासणी व उपचार केले जातात.

५. विस्तारित लसीकरण कार्यक्रम :

भारत सरकारच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार पाच वर्षांखालील सर्व बालकांचे लसीकरण करण्यासाठी विस्तारित लसीकरण कार्यक्रम आयोजित केला जातो, पोलिओ, घटसर्प, डांग्या खोकला, धनुर्वात, क्षयरोग, गोवर, रुबेला, हिपॅटायटीस-बी, रोटा वायरस, अतिसार, एच.एन्फलुन्झा-बी, न्यूमोकोकल न्यूमोनिया या रोगांपासून संरक्षण करण्यासाठी त्यांना प्रतिबंधक लसी दिल्या जातात. तसेच गर्भवती महिलांना धनुर्वात टाळण्यासाठी टी.डी. लसीकरण केले जाते. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतील उपनगरीय रुग्णालये, आरोग्य केंद्रे, दवाखाने, प्रसूतीगृहे इत्यादी ठिकाणी लसीकरण मोफत केले जाते.

१४६ बृहन्मुंबई महानगरपालिका दवाखान्यांमध्ये आणि ८७ आपला दवाखान्यांमध्ये संध्याकाळच्या वेळेस लाभार्थ्यांना रेबीज प्रतिबंधक लसीकरण मोफत दिले जाते.

मार्च २०१४ पासून पोलिओग्रस्त देशांमध्ये प्रवास करणा-या सर्व आंतरराष्ट्रीय प्रवाशांना मुंबईतील ६ नियुक्त केंद्रामध्ये अतिरिक्त पोलिओ लस आणि प्रमाणपत्र दिले जाते.

केंद्र सरकारच्या निर्देशानुसार महानगरपालिका कार्यक्षेत्रातील कार्यरत १६१८ सहाय्यक आरोग्य प्रसविका आणि समन्वयक या आरोग्य कर्मचा-यांचे नियमित लसीकरण कार्यक्रमाविषयाची गुणवत्ता कौशल्य वाढविण्याकरीता RISE (Rapid Immunization Skill Enhancement) या डिजीटल माध्यमातून प्रशिक्षण पूर्ण करण्यात आले आहे.

जानेवारी - २०२५ पासून टायफाईड सेंटीनल सर्वेक्षण (Typhoid Sentinel Surveillance) महानगरपालिकेच्या कस्तुरबा रुग्णालयामध्ये सुरु करण्यात आले असून सदर सर्वेक्षण आगामी काळात महानगरपालिकेच्या इतर रुग्णालयामध्ये सुरु करण्यात येईल.

भारत सरकारच्या निर्देशांनुसार गोवर आणि रुबेला या आजाराचे डिसेंबर २०२६ च्या अखेरीस निर्मूलन केले जाईल. सन २०२४-२०२५ मध्ये गोवर रुबेला लसीच्या पहिल्या डोससाठी ७८.६४% आणि दुस-या डोससाठी ८२.३०% इतकी लसीकरण पूर्तता करण्यात आली आहे.

६. कुटुंब कल्याण कार्यक्रम

गर्भधारणापूर्व व प्रसूतिपूर्व गर्भलिंग निदान कायद्याची अंमलबजावणी :

स्त्री भ्रुणहत्या थांबविण्यासाठी व स्त्री- पुरुषाच्या जन्म दरात समतोल राखण्यासाठी महाराष्ट्र शासन / केंद्र सरकार यांच्या निर्देशानुसार सन २००१ पासून बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतर्फे गर्भधारणापूर्व व प्रसूतिपूर्व गर्भलिंग निदान कायद्याची अंमलबजावणी करण्यात येते. सदर कायद्यांतर्गत महानगरपालिकेच्या प्रत्येक विभागात वैद्यकीय आरोग्य अधिकारी हयांना समुचित प्राधिकारी म्हणून नियुक्त करण्यात आलेले आहे. तसेच मुंबई जिल्हा स्तरावर सल्लागार समिति गठित करण्यात आलेली आहे. या समितीची सभा दरमहा आयोजित केली जाते. या कायद्यां तर्गत जेनेटिक काऊन्सिलिंग सेंटर्स / जेनेटिक प्रयोगशाळा / जेनेटिक क्लिनीक / अल्ट्रा सोनोग्राफी केंद्र / इमेजिंग सेंटर/ वंध्यत्व क्लिनिक इ. केंद्रांची नोंदणी घेणे बंधनकारक आहे.

मार्च - २०२५ अखेरपर्यंत केंद्र नोंदणीचा अहवाल खालीलप्रमाणे आहे :-

नोंदणी करण्यात आलेली एकूण पी.सी.पी.एन.डी.टी. केंद्र	-	१,८३१
नोंदणी करण्यात आलेली एकूण एम.टी.पी. केंद्र	-	७२३
सन २०२४ जन्माच्या वेळची लिंग सरासरी	-	९४५ / १०००

जननी सुरक्षा योजना :

आर. सी. एच. २ कार्यक्रमांतर्गत जननी सुरक्षा योजनेव्दारे आरोग्य संस्थेतील १०० टक्के प्रसूति आरोग्य संस्थांमध्येच व्हाव्यात असा प्रयत्न करुन माता व बाल यांचे आजारपण व मृत्यूचे प्रमाण कमी करण्याचे उद्दिष्ट आहे. सदर योजनेअंतर्गत गर्भवती मातेची शासकीय व शासनमान्य रुग्णालयात प्रसूति झाल्यास रु.६००/- पीएफएमएस मार्फत देण्यात येतात. सदर योजनेचा लाभ १९ वर्षावरील दारिद्रय रेषेखालील तसेच अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती अंतर्गत नोंद असलेल्या मातेस देण्यात येतो.

एप्रिल २०२४ ते मार्च २०२५ वर्ष जननी सुरक्षा योजनेअंतर्गत लाभ घेतलेल्या लाभार्थींची संख्या - ६,२४५

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतर्फे मातामृत्यूंचा आढावा :

सन २०१० पासून केंद्र सरकारच्या शासकीय आदेशानुसार माता मृत्यूचे प्रमाण कमी करण्यासाठी व गरोदर स्त्रियांना उत्कृष्ट दर्जाची सेवा देण्याकरिता 'जिल्हास्तरीय गुणवत्ता अभिवचन समिती' गठित करण्यात आली आहे. त्यानुसार सर्व रुग्णालयात होणाऱ्या मृत्यूच्या प्रकरणांचा अहवाल २४ तासात विशेष अधिकारी, कुटुंब कल्याण यांच्या कार्यालयात सादर करणे आवश्यक आहे. ज्या रुग्णालयात १,००० पेक्षा जास्त मुलांचा जन्म होतो अशा रुग्णालयात मातामृत्यू आढावा बैठक घेऊन, सदर बैठकीचे इतिवृत्त विशेष अधिकारी, कुटुंब कल्याण यांच्या विभागाला सादर करणे आवश्यक आहे.

'जिल्हास्तरीय गुणवत्ता अभिवचन समिती' तर्फे दरमहा मृत्यूचा तपास करण्यात येतो व सदर समिती सभेमध्ये निदर्शनास आलेल्या त्रुटीनुसार सूचना व मार्गदर्शक तत्वे तयार करुन सबंधितांना पाठविण्यात येतात. त्यामुळे अशा प्रकरणांत निष्काळजीपणा होणार नाही व अशा प्रकरणांची पुनरावृत्ती होणार नाही याची काळजी घेता येईल व याबाबत मार्गदर्शक तत्वे तयार करुन आवश्यक सूचना करण्यात येते. एप्रिल २०२४ ते २०२५ मध्ये मातामृत्यू दर कमी होऊन प्रती १,००,००० प्रसूतीमागे ५४ इतका झाला आहे.

कुटुंब कल्याण कार्यक्रम:

कुटुंब कल्याण कार्यक्रम हा भारत सरकार पुरस्कृत कार्यक्रम असून विशेष अधिकारी (कुटुंब कल्याण) यांच्या कार्यालयाद्वारे बृहन्मुंबई महानगरपालिका राबवित आहे. या कार्यक्रमांतर्गत खालील सेवा निःशुल्क पुरविल्या जातात.

अ) कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया (स्त्री नसबंदी/ पुरुष नसबंदी)

ब) तांबी बसविणे

क) गर्भनिरोधक गोळी (स्त्रियांच्या वापरासाठी)

ड) प्रचलित संतती प्रतिबंधक (निरोध)

ई) 'अंतरा' इंजेक्टेबल गर्भनिरोधक (जुलै २०१७)

पुरुष नसबंदी :

'एफ/दक्षिण' विभाग कार्यालयाच्या इमारतीत कुटुंब कल्याण केंद्र नायगाव प्रसुतीगृह येथे स्थलांतरीत करण्यात आले असून येथे पुरुष नसबंदी दररोज केली जाते. 'एफ/दक्षिण' कुटुंब कल्याण केंद्र विभागाला पुरुष नसबंदी शस्त्रक्रिया प्रशिक्षण केंद्र म्हणून मान्यता मिळालेली आहे. पुरुष नसबंदी शस्त्रक्रियेनंतर रुग्णाला मोबदला दिला जातो.

राष्ट्रीय कुटुंब नियोजन नुकसान भरपाई योजना :

स्त्री आणि पुरुष नसबंदी शस्त्रक्रिया असफल/ गुंतागुंत/ मृत्यू झाल्यास रुग्णांना/ वारसांना शासनाच्या धोरणानुसार नुकसार भरपाई देण्यात येते.

सरोगसी (नियमन) कायदा २०२१ आणि सहाय्यक प्रजनन तंत्रज्ञान (नियमन) कायदा २०२१ :

सरोगसी कायद्याची अंमलबजावणी भारत सरकारच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार मुंबईत केली जाते. या कायद्यासाठी वैद्यकीय आरोग्य अधिकारी हे समुचित अधिकारी म्हणून काम पाहतात.

मुंबईमध्ये सरोगसीसाठी वैद्यकीय संकेत प्रमाणपत्र (Medical Indication Certificate) देण्यासाठी जानेवारी २०२३ मध्ये जिल्हा वैद्यकीय मंडळाची स्थापना करण्यात आली आहे.

मुंबईमध्ये एप्रिल २०२५ पर्यंत एकूण -

- सरोगसी केंद्र - २७ (नोंदणीकृत)
- A.R.T. केंद्र -१५० (प्राप्त झालेले अर्ज)

७. असंसर्गजन्य आजार कक्ष

कार्यक्रमांची उद्दिष्टे :- मधुमेह, उच्चरक्तदाब, कर्करोग - मुख, स्तन, गर्भाशय मुख आणि मानसिक आजार यासारख्या असंसर्गजन्य आजारांचे नियंत्रण व प्रतिबंध करण्यासाठी वस्ती पातळीवर आणि बृहन्मुंबई महानगरपालिका आरोग्य केंद्र / दवाखाना / रुग्णालय पातळीवर विविध कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात येत आहे.

- **बृहन्मुंबई महानगरपालिका अर्थसंकल्पीय तरतूद :** सन २०२५-२६ करिता असंसर्गजन्य आजार कक्षासाठी अर्थसंकल्पीय तरतूद १२ कोटी करण्यात आली आहे.
- **जागतिक आरोग्य संघटना स्टेप्स सर्वेक्षण :** मधुमेह, उच्च रक्तदाब, लठ्ठपणा तसेच असंसर्गजन्य आजार व जोखमीचे इतर घटक यांच्याकरीता सर्वेक्षण करण्यात आले. या सर्वेक्षणानुसार मुंबईतील रहिवाश्यांमध्ये १८ ते ६९ वयोगटात ३४% उच्च रक्तदाब व १९ % मधुमेह आढळून आला आहे.
- **महानगरपालिका दवाखाने व रुग्णालयामध्ये तपासणी :** सार्वजनिक आरोग्य विभागामार्फत २०९ महानगरपालिका दवाखाने, २१७ हिंदू हृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे आपला दवाखाना, १६ उपनगरीय रुग्णालये आणि ०५ वैद्यकीय महाविद्यालयांमध्ये संधिसाधू तपासणी आणि उपचार पुरविण्यात येतात.
- **असंसर्गजन्य रोग निदान केंद्र (NCD Corner) :** ऑगस्ट २०२२ पासून ०५ मेडिकल कॉलेज, १५

उपनगरीय रुग्णालये , ०१ ट्रॉमा रुग्णालय, ०४ विशेष रुग्णालये अशा एकूण २५ रुग्णालयांमध्ये सर्व ३० वर्षांवरील व्यक्तींची तपासणी करण्यासाठी NCD तपासणी केंद्राची स्थापना करण्यात आली आहे.

❖ **झोपडपट्टी व तत्सम वस्तीमध्ये रक्तदाबाची तपासणी व असंसर्गजन्य रोगांचे धोक्याचे सर्वेक्षण :** जानेवारी २०२३ पासून झोपडपट्टी आणि झोपडपट्टीसारख्या ठिकाणी २४ विभागांमध्ये लोकसंख्या आधारित तपासणी सर्वेक्षण सुरु करण्यात आले आहे. ज्यामध्ये CHV आणि ASHA कार्यकर्त्या घरोघरी भेट देतात आणि ३० वर्षावरील व्यक्तींचे सर्वेक्षण करून रक्तदाबाची तपासणी करून संशयित रुग्णांना पुढील निदानासाठी संदर्भ सेवा देतात.

❖ **आहारतज्ज्ञांकडून समुपदेशन** : मधुमेह आणि उच्चरक्तदाब रूग्णांसाठी जीवनशैलीतील बदल करण्याबाबत रूग्णांसाठी आहार समुपदेशन सर्व २४ विभागात महानगरपालिका दवाखाने आणि हिं.बा.ठा.(H.B.T.) दवाखान्यांमध्ये नियुक्त केलेल्या कंत्राटी आहारतज्ज्ञांच्या मार्फत केले जाते.

❖ **जागतिक कर्करोग दिनानिमित्ताने बृहन्मुंबई महानगरपालिका क्षेत्रात 'मुंबई एकात्मिक कर्करोग प्रतिबंध' कार्यक्रमाचा शुभारंभ :** दि. ४ फेब्रुवारी २०२५ जागतिक कर्करोग दिनाचे औचित्य साधून 'मुंबई एकात्मिक कर्करोग प्रतिबंध' व जनजागृती अभियानाचा शुभारंभ महानगरपालिका आयुक्त यांच्या हस्ते करण्यात आला. या अंतर्गत कर्करोग तपासणी, निदान आणि उपचाराकरिता संदर्भसेवा उपलब्ध करून दिल्या जात आहेत. या मोहिमेसाठी टाटा स्मारक रुग्णालय खासगी संस्था, स्वयंसेवी संस्था आणि उपनगरीय रुग्णालयांचे सहकार्य घेण्यात आले आहे.

❖ **मुख कर्करोग तपासणी :** सर्व महानगरपालिका दवाखान्यांमध्ये व हिंदू हृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे आपला दवाखाना मध्ये एप्रिल २०२३ पासून कर्करोग तपासणी सुरु करण्यात आली आहे.

❖ **टाटा मेमोरियल रुग्णालयातर्फे कर्करोग प्रशिक्षण :** डिसेंबर २०२४ ते मार्च २०२५ दरम्यान टाटा मेमोरियल रुग्णालयाच्या सहकार्याने एकूण ४९९ आरोग्य कर्मचारी आणि वैद्यकीय अधिकाऱ्यांना कर्करोग प्रशिक्षण देण्यात आले. उर्वरित प्रशिक्षण सत्रे टप्प्याटप्प्याने विभागनिहाय आयोजित केली जातील.

❖ **जागतिक आरोग्य दिन ०७ एप्रिल २०२५ चे ब्रीद वाक्य निरोगी सुरुवात, आशादायक भविष्य:** जागतिक आरोग्य दिनाचे औचित्य साधून 'मीठ व साखर जनजागृती अभियान' राबविण्यात येत आहे.

❖ **मानसिक आरोग्य कार्यक्रम :** 'मनशक्ती' अंतर्गत सर्व दवाखान्यात समुपदेशन व निदान सुविधा उपलब्ध करण्यात आल्या आहेत. तसेच टेली मानस हेल्पलाइनद्वारे मानसिक आजार असलेल्या रुग्णांना समुपदेशन व संदर्भसेवा पुरविण्याकरीता जागृती करण्यात येत आहे. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने मानसिक आरोग्यासाठी हितगुज-२४१३ १२१२ आणि नॅशनल टेली मानस १४४१६ सारखे हेल्पलाइन क्रमांक प्रदान केले आहेत.

❖ **बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या हवामान खात्यातर्फे आयोजित हवामान आणि आरोग्य या विषयावरील एक दिवसीय कार्यशाळेचे आयोजन :** दि. ०८ नोव्हेंबर २०२४ रोजी हवामान आणि आरोग्य या विषयावर सार्वजनिक आरोग्य खात्याच्या आरोग्य अधिकाऱ्यांची एक दिवसीय कार्यशाळा आयोजित करण्यात आली होती.

❖ **योगा केंद्रे :** जीवनशैली व्यवस्थापनासाठी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या २४ प्रभागात शिवयोगा केंद्राची संकल्पना राबविली जात असून त्या अंतर्गत एकूण १०७ केंद्रे त्यांच्या १६१ तुकडया कार्यरत आहेत सुमारे ३९,०७५ लाभार्थ्यांनी या योजनेचा लाभ घेतला आहे.

❖ **समाज माध्यमातून जनजागृती :** जीवनशैली आणि आहारात बदल करण्यासाठी पोस्टर्स, बॅनर्स, होर्डिंग्ज, रेडिओ जिंगल्स आणि व्हिडिओ फिल्म्स अशा विविध माध्यमांद्वारे जनजागृती केली जात आहे. सर्व २४ विभागांमध्ये १५,००० हून अधिक पोस्टर्स आणि ५० बॅनरसह, बस शेल्टरद्वारे मीठ आणि साखर मोहिमेची जाहिरात करण्यात आली.

८. **राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रम, मुंबई -**

मुंबई जिल्हा क्षयरोग नियंत्रण सोसायटी अंतर्गत मुंबईच्या २४ विभाग कार्यालयांमध्ये नियुक्त केलेल्या २४ जिल्हा

क्षय अधिकारी आणि बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या आरोग्य विभागातील सुमारे ५८ उपचार संघटक आणि राष्ट्रीय क्षय निर्मूलन कार्यक्रम (NTEP) मध्ये कार्यरत ४५८ कंत्राटी कर्मचारी यांच्यामार्फत विविध निदान आणि उपचार सेवा प्रदान करते.

मा. आयुक्त ह्यांच्या मार्गदर्शनानुसार 'टिबी मुक्त विभाग' आणि 'टिबी मुक्त मुंबई' चे ध्येय साध्य करण्यासाठी विभाग निहाय कृती आराखडा तयार करण्यात आला आहे.

क्षयरोग नियंत्रणासाठी हाती घेतलेले विशेष उपक्रम :

१) **१०० दिवस मोहीम :** केंद्रीय क्षयरोग सूचना आणि राज्य सरकारच्या निर्देशांनुसार, बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या २६ विभागांमध्ये दि. ०७ डिसेंबर २०२४ ते दि. २४ मार्च २०२५ पर्यंत १०० दिवसांची मोहीम राबविण्यात आली.

❖ या मोहिमेचे उद्दिष्ट क्षयरोगाच्या रुग्णांचा शोध घेण्याचा वेग वाढवणे, क्षयरोगामुळे होणाऱ्या मृत्युदरात घट करणे आणि नवीन रुग्ण टाळण्यासाठी क्षयरोगाचा प्रसार रोखणे हे आहे.

❖ १५ लाखांहून अधिक उच्च जोखीम असलेल्या लोकांचे सर्वेक्षण करण्यात आले असून, त्यामध्ये 'Presumptive TB' संभाव्य क्षय रुग्णांसाठी तपासणी करण्यात आलेली आहे, ज्यात ६०,९४४ NAAT चाचण्या केल्या गेल्या. निदानात मदतीसाठी मोबाइल X-रे व्हॅन सज्ज केली.

२) **निदान सुविधेचे अपग्रेडेशन :**

❖ मुंबईमध्ये ४४ CBNAAT आणि ३४ TruNAAT मशीन उपलब्ध आहेत. जे औषध प्रतिरोधी क्षयरुग्णांसहित सर्व क्षय रुग्णांसाठी उत्तम दर्जाची मोफत निदान सेवा प्रदान करत आहेत.

❖ क्षयरोग समूह रुग्णालय, शिवडी मधील कल्चर आणि डीएसटी प्रयोगशाळेला इंटरमीडिएट रेफरन्स लॅबोरेटरी (IRL) मध्ये अपग्रेड करण्यात आले आहे जेथे दररोज ५०-६० कल्चर आणि ड्रग सेन्सिटिव्हिटी चाचण्या होतात.

❖ कस्तुरबा रुग्णालयामध्ये टीबी प्रयोगशाळा कार्यरत झाल्यामुळे आता क्षयरोग निदान क्षमतेत वाढ झाली आहे. तसेच कूपर रुग्णालयामध्ये नवीन कल्चर आणि डीएसटी प्रयोगशाळा प्रस्तावित आहे.

३) **सर्व क्षयरुग्णांसाठी** 'Differentiated TB Care' **:** मुंबईत सर्व क्षयरुग्णांना निदानाच्या वेळी उच्च धोका असलेल्या घटकांची ओळख पटवून योग्य व्यवस्थापनासाठी व उपचारातील परिणाम सुधारण्यासाठी 'Differentiated TB Care' ही सेवा प्रदान केली जाते. या उपक्रमाअंतर्गत ११,३४९ क्षयरुग्णांना नोंदणीकृत केले गेले.

४) **औषध प्रतिरोधी क्षयरुग्णांसाठी** BPaLM **सारखी अत्याधुनिक उपचार पध्दतीची सुरुवात.**

❖ मुंबईत, सार्वजनिक आणि खासगी क्षेत्रातील ३१ DRTB क्लिनिक्स औषध प्रतिरोधी क्षयरोगासाठी मोफत अँटी TB उपचार प्रदान करत आहेत.

❖ Rifampicin/ मल्टी ड्रग प्रतिरोधी क्षयरुग्णांच्या उपचारास मिळणाऱ्या प्रतिसादामध्ये सुधारणा करण्यासाठी ०६ महीने इतका कमी कालावधी असलेली BPaLM सारखी ४ औषधांचा समावेश असलेल्या नवीन औषध पध्दती उपलब्ध करुन देण्यात आली. २८ डिसेंबर २०२४ ते मार्च २०२५ पर्यंत ४३ औषध प्रतिरोधी क्षयरुग्णांना BPaLM या नवीन उपचार पध्दतीने उपचार सुरू करण्यात आले.

५) **टीबी निदानासाठी WGS तंत्राचा वापर :** WGS एक अत्याधुनिक आण्विक चाचणी आहे. ज्याद्वारे १८ क्षयरोग प्रतिरोधी औषधांना प्रतिकार करणाऱ्या विविध प्रकारच्या म्युटेशन्सची माहिती प्रदान केली जाते जसे की नॉन-ट्युबरक्युलोसिस मायक्रोबॅक्टेरिया (NTM), मिश्रित संसर्ग आणि सह-संसर्ग याबद्दल माहिती देते.

६) **हॅण्डहेल्ड X-रे मशीन :** राज्य क्षयरोग विभागामार्फत मुंबईला २४ हॅण्डहेल्ड X-रे मशिन्स देण्यात आली आहेत. या मशीन्सचा उपयोग आता क्षयरोग निदानासाठी करण्यात येत आहे.

७) **क्षयरोगाचा प्रसार टाळण्यासाठीचा उपक्रम :**

❖ राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रम यांनी ICMR च्या सहकार्याने डिसेंबर २०२४ पासून मुंबईतील १२

इंटरव्हेंशनल विभागामध्ये मुंबईतील उच्च-जाखीम असलेल्या लोकसंख्येसाठी प्रौढ BCG लसीकरण कार्यक्रम सुरू केला. मार्च २०२५ पर्यंत १६७३५ लाभार्थ्यांना aBCG लसीकरण देण्यात आले आहे.

- ❖ क्षयरोगाच्या जीवाणूंनी संक्रमित झालेल्या परंतु अद्याप रोगाची लक्षणे दर्शवत नसलेल्या व्यक्तींचा शोध घेण्यासाठी CY-TB चाचणी सुरु करण्यात आली आहे. सदर चाचणी सकारात्मक असल्यास तसेच टीबी नसल्याची खातरजमा केल्यानंतर प्रतिबंधात्मक टीबी औषधांचा सल्ला दिला जातो.

८) **पोषक आहार :** नि-क्षय मित्रांद्वारे सर्व क्षयरुग्णांना दर महिन्याला असे सहा महिन्यांकरिता पोषक आहार दिला जातो, ज्यामुळे क्षयरुग्णांची रोगप्रतिकारक शक्ती वाढते.

जागतिक क्षयरोग दिन २०२५ क्षयरोग विषयक जनजागृतीकरिता मुंबई जिल्हयात राबविण्यात येणारे उपक्रम :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेअंतर्गत मुंबईतील सर्व २६ विभागांमध्ये क्षयरोग जनजागृती माहिती संदेश विविध माध्यमांद्वारे तसेच बाइक रॅली, मॅरथॉन, पथनाट्य, आरोग्य संबंधित व्याख्याने, जिंगल्स इ. च्या माध्यमातून संदेश प्रदर्शित करण्यात आले. तसेच क्षयरोग रुग्ण व त्यांच्या संपर्कासाठी नाविण्यपूर्ण जनजागृतीपर कार्यक्रम आयोजित करण्यात आले.

क्षयरोगाची १० प्रमुख लक्षणे :

दोन आठवड्याहून अधिक कालावधीचा खोकला, ताप, वजन कमी होणे, रात्री घाम येणे भूक मंदावणे, छातीत दुखणे, दम लागणे, खोकताना रक्त येणे, थकवा आणि मानेवर गाठ येणे ही क्षयरोगाची प्रमुख १० लक्षणे आहेत. यापैकी कोणतीही लक्षणे आढळल्यास नागरिकांनी दुर्लक्ष करु नये आणि जवळच्या बृहन्मुंबई महानगरपालिका दवाखाना, आरोग्यकेंद्र, आपला दवाखाना येथे भेट द्यावी. क्षयरुग्णांना सर्व सेवा आणि उपचार मोफत उपलब्ध आहेत.

शहरातील क्षयरोग रुग्णांवर खालील ठिकाणी उपचार करण्यात येतात.

१) क्षयरोग रुग्णालय समुह, शिवडी, मुंबई - ४०० ०१५.

२) रामकुंवर दफ्तरी मार्ग, क्षयरोग चिकित्सालय, दादर, मुंबई - ४०० ०१४.

३) महापालिका क्षयरोग चिकित्सालय, बाळाराम स्ट्रीट, मुंबई - ४०० ००८.

४) महापालिका क्षयरोग चिकित्सालय, शामलदास गांधी मार्ग, मुंबई - ४०० ००२.

५) महापालिका क्षयरोग चिकित्सालय, नबाब टैंक, डॉकयार्ड रोड, मुंबई - ४०० ०१०.

६) महापालिका क्षयरोग चिकित्सालय, खार रोड, मुंबई - ४०००५२.

७) महापालिकेचे सर्वसाधारण दवाखाने आणि क्षयरोग विभाग सर्वसाधारण रुग्णालयातील (शहर आणि उपनगरे)

९. ॲक्वर्थ महानगरपालिका कुष्ठरोग रुग्णालय, वडाळा :

ॲक्वर्थ महानगरपालिका कुष्ठरोग रुग्णालय दि. ०७ नोव्हेंबर १८९० रोजी तत्कालीन महानगरपालिका आयुक्त श्री. एच. ए. ॲक्वर्थ यांनी स्थापन केले. एप्रिल १९९१ पासून हे रुग्णालय पूर्णपणे बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने घेतले असून कार्यकारी आरोग्य अधिका-यांच्या प्रशासकीय नियंत्रणाखाली विशेष रुग्णालयांपैकी एक म्हणून कार्यरत आहे.

ॲक्वर्थ महानगरपालिका कुष्ठरोग रुग्णालयातर्फे पुरविल्या जाणा-या वैद्यकीय सेवा खालीलप्रमाणे आहेत :

- ❖ **आंतररुग्ण सेवा :** रुग्णालयाची सद्यस्थिती १०० आंतररुग्ण दाखल करण्याची क्षमता आहे. सध्याची आंतररुग्ण शय्याभरती ५५ टक्के असून सर्व आंतररुग्णांना अन्न वस्त्र निवारा या सुविधा पुरविल्या जातात. कुष्ठरोग व संबंधित इतर आजारांवर वैद्यकिय उपचारांबरोबर पुनर्वसनात्मक व कल्याणकारी सेवाही आंतररुग्णांना पुरविल्या जातात.
- ❖ **बाहयरुग्ण सेवा :** रोगनिदान व उपचार सुविधांबरोबर भौतिकोपचार, प्रयोगशाळा, दवाखाना, समाजसेवा, व्रणोपचार या सोयीही बाहयरुग्ण विभागात उपलब्ध आहेत. या विभागात सरासरी ४५ रुग्ण दररोज येत असतात.
- ❖ **कार्य क्षेत्रातील कार्य :** राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रमांतर्गत महानगरपालिकेच्या 'एफ/उत्तर' व 'दक्षिण' विभागात कुष्ठरोग विषयक सर्वेक्षण, आरोग्यशिक्षण व उपचार कार्यक्रम या रुग्णालयातर्फे हाती घेतले जातात.

❖ **प्रशिक्षण :** रुग्णालयातर्फे ॲलोपथी व बिगरॲलोपथी पदवीपूर्व व पदव्युत्तर वैद्यकिय विद्यार्थी तसेच परिचारिका, सुक्ष्मजीवशास्त्र, समाजसेवा, भौतिकोपचार व व्यवसायोपचार, स्वच्छता निरीक्षक इत्यादीनांही कुष्ठरोग विषयक प्रशिक्षण दिले जाते. सरकारी वैद्यकिय अधिकारी, अवैद्यकिय पर्यवेक्षक व प्रयोगशाळा तज्ज्ञानांही प्रशिक्षण देण्यात येते.

❖ **वैद्यकिय अभिलेख :** रुग्णालयात कुष्ठरोग कार्यक्रम विषयक सांख्यिकी अभिलेख जतन करणे वेगवेगळे अहवाल तयार करीत असते आणि याद्वारे मुंबईतील राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मूलन कार्यक्रमाच्या प्रगतीचा आढावा घेतला जातो.

❖ **ॲक्वर्थ महानगरपालिका कुष्ठरोग रुग्णालय व स्वयंसेवी सस्था यांचे संयुक्त प्रकल्प :**

- **ॲक्वर्थ कुष्ठरोग संग्रहालय :** कुष्ठरोगाविषयी संपूर्ण शास्त्रोक्त माहिती देणारे हे भारतातील एकमेव संग्रहालय आहे.
- **फुटवेअर विभाग :** कुष्ठरुग्णांना या विभागातर्फे जरुरी असणारे फुटवेअर व स्प्लिंट सवलतीच्या दरात उपलब्ध करुन दिले जातात.

आरोग्य शिक्षण :

'एफ / उत्तर', 'एफ /दक्षिण' व 'ई' विभागात ॲक्वर्थ रुग्णालय कुष्ठरोग विषयक आरोग्य शिक्षणाचे मोलाचे कार्य करते. ज्यायोगे कुष्ठरोग विषयी समाजात असलेले गैरसमज दूर होण्यास मदत होते. कुष्ठरोगाचे निदान लवकर होऊन विकृती प्रतिबंध होण्यास मदत होते. प्रतिवर्षी महात्मा गांधी यांच्या पुण्यतिथीचे औचित्य साधून दि. ३१ जानेवारी ते १३ फेब्रुवारीच्या दरम्यान कुष्ठरोग निर्मुलन पंधरवडयाचे आयोजन केले जाते. या पंधरवडया दरम्यान कुष्ठरोग क्षेत्रात काम करणा-या सर्व संस्थांमार्फत त्यांच्या कार्यक्षेत्रात प्रभावीपणे जनजागृती व आरोग्य शिक्षणाचे अभियान राबविले जाते.

१०. साथरोग नियंत्रण कक्ष :

सार्वजनिक आरोग्य खात्यांतर्गत दि. २५ एप्रिल २००७ पासून साथरोग नियंत्रण कक्ष सुरु करण्यात आलेला आहे. डेंग्यु, लेप्टो, मलेरिया, गॅस्ट्रो, काविळ, एच१ एन१ (स्वाईन फ्लू) इत्यादी संसर्गजन्य रोगांवर नियंत्रण ठेवण्याकरीता संपूर्ण सोयीयुक्त अशा साथरोग नियंत्रण कक्षाच्या कामाचे नियोजन करण्यात आले आहे. साथरोग कक्षामार्फत इतर आजारांसोबत कोविड १९ आजारावर नियंत्रण ठेवण्याकरीता रुग्णासंबंधी माहितीचे संकलन तसेच अहवालांचे विश्लेषण करण्यात येते.

कार्यालयाचा पत्ता : साथरोग नियंत्रण कक्ष, कस्तुरबा रुग्णालय वॉर्ड क्र.- ३८,
१ ला मजला, साने गुरुजी मार्ग, सातरस्ता मुंबई - ४०००१२.

साथरोग कक्षाची प्रमुख कामे :

❖ दरवर्षी पावसाळ्यात साथरोग कक्ष येथे नियंत्रण कक्ष कार्यान्वित करण्यात येते व बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या, शासकीय आणि खाजगी रुग्णालयांकडून दररोज साथीच्या रुग्णांची महिती गोळा केली जाते व प्राप्त माहितीचे संकलन करून साथीच्या रोगांचे नियंत्रण करण्याकरीता वैद्यकिय आरोग्य अधिकारी (विभाग) यांना साथीच्या रुग्णांची माहिती दिली जाते. तसेच पावसाळ्याच्या कालावधी व्यतिरिक्तदेखील उपरोक्त सर्व माहिती संकलित करण्यात येते व त्याचे विश्लेषण करुन आवश्यक त्या उपाय-योजना करण्यात येतात. पावसाळ्यात उपलब्ध झालेल्या सर्व अहवालाचे संकलन करुन वरिष्ठ अधिका-यांना त्याबाबत दररोज अहवाल सादर करण्यात येतो. तसेच संचालक आरोग्य सेवा, महाराष्ट्र येथे पाठविण्यात येते.

❖ राष्ट्रीय कीटक जन्य रोग प्रतिबंधक व नियंत्रण कार्यक्रमाच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार मलेरिया व डेंग्यु या आजाराच्या प्रतिबंध व नियंत्रणासाठी सार्वजनिक आरोग्य खात्याच्या कीटक नियंत्रण विभागास साथीच्या रोगांची माहिती कळवून मुलभूत डास नियंत्रण कार्यवाहीच्या सेवा याद्वारे पार पाडल्या जातात.

❖ विविध आरोग्य तसेच इतर खात्याशी समन्वय करून संसर्गजन्य रोगावर नियंत्रण ठेवणे व उद्रेक परिस्थिती टाळण्यासाठी या खात्याशी समन्वय करणे.

- नियमित पाणी गुणवत्ता चाचणीकरिता पिण्याच्या पाण्याचे नमुने महानगरपालिका प्रयोग शाळेत तपासण्यास पाठविले जातात. अयोग्य नमुना आढळल्यास जल खात्याच्या समन्वयाने उपाययोजना करणे तसेच फेरीवाल्याकडील पाण्याचे नमुने, बर्फाच्या पाण्याचे नमुने (फेरीवाले, दुकाने तसेच वर्ण तयार करणारे कारखाने) यांची गुणवत्ता तपासणी करण्यात येते.
- अतिवृष्टी झाल्यानंतर लगेच घरोघरी सर्वेक्षण करून अती जोखीम असलेल्या व्यक्तींना जोखमीच्या प्रकारानुसार लेप्टोस्पायरोसीस बचावाकरीता औषधाचे वाटप करणे.
- एखाद्या साथीच्या रोगाचा उद्रेक झाल्याचे आढळल्यास साथरोग कक्षाशी संलग्न असलेल्या रॅपीड रिस्पॉन्स टिम मार्फत आरोग्य केंद्रामार्फत आरोग्य केंद्राच्या कर्मचा-यांच्या समन्वयाने वस्ती पातळीवर रोग उद्रेकजन्य परिस्थिती नियंत्रणात आणण्यास सहभाग करणे.

११. सहाय्यक आरोग्य अधिकारी (संनिरीक्षण) :

हिंवताप निर्मूलन-

मुंबईत हिंवताप निर्मूलनाचे काम संनिरिक्षण विभागातर्फे करण्यात येते.

संनिरीक्षण विभागाची प्रमुख कामे :

१. हिंवताप रुग्णाचे तात्काळ व अचूक निदान आणि २४ तासांच्या आत अहवाल.

२. सर्व हिंवताप बाधित रुग्णांना पूर्ण व समूळ उपचार उपलब्ध करुन देणे.

३. NVBDCP च्या मार्गदर्शक तत्वानुसार सर्व कर्मचाऱ्यांना हिंवताप निर्मूलनाबाबत प्रशिक्षण देणे.

४. वैद्यकीय आरोग्य अधिकारी व किटकनाशक अधिकारी यांच्याद्वारे संयुक्त कार्यवाही व जनजागृती करणे.

५. हिंवतापाचा रुग्ण आढळलेल्या ठिकाणांची माहिती डास नियंत्रण कार्यवाहीसाठी किटक नियंत्रण अधिका-यास कळविण्यात येते.

६. हिंवताप रुग्णाचे संनिरीक्षण करण्यासाठी किटक नियंत्रण अधिका-यामार्फत डास उत्पत्तीची स्थाने वैद्यकीय आरोग्य अधिका-यांना कळविण्यात येतात.

७. पावसाळ्यापूर्वी बांधकामाच्या ठिकाणी मच्छरदाणीचे वाटप व बांधकाम कर्मचा-यांच्या तपासणीबाबत विकासकास कळविण्यात येते. आरोग्यपत्रिकांचे वाटप करण्यात येते व किटकनाशक अधिका-याद्वारे किटकनाशकाची फवारणी (आयआरएस) करण्यात येते.

८. बांधकामाच्या ठिकाणी मजुरांकरीता तसेच विभागातील असुरक्षित घटकांकरिता विशेष मोहीम राबविणे.

हिंवताप निर्मूलनाच्या कार्यपद्धती :

- तापग्रस्त रुग्णांमधून हिंवतापग्रस्त रुग्णांवर लक्ष केंद्रित करण्याकरिता सूक्ष्म आराखडा व रेखांकन.
- १-३-५ धोरणात्मक दृष्टिकोण.
- ३ 'T' दृष्टिकोण चाचणी - उपचार - पाठपुरावा (Testing - Treating - Tracking)
- परिणामकारक डास नियंत्रण.
- महानगरपालिकेतील खात्यांतर्गत व बाहय खात्याशी समन्वय साधणे.
- जनजागृती व प्रशिक्षण.

१२. कीटकनाशक विभाग :

कीटकजन्य रोग नियंत्रणाचे कार्य कीटकनाशक शाखेतर्फे सन १९२३ पासून व्यावसायिकपणे केले जाते. कीटकनाशक खात्याच्या कार्याचे उद्दिष्ट मुख्यत्वेकरून अग्रहक्कक्रमानुसार पुढीलप्रमाणे- हिंवतापवाहक डासांचे नियंत्रण,

डेंग्यु/चिकनगुन्या वाहक डासांचे नियंत्रण, हत्तीरोगवाहक (उपद्रवकारक) डासांचे नियंत्रण, मक्षिका नियंत्रण, मूषक व झुरळे नियंत्रण.

हिंवतापविरोधी मोहिमेखाली नागरी हिंवताप प्रसारक (ॲनोफिलिस स्टिफेन्सी) डासांच्या उत्पत्तीवर नियंत्रण ठेवणे, त्यासाठी अभियांत्रिकी, जीवशास्त्रीय, रासायनिक कीटकनाशकांचा वापर धुम्रफवारणी व कायदेशीर उपाययोजना या पध्दतींचा अवलंब करण्यात येतो. डेंग्यु व चिकनगुन्या प्रसारक (एडिस ईजिप्टी) डासांवर नियंत्रण आणण्यासाठी या डासांची उत्पत्तीस्थाने म्हणजेच घरांमधील व सभोवताली असलेल्या पाणी साठण्याच्या ठिकाणांवर कारवाई करण्यात येते.

हिंवतापाचा रूग्ण आढळलेल्या ठिकाणांची माहिती प्राप्त झाल्यानंतर विभागातील कीटक नियंत्रण अधिकाऱ्यांमार्फत, हिंवताप पसरविणा-या (ॲनोफिलिस स्टिफेन्सी) या डासांची उत्पत्ती स्थळे शोधण्याची मोहिम (कुसेड) हाती घेण्यात येते. किटक नियंत्रण अधिका-यांमार्फत शोधण्यात आलेल्या हिंवताप पसरविणा-या ॲनोफेलिस जातीच्या डासांची उत्पत्ती स्थानांची माहिती, हिवतापाच्या रुग्णाचे संनिरिक्षण करण्यासाठी वैद्यकीय आरोग्य अधिका-यांना कळविण्यात येते.

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या सर्व २४ विभागांमध्ये मूषक नियंत्रण व मक्षिका नियंत्रण कार्यक्रम सुध्दा राबविले जातात.

खाजगी मालमत्तांदारांनी मागणी केल्यास अळीनाशक व धुम्रफवारणी कामाकरिता बृहन्मुंबई महानगरपालिका त्यांच्या मालकांकडून शुल्क स्विकारून किटक नियंत्रण उपाययोजना राबविते.

१३. शालेय आरोग्य सेवा :

शालेय आरोग्य विभागातर्फे बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या शाळांमधील इयत्ता ०१ ली ते १० वी च्या सर्व विद्यार्थ्यांची वार्षिक वैद्यकीय तपासणी वर्षातून एकदा वैद्यकिय पथकांमार्फत शाळांना क्रमशः भेट देऊन केली जाते. वैद्यकीय पथकामध्ये एक वैद्यकीय अधिकारी, एक कनिष्ठ आरोग्य परिचारीका व एक शिपाई असे कर्मचारी कार्यरत असतात.

या तपासणी दरम्यान विद्यार्थ्यांमध्ये आढळून येणारे जन्मजात व्यंग, आजार जीवनसत्त्वांच्या कमतरतेमुळे होणारे आजार व वाढीच्या समस्या इ. प्रकारच्या आजारांकरिता बृहन्मुंबई महानगरपालिकाचे दवाखाने, आपला दवाखाना व रुग्णालयांमध्ये संदर्भित करण्यात येते. या मुलांवर होणारे उपचार व शस्त्रक्रियांबाबतचा पाठपुरावा घेण्यात येतो.

शालेय आरोग्य विभागामार्फत दहा शालेय चिकित्सालये (स्कूल क्लिनिक) कार्यान्वित केली आहेत. ही चिकित्सालये बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या रुग्णालयांमध्ये स्थापित आहेत. वैद्यकिय तपासणी दरम्यान पुढील चाचणी व उपचारांसाठी रुग्णालयांमध्ये संदर्भित करण्यात आलेल्या मुलांना वाहन सेवा देऊन शालेय चिकित्सालयातील कर्मचा-याच्या मदतीने उपचार उपलब्ध करुन देण्यात येतात. सदर उपचार मुलांना मोफत दिले जातात.

सन २०२४-२५ या शैक्षणिक वर्षामध्ये माहे जून २०२४ ते मार्च २०२५ या कालावधीमध्ये एकूण २,५४,२५१ विद्यार्थ्यांची वैद्यकिय तपासणी करण्यात आली.

- ❖ शाळेतील विद्यार्थी, शिक्षक व पालक यांना शिक्षक सभांद्वारे आरोग्य विषयक माहिती देण्यात आली.
- ❖ बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या शालेय आरोग्य विभागातर्फे मनपाच्या प्राथमिक शाळा व मंदबुध्दी शाळांमध्ये निरोगी बालक स्पर्धा दरवर्षी आयोजित करण्यात येते.
- ❖ शालेय आरोग्य विभाग व बिगरशासकिय (NGO) संस्थेच्या समन्वयाने वैद्यकिय तपासणी दरम्यान दृष्टिदोष आढळलेल्या मुलांची पुढील चाचणी करुन त्यांना चष्मे वाटप करण्यात येतात.
- ❖ धामणगाव, तानसा व मोडकसागर या ठिकाणी कार्यरत असलेल्या महानगरपालिकेच्या पाणी खात्यातील कर्मचा-यांच्या मुलांकरिता बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने तिथे शाळा स्थापन केल्या आहेत. शालेय आरोग्य विभागातर्फे या शाळांमधील मुलांची वैद्यकीय तपासणी देखील या शाळांना क्रमशः भेट देऊन केली जाते.
- ❖ माहे सप्टेंबर २०२४ मधे बृहन्मुंबई महानगरपालिका शाळांमधे पोषण माह राबविण्यात आला.
- ❖ दिनांक ०४ सप्टेंबर २०२४ रोजी बृहन्मुंबई महानगरपालिका स्थापना दिन महानगरपालिका शाळांमध्ये साजरा

करण्यात आला. तसेच, दि. २१ जून २०२४ रोजी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या सर्व शाळांमध्ये आंतरराष्ट्रीय योग दिन साजरा करण्यात आला.

१४. राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम अहवाल २०२४-२०२५ :

- सन २०१७ पासून बृहन्मुंबई महानगरपालिकेमध्ये राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. सद्या राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमाअंतर्गत मुंबई जिल्ह्यात एकूण ५५ पथके कार्यरत आहेत.
- या कार्यक्रमाअंतर्गत वैद्यकीय पथकांमार्फत मुंबईच्या आंगणवाडी मधील ०० ते ०६ वयोगटातील बालकांची वैद्यकीय तपासणी वर्षातून दोन वेळा आणि बालवाडी व अनुदानित शाळांमधील ०६ ते १८ वयोगटातील बालकांची वैद्यकीय तपासणी वर्षातून एक वेळा करण्यात येते.
- राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमाअंतर्गत आरोग्य तपासणी दरम्यान नवजात बालकांमधील जन्मत: आढळून येणारे व्यंग (Birth Defects), लहान मुलांमधील आजार (Diseases), जीवनसत्वांच्या कमतरतेमुळे होणारे आजार (Deficiencies) व विकासात्मक वाढीच्या समस्या (Developmental Delays) इत्यादी प्रकारच्या ४ D's चे वेळेवर निदान करुन त्यांच्यावर योग्य उपचाराकरीता संदर्भित केले जातात.
- अंगणवाडी, बालवाडी व अनुदानित शाळांमधील मुलांची आरोग्य तपासणी दरम्यान आढळून येणा-या आरोग्यविषयक समस्यांच्या पुढील उपचारांकरिता लाभार्थ्यांना संदर्भसेवा आणि वैद्यकीय व शल्य चिकित्सक उपचार पुरविण्यात येतात. तसेच आर.बी.एस.के. पथकांकडून पालकांचे समुपदेशन केले जाते आणि लाभार्थी पूर्ण बरा होईपर्यंत त्यांच्या पाठपुरावा केला जातो.
- दिर्घकालीन व मोठ्या आजाराने ग्रस्त असणा-या मुलांना पुढील तपासणी व औषधोपचारासाठी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या दवाखाना व रुग्णालयांमध्ये आवश्यकतेनुसार संदर्भित केले जाते.
- राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम अंतर्गत २.० विशेष आरोग्य तपासणी मोहिम दि. ०१ मार्च २०२५ ते ३१ मार्च २०२५ या कालावधीत राज्य शासनाच्या मार्गदर्शक सुचनांनुसार मुंबई जिल्हयात राबविण्यात आली.

१५. कस्तुरबा रुग्णालय :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे संसर्गजन्य रोगांचे कस्तुरबा रुग्णालय हे आग्नेय आशियातील संसर्गजन्य रोगांचे सर्वात मोठे रुग्णालय आहे. सर्व प्रकारच्या संसर्गजन्य रोगांचे रुग्ण हया रुग्णालयात दाखल केले जातात.

- संसर्गजन्य रोग उदा. कांजण्या, गोवर, गालगुंड, एएफपी, कावीळ (ए, बी, सी, इ आणि इतर कावीळ) ताप, विषमज्वर, मलेरीया, लेप्टोस्पायरोसीस, डेंग्यू, एच १ एन १, एच ३ एन २, मस्तिष्कदाह, हगवण, उलटी जुलाब, पटकी, घटसर्प, डांग्याखोकला, रेबीज व कोवीड १९ (क्षयरोग, गुप्तरोग व कृष्ठरोग वगळून) तसेच, नव्याने उदभवणा-या आजाराने ग्रस्त असलेले रुग्ण येथे वेगळे ठेवण्यात येऊन त्यांच्यावर उपचार केले जातात. प्लेग व पटकी हया रोगांची लागण झालेले रोगी सक्तीने हया रुग्णालयात हलविण्यात येतात.
- कस्तुरबा रुग्णालयात भाजलेल्या रुग्णांसाठी २५ खाटांचे अद्ययावत कक्ष उपलब्ध आहे.
- स्वाईन फ्ल्यू, कोव्हीड - १९ व गोवर रुग्णांसाठी विलगीकरण कक्ष उपलब्ध केला आहे.
- कस्तुरबा रुग्णालयात रुग्णांसाठी (१०८०, ३६० व १९० लिटर्स प्रति मिनीट) असे तीन Oxygen Generation Plant ची सोय उपलब्ध आहे.
- कस्तुरबा रुग्णालयात १० खाटांच्या विलगीकरण कक्षाची (निगेटिव्ह प्रेशरसह) उभारणी चाचणी व कार्यान्वितीकरण करण्यात आले आहे.
- कस्तुरबा रुग्णालयात क्षयरोग रुग्णांसाठी क्षयरोग प्रयोगशाळेची उभारणी करण्यात आली आहे.
- कस्तुरबा रुग्णालयात बायोसेफ्टी लेवल ३ प्रयोगशाळा प्रस्तावित आहे.
- कस्तुरबा रुग्णालयातील (H.B.O.T.)अतीदाब प्राणवायू उपचार केंद्रात अपघात झालेले रुग्ण व गॅंगरीन झालेल्या रुग्णांसाठी सोय आहे.

कस्तुरबा रुग्णालय - मध्यवर्ती विश्लेषण प्रयोगशाळा :

कस्तुरबा रुग्णालयातील मध्यवर्ती विश्लेषण प्रयोगशाळा सन १९८७ पासून कार्यरत आहे. सदर प्रयोगशाळा बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या मुख्य रुग्णालये, प्रसूतीगृहे व दवाखाने येथे पुरवठा करण्यात येणा-या औषधांचे विश्लेषण करुन त्यांचा दर्जा ठरविण्याचे काम करते.

सदर प्रयोगशाळेत पुढीलप्रमाणे तीन उपविभाग आहेत :-

- रसायनशास्त्र व उपकरणे विभाग,
- सूक्ष्मजीवशास्त्र विभाग,
- प्राणीशास्त्र विभाग

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या विविध रुग्णालये व दवाखाने येथे पुरवठा करण्यात आलेल्या औषधांचे विश्लेषण करुन त्यांचा दर्जा ठरविणारी ही मुंबई महानगरपालिकेची एकमेव सार्वजनिक चाचणी प्रयोगशाळा आहे.

१६. नेत्र रुग्णालय :

बृहन्मुंबई महानगरपालिका, सार्वजनिक आरोग्य खात्यांतर्गत, मौलाना शौकत अली रोड, दुर्गादेवी उद्यानासमोर, मुंबई सेन्ट्रल येथे सन १९४० पासून महानगरपालिकेचे एकमेव नेत्र रुग्णालय कार्यरत आहे. सदर रुग्णालयात ८० रुग्णशय्यांची सोय असून, प्रमुख वैद्यकिय अधिकारी यांच्या मार्गदर्शनाखाली डोळ्यांना होणा-या सर्व विकारांवर विविध उपचार व शस्त्रक्रिया केल्या जातात. केंद्र शासन अनुदानित व राज्य शासनाच्या मार्गदर्शनाखाली राबविण्यात येणा-या राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रमाची अंमलबजावणी या रुग्णालयामार्फत करण्यात येते.

सन २०२४ या वर्षी ५५७३६ बाहय रुग्णांवर उपचार करण्यात आले व एकूण १६१७ डोळयांच्या शस्त्रक्रीया करण्यात आल्या. महानगरपालिका नेत्र रुग्णालयाअंतर्गत सार्वजनिक आरोग्य खात्याच्या अखत्यारीत १९७८ सालापासून स्कूल ऑफ ऑप्टोमॅट्री चालविण्यात येत आहे.

१७. अंमली पदार्थ व्यसनमुक्ती केंद्र

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे २० रुग्णशय्या असलेले अंमली पदार्थ व्यसनमुक्ती केंद्र, भरडावाडी प्रसुतीगृह इमारत, भरडावाडी, अंधेरी (पश्चिम), येथे सन १९९२ पासून सार्वजनिक आरोग्य खात्यांतर्गत कार्यरत आहे. सदर व्यसनमुक्ती केंद्रामध्ये दारु, अफू, चरस, गांजा, झोपेच्या गोळ्या, हुंगण्याचे पदार्थ, एम.डी., एमफीटामाईन, तंबाखू अशा विविध प्रकारच्या व्यसनांच्या आजारावर निर्विषिकरण उपचार केले जातात. सदर केंद्रामध्ये खालील सेवा उपलब्ध आहेत :-

१) **आंतररुग्ण विभाग :** या केंद्रात केवळ १८ वर्षावरील पुरुष रुग्णांना विविध प्रकारच्या व्यसनांवरील निर्विषिकरण उपचाराकरिता दाखल केले जाते.

२) **बाह्यरुग्ण विभाग :** दररोज सकाळी ०९.०० ते दुपारी १२.०० वाजेपर्यंत (रविवार व सार्वजनिक सुट्टया वगळून) नियमितपणे विविध प्रकारच्या व्यसनांच्या रुग्णांवर बाह्यरुग्ण विभागात उपचार केले जातात. ब्राऊन शुगर व्यसनांच्या रुग्णांना विनामूल्य OPIOID SUBSTITUTION THERAPY दिली जाते.

३) **समुपदेशन :** बाह्यरुग्ण तसेच आंतररुग्ण विभागात दाखल झालेल्या रुग्णांचे तसेच त्यांच्या कुटुंबियांचे वेळोवेळी समुपदेशन केले जाते.

४) **रक्तचाचणी :** आंतररुग्ण विभागात दाखल करण्यापूर्वी सर्व रुग्णांच्या महानगरपालिकेच्या आपला दवाखाना योजने अंतर्गत रक्ताच्या विविध प्रकारच्या चाचण्या मोफत केल्या जातात.

५) **अध्यात्मिक सभा :** आंतररुग्ण विभागात दाखल झालेल्या रुग्णांकरिता अल्कोहोलीक्स ऍनॉनिमस, नारकॉटिक्स ऍनॉनिमस सभा घेतल्या जातात. तसेच रुग्णांच्या कुटुंबियांना फॅमिली ऍनॉनिमस व अल ऍनॉन यांच्या सभांमध्ये सहभागी होण्यासाठी मार्गदर्शन केले जाते.

१८. स्मशानभूमी व दफनभूमी हयांचे नियमन :

अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम १८८८ च्या कलम ६१ (ई) अंतर्गत मुंबईमध्ये मृतदेहांची विल्हेवाट लावणे व त्यासाठी जागांचे विनियमन करणे हे बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे बंधनकारक कर्तव्य आहे.

	हिंदू	मुस्लिम	ख्रिश्चन	इतर	एकूण
महानगरपालिका	४८	१७	१०	००	७५
खाजगी	२२	५७	४२	०५	१२६
एकूण	७०	७४	५२	०५	२०१

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या ४८ हिंदू स्मशानभूमीं पैकी ०६ संयुक्त स्मशानभूमी आहेत. या स्मशानभूमीं मध्ये हिंदू, मुस्लीम व ख्रिश्चन धर्मियांसाठी अंत्यविधी करण्याची सुविधा उपलब्ध आहे. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या व खाजगी हिंदू स्मशानभूमीं मध्ये दि. ०१.०८.२००८ पासून महानगरपालिकेतर्फे जळाऊ लाकडांचा मोफत पुरवठा करण्यात येत आहे. तसेच बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या व खाजगी मुस्लिम दफन भूमी मध्ये महानगरपालिकेतर्फे दफन भूमीत वापरण्यात येणाऱ्या फळ्यांचा मोफत पुरवठा करण्यात येतो.

जळाऊ लाकडांचा अपव्यय व प्रदूषण टाळण्याच्या दृष्टीने इंधनाचा स्वस्त पर्याय म्हणून बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या हिंदू स्मशानभूमीमध्ये काही चिता राखून पारंपारिक जळाऊ लाकडांवरील चिता आणि विद्युत दाहिनीच्या भट्टयांचे रुपांतर गॅस दाहिनीच्या भट्टयांमध्ये करण्याचे महानगरपालिकेचे धोरण आहे.

सद्यस्थितीत ०६ स्मशानभूमी मध्ये विद्युत दाहिनी व १७ स्मशानभूमी मध्ये गॅस शवदाहिनी बसविली आहे.

ब्रिकेट्स :-

मृतदेहाच्या दहनासाठी लाकडाऐवजी पर्यायी इंधन म्हणून ब्रिकेट्स बायोमास (Briquetts Biomass-Agro /Tree Waste Wood) चा वापर करण्याकरिता प्रायोगिक तत्वावर सद्यस्थितीत कार्यरत १४ स्मशानभूमीमध्ये वापर सुरु आहे. जेणेकरुन पर्यावरणाचा -हास न होता, वायुप्रदूषण देखील टाळता येईल.

मृतदेह मुंबईबाहेर नेण्याची परवानगी :

मृतदेह बृहन्मुंबईच्या हद्दीबाहेर नेण्याची परवानगी कार्यकारी आरोग्य अधिकारी यांच्या कार्यालयात सकाळी १०.३० ते संध्याकाळी ०५.३० तसेच वैद्यकीय आरोग्य अधिका-यांच्या कार्यालयात सुद्धा (शनिवार दुपार वगळून) आठवड्याच्या सर्व दिवशी सकाळी ८.३० ते दुपारी ११.३० आणि दुपारी ०३.००ते संध्याकाळी ०५.३० वाजेपर्यंत मिळते. मुंबईतील महानगरपालिका रुग्णालयांमध्ये मृत्यू झाल्यास, मृत्यूनंतर २४ तासांमध्ये वाहनाने पोहोचता येऊ शकणा-या ठिकाणी मृतदेह न्यावयाचा असल्यास संबंधित महानगरपालिका रुग्णालयातून ही असा परवाना मिळू शकतो. तसेच, कार्यालयीन वेळेखेरीज इतर वेळी आणि रविवारी/ सार्वजनिक सुट्टीच्या दिवशी मृतदेह मुंबईच्या बाहेर नेण्यास परवानगी हवी असल्यास, वैद्यकीय आरोग्य अधिकारी आणि आरोग्य खात्यांतर्गतच्या सर्वसाधारण रुग्णालयातून प्राप्त होऊ शकते. मृत्यूनंतर मृतदेह, फक्त २४ तासांमध्ये वाहनाने पोहोचू शकत असेल अशा मुंबई बाहेरच्या ठिकाणी नेण्याची परवानगी देण्याचा अधिकार ह्या रुग्णालयांना देण्यात आला आहे.

मृतदेहांचे दफन करण्याकरिता कौटुंबिक थडगी उकरण्याची परवानगी, कार्यकारी आरोग्य अधिकारी, उप कार्यकारी आरोग्य अधिकारी, सहाय्यक आरोग्य अधिकारी आणि विभागातील वैद्यकीय आरोग्य अधिकारी तसेच कस्तुरबा, वांद्रे भाभा, कुर्ला भाभा व भगवती रुग्णालयातील तातडीच्या कामावर असलेले सहाय्यक वैद्यकीय अधिकारीही देऊ शकतात.

सार्वजनिक आरोग्य खात्यामार्फत महानगरपालिकेच्या हद्दीत असलेल्या १८ स्मशानभूमी / दफनभूमीच्या खाजगी नोंदणीकृत संस्थाना काळजीवाहू तत्वावर चालविण्यास देण्यात आल्या आहेत. मा. महानगरपालिका आयुक्त यांच्या आदेशान्वये सहाय्यक आयुक्त यांच्याकडे दि. ०६ जून २०२५ पासून स्मशानभूमी उपभोक्ता म्हणून वर्ग करण्यात आल्या आहेत.

१९. खाद्यपदार्थ स्वच्छता कार्यक्रम (अनुज्ञापन) :

खाद्यपदार्थ तयार केले जाणारे व साठवले जाणारे आणि विक्रीसाठी ठेवले जाणारे ठिकाणांचे नियंत्रण आणि देखरेख खाद्यपदार्थ स्वच्छतेमध्ये समाविष्ट केले आहे. अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ च्या तरतुदींनुसार अनुज्ञापने घेणे बंधनकारक करून हे नियंत्रण केले जाते. अनुज्ञापनाच्या अटींमध्ये हा व्यवसाय स्वच्छतेचे पालन पालन करुन करावा लागतो.

आरोग्यास हानिकारक खाद्यपदार्थांचा नाश :

फेरीवाल्यांकडून व दुकानदारांकडून खाण्यास अयोग्य अशा खाद्यपदार्थांची विक्री होत असल्यास, आणि त्यामुळे रोग उद्भवू नये म्हणून अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम १८८८ च्या कलम ४१५ व ४१६ अंतर्गत असे खाण्यास अयोग्य खाद्यपदार्थ ताब्यात घेऊन नष्ट करण्याचे काम प्रत्येक विभागातील कनिष्ठ निरीक्षक व अनुज्ञापन खात्यातील अतिक्रमण हटविणारा कर्मचारी वर्ग करतो.

विशिष्ट व्यवसाय, चित्रपटगृहे आणि नाट्यगृहे आदींवर नियंत्रण:

पीठ गिरण्या, केशकर्तनालये, खाद्यगृहे, बेकरी, निवासी हॉटेल्स, मिठाईची दुकाने, धुलाई केंद्रे, पानपट्टीची दुकाने या व्यवसायांवर सार्वजनिक आरोग्याच्या दृष्टीने अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम १८८८ च्या कलम ३९४ अंतर्गत विशिष्ट अटींवर अनुज्ञापत्रे देऊन नियंत्रण करण्यात येते.

२०. 'बॉम्बे नर्सिंग होम रजिस्ट्रेशन ॲक्ट १९४९' अंतर्गत शुश्रूषालय यांची नोंदणी :

- ❖ प्रसुतिगृहांसह शुश्रूषालये इत्यादींची 'मुंबई शुश्रूषालये नोंदणी अधिनियम, १९४९' च्या सुधारित नियम २०२१ अन्वये नियमानुसार, सर्व रुग्णालयांची महानगरपालिकेकडे नोंदणी करणे आवश्यक आहे.
- ❖ शुश्रूषालयांच्या सदर नोंदणी / नूतनीकरणासाठी Fire Compliance व Change of User हा रुग्णालयाच्या जागेकरिता सक्षम प्राधिका-याकडून प्रमाणित करणे आवश्यक आहे.
- ❖ नोंदणी / नोंदणीचे नूतनीकरण प्रक्रिया ऑनलाईन करण्यात आली आहे.

२१. महानगरपालिका विश्लेषक प्रयोगशाळा, 'जी/ उत्तर' विभाग कार्यालय :

सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या अखत्यारीतील महानगरपालिका विश्लेषक प्रयोगशाळा 'जी/उत्तर' विभाग, दादर येथे स्थित आहे. प्रयोगशाळेत आधुनिक साधने व तंत्रज्ञानाचा वापर करून अन्न आणि पाणी नमुन्यांचे रासायनिक व सुक्ष्मजीवशास्त्रीय विश्लेषण केले जाते. माहे जानेवारी २०२३ पासून प्रयोगशाळा अत्याधुनिक सॉफ्टवेअर प्रणाली चा वापर तांत्रिक माहिती व विश्लेषण अहवाल प्राप्त करण्यासाठी करत आहे. सॉफ्टवेअरचे नाव Food And Water Quality Monitoring System (F.W.Q.M.S.) असून वेबसाइटचे नाव https://fwqms.mcgm.gov.in असे आहे.

२२. प्रशिक्षण विभाग :

सन २०२४-२०२५ साठीच्या प्रशिक्षण अहवालाअंतर्गत सार्वजनिक आरोग्याशी संबंधित महत्वाच्या विषयांवर क्षमतेच्या विकासासाठी विविध प्रशिक्षण सत्रांचे आयोजन करण्यात आले. महत्वाच्या विषयांवर आधारित ही प्रशिक्षण कार्यशाळा राज्यातील विविध स्तरांवरील आरोग्य कर्मचारी व अधिकाऱ्यांसाठी घेण्यात आली.

वैद्यकीय सहाय्य व शिक्षण

२-डी इको यंत्र, लो.टि.म.स.रुग्णालय

दूग्धपेढी, लो.टि.म.स.रुग्णालय

वैद्यकीय सहाय्य व शिक्षण

एक) - राजे सातवे एडवर्ड स्मारक रुग्णालय व सेठ गो. सुं. वैद्यकीय महाविद्यालय

राष्ट्रप्रेमाने व जाज्वल्य राष्ट्राभिमानाने सेवा, शिक्षण व संशोधन ह्या ध्येयांनी प्रेरीत होऊन संपूर्णतया भारतीयांनी चालविलेल्या अशा ह्या दोन जुळ्या संस्था सन १९२६ मध्ये स्थापन झाल्या. ह्या संस्था मुंबईतील नागरिकांना प्रतिबंधात्मक व उपचारात्मक आरोग्य सेवा प्रदान करण्यासाठी वचनबध्द आहे. आज ही संस्था शहर, राज्य व देशात सर्वोच्च स्थानावर असून ही गौरवशाली परंपरा आता शताब्दी वर्षात पदार्पण करीत आहे. शताब्दी वर्षाच्या आरंभी दि. १८ जानेवारी ते दि. २२ जानेवारी २०२५ या कालावधीत शताब्दी वर्षाचे उद्घाटन 'कर्टन रेझर' या कार्यक्रमाने करण्यात आले.

सन २०२४ हे वर्ष संस्थेच्या प्रगतीच्या दृष्टीने महत्त्वाचे ठरले. सुमारे ५७ वर्षानंतर, संस्थेतील बहुवैद्यकीय तज्ज्ञांच्या संयुक्त प्रयत्नांतून यशस्वी हृदय प्रत्यारोपण करण्यात आले. त्याचप्रमाणे यकृत व मुत्रपिंड प्रत्यारोपनातही लक्षणीय वाढ झाली.

हृदयरोग व हृदय-छाती शल्य शास्त्र आणि भुलशास्त्र विभागाने अनेक जटील 'हायब्रीड' प्रक्रिया यशस्वीपणे राबविल्या. भुलशास्त्र विभागाने वेदना व्यवस्थापन सेवा कार्यान्वित केली. जीवरसायन शास्त्र विभागास एम.डी. अभ्यासक्रमासाठी मान्यता प्राप्त झाली. तीन विभागांना एन.ए.बी.एल. (N.A.B.L.) मान्यता मिळाल्याने संस्थेच्या गुणवत्ता व्यवस्थापनास अधिक दृढता लाभली, क्लिनिकल हिमॅटोलॉजी विभागाने 'हिमोफेलिया' रुग्णांकरीता बहुवैद्यकीय समन्वयक गट स्थापन केला. क्लिनिकल फार्माकोलॉजी विभागास 'फेज - १ क्लिनिकल ट्रायल' साठी अधिस्विकृती प्राप्त झाली आहे.

न्युरोलॉजी विभागाने स्मृती विकार व डिमेन्शियाच्या व्यवस्थापनेसाठी सेवा विस्तार केला. सामाजिक व प्रतिबंधात्मक वैद्यकशास्त्र विभागाने टाटा मेमोरियल रुग्णालयाच्या सहकार्याने 'पॅलिएटिव्ह केअर' सेवा बळकट केल्या. मायक्रोबायोलॉजी विभागास क्षयरोग निदानासाठी आय.सी.एम.आर. (I.C.M.R.) मान्यता प्राप्त झाली आहे. एम.आर.आय व सीटी स्कॅन क्षमता वाढवून अद्ययावत यंत्रणा बसविण्यात आली आहे.

संस्थेच्या विविध विभागातील प्राध्यापक व कर्मचारी वर्गाने राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील शैक्षणिक परिषदांमध्ये सहभाग घेतला असून, अनेकांना व्याख्यानांचे मानसन्मान प्राप्त झाले. सध्या संस्थेच्या विविध पातळ्यांवर विकासात्मक प्रकल्प प्रगतीपथावर असून, रुग्ण सेवा कार्यक्षमतेने व उच्च दर्जाने पार पाडणे, कर्मचाऱ्यांची उत्पादकता वृध्दिंगत करणे, विद्यार्थी, निवासी डॉक्टर व परिचारीकांच्या प्रशिक्षणाची गुणवत्ता उंचावणे हा उद्देश आहे.

सरतेशेवटी, हजारो रुग्ण जेव्हा या पवित्र वास्तुत आपल्या आशा -आकांक्षा घेऊन येतात, तेव्हा त्यांना प्रेमळ, काळजीवाहू आणि संवेदनशील अशी उत्तम सेवा मिळणे, हीच आपली सर्वोच्च जबाबदारी असते.

विभागनिहाय विशिष्ट उपक्रम खालीलप्रमाणे :-

१) शरीररचनाशास्त्र विभाग :

- शरीरशास्त्र विभागातील अध्यापकांनी विभागातील शरीरशास्त्र आणि वैद्यकीय शिक्षण विषयातील संशोधन, कार्यशाळा आणि परिषदांमध्ये सक्रिय योगदान दिले. चिकित्सक विभागांसोबत विविध सहयोगी कार्यशाळा आयोजित केल्या.

रुग्ण आणि समुदाय काळजी -

- विभागातील प्राध्यापकांनी देहदान या विषयावर मुंबई मध्ये जनजागृतीसाठी प्रचार केला व कार्यशाळा घेतली.

२) रक्त संक्रमण औषधशास्त्र विभाग :

- या विभागामध्ये प्लेटलेट फेरेसिस, स्टेम सेल ॲफेरेसिस, उपचारात्मक प्लाझ्माफेरेसिस या प्रक्रिया विभागात चालू आहेत. 'राष्ट्रीय जैविक संस्था' (एन.आय.बी.) व्दारे राबविल्या जाणाऱ्या 'हेमोव्हिजिलन्स' कार्यक्रमात ह्या विभागाचा सक्रिय सहभाग आहे. तसेच रक्त संक्रमण औषधशास्त्र या विषयामध्ये पदव्युत्तर अभ्यासक्रम (एम.डी.) चालविला जातो.

३) हृदयरोग चिकित्साशास्त्र विभाग :

- रा. ए. स्मारक रुग्णालय हृदयरोग चिकित्सा विभाग निदान आणि उपचार या दोन्ही सेवांमध्ये आपल्या सुविधांमध्ये सुधारणा करत आहे.
- हजारो रुग्णांचे हृदयस्पंदन आलेख, हृदयप्रतिध्वनी - आलेख, ट्रेडमिल तपासणी आणि कोरोनरी अँजिओग्राफी, कायमस्वरूपी पेसमेकर इम्प्लांटेशन, अत्याधुनिक इमेजिंगसह स्टेंटिंगसह कोरोनरी अँजिओप्लास्टी, इंट्राव्हॅस्क्युलर अल्ट्रासाऊंड आणि ऑप्टिकल कोहेरेन्स टोमोग्राफी यासारख्या उपचार झाले.
- विभाजन 'पी.सी.आय.' आणि रोटेशनल एथेरेक्टॉमी यासारख्या प्रक्रिया 'ॲड्रोइट ऑपरेटर' मार्फत केल्या गेल्या. सी.व्ही.टी.सी. इमारतीच्या पाचव्या मजल्यावर एका नवीन प्रशस्त इकोकार्डियोग्राफी लॅबचे उद्घाटन करण्यात आले.
- 'थ्री -डी मॅपिंग' आणि 'कॉम्प्लेक्स एरिथमिया ॲब्लेशन' सह 'इलेक्ट्रोफिजियोलॉजिकल' अभ्यास करण्याची समृद्ध परंपरा सुरू ठेवली.
- स्ट्रक्चरल प्रक्रियेतही नेहमीची कामगिरी करुन क्वांटम लीप केली. बलून मिस्ट्रल व्हॅल्व्होटॉमीज, सेप्टल डिफेक्ट क्लोजर, कॉर्क्टेशन स्टेंटिंग आणि ट्रान्सकॅथेटर एओर्टिक आणि पल्मोनरी व्हॉल्व्ह बदलण्यासारख्या विदेशी प्रक्रिया पार पाडल्या.

४) हृदयरोग शल्यचिकित्साशास्त्र विभाग :

- जुलै २०२४ मध्ये रा. ए. स्मा. रुग्णालयातील हृदयरोग शल्यचिकित्सा विभागाचे प्राध्यापक व विभाग प्रमुखांच्या देखरेखीखाली आणि सल्लागारांच्या सहाय्याने आणि हृदयरोग शल्यचिकित्सा विभागाच्या टीमसह पहिली यशस्वी हृदय प्रत्यारोपण शस्त्रक्रिया करण्यात आली.

५) जीवरसायनशास्त्र विभाग :

- रा. ए. स्मारक रुग्णालयामध्ये सी.सी.बी.एल., ई-लॅब, प्रयोगशाळांमध्ये विविध प्रकारच्या जीवरसायनशास्त्रीय रक्त चाचण्या केल्या जातातः-

  सी.सी.बी.एल. :- प्रत्येक दिवशी सरासरी ११,८८८ चाचण्या केल्या जातात. या ठिकाणी सर्वसामान्य जीवरसायनशास्त्रीय रक्त चाचण्या केल्या जातात. या प्रयोगशाळेत हृदयरोग संबंधित जीवरसायनशास्त्र रक्त चाचण्या होतात.

  ई-लॅब :- या ठिकाणी तातडीच्या जीवरसायनशास्त्रीय रक्त चाचण्या होतात. ह्या प्रयोगशाळामधून २४ तास सेवा उपलब्ध असते.

- जीवरसायनशास्त्र विभागात २०२५-२६ या वर्षापासून एम.डी. बायोकेमिस्ट्री हा पदव्युत्तर अभ्यासक्रम सुरु करण्यात आला आहे.

६) उर : औषधशास्त्र विभाग व पर्यावरण प्रदूषण संशोधन केंद्र :

- ऊरःऔषध विभाग व पर्यावरण प्रदूषण संशोधन केंद्र या विभागातर्फे श्वसनमार्गाच्या आजाराचे रोगनिदान व उपचार केले जातात. याकरीता फुप्फुस क्षमता चाचणी, निद्रेतील श्वसनाचा आलेख, रक्तातील प्राणवायुचे प्रमाण चाचणी (ए.बी.जी.), ब्रॉन्कोस्कोपी, व निदानाकरीता थोरॅकोस्कोपी इत्यादी चाचण्या करण्यात येतात.

७) त्वचारोग व गुप्तरोगशास्त्र विभाग :

- दररोज बाह्यरुग्ण विभागात येणाऱ्या रुग्णांची संख्या ४००-५०० असून दररोज घेतलेल्या बायॉप्सींची संख्या ०७-१० अशी आहे.
- आठवड्यामध्ये रुग्णालयात दाखल (आय.पी.डी.) रुग्णांची संख्या ०८ -१० असून विविध प्रक्रिया (ई.सी./ आर.एफ./पील्स/ आय.एल.एस./ नीडलिंग) केल्या जातात.

- आठवड्याला प्लेटलेट रिज प्लाझ्मा (पी.आर.पी.) उपचारांची संख्या २०-२५ असून विविध लेझर प्रक्रियांची संख्या १५-२२ आहे. तसेच किरकोळ शस्त्रक्रिया (मायनर ओटी) प्रक्रियांची संख्या १२-१५ अशी आहे.
- प्रत्येक मंगळवारी पी.जी. व फेलोजसाठी त्वचाविषयक रोग तज्ज्ञ यांच्याकडून हिस्टोपॅथोलॉजीचे व्याख्यान घेतले जाते.
- विभागीय ग्रंथालयात एकूण १९७ पुस्तके उपलब्ध आहेत.

उपलब्ध अभ्यासक्रम :

- एम. डी. त्वचाविज्ञान
- फेलोशिप - डर्माटोपॅथोलॉजी
- दि. २५ जून रोजी व्हिटिलिगो दिन निमित्त दि. २७ जून रोजी नाटक व पी.पी.टी. सादरीकरणाद्वारे जनजागृती व कलंक निवारणासाठी उपक्रम.

८) दंतशास्त्र चिकित्सा विभाग :

- दंतशास्त्र चिकित्सा विभाग रुग्णांच्या सर्व दंत गरजा आपात्कालीन परिस्थितीपासून ते निवडक प्रक्रियां पर्यंत पूर्ण करतो. इन-हाऊस पोर्टेबल एक्स-रे मशीन आणि इंट्रा ओरला कॅमेरा सारख्या नवीन उपकरणासह निदान, उपचार आणि पाठपुरावा करणे सहज शक्य आहे.
- दंतविभाग त्याच्या प्रगत पोर्टेबल टर्बाइन युनिट आणि पोर्टेबल अल्ट्रासोनिक स्केलर युनिटसह जनरल भूल अंतर्गत वैद्यकीय दृष्ट्या तडजोड झालेल्या रुग्णांच्या पूर्ण दंत पुनर्वसनात देखील सक्रियपणे सहभागी आहे.

९) कान, नाक, घसा चिकित्सा विभाग :

- कान, नाक आणि घसा चिकित्सा विभाग मायक्रो इयर शस्त्रक्रिया, एन्डोस्कोपीक सायनस शस्त्रक्रिया, स्कल बेस शस्त्रक्रिया, व्हॉइस डिसऑर्डर शस्त्रक्रिया, एअरवे ऑबस्ट्रक्शन, कॉस्मेटीक शस्त्रक्रिया, हेड आणि नेक कर्करोग शस्त्रक्रिया यामधील लक्षणिय कामगिरीसाठी भारतात आणि भारताबाहेर ओळखला जातो.
- या शिवाय सदर विभाग कॉक्लीयर इंम्लांट आणि बाहा (BAHA) शस्त्रक्रिया आणि सायल एन्डोस्कोपी यासारख्या उच्च दर्जाचे शल्यचिकित्सा केंद्र आहे.

१०) आंतर स्त्राविकीशास्त्र विभाग :

- हया विभागाने जानेवारी २०२४ ते डिसेंबर २०२४ मध्ये ०४ संमेलने आयोजित केली होती.
- हया विभागाने २४ प्रकाशने सन २०२४ मध्ये प्रकाशित केली आहेत.

११) तात्काळ वैद्यकीय शास्त्र सेवा :

- तात्काळ वैद्यकिय सेवा विभागामध्ये गंभीर रुग्णांच्या उपचाराकरिता नाविन्यपूर्ण १५ खाटांचा 'वैद्यकीय अति दक्षता विभाग - २' चालू करण्यात आला.

१२) न्यायवैद्यकशास्त्र चिकित्सा विभाग :

- कॅडेव्हर पुनर्प्राप्ती प्रशिक्षण कार्यशाळा सुलभ करण्यासाठी विशेष कोल्ड स्टोरेज सुविधेमध्ये सुधारणा करण्यात आली.
- अस्थिव्यंग विभागाच्या कार्यशाळेकरिता विशेष कोल्ड स्टोरेज सुविधांमध्ये सुधारणा करण्यात आली. अस्थिव्यंग विभागाच्या कार्यशाळेकरिता कॅडेव्हर देण्यात आले.
- पोस्ट मार्टम व ॲण्टी-मार्टमच्या एकूण १,२८७ व २५७ केसेस सन २०२४ मध्ये करण्यात आल्या.
- संवेदनशील न्यायवैद्यक प्रकरणांमध्ये तज्ज्ञ अभिप्राय देऊन गृह मंत्रालय व महाराष्ट्र शासनास मदत करण्यात आली. तसेच, विविध न्याय प्रविष्ट प्रकरणांमध्ये न्यायालयात मोलाची साक्ष देऊन न्याय देण्याचे काम करण्यात आले.

१३) सर्वसाधारण औषधवैद्यकशास्त्र विभाग :

- हा विभाग बाह्यरुग्ण विभाग (ओ.पी.डी.) आणि आपात्कालीन सेवा (इमर्जन्सी सर्व्हिसेस) मध्ये वेगवेगळ्या वैद्यकीय परिस्थितीत असलेल्या रुग्णांना सेवा देतो. औषधवैद्यकशास्त्र बाह्यरुग्ण सेवा आठवड्यातून ०६ दिवस चालते तसेच, आपत्कालीन सेवा ही वर्षभर २४X७ दिली जाते. याशिवाय संधिवात शास्त्र, एच.आय.व्ही., उच्च रक्तदाब, जेरियाट्रिक, संसर्गजन्य रोग पॅलिएटिव्ह केअर ओपीडी या विभागाअंतर्गत साप्ताहिकरित्या चालविल्या जातात.
- ३२ रुग्णशय्येचे मेडिकल आय.सी.यु. गंभीर रुग्णांची सेवा करते. मेडिकल आय.सी.यु. मध्ये स्ट्रोक आय.सी.यु. साठी ०६ रुग्णशय्या आणि हेमोडायलिसिस सुविधेसाठी ०२ रुग्णशय्या देखील समर्पित आहेत. १५ खाटांचे ई.एम.एस. आय.सी.यु. देखील गंभीर वैद्यकीय रुग्णांची काळजी घेते.

१४) जठरांत्रशल्यचिकित्साशास्त्र विभाग :

- रा. ए. स्मारक रुग्णालयामधील जठरांत्रशल्यचिकित्सा विभाग हा जठर, अन्ननलिका, लहान व मोठे आतडे, यकृत, पित्ताशय, स्वादुपिंड निगडीत सर्व आजार, कॅन्सर यावर अद्ययावत तंत्रज्ञानयुक्त जटिल शस्त्रक्रिया सेवा देणारा तसेच यकृत प्रत्यारोपण शस्त्रक्रिया देखील उपलब्ध असणारा संपूर्ण महाराष्ट्र राज्यामधील एकमेव सार्वजनिक रुग्णालयांतील विभाग आहे. दुर्बिणीद्वारे शस्त्रक्रिया करण्याची सोयदेखील या विभागात उपलब्ध आहे.
- जानेवारी २०२५ मध्ये झालेल्या रुग्णालयाच्या शताब्दी वर्षानिमित्त आयोजलेल्या कार्यक्रमात या विभागातील शस्त्रक्रियागाराला उत्कृष्ट शस्त्रक्रियागार म्हणून पारितोषिक देण्यात आले.

१५) जठरांत्र शास्त्र विभाग :

- यकृत प्रत्यारोपण अति दक्षता विभागाचे उद्घाटन.
- यकृत प्रत्यारोपण मृत दाता यकृत प्रत्यारोपण (डी.डी.एल.टी.) आणि जिवंत दाता यकृत प्रत्यारोपण (एल.डी.एल.टी.) कार्यक्रम सुरु केला.
- विल्सन रोगाच्या रुग्णांना एन.पी.आर.डी. कार्यक्रम २०२१ (दुर्मिळ रोगांसाठी राष्ट्रीय धोरण) अंतर्गत मोफत उपचार मिळतात.

१६) सर्वसाधारण शल्य शास्त्र विभाग :

- जे.एम.टी. शल्यक्रिया गृहामध्ये नवीन अत्याधुनिक लॅपरोस्कोपीक प्रणाली बसविण्यात आली आहे. जे.एम.टी. शल्यक्रिया गृहामध्ये चारपैकी दोन शल्यक्रिया गृहामध्ये नवीन दिवे बसविण्यात आले आहेत. आपत्कालीन शल्यक्रिया गृहासाठी नवीन ओटी दिवे बसविले आहेत.

१७) सूक्ष्मजीवशास्त्र विभाग :

- सुक्ष्मजीवशास्त्र विभागाने नवीन मानक आय.एस.ओ. १५१८९:२०२२ एन.ए.बी.एल. मान्यतेचे यशस्वीपणे नूतनीकरण केले. जे दि. ०२ मे. २०२६ पर्यंत वैध आहे. पॅथॉलॉजी आणि क्लिनिकल बायोकेमिस्ट्री विभागासाठी एन.ए.बी.एल मान्यता प्राप्त करण्यास मदत केली.
- केंद्रीय क्षयरोग विभागाकडून कल्चरसाठी आणि क्षयरोगासाठी आवश्यक डी.एस.टी. चाचणीसाठी प्रमाणपत्र मिळाली.
- एन.ए.सी.ओ. द्वारे दि. ०१ डिसेंबर २०२४ रोजी जागतिक एड्स दिनी प्रकाशित होणाऱ्या 'आय.सी.टी.सी. मध्ये उपस्थित असलेल्या स्व-प्रारंभिक ग्राहकांचे प्रोफाईलिंग' शिर्षकाचा प्रकल्प निवडण्यात आला आहे.
- सर्व विभागांमध्ये म्हणजे बॅक्टेरियोलॉजी, मायकोबॅक्टरिओलॉजी, मायकोलॉजी, पी.सी.आर. निदान पेरासिटोलॉजी, सेरोलॉजी, विषाणूशास्त्र आणि इम्यूनोलॉजी यामध्ये राष्ट्रीय संस्थाद्वारे यशस्वीरित्या सहभागी झाले आणि इ.क्यू.ए.एस. प्रमाणीकरण प्राप्त झाले.

१८) नवजात अर्भकशास्त्र विभाग :

- नवजात अर्भकशास्त्र विभागामध्ये दरवर्षी ६,००० पेक्षा जास्त नवजात बालकांची काळजी घेतली जाते. ज्यामध्ये इतर संस्थांकडून, रुग्णालयाकडून पाठविलेल्या अति धोका असलेल्या नवजात बालकांचा समावेश आहे. यापैकी ३०-३५ टक्के नवजात शिशूंना विविध आजारांकरीता अतिदक्षतेची आवश्यकता असते.
- नवजात अर्भकशास्त्र विभाग हा ४२ रुग्णशय्या, अत्याधुनिक उपकरणांनी सुसज्ज असलेला विभाग आहे.
- विभागाकडून व्यापक स्तनपान व्यवस्थापन केंद्रांतर्गत मानवी दूध बँकेद्वारे आजारी अकाली बाळांना पाश्चराईज्ड दाता मानवी दूध पुरवतो. आजारी नवजात बालकांसाठी इनहेल्ड नायट्रीक ऑक्साईड थेरपीची तरतूदही विभागाकडे आहे. विभागाकडून कांगारू मातेसह काळजी तसेच वेदना आणि उपशामक काळजी ह्या सेवा पुरविल्या जातात.
- विभागामध्ये राष्ट्रीय आरोग्य अभियान अंतर्गत फॅसिलिटी बेस्ड न्यूबोर्न केअर (F.B.N.C.) साठी वैद्यकीय अधिकारी आणि परिचारिकांना वर्ग आणि निरीक्षण प्रशिक्षण दिले जाते.

१९) अणुवैद्यकशास्त्र चिकित्सा विभाग :

- अणुवैद्यकशास्त्र चिकित्सा हा विभाग दोन गॅमा कॅमेरायुक्त उपकरणांनी सुसज्ज असून यामध्ये स्पेक्ट रेक्टिलिनियर स्कॅनर, थायरॉईड अपटेक प्रोब आणि उपकरणे उपलब्ध आहेत. ह्या विभागात शरीराच्या वेगवेगळ्या भागांचे रोगनिदान व त्याच्या कार्यक्षमतेने मूल्यांकन स्कॅनद्वारे करता येते. ह्या उपकरणांनी रुग्णालयातील निरनिराळ्या विभागातील रुग्णांना रोगनिदान करण्याची गरज पूर्ण करता येते. जसे आंतरस्त्रावशास्त्र, मूत्रपिंड-मूत्रमार्ग संस्था, जठरांत्र संस्था, हृदयशास्त्र, मज्जातंतूशास्त्र, ऑनकॉलॉजी, श्वसनसंस्थाशास्त्र इत्यादी.
- **पेट स्कॅन :** कॅन्सर, हृदयाच्या आणि मेंदूच्या आजाराच्या निदानाकरिता रेडिओएक्टीव्ह ग्लुकोजचा उपयोग केला जातो.

२०) मज्जातंतूशास्त्र विभाग :

- विभाग दररोज न्यूरोलॉजिकल विकार असलेल्या आंतररुग्णांना न्यूरोसायकॉलॉजी, मेमरी क्लिनिक, स्ट्रोक युनिटसारखी विशेष चिकित्सलयीन बाह्यरुग्ण सेवा पुरवितो.
- १५५ रुग्णांचे थ्रोम्बेलायझेशन झाले आहे.
- स्मृतीभ्रंश निदान आणि व्यवस्थापनासाठी २९० रुग्णांनी मेमरी क्लिनिकमध्ये नोंदणी केली.
- एपिलेप्सी शस्त्रक्रियेसाठी २७९ मनोवैज्ञानिक मूल्यमापन आणि फिटनेसच्या मूल्यांकनासह इतर न्यूरोलॉजिकल स्थिती.

२१) मूत्रपिंड चिकित्सा विभाग :

- मूत्रपिंड विभागामधील डी. एम. नेफ्रोलॉजी व अप्लाईड बायोलॉजी संशोधनाद्वारे एम.एस.सी. व पी.एच.डी अभ्यासक्रमांतर्गत पदव्युत्तर अभ्यासक्रमाच्या विद्यार्थ्यांना शिकविले जातात.
- या विभागात २०,४०० रुग्णांवर बाह्यरुग्ण विभाग आणि आंतररुग्ण विभागामध्ये उपचार केले असून या वर्षी आतापर्यंत ३२ जिवंत नातेवाईक दात्यांच्या आणि ०७ मृत शरीरातील मूत्रपिंडांचे प्रत्यारोपण यशस्वीरीत्या पार पाडले व ११,२०० रुग्णांना हेमोडायलेसीसची सुविधा पुरविण्यात आली.

२२) मज्जातंतू शल्य शास्त्रविभाग :

- सन २०२४ मध्ये रा.ए.स्मा. रुग्णालयात एंडोस्कोपिक न्यूरोसर्जिकल हस्तक्षेप व शस्त्रक्रिया प्रारंभ करण्यात आल्या असून, यामध्ये अत्याधुनिक व अत्यंत प्रगत एंडोस्कोपचा वापर करण्यात आला आहे. कमी आघात करणाऱ्या एंडोस्कोपिक तंत्राचा अवलंब रुग्णांसाठी अत्यंत लाभदायक ठरत आहे.

२३) अस्थिव्यंगशास्त्र चिकित्सा विभाग :

- अस्थिव्यंगशास्त्र चिकित्सा विभागाकडे अत्याधुनिक पध्दतीच्या सोयी सुविधा उपलब्ध असलेल्या सांधेरोपण व मज्जातंतूशी संबंधित शस्त्रक्रिया करण्याकरिता शस्त्रक्रियागार उपलब्ध आहेत.

- **विशेष सेवा**

  १. आपत्कालीन अपघात व अस्थिव्यंग शस्त्रक्रिया सेवा.

  २. संपूर्ण सांधे बदल/सांधेप्रत्यारोपण सेवा.

  ३. मज्जातंतू शस्त्रक्रिया.

  ४. दुर्बिणीतून सांध्याच्या शस्त्रक्रिया व खेळाडूंवर औषधौपचार.

  ५. लहान मुलांच्या अस्थिव्यंग शस्त्रक्रिया.

२४) नेत्रचिकित्सा शास्त्र चिकित्सा विभाग :

- नेत्र विज्ञान विभागाने दि. २२ ऑगस्ट २०२४ रोजी आपल्या नवीन अत्याधुनिक शस्त्रक्रिया कक्षाचे उद्घाटन केले. त्याचबरोबर एक नवीन ऑटोक्लेव्ह प्रणालीदेखील स्थापित केली.
- नेत्र रोग विभागाने डिसेंबर २०२४ मध्ये 'जी/दक्षिण' विभागामध्ये आयोजित वैद्यकीय शिबिरासाठी तसेच दि. ०३ डिसेंबर २०२४ ते दि. ०७ डिसेंबर २०२४ दरम्यान महापरिनिर्वाण दिनाच्या प्रसंगी नेत्रसेवा प्रदान केली.

२५) स्त्रीरोग व प्रसूतिशास्त्र विभाग :

- प्रसूति व स्त्रीरोग विभागात कमी वजनाच्या (The Small Baby)नवजात शिशूंच्या प्रतिबंधक व इतर उपचार व सेवांबद्दल सी.एम.ई. आयोजित करण्यात आली होती.
- निवासी डॉक्टरांसाठी शिक्षक कार्यशाळा आयोजित केल्या.

२६) व्यवसायोपचारशास्त्र शाळा आणि केंद्र :

- सप्टेंबर २०२४ पासून प्रसूति आणि स्त्रीरोगशास्त्राच्या ओ.पी.डी (१०९) मध्ये नवजात कुटुंबासाठी सक्षमीकरण क्लिनिक सुरु केले.

२७) जन औषधवैद्यकशास्त्र विभाग :

- विभागाने एप्रिल २०२४ मध्ये 'जागतिक आरोग्य दिन' या विषयावर सी.एम.ई., दि. १३ जुलै २०२४ रोजी 'रेबीज' विषयी सी.एम.ई., दि. ३० ऑगस्ट २०२४ 'मंकीपॉक्स' विषयावर सी.एम.ई. तीन (०३) निरंतर वैद्यकीय शिक्षण (Continuing Medical Education) आयोजित केल्या.
- जुलै २०२४ मध्ये रा.ए.स्मा. रुग्णालय आणि टाटा रुग्णालय यांच्यात कर्करोगा व्यतिरिक्त रुग्णांसाठी परिहारक उपचार सेवा संदर्भात सामंजस्य पत्र तयार करण्यात आले.
- रा. ए. स्मा. रुग्णालय संकुलातील डासांच्या उत्पत्तीस्थळांचा शोध घेऊन किटक नियंत्रण मोहिम राबविण्यात आली.
- एकूण रुग्णांची तपासणी एन.सी.डी. (N.C.D.) क्लिनिकमध्ये करण्यात आली. ५२ रुग्णांना परिहारक उपचार सेवा (Pallative Care) देण्यात आली. सामान्य बाह्यरुग्ण विभागात (General O.P.D.) ३९,५१६ रुग्णांना तपासण्यात आले. २,०६८ रुग्णांना 'येलो फिव्हर' (Yellow Fever) लस देण्यात आली.

२८) बालरोगशास्त्र विभाग :

- ह्या विभागाचे तीन उपविभाग आहेत. अद्ययावत बालरोग अतिदक्षता विभाग, जननशास्त्र विभाग, बालरोग संशोधन प्रयोगशाळा, ऊर-रोग चिकित्सा विभाग, मूत्रपिंड चिकित्सा विभाग आणि संधिवात चिकित्सा विभाग, बाल अपस्मार चिकित्सा व थॅलेसेमिया चिकित्सा डे केअर केंद्र (पाळणा घर केंद्र) हे उपविभाग आहेत. अत्यावश्यक वैद्यकीय सेवा २४ तास चालू असते.
- ह्या विभागामध्ये सुदृढ बालक चिकित्सा, विद्यार्थी (शाळा) चिकित्सा आणि शैक्षणिक चिकित्सालय, अपंगत्व ह्या सेवा सुध्दा पुरविल्या जातात.

२९) गरीब रुग्ण सहाय्यता निधी विभाग :

- अनेक दानशूर व्यक्तींकडून तसेच पंतप्रधान राष्ट्रीय सहाय्यता निधी, मुख्यमंत्री सहाय्य निधी, टाटा एज्युकेशन अॅण्ड डेव्हलपमेंट, सर दोराबजी टाटा ट्रस्ट, सर रतन टाटा ट्रस्ट, श्री सिध्दिविनायक गणपती मंदिर विश्वस्त, श्री महालक्ष्मी मंदिर विश्वस्त, जी. टी. शेठ मेडीकल फाऊंडेशन, तरुण मित्र मंडळ, करो ट्रस्ट, डॉ व श्रीमती एस. एच. मोदी होरमुस हाऊस ट्रस्ट इत्यादींकडून मिळणाऱ्या देणग्या ह्या विभागात स्विकारल्या जातात. जमा झालेल्या निधीचा गरीब व गरजू रुग्णांकरीता विनियोग केला जातो.

३०) औषधनिर्माणशास्त्र विभाग :

- औषधनिर्माणशास्त्र विभागाच्या आयुर्वेद संशोधन केंद्रात दर शुक्रवारी दुपारी बाह्य रूग्ण विभाग चालविला जातो. गेल्या वर्षी बाह्य रूग्ण विभागात १,३३५ रुग्णांची नोंद झाली होती.
- आयुर्वेदिक बाह्य रुग्ण विभागामध्ये अंतर्गत प्रवेश होतो. तेथे सखोल मूल्यमापन, पंचकर्म उपचार आणि इतर उपचारात्मक प्रक्रिया पार पाडल्या गेल्या. सन २०२४ मध्ये ५७६ आंतररुग्ण प्रवेश झाले.

३१) शरीरविकृतिशास्त्र विभाग :

- क्लिनिकल पॅथॉलॉजी व हिमॅटोलॉजी, सायटोलॉजी प्रयोगशाळेला एन.ए.बी.एल. मान्यता प्राप्त झाली आहे. 'ई.एम.एस.' प्रयोगशाळा २४ तास कार्यरत असते.
- किडनी बायोप्सीकरिता इम्युनोफ्लोरेसन्स चाचणी सुरु करण्यात आली.
- शवविच्छेदनाची सुविधा २४ तास उपलब्ध केली.
- पदवीपूर्व व पदव्युत्तर, (एम.बी.बी.एस., एम.डी., डी.एम.एल.टी., ओ.टी.पी.टी.) विद्यार्थ्यांचे प्रशिक्षण.
- महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापीठाशी संलग्नित १२ विद्यार्थ्यांसाठी फेलोशिप पदे आहेत.

३२) मनोविकृतीशास्त्र चिकित्सा विभाग :

- विभागातर्फे मनोरुग्णांना दररोज बाह्यरुग्ण आणि आंतररुग्ण सेवा दिली जाते. विशिष्ट सेवा क्लिनिक जसे की, लहान मुलांसाठी मार्गदर्शन सेवा स्मरणशक्ती चिकित्सा, आत्महत्येच्या प्रतिबंधतेवर समुपदेशन, लैंगिक समस्यांवर सामुहिक समुपदेशन, रुग्णांच्या नातेवाईकांसाठी आजारावर मार्गदर्शन अशा प्रकारच्या विविध सेवाही दिल्या जातात.
- तसेच समाजासाठी अनेक प्रकारचे जनजागृती कार्यक्रम आयोजित केले जातात. आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालयातर्फे व्यसनाधीनता उपचार प्रादेशिक केंद्र सुरु करण्यात आले आहे.
- मानसिक आरोग्य हेल्पलाईन हितगुज (HITGUJ) (०२२-२४१३ १२१२) देखील विभागामार्फत रुग्ण आणि आरोग्य सेवा कर्मचाऱ्यांसाठी चालविली जात आहे.
- नियमित योग सत्र आयोजित करण्यासाठी योग शिक्षकाची नियुक्ती करण्यात आली आहे.

३३) बालरोग शल्य चिकित्सा विभाग :

- विभागामधील लहान वयोगटातील रुग्णांकरीता मिनिमल एक्सेस सर्जरी या सुरू करण्यात आली आहे.रुग्ण सेवेत हे एक महत्वाचे पाऊल आहे. येथे सर्व वयोगटातील मुलांवर निदान विषयक व उपचार विषयक लॅप्रोस्कोपी आणि थोरॅस्कोपी करण्यात येते. त्यामुळे जखम रहात नाही. शस्त्रक्रिया पश्चात वेदना कमी होतात आणि जखम लवकर भरते.

३४) सुघटन शल्य चिकित्सा विभाग :

- विभागात सुघटन शल्यशास्त्र चिकित्साच्या रूग्णांसाठी ४० रुग्णशय्या आणि महिला आणि बालरोग रुग्णांसाठी १२ रुग्णशय्यांचा जळीत रुग्ण कक्ष (बर्न्स वार्ड) आहे. ०३ समर्पित ऑपरेशन थिएटर आणि व्यावसायिक थेरपीची आवश्यकता असलेल्या रुग्णांसाठी एक समर्पित क्षेत्र देखील आहे.

- या १२ महिन्याच्या कालावधीत सुघटन शल्य चिकित्सेसाठी (कक्ष १६) ८२६ रुग्णांना दाखल करण्यात आले आणि (कक्ष१६अ)जळीत रुग्णांच्या विभागात ९५ रुग्णांना दाखल करण्यात आले.
- विभागाकडे टिश्यू बँकेचा परवाना आहे. रा. ए. स्मा. टिश्यू बँक विभागाद्वारे व्यवस्थापित केला जातो.
- सुघटन शल्यशास्त्र विभाग हा एक प्रत्यारोपण केंद्र असून हात प्रत्यारोपण आणि संमिश्र चेहरा प्रत्यारोपणासाठी परवाना आहे.

३५) क्ष-किरणशास्त्र विभाग :

- रा.ए.स्मारक रुग्णालयातील क्ष-किरणशास्त्र विभाग हा प्रदान केलेल्या क्लिनिकल सेवा आणि रेडिओलॉजी, फेलोशिप रेडिओग्राफर प्रशिक्षण, एम.यु.एच.एस. विद्यापीठासाठी कार्यक्रम या दोन्ही बाबतीत भारतातील सर्वात मोठ्या शिक्षण विभागांपैकी एक आहे.
- विभाग दरवर्षी सुमारे ४,००,००० रुग्णांची तपासणी करतो. या विभागात सर्व प्रकारच्या निदान आणि इंटरव्हेन्शनल रेडिओलॉजिकल प्रक्रिया केल्या जातात.

३६) मूत्ररोग शल्य चिकित्सा विभाग :

- मूत्ररोग शल्य चिकित्सा विभागामध्ये माझगांव डॉक प्रा. लि. यांच्याकडून दुर्बिणीद्वारे शस्त्रक्रिया करण्यासाठी ४ के. लॅपरोस्कोपी सिस्टम देणगी (सी.एस.आर.) स्वरुपात प्राप्त झाली.

३७) भौतिकोपचार चिकित्सा शाळा आणि केंद्र :

- सप्टेंबर २०२४ मध्ये दादर डेपो परिसरात जागतिक पी.टी. दिन साजरा करण्यात आला. १०० कर्मचारी चालक आणि वाहकांची तपासणी करण्यात आली आणि कंबरेसंबंधी स्नायूंच्या समस्यांवर उपचार करण्यात आले.
- भौतिकोपचार विभागामध्ये सुमारे ६० रुग्ण आणि पालकांसोबत नोव्हेंबर २०२४ मध्ये जागतिक सी. पी. दिन साजरा केला.
- या विभागाने गुडघ्याचा संधिवात, लकवा (स्ट्रोक), कंपवात (पार्किन्सन), हृदयरोग पुनर्वसन या आजारग्रस्त रुग्णांच्या, रुग्ण शिक्षणासाठी एक लघु माहितीपट तयार करण्यात सहभाग घेतला.

३८) बधिरीकरणशास्त्र विभाग :

- पेन प्रक्रिया सेवा, मुख्य इमारत पहिल्या मजल्यावरील नियुक्त ऑपरेशन थिएटरमध्ये नोव्हेंबर २०२४ पासून सुरु झाले.
- सी.व्ही.टी.सी. ओ.टी. रा.ए.स्मारक रुग्णालयात हृदय प्रत्यारोपणाची उपलब्धी, तसेच जुलै २०२४ मध्ये ब्रेन स्टेम डेथ कमिटीमध्ये सहभाग घेतला.

३९) शरीरक्रिया शास्त्र विभाग :

- रा. ए. स्मारक रुग्णालयातील गरजू रुग्णांना मिळणाऱ्या विविध आर्थिक अनुदानाच्या प्रक्रिया (विशेषतः 'इंडोव्हॅस्कुलर प्रक्रियेसाठी) काही प्रमाणात संगणकीकृत आहेत. त्यांच्या अर्जाची तपासणी करण्यासाठी मदत केली जाते.ज्यामुळे रुग्णांना आर्थिक अडथळे दूर होण्यास आणि आवश्यक उपचारांची व्यवस्था होण्यासाठी मदत होते.
- 'मास्टर्स कोर्स इन स्पोर्टस सायन्स' हया मुंबई विद्यापीठाकडून दिल्या जाणा-या प्रशिक्षणासाठी विभागातील तज्ज्ञ मंडळी मार्गदर्शन करतात.

४०) होमिओपॅथी विभाग :

- सर्व बाह्यरुग्ण विभाग मंगळवार (सरासरी रुग्ण ५०) आणि शनिवारी (सरासरी रुग्ण ३०) या दिवशी आयोजित करण्यात येतात.
- यु.एस.ए., जपान, पोलंड आणि इतर राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय परिषदांमध्ये आणि चर्चासत्रांमध्ये प्रतिनिधित्व केले. होमिओपॅथिक डॉक्टरांसाठी बाह्यरुग्ण विभागामध्ये शैक्षणिक सत्र आयोजित करण्यात आले.

४१) समाजसेवा विभाग :

- समाज सेवा विभागात कार्यरत असणा-या समाज विकास अधिकाऱ्यांनी सुमारे ३३,४२५ बाह्य व आंतररुग्णांसाठी विविध प्रकारची मदत प्राप्त करुन दिली. यात समुपदेशन उपचाराकरीता निधी जमविणे तसेच, आरोग्य विषयक जाणीव - जागृतीकरीता विविध कार्यक्रम आयोजित केले.
- गरीब गरजू रुग्णांच्या औषधोपचार, शस्त्रक्रिया तसेच, पुनर्वसनासाठी सुमारे रु. १३,६२,२०,४१९/- माहे. जानेवारी २०२४ ते डिसेंबर २०२४ पर्यंत जमा करुन दिले. तसेच, अनेक रुग्णोपयोगी देणग्या वस्तूरुपाने मिळविल्या.
- विभागाने यंदाच्या वर्षी 'व्यावसायिक सामाजिक जबाबदारी' (सीएसआर) द्वारे रु. १०,३६,२०,९१६ एवढा निधी उभारला आहे.

४२) आहार विभाग :

- सन २०२४ रा. ए. स्मा. रुग्णालयाच्या आहार विभागाने न्युरोलॉजीकल व मेटाबोलिक आजारांसाठी विशेष आहार योजना केल्या आणि चार प्रमुख आहारतज्ज्ञांच्या टीमसह आय.पी.डी. / ओ.पी.डी. रुग्ण व रुग्णालय स्वयंपाकघर व्यवस्थापनाची जबाबदारी सांभाळली.

४३) औषधालय विभाग :

- सी.व्ही.टी.सी. दवाखाना व ऑर्थोपेडिक दवाखाना विभागात औषधांच्या साठवणूकीसाठी विशिष्ट तापमानाच्या गरजेसाठी वातानुकुलीत यंत्रणा बसविण्यात आली. एन.ए.बी.एच. यांच्या नियमांनुसार औषध साठ्याचे वर्गीकरण करुन प्रतिजैविके, मनोरुग्ण व अपस्मार विकारावरची औषधे इतर औषधांपासुन वेगळी ठेवली.

४४) चिकित्सालयीन औषधनिर्माणशास्त्र विभाग :

- विभागातर्फे दर शुक्रवार आणि शनिवारी थेरप्युटिक ड्रग मॉनिटरिंग (टी.डी.एम.) तसेच, दररोज फार्माकोजेनेटिक्स आणि मलेरिया बाह्यरुग्ण विभाग कार्यरत आहे.
- सन २०२४ मध्ये १,३९० रुग्णांचे विविध अपस्मारविरोधी औषधांचे (फेनिटोइन, फेनोबार्बिटोन, कार्बामाझेपाइन, व्हॅल्प्रोएट सोडियम, लेवीरासेटम आणि लॅमोट्रीजिन) विश्लेषण करण्यात आले. तसेच ४५ रुग्णांचे लिथियम (एँटी-मॅनिएक औषध) विश्लेषण करण्यात आले.नवीन सुरु केलेल्या सुविधांमध्ये औषधांसाठी जसे की, ०८ रुग्णांचे नमुने (व्हॅन्केमायसिन), ४६ रुग्णांचे नमुने (व्होरिकोनाझोल) साठी टी.डी.एम. विश्लेषण केले आहे.
- फार्माकोजेनेटिक्स बाह्यरुग्ण विभागामध्ये सन २०२४ मध्ये एकूण ६८९ रुग्णांचे जीनोटाइपिंग करण्यात आले.

दोन) - बा. य. ल. नायर धर्मादाय रुग्णालय
आणि
टोपीवाला राष्ट्रीय वैद्यकीय महाविद्यालय

सन १९२१ मध्ये राष्ट्रपित्याच्या हाकेला प्रतिसाद म्हणून ४ विद्यार्थ्यांनी नवीन राष्ट्रीय संस्था सुरू करण्याच्या उद्देशाने, ब्रिटिश सरकार चालवित असलेले ग्रँट वैद्यकीय महाविद्यालय सोडले आणि टोपीवाला राष्ट्रीय वैद्यकीय महाविद्यालय उदयास आले. प्रारंभी, ही एक वैद्यकीय शाळा होती व तिची नोंदणी कॉलेज ऑफ फिजिशियन्स व सर्जन्स ह्यांजकडून परवानाधारक पाठ्यक्रमासाठी करण्यात आली होती. सन १९४६ मध्ये संस्थेच्या रौप्यमहोत्सवी वर्षात, बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने सदर महाविद्यालय ताब्यात घेतले व ते पदवी पाठ्यक्रमासाठी मुंबई विद्यापीठास संलग्न करण्यात आले. सदर महाविद्यालयास टोपीवाला देसाई कुटुंब आणि सुविख्यात लोकहितवादी दाते डॉ. आनंदराव ल. नायर ह्यांजकडून सढळ हस्ते देणगी मिळाली. म्हणून, त्यास टोपीवाला राष्ट्रीय वैद्यकीय महाविद्यालय व बाई यमुनाबाई ल. नायर धर्मादाय रुग्णालय अशी नावे देण्यात आली. आज ह्या जोडसंस्था देशातील अग्रगण्य वैद्यकीय संस्थांपैकी एक आहेत.

ह्या रूग्णालयात वैद्यकीय, शल्यक्रिया, हृदयरोग व नवजात अर्भके अशा सर्व रुग्णांसाठी सुसज्ज असे अतिदक्षता विभाग आहेत. तर मुलांसाठी स्वतंत्र अतिदक्षता विभाग आहे. अपघात विभागाच्या बाजूलाच अपघात उपचार कक्ष (ट्रॉमा वॉर्ड) आहे. अन्न व औषध प्रशासनाची मान्यता असलेली रुग्णालयाची स्वतःची रक्तपेढी व रक्त घटक उपचारकेंद्र (कंपोनंट थेरपी युनिट) असून सदर रक्तपेढी फेडरेशन ऑफ ब्लड बँकेची सदस्य आहे आणि प्रस्तुत केंद्रात अष्टौप्रहर सेवा उपलब्ध केली जाते. ह्या रुग्णालयात होल बॉडी सी.टी. स्कॅनर, कार्डिॲक कॅथेटरायझेशन यंत्रणा आणि स्पेक्ट कॅमेरा इत्यादि यंत्रसामुग्री असून, अशा प्रकारचा स्पेक्ट कॅमेरा ह्या रूग्णालयात प्रथमच बसविला आहे आणि हया कॅमे-याच्या सहाय्याने वैदयकशास्त्राच्या विविध क्षेत्रांतील अनेक रोगांचे अचूक निदान करता येते. कस्तुरबा रूग्णालयाच्या आवारात असलेले, नायर रूग्णालयाचे स्वतंत्र हायपरबेरिक ऑक्सिजन थेरपी चेंबर्स हे मुंबईतील अशा प्रकारचे दुसरे केंद्र आहे. मुंबईत प्रथम स्थापन झालेले स्वतंत्र हायपरबेरीक ऑक्सिजन थेरपी चेंबर्स, (H.B.O.T.) वडाळा येथील पोर्ट ट्रस्ट रूग्णालय येथे आहे.

रुग्णालय व्यवस्थापक माहिती (HMIS) पध्दतीमुळे रुग्णालयातील प्रशासकीय काम व्यवस्थित होण्यास मदत झाली असून पूर्वी रुग्णांना दिलेल्या औषधांची तसेच उपचाराची माहिती या प्रणालीमुळे तंतोतंत मिळते. रुग्णालय व्यवस्थापन प्रणालीमुळे रुग्णांची संपूर्ण माहिती डॉक्टरांना कळत असल्यामुळे संबंधित वैद्यकिय अधिकारी रुग्णांना चांगली व त्वरीत सेवा देऊ शकतात.

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या हेल्थ केअर सुविधा (बा.य.ल. नायर धर्मा. रुग्णालय, कस्तुरबा रुग्णालय आणि इतर ठिकाणी) राबविण्यात येणारी एचएमआयएस प्रणाली 'आरोग्य संचयनी' म्हणून ओळखली जाते. एक्स-रे, सीटी-स्कॅन, यूएसजी सारख्या संग्रहित थ्री-डी प्रतिमांसह व्यवस्थापन आणि वास्तविक रुग्णांची माहिती सर्व बा.य.ल. नायर धर्मादाय रुग्णालय विभागात उपलब्ध करून देण्यात आली आहे. यासह, रेडिओलॉजी आणि प्रयोगशाळेतील उपकरण एकत्रिकरणासाठी पी.ए.सी.एस. देखील रेडिओलॉजिस्ट आणि लॅब तंत्रज्ञांनी त्वरित अहवाल देण्यासाठी तयार केला आहे.

चांगल्या व्यवस्थापन आणि प्रशासनासाठी एच.एम.आय.एस.विविध डॅशबोड्‌र्स आणि एमआयएस अहवालासह देखील सक्षम केले गेले आहेत, जे सारांशित तसेच रुग्णालयाच्या विभागीय आकडेवारीचा तपशीलवार दृष्टीकोन प्रदान करतात, जसे की कोविड प्रकरणांची नोंद, रुग्णालयातील बेडची संख्या, एचएमआयएस मधील वास्तविक वेळ, एक्स-रे, लक्षणे ग्रस्त रुग्ण, एसीम्प्टोमॅटिक रुग्ण, बरे/डिस्चार्ज आणि मृत्यू झालेल्या रुग्णांची संख्या, अचूक संगणकीकृत बिलिंग इत्यादीची नोंद ठेवली जाते.

बा. य. ल. नायर धर्मा. रुग्णालय येथील एच. एम. आय. एस. प्रणालीमुळे रुग्णालयाशी संबंधित प्रशासनाचे काम अधिक कार्यक्षमतेने व्यवस्थापित करण्यात मदत केली आहे. आता पुनर्क्रमित पातळी राखण्यासाठी रुग्णाला दिलेल्या औषधांची संख्या वास्तविक वेळेत तपासणे शक्य आहे. प्रशासनाच्या दृष्टीकोनातून विभागानुसार आधारित रुग्णांची संख्या मिळवणे आता सोपे झाले आहे. वास्तविक वेळेतील नोंदणी झालेल्या रुग्णांची माहिती मिळू शकते, ज्यामुळे विभागावरील भार व्यवस्थापित करण्यात आणि डॉक्टर आणि रुग्ण यांचे मूल्यांकन करण्यास मदत होते.

संसर्ग नियंत्रणाच्या नविन प्रणालीवर सुक्ष्मशास्त्र विभागाने उपचर्यासाठी अभ्यासवर्ग आयोजित केले. पावसाळी साथीच्या आजारांवर रोग प्रतिबंधक व सामाजिक वैद्यकशास्त्र विभागाने महिला दिनी व्याख्यान केले. स्तन कर्करोगावर जनजागृती कार्यक्रमाचे आयोजन उपचर्या सामाजिक संस्थेने केले 'Disaster Management & Medical Emergency' या विषयावरील तीन दिवसांची कार्यशाळा (T.N.A.I.) महाराष्ट्र राज्य प्रशासकीय व कक्ष परिचारिका विविध स्पर्धा, खेळ, कार्यक्रम स्पर्धा उपचर्या सामाजिक संस्था आयोजित करते.

टोपीवाला राष्ट्रीय वैद्यकीय महाविद्यालय :

हे महाविद्यालय सन १९२१ च्या राष्ट्रीय चळवळीच्या वेळी, वैद्यकीय परवानाधारकांना शिक्षण देणारी संस्था म्हणून प्रथम सुरू करण्यात आले आणि नंतर राष्ट्रीय वैद्यकीय महाविद्यालय म्हणून संबोधले जाऊ लागले. सन १९४६ मध्ये महाविद्यालयाचा दर्जा पदवी परीक्षेपर्यंत वाढविण्यात आला व ऑक्टोबर १९४६ मध्ये ते मुंबई विद्यापीठास संलग्न करण्यात आले व महानगरपालिकेने ते आपल्या ताब्यात घेतले. टोपीवाला राष्ट्रीय वैद्यकीय महाविद्यालय हे आता संपूर्ण महाराष्ट्रात एक प्रख्यात वैद्यकीय महाविद्यालय बनले आहे.

ह्या महाविद्यालयात प्रतिवर्षी एम.बी.बी.एस. अभ्यासक्रमासाठी १५० विद्यार्थ्यांना प्रवेश दिला जातो. सध्या येथे ६६० पदवीपूर्व विद्यार्थी, १६० पदव्युत्तर विद्यार्थी, ०१ पदव्युत्तर पदविका विद्यार्थी आणि एम.एस्सी.पी.एच.डी. चे ०५ विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत. भारतीय वैद्यकिय नियमानुसार अतिविशेषकृत विभागातील म्हणजेच हृदयशास्त्र, हृदयशल्यचिकित्सा, मज्जातंतूशास्त्र, मज्जातंतू शल्यचिकित्सा विभाग, मूत्ररोग विभाग, आंतरासर्गविभाग, जठरांत्रचिकित्साशास्त्र विभाग (वैद्यकिय), औषधवैद्यक शास्त्र विभाग, सुघटनशल्यचिकित्साशास्त्र विभाग, इ. विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण दिले जाते. महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापीठाच्या श्रवणशास्त्र व वाकविकृति उपचार पध्दतीच्या पदवी अभ्यासक्रमासाठी प्रत्येकी १२ विद्यार्थ्यांना प्रवेश दिला जातो. ही सुविधा फक्त हया संस्थेतच उपलब्ध आहे. ह्या रुग्णालयात सन १९९० सालापासून व्यावसायोपचार आणि भौतिकोपचार पदव्युत्तर अभ्यासक्रमाकरिता १२ विद्यार्थ्यांना प्रवेश दिला जातो.

सन १९९०-९१ मध्ये स्कूल ऑफ ऑक्युपेशनल थेरेपी अँड फिजिओथेरपीची सुरुवात झाली. दरवर्षी १० बी.एस.सी. आणि एम.एससी. विद्यार्थ्यांना यूजी आणि पीजी अभ्यासक्रमांच्या प्रशिक्षणासाठी प्रवेश दिला जातो. सध्या ऑक्युपेशनल थेरपी आणि फिजिओथेरपीसाठी प्रत्येकी ३० विद्यार्थी आहेत. या महाविद्यालयात नर्सिंग कौन्सिल ऑफ इंडियाच्या मान्यतेने चालविल्या जाणाऱ्या परिचारिका विद्यालयात दरवर्षी १०० विद्यार्थिनींना प्रवेश दिला जातो.

भौतिकोपचार शाळा व केंद्र :

भौतिकोपचार शाळा व केंद्र महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापीठाशी संलग्न पदवी, पदव्युत्तर आणि डॉक्टरेट अभ्यासक्रम चालवते आणि नायर व कस्तुरबा रुग्णालयातील इनडोअर (वार्ड व अतिदक्षता विभाग) रुग्ण तसेच, बाह्यरुग्णांना सेवा पुरविते. या केंद्रामध्ये दररोज मस्क्युलोस्केलेटल बाह्यरुग्ण विभाग, , न्यूरोरिहॅबिलिटेशन बाह्यरुग्ण विभाग, (प्रौढ व बाल), चेस्ट बाह्यरुग्ण विभाग चालविले जातात. तसेच, जोखमीचे नवजात बाह्यरुग्ण विभाग, स्पायनल मस्क्युलर अॅट्रॉफी बाह्यरुग्ण विभाग, स्तन कर्करोग बाह्यरुग्ण विभाग, जेरियाट्रिक बाह्यरुग्ण विभाग, कार्डियाक रिहॅब बाह्यरुग्ण विभाग, डायबेटिक फूट बाह्यरुग्ण विभाग, लिम्फोडिमा बाह्यरुग्ण विभाग आणि फिटनस बाह्यरुग्ण विभाग हे आठवड्यातून एक ते दोन वेळा चालवले जातात. 'चिताकॅम्प' येथे दर बुधवारी कम्युनिटी फिजियोथेरपी बाह्यरुग्ण विभाग चालवला जातो. या भौतिकोपचार शाळा व केंद्रांमध्ये एकूण ७६,१७० रुग्णांवर उपचार करण्यात आले आणि १,९९३ मुलांवर ई.आय.आर.सी.सी., नागपाडा येथे उपचार करण्यात आले.

जाठर आंतरिक विभाग :

अभ्यासक्रमांमध्ये ह्या विभागाची प्रवेशक्षमता वर्षभरात ०३ जागा अशी आहे. बाह्यरुग्ण विभागाची वेळ सकाळी ०८.०० ते १२.०० (बुधवार आणि शुक्रवार) पहिला मजला, ओ.पी.डी. इमारत येथे आहे. विशेष ओ.पी.डी. सोमवारी दुपारी ०१.३० ते ३.३० दुसरा मजला, ओ.पी.डी. इमारत येथे आहे. संबंधित कक्ष पुरुष कक्ष क्र. १८ आणि महिला कक्ष क्र ३१ सातवा मजला, ओ.पी.डी. इमारत येथे आहेत. ओ.पीडी. इमारतीच्या सातव्या मजल्यावरील खोली क्र. ७१७ मध्ये शुक्रवारी दुपारी ०१.३० ते ०२.३० वा. आय.बी.डी. ओ.पी.डी. आपत्कालीन सेवांमध्ये गॅस्ट्रोइंटेस्टाइनल रक्तस्त्राव आणि पित्ताशयाचा दाह असलेल्या रुग्णांसाठी आपत्कालीन प्रक्रिया शल्यक्रिया गृहामध्ये रविवार आणि सुट्यांसह २४ तासांमध्ये आवश्यक असेल तेव्हा केल्या जातात. वरच्या गॅस्ट्रोइंटेस्टाइनल (गॅस्ट्रोस्कोपी) आणि खालच्या गॅस्ट्रोइंटेस्टाइनल (कोलोनोस्कोपी) एंडोस्कोपी सोमवार आणि शुक्रवारी केल्या जातात. ERCP's आणि EUS मंगळवार आणि गुरुवारी केले जातात.

सुघटन शल्य चिकित्साशास्त्र विभाग :

सुघटन शल्यचिकित्साशास्त्र विभाग हे बा. य. ल. नायर धर्मादाय रुग्णालयामधील सुपर स्पेशालिटी विभागांपैकी एक आहे. जो रुग्णांची काळजी, निवासी विद्यार्थ्यांचे प्रशिक्षण आणि संशोधन करतो. बुधवार आणि शनिवार सकाळी ०९.३० ते १२.३० वा. प्रत्येक बाह्यरुग्ण विभागामध्ये अंदाजे ८० रुग्ण येतात. रुग्णालयाच्या इमारतीच्या पहिल्या मजल्यावर असलेल्या कक्ष क्र. २५ मध्ये पुरूष रुग्णांना आणि रुग्णालयाच्या इमारतीच्या चौथ्या मजल्यावर असलेल्या कक्ष क्र १३ मध्ये महिला रुग्णांना दाखल केले जाते. सरासरी १०० रुग्णशय्या ऑक्युपेन्सीसह एकूण ४० रुग्णशय्या आहेत. रुग्णालयाच्या इमारतीच्या दुसऱ्या मजल्यावरील प्लास्टिक सर्जरी ऑपरेशन थिएटर (पी.ओ.टी.) मध्ये दररोज सकाळी ०९.०० ते दुपारी ०४.०० वाजेपर्यंत निवडक शस्त्रक्रिया केल्या जातात. जनरल सर्जरी, ऑर्थोपेडिक्स, ई.एन.टी., न्यूरोसर्जरीसारख्या इतर

शस्त्रक्रिया विभागांना पुनर्रचनात्मक शस्त्रक्रिया सहाय्य, ट्रॉमा आणि प्लास्टिक सर्जिकल आपत्कालीन परिस्थिती २४ तास (२४X७) सेवा दिली जाते. बाह्यरुग्ण विभाग इमारतीच्या तळमजल्यावर असलेल्या आपत्कालीन शस्त्रक्रिया सेवांमध्ये रुग्णांना सेवा दिली जाते. दर शुक्रवारी सकाळी १०.०० ते दुपारी ०१.०० वाजेपर्यंत बाह्यरुग्ण विभाग इमारतीच्या पाचव्या मजल्यावरील लेसर रुममध्ये लेसर उपचार दिले जातात. प्रत्येक सत्रात अंदाजे ०५ रुग्ण उपस्थित राहतात. कस्तुरबा रुग्णालयात संसर्गजन्य रोगांसाठी असलेल्या ३० रुग्णशय्याच्या बर्न्स युनिटमध्ये भाजलेल्या रुग्णांचे व्यवस्थापन केले जाते.

बालरोग चिकित्साशास्त्र विभाग :

वर्षभरात २०,२१९ रुग्ण बाह्यरुग्ण विभागामध्ये आणि २,१११ बालरोग वॉर्डमध्ये दाखल करण्यात आले होते. बालरोग चिकित्साशास्त्र विभागाने सामाजिक स्तरावर एकूण १२ आरोग्य शिबिरे घेतली. प्रोग्रसिव्ह लेडीज वेल्फेअर सोसायटी, रोटरी क्लब बॉम्बे, गोपी जे. गांधी, ज्वेलेक्स फांऊडेशन आणि रोश प्रायव्हेट लिमिटेड यांनी पल्स ऑक्सीमीटर, मल्टीपॅरा मॉनिटर, एच.एच.एच.एफ.एन.सी., पेडियाट्रिक्स बेड, व्हील चेअर, बिलीरुबिनोमीटर विविध वैद्यकीय उपकरणे दान केली आहेत. डी.डी.एफ कडून मिळालेल्या निधीतून स्मार्ट स्क्रीन, एड्रॉईड टीव्ही, एक्स-रे व्ह्यू बॉक्स, डिजीटल वजन मोजण्याचे माप आणि डिजीटल बीपी मशीन देखील मिळाली. एम.एस.डब्लू.कडून मिळालेल्या सी.एस.आर. निधीतून टू डी अल्ट्रासाऊंड मशीन मिळाली. नवजात पुनर्जीवन कार्यशाळा एन.आर.पी.२०२५ मार्गदर्शक तत्त्वे, स्तनपान आणि स्तनपान व्यवस्थापन सी.पी.आर. कार्यशाळा, ओ.आर.एस.सप्ताह साजरे केले आणि तीव्र गॅस्ट्रोएन्टेरिटीस वर सी. एम. ई. आयोजित केले.

वैद्यक औषधशास्त्र विभाग :

हा विभाग आदर्श सेवा देणारा आहे. यात अत्याधुनिक यंत्रसामुग्री, कुत्रिम श्वासोच्छवास उपकरणे (शरीरातंर्गत व शरीरबाह्य), हृदयस्पंदन आलेख (मुख्य व प्रत्येक रुग्णांकरिता वेगळा), रक्तदाब मोजणी यंत्रे, प्राणवायूमापन यंत्रे, अचूक औषध टोचणी पंप इ. चा समावेश आहे. ज्येष्ठ वैद्यक तज्ज्ञांच्या मार्गदर्शनाखाली अधिव्याख्याते व निवासी वैद्यकीय अधिकारी अतिदक्षता विभाग अव्याहतपणे चालू ठेवतात. रोज अधिभौतिक तज्ज्ञांद्वारे श्वसनचिकित्सा आणि हातापायांचे व्यायाम सर्व रुग्णांना दिले जातात. वाक् चिकित्सांचे सहाय्य आवश्यकते प्रमाणे घेतले जाते. परिचारिकांना अति गंभीर रुग्ण परिचर्या शिकवली जाते. कर्मचारी वर्ग हृदयश्वसन कार्य पुनर्स्थापना क्रियेत कुशल असून दर ०३ महिन्यांनी त्यांच्याकडून पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांना आणि परिचारिकांना त्याचे शिक्षण दिले जाते. विभागाच्या अतिदक्षता विभागाला २०११ मध्ये कंप्लायन्स आय.एस.ओ. प्रमाणपत्र मिळाले. अतिदक्षता विभागात २३ रुग्णशय्या असून त्याची देखरेख दरमहा नियमित एक विभागप्रमुख, दोन सहयोगी प्राध्यापक, दोन ज्येष्ठ निवासी अधिकारी, दोन निवासी अधिकारी यांच्याद्वारे केली जाते. अद्यापपर्यंत अधिव्याख्याता पातळीवरील सर्व वैद्यकीय अधिकाऱ्यांना कुत्रिम श्वासोच्छवास उपचार पध्दतीने शिक्षित केले आहे. चार अधिव्याख्याते नियमितपणे निवासी डॉक्टरांसाठी व अतिदक्षता विभागाच्या इतर कर्मचारी वर्गासाठी व्याख्याने घेतात. हा विभाग कृत्रिम श्वासोच्छवास उपकरणे तसेच हृदयस्पंदन आलेख इ. गोष्टींनी सुसज्ज आहे.

अतिरक्तदाब विभाग :

या विभागात मंगळवारी सरासरी ५० व शुक्रवारी २५-३० रुग्ण पाहिले जातात. डॉक्टर व प्राध्यापक यांच्या मार्गदर्शनाखाली उच्च रक्तदाबाच्या नविन रुग्णांची नीट चिकित्सा करुन त्यांना योग्य ती औषधे दिली जातात. शुक्रवारी नविन रुग्णांना पहिल्या फेरतपासणीसाठी व जुन्या रुग्णांना त्यांच्या समस्यांच्या पुनर्विलोकनासाठी व चर्चेसाठी आधी वेळ ठरवून बोलविण्यात येते. नोंदणीनंतर रुग्णांसाठी पूर्ण प्रपत्र भरण्यात येते आणि त्याला क्रमांक देण्यात येतो. पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांसाठी रुग्णनिदान चर्चा शुक्रवारी ठेवण्यात येते. या बाह्यरुग्ण सेवेच्या कक्षा रुंदावलेल्या असून हृदयविकाराचा धोका तीव्र करणाऱ्या बाबी जसे स्थूलपणा रक्तातील मेदघटकांची वृध्दी, रक्तवाहिन्यांचा ताठरपणा आणि रक्तवाहिन्यांच्या आंतरआवरणाचे बिघाडीत काम याकरीता विशेष दक्षता घेतो. ‘हृदयविकाराला प्रतिबंध’ हे या विभागाचे उद्दिष्ट आहे.

ग्रंथालय विभाग :

टोपीवाला नॅशनल मेडीकल कॉलेजचे ग्रंथालय सुव्यवस्थितपणे सांभाळले जात आहे. त्यामुळे संग्रहित माहिती सर्व वाचकांसाठी सहज उपलब्ध आहे. टी.एन.एम.सी. ग्रंथालय सेवा निवासी डॉक्टर, शिक्षक कर्मचारी, विद्यार्थी आणि इतर कर्मचारी यांना पुरविल्या जातात.

मुंबई शहरातील इतर संस्थांमधील विद्यार्थी आणि शिक्षक कर्मचारी संस्थात्मक पत्र आणि वैध ओळखपत्रांसह या ग्रंथालय सुविधांचा लाभ घेऊ शकतात. बाहेरील व्यक्ती, औषध कंपन्या, कॉर्पोरेट हाऊसेस तसेच माजी विद्यार्थी देखील विभाग विकास निधी (डी.डी.एफ.) मध्ये जमा केलेले शुल्क भरुन लाभ घेऊ शकतात.

नायर गोल्डन ज्युबिली रिसर्च फाऊंडेशन ट्रस्ट (एन.जी.जि.आर.एफ.) द्वारे झेरॉक्स सुविधा आणि मेडलाइन शोध देखील उपलब्ध करुन दिले जातात. एन.टी. आणि एस.एल.आय.एम. सॉफ्टवेअर यू.के. च्या टोनामसी (यू.के.) माजी विद्यार्थ्यांनी दान केले आहे. सी.डी. लायब्ररी, इंटरनेट सुविधा बा.य.ल. धर्मादाय रुग्णालय डी.डी.एफ द्वारे उपलब्ध करुन दिली आहे. ग्रंथालय पूर्णपणे संगणकीकृत करण्यासाठी डी.डी.एफ. द्वारे संगणक टर्मिनल दिले जाते. तसेच, भारत सरकार (शिक्षण मंत्रालय) द्वारे लागू केलेल्या वन नेशन वन सबस्क्रिपशन योजनेचा लाभ ग्रंथालयाला मिळत आहे.

सामाजिक जिल्हा कल्याण कार्यालय, मुंबई द्वारे एस. सी., एस.टी., एम.बी.बी.एस. विद्यार्थ्यांसाठी बुक बँक योजना उपलब्ध आहे. २४ तास पी.जी. आहे. पहिल्या मजल्यावरील नवीन निवासी वैद्यकीय अधिकारी निवासस्थानामध्ये वाचन कक्ष आणि ग्रंथालयात २४ तास वाचन कक्ष उपलब्ध आहे.

मज्जातंतू शल्यचिकित्सा विभाग :-

रुग्णांच्या स्थितीनुसार औषध विभाग, बालरोग विभाग, ऑर्थोपेडिक विभाग, न्यूरोलॉजी विभाग, बालरोग शस्त्रक्रिया विभाग. ई.एन.टी. विभाग, शस्त्रक्रिया विभाग आणि इतर विभागांचे संदर्भ पाहिले जातात आणि व्यवस्थापित केले जातात. संपूर्ण रुग्णालयातून न्यूरोसर्जरी विभागात पाठविलेल्या रुग्णांची एकूण संख्या २,४३२ आहे. प्रामुख्याने प्लास्टिक सर्जरी, ई.एन.टी, नेत्ररोग आणि बालरोग शस्त्रक्रिया यासारख्या इतर विभागांसह मेंदू आणि पाठीच्या कण्याशी संबंधित संयुक्त शस्त्रक्रियांना मदत केली जाते.

अध्यापन आणि इतर शैक्षणिक उपक्रम बाह्यरुग्ण विभागामध्ये तसेच रुग्णांच्या फेऱ्यांवरील वार्डमध्ये रहिवासी आणि पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांचे अध्यापन केले जाते. सुप्रा मेजर ऑपरेशन्स दरम्यान ऑपरेशन थिएटरमध्ये पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांना ऑपरेटिव्ह तंत्रांचा विचार केला जातो. बॉम्बे न्यूरो सोसायटीची बैठक जुलै २००८ पासून आजपर्यंत नियमितपणे आयोजित केली जाते. या विभागात पूर्णपणे सुसज्ज, कार्यक्षम न्यूरोसर्जरी अतिदक्षता विभाग आहे. ज्यामुळे गुंतागुंतीच्या न्यूरोसर्जरी रुग्णांचे व्यवस्थापन करण्यास मदत झाली आहे. या अतिदक्षता विभागाद्वारे प्रदान केलेल्या प्रगत काळजीचा एकूण ५५८ रुग्णांना फायदा झाला आहे.

जनऔषध वैद्यकशास्त्र विभाग :-

दर महिन्याला, चिता कॅम्प परिसरात सरासरी पाच आय.ई.सी. उपक्रम राबविण्यात आले. मौखिक आरोग्य, हातांची स्वच्छता, गर्भधारणेदरम्यान पोषण, ऑटिझम, महिलांचे आरोग्य, उष्माघात इ. विविध विषयांवर लाभार्थ्यांमध्ये जागरुकता निर्माण करण्यात आली. आशा वर्कर्स आणि सामुदायिक आरोग्य स्वंयसेवकांच्या मदतीने चिता कॅम्प मॅटर्निटी हॉस्पिटल आणि समुदायात प्रसूतीपूर्व आणि प्रसूतीपश्चात काळजीवरील आय.ई.सी. उपक्रम इंटर्न, सी.डी.ओ., आर.एम.ओ. यांनी आयोजित केले. या सत्रांमध्ये आई आणि बाळ दोघांचेही कल्याण सुनिश्चित करण्यासाठी ए.एन.सी.चे महत्व अधोरेखित केले गेले. ए.एन.सी. नोंदणी, नियमित प्रसूतीपूर्व भेटी, योग्य आहार, टीटी लसीकरण, आय.एफ.ए. पूरक आहार, रुग्णालय-आधारित प्रसूतीचे फायदे, नवजात शिबिरे, विशेष स्तनपान आणि लसीकरण या विषयांचा समावेश होतो. स्तनाचा कर्करोग, असंसर्गजन्य रोग, पावसाळ्याशी संबंधित आजार, उष्णतेच्या लाटा, अतिसार आणि वेक्टर-जनित रोगांसाठी आय.ई.सी. सत्रांसह स्क्रिनिंग सह आयोजित करण्यात आले.

जीव रसायनशास्त्र विभाग :

जीव रसायनशास्त्र विभाग पदवीपूर्व विद्यार्थ्यांसाठी थिअरी वर्ग आयोजित करतो जसे की, प्रथम वर्ष एम.बी.बी.एस., बी.डी.एस.,बी.एस.सी., ओ.टी.एच., पी.टी.एच. आणि प्रथम दुसरे वर्ष बी.पी.एम.टी. अभ्यासक्रम, पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांसाठी थिअरी वर्ग, पी.जी.डी.एम.एल.डी. पदवीपूर्व विद्यार्थ्यांसाठी प्रथम वर्ष एम.बी.बी.एस., बी.डी.एस. आणि बी.पी.एम.टी. अभ्यासक्रम व्यावहारिक प्रशिक्षण आयोजित केले जातात. पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांसाठी पी.जी.डी.एम.एल.टी. अभ्यासक्रम. प्रथम वर्ष एम.बी.बी.एस., बी.डी.एस., बी.एसस्सी., ओ.टी.एच., पी.टी.एच. विद्यार्थी

प्रथम वर्ष बी.पी.एम.टी. आणि डी.एम.एल.टी. विद्यार्थ्यांसाठी नियमित अंतर्गत मूल्यांकन कार्यक्रम असे व्यावहारीक प्रशिक्षण आयोजित केले जातात. विभाग महाराष्ट्र आरोग्य विद्यापीठाशी संलग्न पीएच.डी. पदवीसाठी विद्यार्थ्यांची नोंदणी केली जाते. पॉइंट ऑफ केअर डायग्नोस्टिकसह आपत्कालीन परिस्थिती व्यवस्थापित करण्यासाठी ई.आर./आय.सी.यू. मध्ये झूम इन करण्यासाठी सी. एम. ई. दि. २४ सप्टेंबर २०२४ रोजी टी. एन. मेडीकल कॉलेज, मुंबईच्या बायोकेमिस्ट्री विभागाने इंटर्न आणि पी.जी. विद्यार्थ्यांसाठी आयोजित केले होते. फेब्रुवारी २०१८ पासून सेंट्रल क्लिनिकल लॅब आणि इमर्जन्सी लॅब बायोकेमिस्ट्री विभागाच्या अखत्यारीत आहेत. या लॅब संपूर्ण नायर रुग्णालयाच्या सेवा पुरवितात. लॅब बायोकेमिस्ट्री विभागाने ताब्यात घेतल्यापासून त्यात अधिक सुधारणा करण्यात आल्या आहेत.

१) करारानुसार तांत्रिक कर्मचाऱ्यांची भरती

२) सी.पी.डी. तसेच देणग्यांद्वारे एक नवीन डी.एक्स.सी. ७०० या नवीन उपकरणाची खरेदी.

३) अहवालांची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी प्रयत्न केले गेले आहेत.

शरीरक्रिया शास्त्र विभाग :

पदवीपूर्व विद्यार्थ्यांसाठी शरिरक्रिया शास्त्र विषयासंदर्भातील व्याख्यान, प्रात्यक्षिक, सेमिनार, चाचणी परिक्षा आयोजित करणे. तसेच विविध कोर्सेस जसे की, एम.बी.बी.एस., बी.डी.एस., फिजिओथेरेपी, ऑक्युपेशनल थेरेपी, ए.एस.टी., बी.पी.एम.टी. मधील प्रथम वर्षातील विद्यार्थ्यांना व नर्सिंगच्या विद्यार्थ्यांना शरिरक्रिया शास्त्र हा विषय शिकवणे, पदव्युत्तर विद्यार्थी (एम.डी.) साठी विविध पदव्युत्तर शैक्षणिक कार्यक्रम राबविणे, त्याच्या शोध प्रबंधात मार्गदर्शन करणे, प्रथम वर्षातील एम.बी.बी.एस., बी.डी.एस., फिजिओथेरेपी, ऑक्युपेशनल थेरेपी, ए.एस.टी., बी.पी.एम.टी. विद्यार्थ्यांना व नर्सिंगच्या विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक मुल्यमापण करणे.

१) एम.यु.एच.एस. मार्गदर्शिकेप्रमाणे अंतर्गत मुल्यमापणाची माहिती जोपासणे.

२) अंतर्गत परीक्षा व एम.यु.एच.एस. पदवीपूर्व व पदव्युत्तर परीक्षा आयोजित करणे.

३) एम.यु.एच.एस. व एम.सी.आय. यांच्या परिरक्षणासाठी माहिती जोपासणे.

श्रवणशास्त्र व वाक् विकृती विभाग :

श्रवणशास्त्र व वाक् विकृती विभागात एकूण २१,१९८ रुग्णांची तपासणी करण्यात आली. या रुग्णांपैकी ७,८४७ रुग्णांना एस.एल.पी. संबंधित हस्तक्षेपासाठी आणि १३,३५१ रुग्णांना ऑडिओलॉजिकल मूल्यांकन आणि हस्तक्षेपासाठी व्यवस्थापित करण्यात आले. ऑडिओलॉजी आणि स्पीच थेरपी विभागाने जिल्हा स्तरावरील आउटरीच शिबिरांमध्ये भाग घेतला. डिसफॅगियाच्या उपचारांसाठी व्हाइटल स्टिम उपकरणे खरेदी करण्यात आली. गिळण्याचे फायबर एंडोस्कोपिक मूल्यांकन (एफ.ई.ई.एस.) सुमारे ३० रुग्णांवर ई.एन.टी. विभागाच्या सहकार्याने करण्यात आले.

स्त्रीरोग व प्रसूती शास्त्र विभाग :

निवासी डॉक्टरांच्या फायद्यासाठी विविध विषयांवर कार्यशाळा आयोजित करण्यात आल्या. यामध्ये गरोदरपणात हाडांची घनता मूल्यांकन, लॅप सिम्युलेटर वापरुन लॅपरोस्कोपी प्रशिक्षण कार्यशाळा, ओ.पी.डी. रुग्णांसाठी गर्भधारणेतील अशक्तपणा कार्यशाळा, आंतररुग्ण व बाह्यरुग्ण विभागातील रुग्णांसाठी स्तनपान आठवड्यात स्तनपान कार्यशाळा इत्यादींचा समावेश आहे. एन. ए. पुरंदरे अध्यापन कार्यक्रम आणि मॉक परीक्षांसारखे ऑनलाईन शैक्षणिक कार्यक्रम नियमितपणे मुंबई ऑब्स्टेट्रिक अ‍ॅण्ड गायनॅकॉलॉजिकल सोसायटी (एम.ओ.जी.एस.) आणि इतर व्यावसायिक संस्थांच्या सहकार्याने आयोजित केले गेले. ज्यामध्ये सर्व प्राध्यापकांना संसाधन लोक म्हणून सहभागी करुन घेण्यात आले. मुंबईतील इतर वैद्यकीय महाविद्यालयांच्या सहकार्याने (रण संगोष्ठी) ऑनलाईन अध्यापन कार्यक्रमदेखील आयोजित केले गेले. निवासी डॉक्टरांना नियमितपणे उपस्थित राहण्यास प्रोत्साहित करण्यात आले. दि. ०६ डिसेंबर २०२४ रोजी भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महापरिनिर्वाण दिनानिमित्त लोकांच्या काळजीसाठी डॉक्टर नियुक्त केले गेले. पदव्युत्तर सी.एम.ई. २०२५ - मुंबई ऑब्स्टेट्रिक अ‍ॅण्ड गायनॅकॉलॉजीकल सोसायटीच्या सहकार्याने पदव्युत्तर परीक्षेसाठी सघन तयारी व्हर्च्युअल अध्यापन कार्यक्रम मार्च -एप्रिल २०२५ मध्ये दोन टप्प्यात आयोजित करण्यात आली.

औषधनिर्माण विभाग :

भारतीय लोकसंख्येतील एन.ए.टी-२ अनुवांशिक बहरुपतेचा अभ्यास केला जातो. क्षयरोगाच्या रुग्णांच्या गटात सीरम आयसोनियाझिड एकाग्रतेशी संबध. टाईप-१ आणि टाईप-२ मधुमेह मेलीटसमध्ये नवीन बायोमार्कर शोधासाठी मेटाबोलिक प्रोफाइलिंग हा एक शोधात्मक क्लिनिकल अभ्यास आहे. हा विभाग एक उपचारात्मक औषध देखरेख (टी.डी.एम.) बाह्यरुग्ण विभाग चालवतो. ज्यामध्ये विविध अँटी-एपिलेप्टिक औषधांची पातळी (उदा. फेनिटोइन, कार्बामाझेपाइन, सोडियम व्हॅलप्रोएट, फेनोबार्बिटोन, ऑक्सकार्बेझिन, लॅमोट्रिजिन, लॅकोसामाइड, लेव्हेटिरासिटॅम, टोपिरामेंट आणि झोनिसामाइड ब्रिव्हारॉसिटॅम, क्लोबाझम) आणि लिथियम पातळी अपस्मार आणि मानसोपचार विकारांनी ग्रस्त असलेल्या रुग्णांमध्ये एच.पी.एल.सी. वापरुन अंदाजे मोजली जाते. रुग्णांना त्यांच्या औषधांचे वेळापत्रक, औषधांच्या परस्पर संवाद, संभाव्य प्रतिकूल प्रतिक्रिया आणि घ्यावयाच्या खबरदारीबद्दल देखील सल्ला दिला जातो.

एप्रिल २०२४ ते मार्च २०२५ पर्यंत उपचारात्मक औषध देखरेख (टी.डी.एम.) सेवेचा लाभ घेणाऱ्या रुग्णांची संख्या ३,२८५ होती. औषध संवेदनशील क्षयरोगाने ग्रस्त असलेल्या रुग्णांसाठी पहिल्या श्रेणीतील ए.के.टी औषधांचे (आयसोनियाझिड, रिफाम्पिसिन इथाम्बुटोल आणि पायराझिनामाइड) उपचारात्मक औषध देखरेख (टी.डी.एम.) विश्लेषण देखील केले जाते. एप्रिल २०२४ ते मार्च २०२५ पर्यंत या सेवेचा लाभ घेणाऱ्या रुग्णांची संख्या १,१५२ होती. विभाग आठवड्यातून दोन वेळा दर मंगळवार व बुधवारी दुपारी ०१.३० ते ०३.३० दरम्यान आयुर्वेदिक बाह्यरुग्ण विभागदेखील चालवतो. लठ्ठपणा, दमा, संधिवात, त्वचारोग, मूळव्याध आणि व्हेरीकोज व्हेन्स यासारख्या विविध संकेतांसाठी पंचकर्म थेरपी देखील दिली जाते. एप्रिल २०२४ ते मार्च २०२५ या कालावधीत ७५ रुग्णांनी पंचकर्म सेवांचा लाभ घेतला. हा विभाग भारत सरकारच्या फार्मोकोव्हिजिलेन्स आणि मटेरिअव्हजिलेन्स प्रोग्राम (PvPl & MvPl) अंतर्गत औषधे आणि वैद्यकीय उपकरणांसाठी (A.D.R.) देखरेख केंद्रांपैकी एक आहे.

चिकित्सालयीन औषधशास्त्र विभाग :

हा विभाग थेरप्युटिक ड्रग मॉनिटरिंग (टी.डी.एम.) बाह्यरुग्ण विभाग चालवतो. ज्यामध्ये विविध अपस्मार आणि मानसोपचार विकारांनी ग्रस्त रुग्णांमध्ये अपस्मार विरोधी औषधांची रक्तातील पातळी. (उदा. फेनिटोइन, कार्बामाझेपाइन, सोडियम व्हॅलप्रोएट, फेनोबार्बिटोन, ऑक्सकार्बेझिन, लॅमोट्रिजिन, लॅकोसामाइड, लेव्हेटिरासिटॅम, टोपिरामेंट आणि झोनिसामाइड ब्रिव्हारॉसिटॅम, क्लोबाझम) आणि लिथियम यांचे रक्तातील प्रमाण एच.पी.एल.सी. द्वारे तपासले जाते. रुग्णांना त्यांच्या औषधांचे वेळापत्रक, औषधांचे परस्पर संवाद, संभाव्य प्रतिकूल प्रतिक्रिया आणि घ्यावयाची खबरदारी याविषयी देखील सल्ला दिला जातो.

थेरप्युटिक ड्रग मॉनिटरिंग (टी.डी.एम.) पहिल्या श्रेणीतील क्षयविरोधी औषधांचे (आयसोनियाझिड, रिफाम्पिसिन इथाम्बुटोल आणि पायराझिनामाइड) विश्लेषणदेखील संवेदनशील क्षयरोगाने ग्रस्त असलेल्या रुग्णांसाठी केले जाते. विभाग आठवड्यातून दोनदा प्रत्येक मंगळवार आणि बुधवार दुपारी ०१.३० ते ०३.३० दरम्यान आयुर्वेदिक बाह्यरुग्ण विभाग चालवतो. या सेवा क्लिनिकल फार्मोकोलॉजी विभागांतर्गत आयुर्वेदिक संशोधन प्रशिक्षण आणि सेवांसाठी प्रगतकेंद्र (SD-ACARTS) यांद्वारे पुरवल्या जातात.

सर्वसाधारण शस्त्रक्रिया विभाग :

बाह्यरुग्ण विभाग ओ.पी.डी. इमारतीच्या पहिल्या मजल्यावर दररोज सकाळी ८.३० ते दुपारी १२.३० वाजेपर्यंत ओ.पी.डी. क्र. ०३ मध्ये चालविला जातो. बाह्यरुग्ण विभागात दररोज सुमारे २०० रुग्ण येतात. रुग्णालयाच्या इमारतीच्या तिसऱ्या मजल्यावर कक्ष क्र. ०९, १० व ११ मध्ये पुरुष रुग्णांना दाखल केले जाते आणि ओ.पी.डी इमारतीच्या सहाव्या मजल्यावरील कक्ष क्र. १४ मध्ये महिला रुग्णांना दाखल केले जाते. एकूण १८० रुग्णशय्या आहेत आणि सरासरी ८० ते ९० टक्के जागा आहे.

रुग्णालयाच्या इमारतीच्या दुसऱ्या मजल्यावरील नवीन शस्त्रक्रिया गृहामध्ये दररोज सकाळी ०९.०० ते दुपारी ०४.०० वाजेपर्यंत निवडक शस्त्रक्रिया केल्या जातात. ट्रॉमा आणि सर्जिकल इमर्जन्सी चोवीस तास (२४X७) सेवा दिली जाते. बाह्यरुग्ण इमारतीच्या तळमजल्यावर असलेल्या ट्रॉमा आणि इमर्जन्सी सर्जिकल सर्व्हिसेसमध्ये रुग्णांची तपासणी केली जाते. ट्रॉमा वॉर्ड कॉम्प्लेक्समध्ये असलेल्या विशेष ऑपरेशन थिएटरमध्ये सेप्टिक, ट्रॉमा आणि क्लिनिकल

केसेसशी संबंधित आपत्कालीन शस्त्रक्रिया केल्या जातात. गंभीर आजारी रुग्णांना ट्रॉमा वॉर्ड, सर्जिकल इंटेसिव्ह केअर युनिट, सर्जिकल हाय डिपेंडन्सी युनिट आणि रिकव्हरी रुममध्ये भूलतज्ज्ञ आणि विविध तज्ज्ञांच्या सहकार्याने सर्जिकल क्रिटिकल केअर प्रदान केले जाते. आवश्यकतेनुसार अनेक अपघाताच्या घटना आणि मोठ्या प्रमाणात अपघातांच्या घटनांच्या व्यवस्थापनात विभाग सक्रियपणे सहभागी आहे.

क्ष-किरण विभाग :

क्ष-किरण विभाग रुग्णांच्या निदान आणि व्यवस्थापनात महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत. एक्स-रे, यु.एस.जी. आणि सी.टी. स्कॅन सेवा २४ तास कार्यरत ठेवली जात आहेत. विभागामध्ये दररोज ५०० पेक्षा अधिक रुग्णांची प्लेन रेडिओग्राफी तपासणी केली जात आहे. निदानात्मक व आंतरवायवीय (इंटरव्हेन्शनल) प्रकारातील विविध क्ष-किरण तपासण्या केल्या जात आहेत. विविध व्हॅस्क्युलर व नॉन-व्हस्क्युलर आपत्कालीन हस्तक्षेप जसे की, कॅथेटर प्लेसमेंट, स्वस्त्राव थांबवण्यासाठी एम्बोलायझेशन, ट्रान्सजुग्युलर लिव्हर बायोप्सी, थ्रोंबोलायसिस आणि व्हेनस ऑब्स्ट्रक्शन मॅनेजमेंट प्रभावीपणे केले जात आहेत.

अल्ट्रासाऊंड तपासण्या, डॉप्लर अभ्यास व मार्गदर्शित हस्तक्षेप प्रक्रियाही नियमितपणे केल्या जात आहेत. गॅस्ट्रोइंटेस्टाईनल आणि जनिटोयुरीनरी रेडिओलॉजी प्रक्रियांमध्ये सायनोग्राम, फिस्टुलोग्राम, डेक्रोकेस्टोग्राफी यासारख्या तपासण्या नियमितपणे केल्या जात आहेत. सी.टी. स्कॅन सेवा सर्व वैद्यकीय शाखांसाठी सातत्याने उपलब्ध आहे. एप्रिल २०२४ पासून १६० स्लाइस क्षमतेच्या नवीन सी.टी. स्कॅन मशीनची स्थापनची स्थापना करण्यात आलेली आहे.नियमित सी.टी. स्कॅनशिवाय विशेष तपासण्या जसे की, सी.टी. ॲजिओग्राफी, सी.टी. मायेलोग्राफी, सिस्टर्नोग्राफी व थ्री डी सी. टी कंकाल तपासण्या केली जात आहे. तसेच सी.टी. मार्गदर्शित बायोप्सी आणि रेडिओ फ्रिक्वेन्सी (Redio Frequency) अब्लेशन प्रक्रियेचा नियमित वापर होत आहे.

रुधिरशास्त्र विभाग :

रुधिरशास्त्र बाह्यरुग्ण विभाग आठवड्यातून दोनवेळा सोमवार व गुरुवारी सकाळी ०८.३० नंतर सुरु होतो. जवळजवळ ४०० रुग्ण बाह्यरुग्ण विभागात येतात. प्रत्येक बाह्यरुग्ण विभागाच्या दिवशी २० ते २५ नविन रुग्ण व ९० ते १०० जुने रुग्ण येतात. वरिष्ठ डॉक्टर शिकाऊ डॉक्टरांना रुधिरशास्त्राची माहिती व कर्करोगाच्या रुग्णांवर तात्काळ तसेच बाह्यरुग्ण विभागात उपचार कसे करायचे हे शिकवतात. सकाळी प्रथम अपॉइंटमेंट घेऊन रुग्ण रक्त चाचणीसाठी बाह्यरुग्ण विभागात येतात. प्रत्येक रुग्णास एच (H) क्रमांक देण्यात येतो. रुग्णाची नोंदणी एच.एम.आय.एस. (H.M.I.S.) च्या संगणकात करण्यात येते.

रक्तचाचणीच्या अहवालाबरोबर रुग्णांची तपासणी केली जाते. अशाप्रकारे क्लिनिकल रुधिरशास्त्र हे रुधिरशास्त्र प्रयोगशाळेच्या मदतीने काम करते. थॅलेसेमिया रुग्णांसाठी आठवड्यातून तीन (०३) वेळा (मंगळवार, बुधवार आणि शुक्रवार) सकाळी ०८.३० वाजल्यापासुन बाह्यरुग्ण विभाग चालविला जातो. रुधिरशास्त्र बाह्यरुग्ण विभागात एप्रिल २०२४ ते मार्च २०२५ पर्यंत एकूण ३,४१५ पुरुष रुग्ण व ३,३९६ स्त्री रुग्ण तपासले गेले आहेत. लहान मुले तसेच मोठ्या थॅलेसेमिया रुग्णांना रक्त संक्रमणाची सेवा उपलब्ध आहे. बाह्यरुग्ण विभागाचे दिवस वगळता इतर दिवशी रोज ०६ ते ०८ रुग्णांना पूर्व नियोजित वेळेनुसार रक्त संक्रमित केले जाते. आजमितीस थॅलेसेमियाचे ६५ रुग्ण या सेवेचा लाभ घेत आहेत.

शरीररचना शास्त्र विभाग:

प्रथम एम.बी.बी.एस., बी.डी.एस., एफ. वाय. बी.ओ.टी.एच./बी.पी.टी.एच., नर्सिंग आणि बी.पी.एम.टी. अभ्यासक्रमांच्या पदवीधरांना शरीररचना शास्त्र (ग्रॉस ॲनोटॉमी, क्लिनिकाल ॲनोटॉमी, एम्ब्रिओलॉजी, हिस्टोलॉजी, जेनेटिक्स आणि न्यूरो ॲनोटॉमी) शिकवणे. व्याख्याने, ट्युटोरियल, विच्छेदन, प्रात्याक्षिके, प्रक्टिकल, सेमिनार आणि गट चर्चा आयोजित करणे. पदव्युत्तर एम.डी. (शरीरशास्त्र) आणि एम.डी.एस. (भाग-१) यांना प्रशिक्षण देणे आणि त्यांच्या प्रबंधनात मार्गदर्शन करणे. पदवीधर विद्यार्थ्यांचे मूल्यांकन (प्रथम एम.बी.बी.एस., बी.डी.एस., ओ.टी.एच/पी.टी./बी.पी.एम.टी.) आणि त्यांचे रेकॉर्ड व अंतर्गत मूल्यांकन राखणे. महाविद्यालय आणि विद्यापीठ (एम.यू.एच.एस.) परिक्षा आयोजित करणे. एम.सी.क्यू. बँक, एक्स-रे बँक, बोन बँकची तयारी, विद्यार्थ्यांना सिध्दांत प्रश्न लेखन आणि बहुपर्यायी प्रश्नांचा सघन सराव देणे. अध्यापनासाठी भ्रूणशास्त्र मॉडेल्स, ग्रॉस ॲटोनॉमी मॉडेल्स तयार करणे. प्रदर्शन आणि अभ्यासासाठी अनुवंशशास्त्रातील चार्ट तयार करणे. एच आणि ई विशेष आणि भिन्न डागांसाह हिस्टोलॉजी स्लाईड्स तयार करणे.

हृदयरोग शल्य चिकित्सा विभाग :

सी.व्ही.टी.एस. विभागाचे एप्रिल २०२४ ते मार्च २०२५ या कालावधीत एकूण ४५० शस्त्रक्रिया यशस्वीपणे पार पाडल्या. क्युटरी मशीन आणि स्टेरनल सॉ ही उपकरणे देणगी म्हणून विभागास प्राप्त झाली आहेत. या व्यतिरिक्त नोव्हेंबर २०२४ मध्ये दोन हार्ट-लंग मशीनची खरेदी केली आहे. सर्वसाधारण शस्त्रक्रियाव्यतिरिक्त जसे की, Congrnital, Valves, Vascular & Thoracic Surgeries, Complex Aortic Surgeries देखील यशस्वीरित्या पार पाडल्या आहेत. ज्यामध्ये Dissection & Aneuruysms यांचा समावेश आहे. Low EF असलेल्या C.A.B.G. रुग्णांवर यशस्वी शस्त्रक्रिया करुन उत्कृष्ट निकाल मिळविले आहेत. तसेच Diffuse Disease असलेल्या रुग्णांना सर्जिकल उपचार केले आहेत. Cardiology & Neurosurgery विभागाच्या प्रक्रियेमध्ये तप्तर व सक्रिय सहाय्य केले असून त्यांच्या प्रक्रिये दरम्यान उद्‌भवलेल्या गुंतागुंतीचे यशस्वी व्यवस्थापन केले आहे.

या व्यतिरिक्त M.Ch. (C.V.T.S.) शाखेतील तीन निवासी डॉक्टरांनी प्रथमच एकाचवेळी या अभ्यासक्रमात सहभाग नोंदवलेला आहे.

आंतरासर्ग विभाग :

अंतःस्त्रावी बाह्यरुग्ण विभागामध्ये हायोपोथालेमिक - पिट्यूटरी विकार, दुय्यम उच्च रक्तदाब, अधिवृक्क रोग, हर्सुटिझमसह प्रजनन विकार, पॅराथायरॉइड विकार, चयापचय हाडांचे रोग, लठ्ठपणा, लिपिड विकार आणि अनुवंशिक / क्रोमोसोमल विकारांचे मूल्यांकन आणि व्यवस्थापन केले जाते. लहान उंचीच्या आणि यौवन विकार असलेल्या रुग्णांचे यौवन आणि वाढ क्लिनिकमध्ये मूल्यांकन केले जाते. रुग्णांच्या तक्रारींशी संबंधित रुग्णांचे सखोल क्लिनिकल चिकित्सालयीन मूल्यमापन करण्याव्यतिरिक्त रुग्णांचे त्यांच्या आहाराच्या सेवनासाठी देखील मूल्यमापन केले जाते आणि योग्य आहाराची शिफारस केली जाते. वाढीचे विकार, लठ्ठपणा आणि चरबीजन्मिय विकार हे विशेषःत महत्वाचे आहे. वाढ मंदता असलेल्या रुग्णांना नियमितपणे मानसोपचार विभाग आणि सी. जी. सी. कडे आय.क्यू चाचणीसाठी पाठवले जाते.

मधुमेह चिकित्सा : मधुमेह चिकित्सा सोमवार आणि गुरुवारी सकाळी ०८.०० वाजल्यापासून नवीन रुग्णांसाठी बाह्यरुग्ण विभाग चालवते. रुग्णांची तपशीलवार तपासणी केली जाते. संपूर्ण आहाराचे मूल्यांकन केले जाते आणि रुग्णांच्या आहाराच्या सवयीनुसार उष्मांकाचे समायोजन केले जाते.

कंठस्थ चिकित्सा : हे सर्व गोइटर, नोड्यूल, मल्टीनोड्यूलर गॉइटर्स, हायपोथायरॉईडीझम, थायरोटॉक्सिकोसिस किंवा मॅलिग्नन्सी सारख्या कंठस्थ विकारांच्या निदान आणि व्यवस्थापनासाठी पूर्णपणे सज्ज आहे. अंतःस्त्रावी विभागाच्या कर्मचाऱ्याव्यतिरिक्त न्यूक्लियर मेडिसिन फिजिशियन आणि थायरॉईड शस्त्रक्रियेत विशेष प्राविण्य असलेले सर्जन थायरॉईड क्लिनिकमध्ये उपस्थित असतात.

कान, नाक, घसा विभाग :

सन २००७ मध्ये सर्वसमावेशक ऑन्कोसर्जरी कार्यक्रम सुरु करण्यासाठी केला. सन २००७ पासून बॉम्बे रुग्णालयाच्या सहकार्याने एंडोस्कोपिक स्कल बेस शस्त्रक्रिया सुरु केली. तसेच, अनेक कार्यशाळा आयोजित केल्या. सन २००८ पासून कान, नाक व घसा विभागात एअरवे शस्त्रक्रिया कार्यक्रम सुरु करण्यासाठी स्वित्झरलँड मधील जगप्रसिध्द एअरवे शल्य विशारदांकडून प्रशिक्षण झाले व तेव्हापासून एअरवे सर्जरीवर कार्यशाळा आयोजित केल्या. केंद्र सरकारच्या A.D.I.B. या योजने अंतर्गत कान, नाक व घसा विभागाने पहिली Cochlear Inpalnt शस्त्रक्रिया केली. सन २०१०मध्ये विभागात Cochlear Inpalnt हा कार्यक्रम सुरु झाला तेव्हापासून कान, नाक व घसा विभागाने ५०० हून अधिक Cochlear Inpalnt शस्त्रक्रिया यशस्वीरित्या पार पाडल्या आहेत. Vestibular संशोधन प्रयोगशाळा असलेले बा. य. ल. नायर रुग्णालय हे मुंबईमधील पहिले रुग्णालय आहे. कान, नाक व घसा विभाग हा भारतामधील सार्वजनिक क्षेत्रातील पहिला विभाग आहे ज्याला आय.एस.ओ. प्रमाणपत्र मिळाले आहे. तसेच, सन २००७ मध्ये शरीरशास्त्र आणि न्यायवैद्यकशास्त्र विभागाच्या सहयोगाने शवविच्छेदन कार्यशाळा सुरु केली आणि मज्जातंतू शल्यचिकित्सा, डोके आणि मान, स्कल बेस आणि एअरवे शस्त्रक्रिया दरवर्षी अशा अनेक कार्यशाळा आयोजित केल्या.

बधिरीकरण शास्त्र विभाग :

गंभीर परिस्थितीतील रुग्णाच्या हृदय व कृत्रिम श्वासोच्छवास तसेच इतर अवयवांची काळजी २४ तास व वर्षाचे ३६५ दिवस घेतली जाते. त्याचप्रमाणे बधिरीकरणातून बाहेर येणाऱ्या रुग्णांची काळजी अस्थिव्यंगशस्त्रक्रिया, स्त्रीरोग व प्रसूतीशास्त्र शस्त्रक्रिया व दंत रुग्णालयातील रिकव्हरी रुममध्ये घेतो. तीव्र वेदना शमन सेवासुध्दा ह्या विभागातील महत्वाचा भाग आहे.

निरनिराळ्या कारणामुळे रुग्ण वेदना सहन करीत असतात. त्याकरीता निरनिराळ्या पध्दतीने त्यावर उपचार या वेदनाशमन केंद्रात केले जातात. प्रसूतीवेदना शमन सेवासुध्दा दिली जाते.

ब्लडगॅसऐनालिसीस, सीरम इलेक्ट्रोलायट व पल्मनरीफंक्शन या चाचण्या मुख्य शस्त्रक्रिया गृहाच्या बाजूला असलेल्या बधिरीकरण प्रयोगशाळेत केल्या जातात. सर्व प्रशासकीय कामे ही क्लिनिकल सेवा, रिसर्च व शैक्षणिक कार्यांशी संबंधित आहेत. सर्व शिक्षकांनी चांगल्या प्रकारे पोस्ट ग्रॅज्युएट विद्यार्थ्यांना त्यांच्या थिसीससाठी मार्गदर्शन व मदत केली.

बालरोग शस्त्रक्रिया शास्त्र विभाग :

बालरोग शस्त्रक्रिया प्रभागातील २५ मुलांसाठी आणि नवजात शस्त्रक्रिया अति दक्षता विभागामध्ये ०५ नवजात शस्त्रक्रिया प्रकरणांसाठी प्रवेश देण्याची सुविधा आहे. नवजात सर्जिकल अति दक्षता विभाग संपूर्णपणे महत्वाच्या चिन्हे मॉनिटर्स, नवजात शिशु वेंटिलेटर आणि नवजात मुलांच्या काळजीसाठी आवश्यक उपकरणांसह सुसज्ज आहे.

विभाग दर आठवडयाला (मंगळवार, बुधवार आणि शनिवार) मुख्य शल्यक्रिया गृहामध्ये मुख्य बाह्यरुग्ण विभाग इमारत, ५वा मजल्यावर नियमित कामगिरी व्यतिरिक्त Operating ऑपरेटिंग सेशन (०२ टेबल) आयोजित करतो.

व्यावसायोपचार विभाग :

ह्या रुग्णालयामध्ये सन १९५५ मध्ये ऑक्युपेशनल थेरपी विभाग सुरु करण्यात आले. या विभागाची सुरुवात विविध अपंग रुग्णांसाठी बाह्यरुग्ण आणि आंतररुग्ण सेवांनी झाली. ऑक्युपेशनल थेरपी पदव्युत्तर अभ्यासक्रम सव १९७८ मध्ये सुरु झाला आणि पदवी अभ्यासक्रम सन १९९० मध्ये सुरु झाला व मुंबई विद्यापिठाशी संलग्न झाले आहे. सन १९९८ पासून U.G. आणि सन २००७ पासून P.G. अभ्यासक्रम M.U.H.S. शी संलग्न आहेत. व्यावसायोपचार शाळा आणि सेंटर हे २०११ पासून मान्यताप्राप्त पी.एच.डी. केंद्र सुध्दा आहे.

हा विभाग अत्याधुनिक संसाधने, उपकरणे आणि प्रमाणित मूल्यांकन स्केलसह सुसज्ज आहे जे रुग्णांच्या तपासणीसाठी आणि व्यावसायोपचार क्षेत्रातील संशोधनासाठी फायदेशीर आहेत. नवजात बालकांपासून वृद्धांपर्यंत रुग्णांचे पुनर्वसन करुन जास्तीत जास्त कार्यात्मक स्वातंत्र्य मिळवणे आणि जीवनाचा दर्जा सुधारणे ध्येय आहे. या विभागाने सामाजिक न्याय आणि अधिकारिता मंत्रालयाच्या मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार, विविध वैद्यकीय आणि शस्त्रक्रिया बाह्यरुग्ण विभागामध्ये रुग्णांचे अपंगत्व आणि फिटनेस मूल्यांकन अहवाल प्रदान करुन उल्लेखनीय सेवा प्रदान केली आहे. प्रतिवर्ष १२०० हून अधिक रुग्णांना अपंगत्व आणि कार्यात्मक मूल्यांकन अहवाल दिले गेले आहेत.

हा विभाग दिव्यांग लोकांच्या कल्याणासाठी सरकारी कार्यक्रम चालवणा-या विविध केंद्राशी सहयोग करुन समुदायाची सेवा करतो. येथील कर्मचारी आणि विद्यार्थी पुनर्वसनाच्या फायद्याबाबत आणि उपलब्ध विविध संसाधनांच्या वापराबाबत समुदायाला प्रशिक्षित आणि शिक्षित करण्यासाठी विविध सामुदायिक कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होतात. सेरेब्रल पाल्सी असलेल्या मुलांसाठी संवेदना सेंटर, लातूर आणि सेंटर फॉर स्टडी ऑफ सोशल चेंज, मुंबई या अशा दोन संस्था आहेत, ज्यांच्यासोबत विभागाने नियमितपणे शिबिरे आणि शैक्षणिक कार्यक्रम आयोजित केले आहेत. एकूणच, हा विभाग रुग्णांना उच्च दर्जाच्या थेरपी सेवा, विद्यार्थ्यांना शिक्षण आणि समाजाला आणि व्यवसायाला राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर कौशल्य आणि ज्ञानाचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी महत्वपूर्ण भूमिका बजावत आहे.

तीन) - नायर रुग्णालय दंत महाविद्यालय

अ) दंत महाविद्यालय :

देशातील एक अग्रगण्य शिक्षण संस्था असलेल्या व मुंबई शहराच्या मध्यवर्ती भागात वसलेल्या, नायर रुग्णालय दंत महाविद्यालयाची स्थापना जुलै १९३३ मध्ये करण्यात आली.नायर रुग्णालय दंत महाविद्यालय हे दातांच्या सर्व प्रकारच्या आजारावर उपचार करण्यासाठी आधुनिक उपकरणे तसेच निष्णात व पारंगत कर्मचाऱ्यांनी सुसज्ज असे दंत संकुल आहे. नायर रुग्णालय दंत महाविद्यालय, मुंबई विद्यापीठाशी आणि आता महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापीठ नाशिक यांच्याशी संलग्न असून दंतोपचाराच्या सर्व शाखांमधील पदव्युत्तर अभ्यासक्रम सुरू करणारे देशातील एकमेव दंत महाविद्यालय आहे. नायर रुग्णालय दंत महाविद्यालयात नियमाप्रमाणे आवश्यक असलेला अध्यापकीय व परिचारीका कर्मचारीवृंद उपलब्ध असून पदवी व पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांना शिक्षण देताना भारतीय दंत परिषदेने निर्धारीत केलेल्या सर्व निकषांची पूर्तता केली जाते. गेल्या अनेक वर्षांत संस्थेने राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय अशा दोन्ही स्तरांवर परिषदा, चर्चासत्रे, कार्यशाळा आणि नियतकालिके ह्यांमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान दिले असून भारतातील एक मान्यताप्राप्त आणि अग्रगण्य संस्था म्हणून नावलौकिक मिळविला आहे.

संस्थेची आजवरची प्रगती वाखाणण्याजोगी असून येथे विद्यार्थ्यांना दंत शास्त्रातील उच्च दर्जाचे शिक्षण व प्रशिक्षण दिले जाते. ह्या महाविद्यालयात दंत शास्त्रातील पुढील आठ प्रमुख विविध शाखांमध्ये पदव्युत्तर शिक्षण देण्यात येते :–

(१) मुखरोग परीक्षा आणि क्ष-किरणशास्त्र विभाग,
(२) मुखहनुसुघटन उपचार विभाग,
(३) हिरडीरोग उपचार विभाग,
(४) दात भरण्याचा व वाचविण्याचा विभाग,
(५) बालदंत उपचार विभाग,
(६) दंतव्यंगोपचार विभाग,
(७) कृत्रिम दंत विभाग
(८) मुखरोग चिकित्सा विभाग

संस्थेच्या वाचनालय विभागात दृक-श्राव्य प्रणालीची सुविधा उपलब्ध आहे.

ब) दंत रुग्णालय :

ह्या संस्थेकडे आंतररुग्णांकरिता स्वतःचा मुखहनुसुघटन व दंत रोग उपचार विभाग आहे.

सद्यस्थितीत, नायर रुग्णालय दंत रुग्णालयात ०९ सुपर स्पेशालिटी विभाग आणि एकूण ३०३ दंत खुर्च्या आहेत. सर्व विभागात निष्णात डॉक्टर्स उपलब्ध आहेत जे आपल्या कामात पारंगत आहेत. तसेच विभागप्रमुख आणि सर्जनशील अधिष्ठाता यांच्या सक्षम मार्गदर्शनाखाली प्रत्येक टप्प्यावर उत्कृष्ट कामगिरी अविरत बजावण्याचे कार्य सर्व डॉक्टर्स करीत आहे.

रुग्णांच्या मौखिक आरोग्याच्या गरजा पूर्ण करत असताना दि. १८ डिसेंबर २०२३ रोजी सदर महाविद्यालयास ९० वर्ष पूर्ण झाली असून अत्याधुनिक असे CBCT, तंत्र यंत्र व सुविधांनी सुसज्ज ऑपरेशन थिएटर, सिरॅमिक लॅब, इम्प्लांट सेंटर, मोबाईल डेंटल व्हॅन, व्यसनमुक्ती केंद्र आणि मुख कर्करोग केंद्र यासारख्या नवीनतम तंत्रज्ञान व उपकरणांचा अभिमान बाळगतो.

रुग्णालयाद्वारे शालेय दंत चिकित्सा कार्यक्रम आयोजित केले जातात. ज्याद्वारे महानगरपालिका शाळेतील मुलांवर विनामूल्य दंतोपचार करण्यात येतात. महानगरपालिकेच्या शाळेतील सुमारे १०,००० विद्यार्थ्यांवर दर वर्षी विनामूल्य उपचार केले जातात. त्याचप्रकारे अनाथाश्रमातील मुले, कैदी, दिव्यांग रुग्ण आणि महानगरपालिकेतील कर्मचारी यांनाही हे उपचार मोफत दिले जातात. तसेच, ज्येष्ठ नागरिकांसाठी उपचाराचा खर्च ५० टक्के अनुदानित आहे. महाविद्यालयात आता म.आ.वि. विद्यापीठाशी संलग्न पी.एच.डी. अभ्यासक्रम सुरु केला आहे.

अलिकडेच, सामान्य जनतेला सेवा देण्याच्या उद्देशाने नायर रुग्णालय दंत महाविद्यालयात ०४ एन.सी.डी. कॉर्नर सुरु केले आहेत व त्याद्वारे ३० वर्षावरील सर्व रुग्णांच्या मधुमेह व उच्च रक्तदाब यांच्या तपासण्या करण्यात येतात.

ही संस्था वर्षानुवर्षे अधिकाधिक बहरत गेली आहे आणि ९० वर्षापूर्वी रुजलेल्या बीजाचे रुपांतर आज भरगच्च वृक्षामध्ये होऊन त्याची फळे आज आपल्याला लाभलेली आहे.

नवीन विस्तारीत इमारत

दि. १५.०३.२०२४ रोजी तत्कालीन मुख्यमंत्री महाराष्ट्र राज्य यांच्या हस्ते नायर रुग्णालय दंत महाविद्यालयाच्या नविन विस्तारीत इमारतीचा लोकापर्ण सोहळा पार पडला. या इमारतीमध्ये रुग्णांना प्रगत दंत उपचार प्रदान करण्यासाठी उत्कृष्ट केंद्र असेल तसेच दंत प्रयोगशाळा, सिम्युलेशन प्रशिक्षण लॅब, नवीन क्लासरुम आणि मॉड्युलर ओ.टी. आहेत. ज्यामध्ये मिनी आय.सी.यु. चा समावेश आहे. सदर इमारती मध्ये विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृह व वॉर्डनची राहण्याची व्यवस्था देखील उपलब्ध आहे. तसेच, कॅडकॅम डिजिटल लॅबची व्यवस्था आहे. तळघरात ३७ वाहनांकरिता वाहनतळाची व्यवस्था आहे.

तळमजल्यावर मुख निदान व क्ष-किरण विभागाचा समावेश आहे, जिथे सर्व दंत रुग्णांची तपासणी केली जाते. ह्यात असलेल्या सिबिसिटी, 3D प्रिटिंग द्वारे अद्ययावत तंत्रज्ञानासह तपास व उपचार केला जातो. इम्प्लांट उपचार आणि मॅक्सिलोफेशियल शस्त्रक्रिया करणाऱ्या रुग्णांच्या अचूक उपचार नियोजनासाठी देखील याचा वापर केला जातो.

सदर इमारतीमध्ये मौखिक आरोग्य संग्रहालय देखील आहे जे थ्री डी मॉडेल्स, बॅनर्स आणि पोस्टर्सच्या प्रदर्शनाद्वारे मौखिक आरोग्याचा प्रचार केला जातो. त्यामुळे रुग्णांना मार्गदर्शन करणारे आश्वासक वातावरण तयार करणे शक्य झाले आहे. हे प्रदर्शन दातांच्या आजारांबद्दल आणि ते टाळण्यासाठीच्या पध्दतींबद्दल जागरुकता निर्माण करण्यास मदत करते. वर्तणूक समुपदेशन आणि निकोटीन रिप्लेसमेंट थेरपीच्या स्वरुपात वैयक्तिक हस्तक्षेपाद्वारे तंबाखूच्या नकारात्मक परिणामांबद्दल सामान्य लोकांमध्ये जागरुकता निर्माण करण्याचा तंबाखू निर्मूलन केंद्राचा मानस आहे.

पहिल्या मजल्यावर अधिष्ठाता कार्यालय, प्रशासकीय कार्यालय आणि परिक्षक व निरिक्षक इत्यादींसाठी ०६ अतिथी कक्ष आहेत.

दुसऱ्या मजल्यावर मॉड्युलर ओ.टी.चा समावेश आहे. ज्यामध्ये १६ रुग्णांसाठी इन हाउस वॉर्ड व्यवस्थेसह ०४ विशेष खाजगी खोल्या, मिनी ICU सह नर्सिंग स्टेशन असून, रुग्णांसाठी अट्रीयम - गार्डन समाविष्ट आहे.

तिसऱ्या मजल्यावर डेंटल सिम्युलेशन सेंटर ही एक प्रयोगशाळा आहे, जी दंत विद्यार्थ्यांसाठी क्लिनिकल वातावरणाचे अनुकरण करते. ज्यामुळे विद्यार्थी इलेक्ट्रिकल फिजिओलॉजिक डेंटल खुर्च्यांवरील डमी (फँटम) रुग्णांवर प्रिक्लिनिकल कोर्सचा सराव करतात.

कृत्रिम दंतशास्त्र विभाग दुसऱ्या, चौथ्या आणि सहाव्या मजल्यावर विस्तारीत आहे.

चौथ्या मजल्यावर पदव्युत्तर विद्यार्थी आणि प्राध्यापकांसाठी क्लिनिक आहे तसेच दात भरण्याचा व वाचवण्याच्या विभागातील पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांसाठी विद्या शाखा आहे. चौथ्या मजल्यावरील धातू आणि सिरेमिक प्रयोगशाळेचा वापर विभाग तंत्रज्ञांनी विविध प्रकारच्या धातूच्या सिरेमिक पक्क्या क्राऊन आणि काढता येण्याजोग्या दातांच्या ॲक्रेलिक फॅब्रिकेशनसाठी केला जातो.

पाचव्या मजल्यावर आय.सी.टी. सक्षम लेक्चर हॉल/वर्ग आणि अत्याधुनिक सभागृह आहे.

सहाव्या मजल्यावर अत्याधुनिक डिजिटल डेंटल कॅडकॅम प्रयोगशाळा आहे. संगणक सहाय्यित इमेजिंग डिझायनिंग मिलींग आणि थ्री डी प्रिटिंग यासारख्या डिजीटल तंत्रज्ञानासह कृत्रिम अवयव तयार करण्यासाठी सर्व उपकरणे आणि सुविधा उपलब्ध आहेत.

सहाव्या मजल्यावरील दंतरोपण विभागात रोपण उपचारासाठी (इम्प्लांट ट्रिटमेंट) दोन ऑपरेशन थिएटर्स, एक निदान विभाग, रुग्ण रिकव्हरी कक्ष आणि स्टरिलायझेशन कक्ष आहे.

वसतीगृह सुविधा :

०८ ते ११ व्या मजल्यापर्यंत दंत पदवी / पदव्युत्तर अभ्यासक्रमाचे शिक्षण घेत असलेल्या २६५ विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृह आहे. ७व्या मजल्यावर मेसची सुविधा तसेच वार्डनसाठी निवासी सदनिकेची व्यवस्था उपलब्ध आहे.

१) मुखरोग परीक्षा आणि क्ष-किरणशास्त्र विभाग :

अ) बाह्य रुग्ण विभाग :

या विभागामध्ये नवीन येणाऱ्या सर्व रुग्णांच्या दातांच्या तक्रारी आणि मुखाची तपासणी करून रोगनिदान केले जाते. रुग्णांच्या वर्तमान दंत स्थितीसह त्यांचा तपशीलवार वैद्यकीय / सामाजिक इतिहास यांची नोंद घेतली जाते. रुग्णांच्या तक्रारीनुसार तपासणी करुन रोग निदान करण्यासाठी वेगवेगळ्या तपासण्या केल्या जातात. उदा. बायोप्सी, रेडीओग्राफ्स करुन येणाऱ्या तपासणी अहवालाची पडताळणी करून आवश्यकतेनुसार पुढील उपचारासाठी रुग्णांना संबंधित विभागात पाठविले जाते. या विभागात तंबाखू सेवनामुळे होणा-या दुष्परीणामांबाबत आणि मुखरोगासंबधी माहिती देण्यात येते.

ब) मुखरोगनिदानशास्त्र कर्करोग निदान आणि मुखवेदना निदान केंद्र :

मुखरोगनिदानशास्त्र विभागात तोंडाचे विविध आजार तसेच प्राथमिक अवस्थेतील कर्करोगांचे निदान व त्यावर उपचार केले जातात. रुग्णांची कर्करोगसबंधी तपासणी केल्यानंतर अशा रुग्णांवर क्ष-किरण तपासणी व बायोप्सी ह्या चाचण्या करण्यासाठी सुचविण्यात येते. रुग्णांचे पुनर्वसन व त्यांच्या आजाराशी संबंधितांकडे पाठविणे हा या केंद्राचा अविभाज्य भाग आहे.

टेम्पोरोमॅन्डीबुलर विकार, मस्क्यूकोस्केलेटल जखम आणि ओरिफेशियल वेदना यांचे निदान करुन त्यावर उपचार केले जातात. या विभागात लहान लेजर शस्त्रक्रिया देखील केल्या जातात.

क) क्ष-किरण विभाग :

या विभागामध्ये सी.बी.सी.टी. यंत्र, रेडियोव्हिडियोग्राफी युनिट आणि लेझर उपकरणे उपलब्ध आहेत.

२) मुखहनु सुघटन शस्त्रक्रिया आणि दात काढण्याचा विभाग :

मुखहनुशल्यचिकित्सा आणि सुघटन शस्त्रक्रिया ही दंतरोग उपचार शास्त्राची एक विशेष शाखा असून ह्या शाखेत जबड्यांच्या संबंधित विविध रोगांचे उपचार शस्त्रक्रियेव्दारे केले जातात. ह्या विभागात दात काढण्याव्यतिरिक्त तोंडातील विविध रोगांचे उदा. विचित्र तऱ्हेने वाढलेल्या अक्कलदाढा,जबड्यांचे सांधे, दातांना झालेला जंतुसंसर्ग इत्यादींवरील उपचार छोट्या व मोठ्या शस्त्रक्रियेद्वारे आणि जबड्यांचा संधीविकार (T.M.J. Ankylosis) चेहऱ्याचे हाड मोडणे, किंवा वाहन अपघातामुळे झालेला आघात, चेहऱ्याच्या नसासंबंधीतील रोग (Neurological Disease) आणि चेहऱ्याच्या हाडाची पुनर्रचना (Facial Bone Deformities) ह्यांवरील उपचार गरज पडल्यास अवघड शस्त्रक्रियेव्दारे केले जातात. डिस्ट्रॅक्शन, ऑस्टिओजेनेसिस, फेशीयल रिॲनिमेशन ह्या चेहरा सुंदर बनविण्यासाठी वरच्या व खालच्या जबड्याच्या शस्त्रक्रिया आणि ट्युमर, कर्करोग आणि जबड्यातील गाठी काढल्यानंतर जबड्याचे हाड पूर्ववत बनविण्यासाठी सुघटन शस्त्रक्रिया अशी विविध संशोधनात्मक कार्ये या विभागात हाताळण्यात येतात.

३) हिरडीरोग उपचार विभाग :

हिरडीरोग उपचार ही दंतशल्य शास्त्राची एक स्वतंत्र शाखा असून ह्या विभागात हिरडीरोग आणि जबड्याच्या हाडांशी संलग्न विकारांवर उपचार केले जातात. मौखिक आरोग्याकडे दुर्लक्ष म्हणजे हिरडी विकारांना आमंत्रण. भारतात हिरडी विकारांचे प्रमाण एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे ९० टक्के इतके आहे. दात घासण्याच्या चुकीच्या पध्दती व इतर घातक सवयींमुळे प्रामुख्याने मुख आरोग्याची हेळसांड होते व ह्यातूनच मौखिक विकारांची सुरुवात होते. ह्या विभागामध्ये हस्त उपकरणे आणि विद्युतचलित उपकरणे वापरुन प्रथम दातांवरील कचरा आणि किटाणू साफ केले जातात. गंभीर स्वरुप धारण केलेल्या हिरडी रोगांवर विविध उपकरणे, सामुग्री व तंत्रज्ञान वापरुन उपचार केले जातात.

दुर्धर हिरडी विकार असलेल्या रुग्णांच्या दातांची प्राथमिक तपासणी करून त्यांचे दात स्वच्छ केले जातात. अशा रुग्णांनाही अधिकाधिक दंत आरोग्य कशाप्रकारे प्राप्त करुन देता येईल ह्याचा सर्वांगीण विचार केला जातो. हाडांचा दोष असलेल्या रुग्णांवर हांडाच्या ग्राफ्टस् चा वापर केला जातो. उदा. वाळलेल्या हाडाचे ऍलोग्राफ्ट आणि मऊ उतींच्या दोषांवर ॲलोडर्म सारख्या पडद्याद्वारे उपचार केले जातात. हे दोन्ही ग्राफ्टस कृत्रिमरित्या तयार केले जातात आणि ते प्रस्थापित संस्थांकडून प्राप्त केलेले असतात. रुग्णांच्या हलणाऱ्या दातांवर तार लावून तसेच कॉम्पोझिट मटेरीयल वापरुन उपचार केले जातात.

४) बालदंत उपचार विभाग :

बालदंत उपचार विभागात समाजातील सर्व स्तरातील नवजात शिशुपासून ते किशोरवयीन मुलामुलींपर्यंत सर्वांना दंत वैद्यकीय उपचार दिले जातात. वेगवेगळ्या प्रकारचे प्रतिबंधात्मक उपचार उदा. मुख आरोग्य मार्गदर्शन, आहार मार्गदर्शन, फ्लोराईड (Fluoride) उपचार येथे केले जातात. मुखरोग चिकित्सा ते दातांच्याच रंगाचे सिमेंट भरणे, दातातील नसेचा ईलाज, दात काढणे, लघुशस्त्रक्रिया व हानीकारक सवयी (उदा. अंगठा चोखणे, तोंडात बोटे घालणे, तोंडाने श्वास घेणे) इत्यादींवर येथे नियमितपणे उपचार केले जातात. अपघातामुळे इजा झालेल्या बालकांच्या दातांवर येथे आधुनिक उपचार प्रणाली वापरुन इलाज केले जातात.

सर्वसामान्य मुलांप्रमाणेच हृदयरोगी मुले, मतिमंद मुले, रक्ताच्या आजारांनी ग्रासलेली मुले, दुभंगलेला ओठ आणि टाळू असणारी बालके इत्यादींनाही येथे विशेष उपचार उपलब्ध करुन दिले जातात. त्यासाठी विभागात सर्व सोयी सुविधा असलेले शस्त्रक्रियागृह (Operation Theatre) आहे व निष्णात भूलतज्ज्ञ डॉक्टरही येथे उपलब्ध असतात.

महानगरपालिकेच्या शाळेमध्ये शिकणाऱ्या मुलांना येथे विनामूल्य उपचार दिले जातात. त्यासाठी रुग्णालयाकडे फिरते दंत चिकित्सालयही उपलब्ध आहे. संसर्गजन्य आजारांनी बाधित मुलांना आणि अनाथाश्रमात राहणाऱ्या मुलांना महिन्यातील एक दिवस येथे उपचारासाठी आणले जाते.

५) दंत व्यंगोपचार विभाग :

दंत व्यंगोपचार शास्त्र ही दंत उपचारशास्त्रातील अतिप्रगत आणि विशेष शाखा आहे. सदर उपचारपद्धती संपूर्ण भारतामध्ये सर्वप्रथम नायर दंत रुग्णालय व महाविद्यालयामध्ये सुरू झाली. सदर उपचार पध्दती सुरु झाल्यापासून आजपर्यंत उच्च प्रतीची सेवा रुग्णांना उपलब्ध करण्यात येत आहे. यापैकी काही कुशल उपचार पध्दती अशाप्रकारच्या आहेत :- १) दातांच्या अनैसर्गिक वाढीचे व्यवस्थापन करणे, २) घातक सवयीमुळे होणारी मुख अवयवांची असंबद्ध रचना सुधारणे, ३) दुभंगलेला टाळू अथवा भेगा असणाऱ्या टाळूवरील उपचार, ४) दंत व्यंग आणि जबड्याचे व्यंग यावरील उपचार ५) ओठ, जबडा आणि दातांचे लहान मोठे विचित्र आकार सुधारणे, ६) दातांची एकमेकावर बसण्याची चुकीची बैठक दुरुस्त करणे, ७) वेडेवाकडे दात सरळ करणे, ८) मागे-पुढे असलेले दात सरळ रेषेत करणे इत्यादी.

६) कृत्रिम दंतशास्त्र विभाग :

ह्या विभागात कृत्रिम दात बसविले जातात. कृत्रिम दात बसविण्यामागे तोंडाची हालचाल, बोलणे, चर्वण व दंत सौंदर्य, इत्यादी गोष्टी साध्य करणे हा उद्देश असतो.

रुग्णांच्या दातांच्या पडझडीची तपासणी केल्यानंतर रुग्णाला संपूर्ण कवळी बसवावी की, कायमची काढता येईल अशी अंशिक कवळी बसवावी हे ठरविण्यात येते. ज्यांना जन्मत:च दात नाहीत किंवा ज्यांच्या दातांमध्ये नंतर दोष निर्माण झाले आहेत अशा रुग्णांना कृत्रिम दात बसविण्यात येतात. उपलब्ध असलेली अत्याधुनिक सामुग्री (उदा. रेसीन, सिरॅमिक, धातू) आणि अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून रुग्णांच्या दातांवर कायम स्वरुपी किंवा अंशिक कवळी बसविण्याचे उपचार केले जातात. तसेच, ह्या विभागात दंत रोपण विभाग नव्याने सुरु करण्यात आला आहे. सदर विभागाचे गेल्या वर्षी नुतनीकरण करण्यात आले असून नविन डेंटल चेअर्स देखिल बसविण्यात आल्या आहेत.

या विभागात अत्याधुनिक डिजिटल डेंटल लॅब (कॅड / कॅम लॅब) सुरु करण्यात आली आहे, ज्यामुळे रुग्णांना संगणकाच्या माध्यमाने त्वरीत आणि उत्तम चिकित्सा देण्यात येईल.

७) मुखविकृती शास्त्र आणि सूक्ष्मजीवशास्त्र विभाग :

या विभागात विविध आजारांमुळे मुखात उत्पन्न होणाऱ्या परिणामांचे परिक्षण आणि उपचार केले जातात. बायोप्सी करण्यात येते आणि विकृतीविषयक अहवाल दिला जातो.

प्रयोगशाळेत रुग्णांसाठी नियमित चाचण्या करण्यात येतात. हा विभाग शैक्षणिक आणि शोधकार्यात कार्यरत आहे. विभागात रिसर्च मायक्रोस्कोप व ब्लड सेल काऊंटर उपलब्ध आहे. तसेच २५ सेल्फ इल्युमिनेटींग बायनोक्युलर मायक्रोस्कोप आणि ऑप्ट्रास्कॅन (स्लाइड स्कॅनिंग डिव्हाइस) उपलब्ध आहेत.

मुखकर्करोग आणि कर्करोग प्रतिबंध आणि निदान केंद्रात पूर्व मुखकर्करोग आणि कर्करोग असलेल्या रुग्णांची तपासणी होते. तसेच, समुपदेशन होते.

८) दात भरण्याचा व वाचविण्याचा विभाग :

दात भरणे व वाचविण्याच्या विभागात नावाप्रमाणे विविध उपचार पध्दतीद्वारे दात न काढता, किड लागलेल्या दातांना वाचविण्यात येते. सदर उपचार पध्दतीचा प्रमुख उद्देश हा रुग्णांच्या दंतवेदनांचे निवारण करणे हाच आहे. या विभागात अनेक उपचारपध्दती अवलंबिण्यात येतात. किडलेल्या दातांची रुट कॅनॉल ट्रिटमेंट (Root Canal Treatment) ही मुख्य उपचार पध्दत आहे. त्याचबरोबर वेडेवाकडे दातांची सौंदर्यीकरणाची ट्रिटमेंट, चांदी भरणे, दातांच्या रंगाचे फिलिंग (Filling) करणे, अतिशय खराब झालेल्या दातांना आवश्यकतेप्रमाणे विना शस्त्रक्रियेद्वारे वाचविण्यात येते. अपघातामध्ये तुटलेल्या दातांना पुनर्निर्मित करण्यात येते.

दात खराब होऊन हिरड्यांना सूज आलेल्या दातांना सुध्दा शस्त्रक्रियेद्वारे वाचविण्यात येते. वेड्यावाकड्या दातांची नियमितता करणे, वारंवार सूज येणाऱ्या हिरड्यांना बहुविद्याशाखीय (Multidisciplinary) पध्दतीने दातसंवर्धन केले जाते.

लेझर, ईलेक्ट्रोकॉट्री, दंतशस्त्रक्रियेसाठी वापरण्यात येणारी दुर्मिळ दुर्बिण (Microscope) इ. अत्याधुनिक उपकरणाने हा विभाग सुसज्ज आहे.

मानसिक आणि दिव्यांग रुग्णांची विशेष काळजी घेऊन त्यांच्या उपचारासाठी वेगळी सुविधा या विभागात उपलब्ध आहे. ज्येष्ठ नागरिकांना प्राधान्य देऊन या विभागात उपचार केले जातात. त्याकरीता शुक्रवार राखीव ठेवला आहे.

कर्करोग, क्षयरोग, एच.आय.व्ही. बाधीत इ. रुग्णांची विशेष काळजी घेऊन दर बुधवारी उपचार करण्यात येतात.

९) सामाजिक दंत आरोग्य विभाग :

समाजातील जास्तीत जास्त लोकांना उत्तम मौखिक आरोग्य लाभावे हे एकमेव उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेऊन दंतरोगांचा सर्वांगीण प्रतिकार आणि मौखिक आरोग्याच्या सर्वदूर प्रसारासाठी सामाजिक दंत आरोग्य विभाग सदैव कार्यरत असतो.

एका फिरत्या सुसज्ज दंत चिकित्सालयाद्वारे नियमितपणे दोन नागरी आरोग्य केंद्रात भेट देऊन सामाजिक दंतसेवा पुरविली जाते. झोपडपट्टी व दूरवरच्या नागरी वस्त्यांमध्ये जाऊन गरीब व गरजू जनतेला मोफत दंत सेवा आणि दंत उपचार मिळावे यासाठी विभागातर्फे वरचेवर सामाजिक दंतचिकित्सा कार्यक्रम राबविले जातात. त्याचप्रमाणे विविध शाळेतील मुलांची नियमितपणे मोफत दंत तपासणी करण्यात येते. या नियमित भेटी व्यतिरिक्त सामाजिक दंत शास्त्र विभागातर्फे झोपडपट्टी, वेश्यावस्ती, अनाथआश्रमे, वृध्दाश्रमे आणि कारागृह येथे विशेष भेटी देऊन तेथील नागरिकांची दंत तपासणी करुन आवश्यक त्या रुग्णांवर फिरत्या दंतचिकित्सालयात मोफत दंतोपचार केले जातात.

सदर दंत चिकित्सा शिबिरांमार्फत समाजाला मौखिक आरोग्याबद्दल शिक्षित आणि प्रेरित करुन दंत सेवा आणि दंत रोगाला प्रतिबंध घालण्याचा प्रयत्न करण्यात येतो. दरवर्षी जागतिक तंबाखू विरोधी दिन साजरा करून विभागाच्या तंबाखू व्यसनमुक्ती केंद्रामध्ये दंतरुग्णांना तंबाखू खाण्यामुळे होणारे दुष्परिणाम आणि मुखकर्करोगाबदद्ल जागरुक करण्यात येते. पथनाट्ये, घोषवाक्ये, भित्तीचित्रे, प्रत्रके आणि विविध माहिती फलकांद्वारे बहूसंख्य लोकांना धुम्रपानाची सवय सोडण्यास आणि त्याच बरोबर निरोगी जीवनशैली आत्मसात करण्यास प्रवृत्त केले जाते. विभागाने विकसित केलेल्या मौखिक आरोग्य संग्रहालयामध्ये नायर रुग्णालय दंत महाविद्यालयामध्ये आलेल्या प्रत्येक रुग्णाला आणि सर्व जनतेला मौखिक आरोग्य आणि दंत रोगांशी सामना करण्यास शिकविले जाते.

भविष्यात सुसज्ज अशा फिरत्या दंत चिकित्सालयाव्दारे विशेषत: शहराच्या दूरवरच्या भागातील जास्तीत जास्त लोकांपर्यत पोहोचून त्यांना मोफत दंतवैद्यकीय उपचारांचा लाभ मिळवून देण्यासाठी हा विभाग प्रयत्नशील आहे.

चार) - लोकमान्य टिळक महानगरपालिका सर्वसाधारण रुग्णालय
आणि
लोकमान्य टिळक महानगरपालिका वैद्यकीय महाविद्यालय, शीव

१) लोकमान्य टिळक महानगरपालिका सर्वसाधारण रुग्णालय :

दुसरे महायुद्ध संपल्यानंतर सन १९४६ मध्ये मुंबई महानगरपालिकेने शीव येथील लष्करी रुग्णालय ताब्यात घेतले आणि दि. २४ एप्रिल १९४७ रोजी ५० खाटांचे धारावी महानगरपालिका समुह रुग्णालय सुरु केले. सद्यस्थितीत लो.टि.म.स. रुग्णालय हे १,९०० खाटांचे सुसज्ज प्रमुख रुग्णालय आहे. रुग्णालयाच्या विस्तारीकरण व पुनर्विकासाच्या कामाला सुरुवात झाली असून तद्नंतर रुग्णालयात ३,००० रुग्णशय्या उपलब्ध होतील.

सदर रुग्णालयात विविध चिकित्सालयीन सुविधा व फिरते प्रसुतिपथक, अपघातग्रस्त लोकांसाठी रुग्णवाहिका आणि फिरता हृदयरोगविषयक विशेष काळजी विभाग ह्यासारखे विशेष कक्ष आहेत.

२) लोकमान्य टिळक महानगरपालिका वैद्यकीय महाविद्यालय:

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने सन १९६४ मध्ये तिसरे वैद्यकीय महाविद्यालय या रुग्णालयात सुरु केले. हे महाविद्यालय पूर्वी मुंबई विद्यापिठाशी व सध्या नाशिक येथील आरोग्य विज्ञान महाराष्ट्र विद्यापिठाशी संलग्न आहे. ह्या महाविद्यालयात शैक्षणिक वर्ष २०१६-१७ पर्यंत दरवर्षी १०० विद्यार्थ्यांना, शैक्षणिक वर्ष २०१७-१८ पासून १५० पदवीपूर्व विद्यार्थ्यांना प्रवेश दिला जात होता. शैक्षणिक वर्ष २०१९-२० पासून २०० पदवीपूर्व विद्यार्थ्यांना प्रवेश दिला जातो. ह्या महाविद्यालयामध्ये पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांना सर्व विशेष व अतिविशेष शाखांतील वैद्यकीय पदविका आणि पदवी अभ्यासक्रमासाठी प्रवेश देण्यात येतो. याशिवाय येथे डी.एम.एल.टी., एम.एस.सी. व पी.एच.डी. साठी सुक्ष्मजीवशास्त्र, जीवरसायनशास्त्र अप्लाईड जीवशास्त्र, औषधनिर्माणशास्त्र ह्या विषयांचे अभ्यासक्रम घेण्यात येतात.

भौतिकोपचार व व्यवसायोपचार या विषयातील बी.एस.सी अभ्यासक्रमाकरिता येथे शाळा चालविण्यात येते. ह्या विशेष शाखांतील एम.एस.सी. अभ्यासक्रमासाठीदेखील विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण देण्यात येते. बी.पी.एम.टी. अभ्यासक्रमासाठी सुध्दा विद्यार्थ्यांना प्रवेश दिला जातो. भारतीय परिचर्या परिषदेशी संलग्नित असलेली परिचर्या पाठशाळा या रुग्णालयात असून दरवर्षी १०० विद्यार्थी परिचारिकांना प्रवेश दिला जातो.

- **बधिरीकरणशास्त्र विभाग :**

वैद्यकीय काम :

१) बधिरीकरणशास्त्र विभागाने पदवीपूर्व आणि पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षित केले, विविध शैक्षणिक उपक्रमांचे आयोजन केले, पदव्युत्तर परीक्षा आयोजित केल्या आणि निर्देशांनुसार लोकमान्य टिळक महानगरपालिका वैद्यकीय महाविद्यालय आणि रुग्णालयाच्या २० अन्य विभागांना तसेच अन्य रुग्णालये यांना बधिरीकरण संबंधीत सेवा पुरविल्या.

२) वर्ष २०२४ दरम्यान २९,२७७ रुग्णांना पूर्वस्त्रोतांचे मूल्यांकन, नियमीत आणि विविध सर्जिकल स्पेशॅलिटीज आणि सुपर स्पेशॅलिटीजमध्ये आपत्कालीन शस्त्रक्रियांसाठी ॲनेस्थेशिया देण्यात आले. बधिरीकरण ओपीडीमध्ये ४,९७८ रुग्णांची तपासणी करण्यात आली.

३) या व्यतिरिक्त विविध ICUs मध्ये १,३८५ रुग्णांना व्हेंटिलेटर देण्यात आले आणि ४,४७८ गंभीर रुग्णांना अतिदक्षता विभागात पूर्ण सेवा देण्यात आली.

४) वेदना व्यवस्थापनासाठी विविध फ्लुरोस्कोपिक आणि यूएसजी मार्गदर्शित प्रक्रिया करण्यात आल्या. सन २०२४ मध्ये अशा एकूण ५०३ प्रक्रिया पार पाडल्या आणि पेन ओपीडीमध्ये एकूण १,९२८ रुग्ण उपस्थित होते.

- **शरिररचनाशास्त्र विभाग -**

❖ प्रथम वर्ष एम.बी.बी.एस. फिजिओथेरपी आणि ऑक्युपेशनल थेरपी विद्यार्थ्यांचे अध्यापन आणि मूल्यांकन. लो. टि.म.वै.म. च्या एम.डी. ॲनाटॉमी पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांना शिकवणे. प्रथम वर्ष बी.एस.पी.एम.टी. आणि पदविका नर्सिंग लो.टि.म.स.रु. विद्यार्थ्यांना शरीररचनाशास्त्र शिकविणे.

- ❖ शरिररचनाशास्त्र विभागाने प्रथम वर्ष एम.बी.बी.एस विद्यार्थ्यांसाठी अंडरग्रेजुएट सेमिनार आयोजित केले.
- ❖ शरिररचनाशास्त्र विभाग प्रथम वर्षाच्या एम.बी.बी.एस. विद्यार्थ्यांसाठी, एम.डी. ॲनाटॉमी पदव्युत्तर अभ्यासक्रमाकरिता आणि संशोधनासाठी मृत्यूनंतर नियमानुसार देहदान स्विकारतो. देहदानासाठी मृत्यूपुर्व आणि मृत्यूनंतर नोंदणी केली जाते.
- ❖ विविध क्लिनिकल विभागांसाठी कार्यशाळा आयोजित करण्यात मदत करते.

- **जीवरसायनशास्त्र विभाग :**

- ❖ बायोकेमिकल तपासणी पुर्णपणे स्वयंचलित क्लिनिकल बायोकेमिस्ट्री ऑटोएनालायझर वापरुन केली जाते. एल.एफ.टी., आर.एफ.टी., कॅल्शियम, युरिक ॲसिड, एमायलेस यासारख्या तपासण्यांचे विश्लेषण अतिदक्षता क्षेत्रासाठी केले जाते. सन २०२४ मध्ये बायोकेमिस्ट्री क्लिनिकल प्रयोगशाळेत एकूण चाचण्यांची संख्या ९,४१,४१५ आणि आपत्कालीन प्रयोगशाळेत ६,६२,७६३ होती .
- ❖ रक्तातील साखर, सीरम इलेक्ट्रोलाइट्स, यासारख्या विशेष तपासणी देखील सर्व रुग्णांसाठी (आंतररुग्ण आणि बाह्यरुग्ण) करण्यात येतात.
- ❖ प्रजनन क्षमतेचे मूल्यांकन करण्यासाठी आणि कोणत्याही अंतर्निहित समस्या ओळखण्यासाठी हार्मोनल पातळी आणि पुनरुत्पादक आरोग्याचे मूल्यांकन करण्यासाठी प्रालॅक्टिन, पॅराथायरॉइड संप्रेरक आणि एफ.एस.एच., एल.एच., टेस्टोस्टेरॉन, अँटिमुलेरीयन हार्मोनल परख देखिल सुरु केले.
- ❖ विभागीय क्लिनिकल प्रयोगशाळा १३.०९.२०२३ पासून ४७ बायोकेमिस्ट्री पॅरामिटर्ससाठी N.A.B.L. मान्यताप्राप्त आहे. या प्रयोगशाळेत गुणवत्ता नियंत्रणाचे कठोर उपाय आहेत आणि ते बाह्य गुणवत्ता नियंत्रण कार्यक्रमाचे पालन करते.
- ❖ विभागाने चौथी अखिल भारतीय राष्ट्रीय स्तरावरील इंटरकॉलेजिएट बायोकेमिस्ट्री U.G. क्विझ-एनर्जीटिक्स २०२४ ऑनलाइन आयोजित केली होती.
- ❖ आय एस ओ १५१८९:२०२२ अंतर्गत लेखापरीक्षक प्रशिक्षण अभ्यासक्रम आणि चांगला प्रयोगशाळा सराव अभ्यासक्रम देखील आयोजित केला होता.
- ❖ एम.यू.एच.एस. च्या एम.डी., एम.बी.बी.एस., बी. ओ.टी.एच., बी.पी.टी.एच., बी.पी.एम.टी., डि.एम.एल.टी. या अभ्यासक्रमांच्या विद्यार्थ्यांना या विभागात प्रशिक्षण दिले जाते. पीएच.डी. (मेडिकल बायोकेमिस्ट्री) एम.यू.एच.एस. द्वारे देखील सुरू केले आहे. प्राध्यापकांद्वारे विविध संशोधन प्रकल्पही राबविले जातात.

- **हृदयरोगचिकित्साशास्त्र विभाग :**

हृदयरोगचिकित्साशास्त्र विभागाची स्थापना १९७५-७६ मध्ये झाली. मायोकार्डियल इन्फेक्शन मधील प्राथमिक अँजिओप्लास्टी सारख्या अनेक क्षेत्रात हा विभाग अग्रेसर आहे (P.A.M.I.), ट्रान्स कॅथेटेर इंडियन सोसायटी ऑफ एओर्टिक व्हॉल्व्ह रिप्लेसमेंट (T.A.V.R.) आणि एट्रियल फ्लो रेग्युलेटर इत्यादी. इंडियन सोसायटी ऑफ इलेक्ट्रोकार्डियोग्राफी (I.S.E.) ची स्थापना २० वर्षांपूर्वी शीव येथे झाली. सध्या विभागाकडे पुर्णपणे सुसज्ज आय.सी.सी.यू.आहे, जे हृदयाच्या आपत्कालीन परिस्थितींसाठी तीव्र काळजी प्रदान करते. शीव येथील लो.टि.म.स. रुग्णालयामध्ये आठवड्यातून दोन वेळा कार्डीओलॉजी ओ.पी.डी. आयोजित केली जाते. विभाग विविध क्लिनिकल चाचण्यांमध्ये सहभागी असताना टू डी आणि थ्री डी कलर डॉपलर इकोकार्डियोग्राफी आणि ट्रान्स एसोफेजल इकोकार्डियोग्राफी आणि संगणकीकृत स्ट्रेस टेस्ट आणि पी. सी. आय. सारख्या नॉन-इन्वेसिव्ह कार्डियाक प्रक्रिया देखील आयोजित करतो. नवीन ‘अत्याधुनिक फ्लॅट पॅनेट कार्डियाक कॅथेटेरायझेशन लॅब’ दि. ३१ ऑक्टोबर २०१८ रोजी स्थापित केली गेली. जिथे अँजिओप्लास्टी, व्हॅल्व्ह्युलोप्लास्टी, जन्मजात हृदयविकारांसाठी निदान आणि उपचारात्मक हस्तक्षेप आणि पेसमेकर रोपण इत्यादी सर्व प्रकारच्या निदान, उपचारात्मक कार्डियाक प्रक्रिया नियमित केल्या जातात. हा विभाग जगप्रसिध्द प्राध्यापकांकडून अत्यंत विशेष ॲरिथमिया क्लिनिक इलेक्ट्रोफिजियोलॉजी स्टडीज आणि रेडीओफ्रिक्वेन्सीॲब्लेशन सेवा देखील प्रदान होतात.

- **उर:रोग व उर:शल्य चिकित्साशास्त्र विभाग :**

उर:रोग व उर:शल्य चिकित्साशास्त्र (सी.व्ही.टी.सी.) विभाग बालरोग आणि प्रौढांसाठी हृदयरोग शस्त्रक्रिया करतो. ज्यामध्ये वॉल्व्ह रिप्लेसमेंट आणि कॉरोनरी आर्टरी बायपास ग्राफ्टींग इत्यादी सारख्या ओपन हार्ट सर्जरी आणि सायनोटीक आणि असायनेटिक जन्मजात हृदयरोगांसाठी बालरोग हृदयरोग शस्त्रक्रियांचा समावेश आहे. तसेच ट्रॉमा आणि थ्रोम्बोएम्बोलिझममध्ये समाविष्ट असलेल्या विविध रक्तवाहिन्यासंबंधी आप्तकालीन शस्त्रक्रियांची पूर्तता करते. विभाग प्रौढ आणि बालरोग रुग्णांमध्ये व छातीच्या औषध विभागाकडून संदर्भित प्रकरणांमध्ये डेकोर्टिकेशन, लोबॅक्टोमी, न्युमोनेक्टोमी आणि सिस्ट एक्सिजन सारख्या विविध वक्षस्थळाच्या शस्त्रक्रिया करतो. डायलिसिसची आवश्यकता असणाऱ्या रुग्णांवर ए.वी.फीस्टुला ही शस्त्रक्रिया केली जाते.

- **जन-औषधशास्त्र वैद्यकशास्त्र विभाग :**

❖ **अध्यापन आणि प्रशिक्षण -**

जन-औषधवैद्यकशास्त्र विभागातर्फे प्रथम, द्वितीय व तृतीय एम.बी.बी.एस. च्या विद्यार्थ्यांसाठी पदवीचे शिक्षण घेतले जाते. पदवीधर विद्यार्थ्यांना सार्वजनिक आरोग्याच्या महत्त्वाच्या विविध ठिकाणी नेले जात आहे. बी.पी.टी.एच., बी.ओ.टी., बी.पी.एम.टी., नर्सिंगचे विद्यार्थी तसेच एम.एस.डब्ल्यू. विद्यार्थ्यांचे अध्यापन व प्रशिक्षण घेतले जाते. याशिवाय एम.बी.बी.एस.च्या प्रथम वर्षाच्या विद्यार्थ्यांसाठी 'कुटुंब दत्तक योजना' सुरू करण्यात आली आहे.

❖ **एन.सी.डी. क्लिनिक -**

बाह्यरुग्ण विभाग इमारतीच्या तळमजल्यावर एन.सी.डी. (असंसर्गजन्य रोग) क्लिनिकची स्थापना करण्यात आली आणि नंतर बृहन्मुंबई महानगरपालिकेकडून एन.सी.डी.साठी निष्क्रिय देखरेखीचा एक भाग म्हणून त्याचा विस्तार करण्यात आला.

❖ **एकात्मिक रोग देखरेख प्रकल्प (आय.डी.एस.पी.) -**

या प्रकल्पांतर्गत मलेरिया, लेप्टोस्पायरोसिस, डेंग्यू, ताप, ए.आर.आय., कॉलरा, गॅस्ट्रोएन्टेरिटिस या पावसाळ्याशी संबंधित आजारांची प्रकरणे रुग्णालयातील आय.पी.डी., ओ.पी.डी. आणि लॅबमधून दररोज नोंदवली जातात. आय.डी.एस.पी.ने कोविड - १९रोग आणि म्युकरमायकोसिस अहवालात महत्वपूर्ण भूमिका बजावली. जानेवारी २०२४ ते डिसेंबर २०२४ या कालावधीत एकूण ९,०२९ MRD प्रकरणे आणि ९३ मृत्यू नोंदवले गेले. १७,५६७ असंसर्गजन्य आजारांचे निदान होऊन उपचार सुरु करण्यात आले.

❖ **नागरी आरोग्य केंद्र, धारावी -**

धारावीतील नागरी आरोग्य केंद्रात जनरल ओ.पी.डी., पेडियाट्रिक ओ.पी.डी., पेडियाट्रिक इम्युनायझेशन ओ.पी.डी. आणि ग्रोथ अँड डेव्हलपमेंट क्लिनिक अशा विविध ओ.पी.डी. सुरू आहेत. जनरल ओ.पी.डी.मध्ये ३०,४८१ रुग्णांची तपासणी व उपचार करण्यात आले तर ३,०२४ बालकांवर बालरोग ओ.पी.डी.मध्ये उपचार करण्यात आले. एन.टी.ई.पी., नाको , यू.आय.पी. असे विविध आरोग्य कार्यक्रम राबविले जातात. लसीकरण क्लिनिक २,९१५ मुलांचे लसीकरण करण्यात यशस्वी झाले आणि त्यापैकी १,१३० मुलांचे लसीकरण पूर्ण झाले.

❖ **ग्रामीण आरोग्य प्रशिक्षण केंद्र, वाशिंद -**

वाशिंद येथील आर.एच.टी.सी. वैद्यकीय आणि पॅरामेडिकल कर्मचारी यांच्या पदवीधर, पदव्युत्तरांसाठी प्रशिक्षण केंद्र आहे. हे सध्याच्या प्राथमिक आरोग्य केंद्र कर्मचाऱ्यांच्या सहकार्याने काम करते. पी.एम.एस.एम.ए. (प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियान) शिबिर दर महिन्याच्या ०९ तारखेला आर.एच.टी.सी., वाशिंद येथे आयोजित केले जाते.

❖ **समुदाय पोहोच उपक्रम (OUTREACH) -**

या विभागातर्फे लाभार्थ्यांनुसार विविध विभागातील डॉक्टरांचा समावेश असलेली अनेक संपर्क शिबिरे आयोजित केली जातात. विविध सरकारी व खाजगी शाळांच्या वतीने शालेय आरोग्य शिबिरांचे आयोजन केले जाते.

❖ **विशेष उपक्रम -**

जागतिक आरोग्य दिनानिमित्त इंडियन असोसिएशन ऑफ प्रिव्हेंटिव्ह अँड सोशल मेडिसिन आय.ए.पी.एस.एम.तर्फे प्रश्नमंजुषा स्पर्धा या संस्थेत जनऔषधवैद्यकशास्त्र विभागातर्फे पदवीधर विद्यार्थ्यांसाठी घेण्यात आली आणि विजेत्यांना पारितोषिक देऊन गौरविण्यात आले. पावसाळापूर्व तयारी प्रशिक्षण कार्यक्रम २०२४ आयोजित करण्यात आला होता. निवासी डॉक्टरांना संक्रमण नियंत्रण सुविधेवर आधारित व्यवस्थापनाचे प्रशिक्षण देण्यात आले.

- **जठरांत्ररोगचिकित्साशास्त्र विभाग :**

हा विभाग एन्डोस्कोपीसह पाचन तंत्र, यकृत पित्तविषयक प्रणाली आणि स्वादुपिंडाच्या रोगांचे नैदानिक मुल्यांकन, निदान आणि उपचारांमध्ये विशेष आहे. दरमहा सुमारे ५०० निदानात्मक ओजिडी स्कोप (OGD Scopies) आणि कोलोनोस्कोपी २०० (Colonoscopies) करतो. हा विभाग अन्ननलिका कडक होणे अस्पष्ट G.I. (Esophageal Strictures, Unexplained GI) रक्तस्त्रावासाठी कॅप्सूल एन्डोस्कोपी, स्वादुपिंडातील द्रव संकलनाचा (E.U.S..)मार्गदर्शित निचरा देखील करतो. पित्तविषयक मार्गातील दगड, कडकपणा आणि घातक अडथळा यासाठी दरमहा सुमारे ४० E.R.C.P. करतो. ह्या विभागाने कठीण पित्तविषयक खड्यांसाठी कोलांजिओस्कोपी सुरु केली आहे आणि अचलेशिया कार्डियासाठी P.O.E.M. प्रक्रिया.

- **स्त्रीरोग व प्रसुतिचिकित्साशास्त्र विभाग :**

लो. टि. म. स. रुग्णालयाच्या स्त्रीरोग व प्रसुती आणि स्त्रीरोग विभागामध्ये २०२४ मध्ये एकूण ८,००४ प्रसूती झाल्या. नवीन O.P.D. नोंदणीची एकूण संख्या अंदाजे ८,०५० होती एकूण जुन्या O.P.D. नोंदणींची संख्या अंदाजे १६,५४३ होती. नवीन ओ.पी.डी. रुग्णांची दैनिक सरासरी संख्या अंदाजे ४६ होती. जुन्या ओ.पी.डी. रुग्णांची दैनिक सरासरी संख्या अंदाजे १४६ होती. एकूण प्रवेश संख्या १०,१०४ होती. दैनंदिन सरासरी प्रवेश संख्या ३५ होती. लो. टि. म. स.रु. येथे एकूण प्रमुख ऑपरेशन्सची संख्या ५४६ होती. लो.टि.म.स.रु. मधील एकूण लहान ऑपरेशन्सची संख्या ५९३ होती. एकूण रुग्णांच्या प्रवेशांची संख्या अंदाजे ११,१०८ होती. दररोज सरासरी आंतररुग्ण प्रवेश ४५ होते. एकूण डिस्चार्जची संख्या १०,०९९ होती. अपघातातील एकूण उपस्थिती ३,२०५ होती. मेडिको कायदेशीर प्रकरणांची एकूण संख्या २५६ होती.

- **औषधवैद्यकशास्त्र विभाग :**

औषधवैद्यकशास्त्र विभाग हा एक अतिशय महत्वाचा विभाग असून विविध प्रकारच्या आजारांसाठी येथे उपचार केले जातात. फिजिओथेरपी, ऑक्युपेशनल थेरपी, पॅरामेडिकल टेक्नॉलॉजी आणि नर्सिंग अभ्यासक्रमांसह एम.बी.बी.एस. आणि एम.डी. मेडिसिनच्या विद्यार्थ्यांना औषध वैद्यक शास्त्राचे प्रशिक्षण दिले जाते.

बाह्यरुग्ण विभागामध्ये दररोज ४५० - ५०० रुग्णांवर उपचार केले जातात. मधुमेह, एंडोक्राइनोलॉजी, संसर्गजन्य रोग, रक्तविज्ञान आणि संधिवात यांसारख्या विशेष बाह्यरुग्ण विभागामध्ये दर आठवड्याला सुमारे २५०-३०० रुग्णांवर उपचार केले जातात. ज्येष्ठ नागरिकांच्या बाह्यरुग्ण विभागामध्ये दर आठवड्याला सुमारे ५०-६० रुग्णांवर उपचार केले जातात. एच.आय.व्ही.साठी ए.आर.टी. केंद्रामध्ये महाराष्ट्र जिल्हे एड्स नियंत्रण संस्था व बृहन्मुंबई महानगरपालिका अंतर्गत दररोज १५०-२०० रुग्णांवर उपचार केले जातात. यावर्षी मलेरिया, लेप्टोस्पायरोसिस यांसारख्या पावसाळ्याशी संबंधित तसेच इतर आजारांच्या ३०,०२० आंतररुग्णावर उपचार केले. औषधवैद्यकशास्त्र विभागात दररोज साधारणतः ६०-८० रुग्ण आंतररुग्ण म्हणून दाखल होतात जे पावसाळ्यात दररोज सुमारे ११०-१३० रुग्णांपर्यंत वाढते. नागरी आरोग्य केंद्र धारावीमध्ये दररोज ४०-५० रुग्ण बाह्यरुग्ण विभागात तपासले जातात आणि ४०पुरुष बेड आणि १५ महिला बेडची इनडोअर क्षमता आहे ज्याचा पूर्ण वापर केला जातो.

थॅलेसेमिया मेजरच्या प्रौढ रुग्णांना बालरोग विभागाच्या संयुक्त विद्यमाने विशेष थॅलेसेमिया केंद्रात ओ.पी.डी. तत्त्वावर रक्त दिले जाते. या विभागाच्या अतिदक्षता विभागामध्ये प्रतिवर्षी साधारण १,२०० गंभीर रुग्णावर उपचार केले जातात. आपत्कालीन वैद्यकीय सेवेला व्हेंटिलेटरची आवश्यकता असलेल्या गंभीर रुग्णांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी प्रभाग ७ ए हे अतिरिक्त १४ खाटांचे अतिदक्षता विभाग आहे. इन्फ्लिक्सिमॅब, रितुक्सिमॅब यांसारखी संधिवाताच्या ओ.पी.डी. रुग्णांसाठी उपलब्ध असलेली विशेष औषधे मोफत दिली जातात. तसेच औषधवैद्यकशास्त्र विभाग न्युरोलॉजी आणि रेडिओलॉजी विभागाच्या संयुक्त विद्यमाने आपत्कालिन वैद्यकीय सेवांमध्ये स्ट्रोकच्या रुग्णांचे थ्रोम्बोलिसिस केले.

- **सूक्ष्मजीवशास्त्र विभाग :**
  - सूक्ष्मजीवशास्त्र विभाग ISO15189:२०१२ नुसार N.A.B.L. मान्यताप्राप्त लॅब आहे. सन २०२४ वर्षात ४,१७,०७४ इतके नमुने तपासले.
  - SARS Covid 19, इन्फ्लुएंझा फ्लू, PCR साठी चाचणी सुविधा.
  - मिल्क बँक/ब्लड बँक/स्किन बँक साठी स्टेरिलिटी टेस्टिंग सुविधा.
  - महासरचा भाग - महाराष्ट्र राज्य प्रतिजैविक प्रतिरोधक पाळत ठेवणे.
  - NVBDCP- डेंग्यु आणि चिकुनगुनियाचे सेंटिनल निरिक्षण.
  - राज्य संदर्भ प्रयोशाळा - राष्ट्रीय व्हायरल हेपेटायटीस नियंत्रण कार्यक्रम.
  - राज्य संदर्भ प्रयोशाळा - व्हायरल हेपेटायटीसच्या देखरेखीसाठी राष्ट्रीय कार्यक्रम.
  - सूक्ष्मजीवशास्त्र विभागाने राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय जर्नल्समध्ये १० वैज्ञानिक लेख प्रकाशित केले आहेत.
  - सूक्ष्मजीवशास्त्र विभागाचे ०८ चालू संशोधन प्रकल्प चालू आहेत.

- **नवजात अर्भकशास्त्र विभाग :**

या विभागात रुग्णालयात जन्मलेल्या नवजात अर्भकांवर तसेच, सार्वजनिक व खाजगी रुग्णालयांतून निर्देशित केलेल्या नवजात अर्भकांची विशेष काळजी घेतली जाते.

४० खाटांच्या अतिदक्षता विभागात गंभीर आजारी नवजात अर्भकांवर विशेष उच्चस्तरीय उपचार केले जातात. तसेच, ह्या विभागात नवजात अर्भकांची अहोरात्र काळजी घेण्याकरीता इनव्हेसीव ऍण्ड नॉनइनव्हेसीव व्हेंटिलेशन, हायफ्रिक्वेंसी व्हेंटिलेशन फोटोथेरेपी आणि एक्सचेंज ट्रान्सफ्युजनची व्यवस्था करण्यात आली आहे. हया विभागांतर्गत मानवी दुग्धपेढी गेल्या ३४ वर्षापासून कार्यान्वीत आहे. त्यातून, गरजू नवजात अर्भकांना मानवी दूध पुरवते. देशाच्या पश्चिम विभागातील झोनल रेफरंस सेंटर अंतर्गत कॉम्प्रीहेन्सिव लॅकटेशन मॅनेजमेन्ट सेंटर म्हणून ही दुग्धपेढी ओळखली जाते.

- **मज्जातंतू शल्यचिकित्साशास्त्र विभाग :**

आपल्या अव्दितीय भौगोलिक स्थान व कार्यक्षम दळणवळणामुळे लोकमान्य टिळक महानगरपालिका सर्वसाधारण रुग्णालय, शीव हे बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे प्रमुख स्तर १ ट्रामा केंद्र म्हणून कार्य करते. या अत्यावश्यक सेवा व्यवस्थेचा प्रमुख आधारस्तंभ म्हणजे मेंदू व मणक्याच्या शस्त्रक्रिया विभाग. हा विभाग २४ तास, सातही दिवस कार्यरत असणाऱ्या समर्पित टीमसह दरवर्षी सरासरी ७००-८०० अत्यावश्यक मेंदू व मणक्याच्या शस्त्रक्रिया करतो.

- **मज्जातंतूचिकित्सा विभाग :**

न्यूरोलॉजी विभाग आता एक वेगळा विभाग आहे. नियमित एन.सी.एस. आणि ई.एम.जी. अभ्यासांव्यतिरिक्त, व्ही.ई.ई.जी. ची सुविधा देखील सुरु करण्यात आली आहे. हा विभाग डायस्टोनिया आणि हेमिफेशियल स्पॅझमसाठी बोटुलिनम टॉक्सिन इंजेक्शन आणि स्ट्रोकसाठी थ्रोम्बोलिसिससह विस्तृत सेवा प्रदान करतो. सोमवार आणि शुक्रवारी दोन सामान्य न्यूरोलॉजी ओ.पी.डी. व्यतिरिक्त, बुधवारी एपिलेप्सी ओ.पी.डी. सुरु करण्यात आली आहे. विभागाला एन.बी.ई. कडून मान्यता मिळाली आहे आणि सध्या येथे ०३ डी. एन. बी. निवासी आहेत. विभागाने एप्रिल २०२५ मध्ये डी. एन. बी. न्यूरोलॉजीची प्रात्यक्षिके परीक्षा देखील घेतली आहे.

- **नेफ्रोलॉजी विभाग :**

नेफ्रोलॉजी विभाग तीव्र मूत्रपिंड इजा आणि तीव्र मूत्रपिंडाचा आजार असलेल्या हेमोडायलिसिस सेवा प्रदान करतो. लो.टि.म.स. रुग्णालयामध्ये किडनी प्रत्यारोपण कार्यक्रमदेखील चालविले जातात. नेफ्रोलॉजी विभागात गेल्या वर्षी सन - २०२४ मध्ये ५२३ प्रवेश आहेत. ०३ थेट संबंधित मूत्रपिंड प्रत्यारोपण करण्यात आले. रुग्णालयात ०४ ठिकाणी हेमोडायलिसिस सेवा सुरु आहेत. नेफ्रोलॉजी विभागाने सन २०२४ मध्ये ५,६५८ हेमोडायलिसिस सत्रे प्रदान केली. वॉर्ड ३५

आणि एम.आय.सी.यु. मध्ये गंभीर आजारी रुग्णांना २,१०० एच.डी. सत्रे देण्यात आली. सन २०२४ मध्ये १५९ टनेल कफ कॅथेटर घालण्यात आले आणि १६७ मुत्रपिंड बायोप्सी करण्यात आल्या. नेफ्रोलॉजी विभागाने सन २०२४ मध्ये विविध रीनल, न्युरोलॉजिकल आणि संधिवातासंबंधी स्थिती असलेल्या रुग्णांना प्लाझ्माफेरेसिस देखील प्रदान केले आहे. नेफ्रोलॉजी विभाग २ दोन बाह्यरुग्ण विभाग चालवते, एक सामान्य नेफ्रोलॉजीसाठी आणि दुसरी प्रत्यारोपणाच्या रुग्णांसाठी अशा २ बाह्यरुग्ण विभाग चालवते. सन २०२४ मध्ये ५,३९५ किडनी रुग्णांना बाह्यरुग्ण विभाग सेवेचा लाभ झाला. क्लिनिकल कामाव्यतिरिक्त, विभाग २ Dr. N. B. (नेफ्रोलॉजी) विद्यार्थी, पदव्युत्तर मेडिसिन विद्यार्थी आणि पदवीधर विद्यार्थ्यांसाठी शैक्षणिक कार्यक्रम चालवतो.

- **नेत्ररोगचिकित्साशास्त्र विभाग :**

❖ **निदान सेवा व सर्जिकल सेवा :** डोळ्यातील कचरा काढून टाकणे, मोतीबिंदू शस्त्रक्रिया (लहान चीरेने मोतीबिंदू शस्त्रक्रिया, फेको- इमल्सिफिकेशन, बालरोग मोतीबिंदू),तिरळेपणा शस्त्रक्रिया, टेरिजियम शस्त्रक्रिया, काचबिंदू, ऑक्युलोप्लास्टी, केराटोप्लास्टी (ऑप्टिकल, उपचारात्मक, डाल्क, डीसेक, डीमेक), विट्रेओरेटिनल शस्त्रक्रिया (स्क्लेरल बकल, व्हिट्रेक्टोमी),अश्रू ग्रंथी पिशवी सर्जरी, डरमॉईड गाठ कापुन काढणे, जखम अन्वेषण, कॉर्नियल / स्क्लेरल टीयर दुरुस्ती, डोळ्याच्या आतील कचरा काढणे.

❖ **विशेष सेवा :** मोतीबिंदू, काचबिंदू, कॉर्निया, विट्रेओरेटिना, ऑक्युलोप्लास्टी, बालरोग नेत्ररोग, रेटिनोपॅथी ऑफ प्रीमॅच्युरिटी स्क्रीनिंग, आपत्कालीन २४ तास सेवा, ट्रॉमा व्यवस्थापन आणि २४ तास कॉर्निया पुनर्प्राप्ती केंद्र.

- **अस्थिव्यंगचिकित्साशास्त्र विभाग :**

❖ सन १९७० मध्ये या विभागाची स्थापना झाली. सुरुवातीला ह्या विभागामध्ये ५० खाटांचा कक्ष होता. सद्यस्थितीत हा विभाग केवळ मुंबईतच नव्हे तर संपूर्ण देशातील अस्थिव्यंग शस्त्राक्रिया करणारे एक नावाजलेले केंद्र आहे.

❖ प्रत्येक आठवड्यात ०६ दिवस ०३ शस्त्रक्रियागृहे व ०१ तातडीचे शस्त्रक्रियागृह अहोरात्र कार्यान्वीत असते. ह्या विभागाच्या बाह्यरुग्ण विभागात दररोज सरासरी ३५० रुग्ण तपासले जातात.

❖ सर्वसाधारण बाह्यरुग्ण विभागाव्यतिरिक्त या विभागातर्फे सांधे तपासणी, गुडघ्याचे चिकित्सालय व पाठीच्या मणक्याचे चिकित्सालय, सेरेब्रल पाल्सी क्लिनीक हे विशेष बाह्यरुग्ण विभाग देखील चालवले जातात.

- **शरीरविकृतीचिकित्साशास्त्र विभाग :**

❖ शरीरविकृतीचिकित्साशास्त्र विभागात विविध प्रयोगशाळेद्वारे सेवा प्रदान केली जाते, जसे की हेमॅटोलॉजी (मूलभूत रक्तविज्ञान चाचण्या २०२१ पासून N.A.B.L. मान्यताप्राप्त आहेत), सायटोपॅथॉलॉजी, हिस्टोपॅथॉलॉजी, शवविच्छेदन आणि पोस्टमॉर्टम हिस्टोपॅथॉलॉजी व केमिकल पॅथॉलॉजी.

❖ इमर्जन्सी हेमॅटोलॉजी लॅब आपत्कालीन रूग्णांसाठी दिवसाचे २४ तास कार्यरत असते. कर्करोगाच्या रुग्णांसाठी, Immunohistochemistry आणि फ्रोझन विभाग सारख्या प्रगत चाचण्या आहेत. केमिकल पॅथॉलॉजी प्रयोगशाळेने हाय-एंड पूर्णपणे स्वयंचलित बायोकेमिस्ट्री विश्लेषक मिळवले आहे ज्यामुळे बायोकेमिकल चाचण्या खूप जलद दराने (ताशी १,२०० चाचण्या) करता आल्या आहेत.

❖ लो.टि.म.सा. रुग्णालयात अद्ययावत रक्त केंद्र असून तेथे रक्ताचे विविध घटक विघटित करुन आवश्यकतेनुसार रुग्णांना नियमितपणे पुरविले जातात.

❖ पॅथॉलॉजी विभाग गॅस्ट्रोपॅथॉलॉजी आणि न्यूरोपॅथॉलॉजी स्पेशॅलिटीजमधील पोस्ट एम.डी. पॅथॉलॉजी उमेदवारांसाठी एम.यु.एच.एस. मान्यताप्राप्त फेलोशिप प्रोग्राम देखील आयोजित करतो.

- **बालरोगचिकित्साशास्त्र विभाग :**

❖ २०२४ या वर्षात बालरोग विभागाने रुग्णसेवा, शिक्षण आणि सामुदायिक सेवेमध्ये उत्कृष्टतेसाठी लक्षणीय प्रगती आणि वचनबध्दता दर्शविली आहे. हा अहवाल उत्कृष्ट आरोग्य सेवा प्रदान करण्याच्या ध्येयासह प्रमुख कामगिरी, शैक्षणिक प्रयत्न आणि धोरणात्मक उपक्रमांवर प्रकाश टाकतो.

❖ या वर्षी ५,२४१ दाखल झालेल्या रुग्णांवर यशस्वीरित्या उपचार केले आहेत, ज्यामध्ये ओ.पी.डी. मध्ये २६,९२३ रुग्णांची नोंदणी झाली आणि २२,४३४ मुलांचे आपत्कालीन बालरोग सेवांमध्ये उपचार केले गेले, जे दर्जेदार सेवेसाठी आमची वचनबध्दता दर्शवते. पीआयसीयूमध्ये ५८० गंभीर आजारी मुलांचे उपचार केले. बालरोग हिमॅटो-ऑन्कोलॉजी उप विभागाने एकूण १५७९ रुग्णांचे यशस्वीरित्या उपचार केले व या वर्षी ११ बीएमटी केले. सुरुवातीपासून आजपर्यंत १०४ बीएमटी पूर्ण केले आहेत ज्याचे यश ९३% आहे. बालरोग गॅस्ट्रोएन्टेरोलॉजी आणि हेपॅटोलॉजी उप विभागाने वर्षभरात २९० बालरोग जीआय एंडोस्कोपी केल्या.

- **शरीरक्रियाशास्त्र विभाग :**

शरीरक्रियाशास्त्र विभाग मुख्यत्वे प्रथम वर्षाच्या एम.बी.बी.एस., बी.ओ.टी.एच., बी.पी.टी.एच, बी.पी.एम.टी. आणि नर्सिंग विद्यार्थ्यांना शिकवते आणि त्यांच्यासाठी नियमित व्याख्याने, प्रॅक्टिकल, ट्युटोरिअल्स आणि सेमिनार आयोजित करुन त्यांचे नियमित मूल्यांकन केले जाते. विभाग पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांसाठी अध्यापन आणि सेमिनार देखील आयोजित करते. तिसऱ्या वर्षाच्या बी.ओ.टी.एच. विद्यार्थ्यांसाठी वर्ग चालवते. अध्यापक विविध कार्यक्रमांमध्ये सहभाग घेतात. फाऊंडेशन कोर्स दरम्यान सत्रे आणि व्याख्याने आयोजित करते. संपूर्ण संस्थेचा इंडिया टु डे २०२४ साठी संस्थात्मक डेटा संकलित केला. शैक्षणिक उत्कृष्टता पूर्ण करण्यासाठी ऑनलाईन आणि ऑफलाईन सत्रे आयोजित केली आहेत.

I.C.M.R. / S.T.S. प्रकल्पांसाठी U.G. विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करते आणि एम.बी.बी.एस. उत्तीर्ण विद्यार्थ्यांना विविध प्रकल्पांसाठी मार्गदर्शन केले जाते. तसेच, III M.B.B.S. च्या Elective विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले जाते.

- **भौतिकोपचार विभाग :**

या विभागातर्फे आंतररुग्ण व अतिदक्षता विभागातील रुग्णांवर भौतिकोपचार केले जातात. बाहयरुग्ण विभागात अस्थिरोग, संधिरोग, स्नायुंचे विकार, मज्जा संस्थेशी संबंधित विकार आणि हृदय व फुफ्फुसांचे आजार असलेल्या बाल व प्रौढ रुग्णांना सेवा, तसेच हाताला दुखापत झालेल्या रुग्णांना विशेष सेवा दिली जाते. या विभागात पुरुष, स्त्री व बाल रुग्णांचे पेल्विक फ्लोअर विकार, व्यवसायांशी संबंधित विकार तसेच वयोवृध्द व्यक्तींना विशेष भौतिकोपचार सेवा सुरु करण्यात आल्या आहेत.

महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापिठाशी संलग्नित भौतिकोपचार पदवी, पदव्युत्तर आणि पीएच.डी. अभ्यासक्रम या विभागात शिकविले जातात.

- **सुघटनशल्यचिकित्साशास्त्र विभाग :**

❖ सुघटनशल्यचिकित्सा (प्लास्टिक सर्जरी) विभागाचा बाह्यरुग्ण विभाग आठवड्यातून ०३ दिवस सुरु असतो आणि प्रत्येक वेळी सुमारे १०० ते १२० रुग्ण येतात.

❖ ह्या विभागातर्फे (क्लेप्ट आणि कॅनिओफेशियल ओ.पी.डी.) आणि सौंदर्य (कॉस्मोटिक) सर्जरी असे ०३ विशेष बाह्यरुग्ण विभाग चालविले जातात.

❖ ह्या विभागात दरवर्षी सुमारे ३,००० - ३,५०० नियमित आणि तातडीची (इमर्जन्सी) शस्त्रक्रिया केल्या जातात. ज्यामध्ये आघात व कर्करोग सुघटन शस्त्रक्रिया (ट्रॉमा ॲन्ड कॅन्सर रिकन्स्ट्रक्टिव्ह सर्जरी), दुभंगलेले ओठ व टाळू यांची शस्त्रक्रिया आणि लिंग बदल शस्त्रक्रिया यांचा समावेश आहे.

- **मनोरुग्णचिकित्साशास्त्र विभाग :**

या विभागामार्फत खालील सेवा पुरविल्या जातात :

१) बाह्यरुग्ण आणि आंतररुग्ण सेवा - बाह्यरुग्ण विभागामध्ये दररोज सुमारे २५० ते २८० जुने रुग्ण आणि अंदाजे ३५ ते ४० नवीन रुग्णांचे मूल्यांकन, मूल्यमापन आणि वरिष्ठांच्या मार्गदर्शनाखाली उपचार केले जातात. पुरुषांच्या आंतररुग्ण कक्षात १८ खाटा व महिला कक्षात ०९ खाटा आणि बालरोग कक्षात ०४ खाटा यांद्वारे अंतर्गत उपचार सुविधा देखील पुरविण्यात येते.

२) **समुदाय पोहोच सेवा :**

- कस्तुरबा भिक्षेकरीगृह चेंबूर येथे भेट.
- धारावीमध्ये शील्ड फाउंडेशनसोबत स्मृतिभ्रंश शिबिराचे आयोजन.
- ग्रेस फाउंडेशनला भेट.

३) चाइल्ड गाईडन्स क्लिनिक (C.G.C.) मध्ये दररोज १४वर्षांपर्यंतच्या वयोगटातील सुमारे १२-१५ रूग्णांचे मुल्यांकन आणि मुल्यमापन केले जाते.

४) इलेक्ट्रोकन्व्हल्सिव्ह थेरपी (E.C.T.): बाह्यरुग्ण विभागातील रुग्णांना तसेच, आंतररुग्णांना भूल देऊन सुधारित पध्दतीने इलेक्ट्रोकन्व्हल्सिव्हथेरपी दिली जाते.

५) केटामाइन थेरपी : आवश्यकतेनुसार इंट्राव्हेनस आणि ओरल केटामाइन थेरपी रुग्णांना दिली जाते.

६) मेंदूला उत्तेजना देणारी थेरपी : कॅनियल इलेक्ट्रोथेरपी स्टिम्युलेशन (सी.ई.एस.) आणि ट्रान्सक्रॅनियल डायरेक्ट स्टिम्युलेशन (टी.डी.सी.एस.) सारखी मेंदूला उत्तेजन देणारी थेरपी बाह्यरुग्ण विभागातील रुग्णांना आवश्यकतेनुसार दिली जाते.

७) ईईजी सेवा : ह्या विभागात दररोज सुमारे ०३-०४ वैकल्पिक ई.ई.जी. केले जातात. तसेच रुग्णालयातील इतर कक्ष, I.C.C.U., M.I.C.U. आणि IRCU मधील गैर-रुग्णवाहक रुग्णांना मोबाईल ई.ई.जी. सेवा प्रदान करतो.

८) सवलतीच्या दरात औषधे : संडे फ्रेंड्स सारख्या स्वयंसेवी संस्थेच्या सहाय्याने विभाग गरीब आणि गरजू रुग्णांना सवलतीच्या दरात मानसोपचार औषधे देऊन मदत केली जाते.

९) मानसशास्त्रीय चाचणी आणि मूल्यमापन / समुपदेशन सेवा : मनोरुग्णांसाठी तसेच रुग्णालयाच्या इतर विभागांमधून निर्देशित केलेल्या रुग्णांसाठी बुध्दीमापन चाचण्या (I.Q.) आणि विविध मानसशास्त्रीय चाचण्या R.O.R., M.M.P.I., T.A.T., C.A.T.. इ. करण्यासाठी एक क्लिनिकल सायकोलॉजिस्ट आहे. मानसोपचार सामाजिक कार्यकर्ता (P.S.W.) रुग्ण आणि त्यांच्या नातेवाईकांना बाह्यरुग्ण विभागामध्ये आवश्यकतेनुसार समुपदेशन प्रदान केले जाते.

१०) सामाजिक जागरूकता कार्यक्रम / सेमिनार : स्किझोफ्रेनिया, मुलांशी संबंधित समस्या, कौटुंबिक हिंसाचार याबाबत सर्वसामान्य लोकांसाठी शाळेतील विद्यार्थ्यांसाठी आणि स्वयंसेवी संस्थांसाठी आवश्यकतेनुसार सामाजिक जागरूकता कार्यक्रम आयोजित केले जाते.

११) लिंग ओळख समस्या असलेल्या व्यक्तीसाठी चिकित्सालय : लिंग ओळख विकार आणि त्यांच्या लिंगाशी संबंधित इतर समस्या असलेल्या व्यक्तींसाठी थेरपी आणि समुपदेशनासह मूल्यांकन आणि प्रमाणन केले जाते.

१२) शैक्षणिक उपक्रम : हा विभाग संस्थेतील पदवीपूर्व विद्यार्थी, नर्सिंग आणि ओ.टी. / पी.टी. विद्यार्थ्यांसाठी शैक्षणिक व्याख्याने देखील आयोजित करतो.

१३) संशोधन उपक्रम आणि प्रकाशने : हा विभाग नियमितपणे विविध संशोधन उपक्रम राबवित असतो आणि लेख प्रकाशित केले जाते.

- **क्ष-किरण विभाग :**

क्ष किरण विभागात सद्यस्थितीत तीन पूर्ण कार्यक्षम मल्टीस्लाइस सी.टी. स्कॅन यंत्र (दोन १६० स्लाईस मल्टीडिटेक्टर सी.टी. स्कॅनर आणि तिसरा १६ स्लाइस मल्टीडिटेक्टर सी.टी. स्कॅनर), दोन एम.आर.आय स्कॅनर (०३ टेस्ला), एक बायप्लेनर डी.एस.ए. यंत्र, १०पेक्षा जास्त हाय एन्ड ग्रे स्केल आणि कलर डॉपलर यंत्र, सी. आर. आणि डी. आर. यंत्र, डिजिटल मेमोग्राफी यंत्र, आणि एकाधिक पोर्टेबल क्ष-किरण आणि यूएसजी यंत्रे आहेत. तिस-या एम.आर.आय. यंत्रासाठी प्रस्ताव देण्यात आला आहे.

यु.एस.जी. विभागात गर्भ टू डी इको, कॉन्ट्रास्ट वर्धित अल्ट्रासाऊंड आणि डॉप्लर सारख्या प्रक्रिया करण्यात येतात. सी.टी. स्कॅन मध्ये कॉरोनरी अभिसरण इमेजिंग, कॅल्शिअम स्कोरींग सी.टी. ब्राँकोस्कोपी आणि सी.टी.

कोलोनोस्कोपी सारखी आभासी इमेजिंग, थ्रोम्बोलिससाठी रुग्णांची निवड करण्यासाठी हायपरएक्यूट स्ट्रोकमध्ये सी.टी. परफ्यूजन करणे. नवीन तंत्राचा वापर तसेच इंटरव्हेशनल रेडिओलॉजीमध्ये संवहनी आणि नॉनव्हस्कुलर हस्तक्षेप आणि बायोप्सी केल्या जातात. या विभागात दरवर्षी १० एम.डी. विद्यार्थी, ०३ डी.एम.आर.डी., ०९ फेलोशीप आणि ०८ बी.पी.एम.टी. रेडिओग्राफीचे विद्यार्थी शिक्षण घेतात.

- **श्वसनविकार औषधोपचार विभाग :**

❖ श्वसनविकार औषधोपचार विभागामध्ये १२ खाटांचे इंटेसिव्ह रेस्पिरेटरी केअर युनिट (I.R.C.U.) २८ खाटांचे श्वसनविकार वॉर्ड कार्यान्वित आहे. श्वासोच्छ्वासाच्या औषधांशी संबंधित प्रकरणे आणि सी.ओ.पी.डी., दमा, इंटरस्टिशियल फुफ्फुसाचे रोग, व्यावसायिक फुफ्फुसाचे रोग, फुफ्फुसाचे रोग, तीव्र श्वसन त्रास सिंड्रोम (ए.आर.डी.एस.) क्षयरोग व गळफास आणि टिटॅनस यासारख्या आजारांचा उपचार करतात.

❖ ह्या विभागात ब्रॉन्कोस्कोपी, थोरॅकोस्कोपी,एमेज गाईडेड थोरॅकोसेन्टेसिस आणि बायोप्सी यासारख्या प्रक्रिया देखील करतात. विभागात ०१ सुसज्ज पल्मोनरी फंक्शन टेस्ट लॅब आणि पॉलीसोमनोग्राफी लॅब आहे.

- **शल्यचिकित्साशास्त्र विभाग :**

शस्त्रक्रिया विभाग खालील ओपीडी, आपत्कालीन आणि विशेष सेवा चालवतो.

विभागीय उपक्रम :

❖ शस्त्रक्रिया विभाग ओपीडीमध्ये सुमारे ८१,५०० रुग्णांवर उपचार करतो. दरवर्षी सुमारे ७,१०० प्रमुख आणि २४,००० ते २६,००० किरकोळ शस्त्रक्रिया केल्या जातात.

❖ किमान आक्रमक शस्त्रक्रिया नियमितपणे ३७५ मूलभूत आणि ८० प्रगत लॅप्रोस्कोपिक शस्त्रक्रिया केली जाते.

❖ ट्रॉमा आय.सी.यू. काळजी-दरवर्षी सुमारे ३,१०० गंभीर जखमी रुग्णांना ट्रॉमा वार्ड मध्ये उत्तम काळजी घेतली जाते.

❖ सर्जीकल गॅसट्रोएन्टेरोलॉजी आणि एंडोथेरपी क्लिनिक-दरवर्षी सुमारे १,५०० रुग्णांना विशेष सल्ला दिला जातो.

❖ एंडोस्कोपी सेवा - दरवर्षी सुमारे २,८०० निदानात्मक आणि ५०० प्रगत उपचारात्मक एंडोस्कोपिक प्रक्रिया केल्या जातात.

❖ कर्करोग केमोथेरपी क्लिनिक : दरवर्षी सुमारे ६,००० ओ.पी.डी.रुग्णांवर उपचार केले जातात. श्रध्दा फाउंडेशनच्या मदतीने सुमारे ९५० रुग्णांना निओ-ॲडजुव्हंट आणि पॅलिएटिव्ह केमोथेरेपी केअरसाठी सवलतीच्या दरात दाखल केले जाते.

❖ बर्न्स विभाग : सौम्य ते गंभीर जीवघेण्या पूर्ण जटील बर्न्सवर सुमारे ६०० रुग्णांवर उपचार केले जातात.

❖ त्वचा दान आणि स्किन बँक : बर्न्स पीडीतांसाठी तसेच दीर्घकालीन बरे न होणारे अल्सर असलेल्या रुग्णांसाठी मौल्यवान होमोग्राफ्ट्स प्रदान करते. कॅडेव्हरित दात्यांकडून आणि दात्याच्या कुटुंबांकडून केलेल्या ग्राफ्ट रिट्रिव्हलचा दरवर्षी सन्मान केला जातो.

❖ कॅडेव्हर देखभाल कार्यक्रम - मेंदू मृत रुग्णांची ओळख आणि मृतदेहांची जागरुकता आणि देखभाल चालू आहे.

❖ मोठया आपत्ती अपघात व्यवस्थापन - रुग्णवाहिका व्हॅन कॉल अटेंड केले जातात आणि आपत्ती व्यवस्थापन प्रोटोकॉल मोठया प्रमाणात अपघात झाल्यास सेट केले जातात.

❖ व्हेनस क्लिनिक : ही सेवा व्हेरिकोज व्हेन्सचा असलेल्या सुमारे ७५० रुग्णांना नियमित फॉलोअपसह शोधते आणि उपचार देते. दर आठवडयाला दोन रुग्णांचे एंडो व्हेनस लेसर ॲब्लेशन उपचार आणि विभागांच्या स्वत:च्या डॉपलर मशीनचा वापर करुन व्हेनस स्कॅनिंग करते.

- **जठरांत्रशल्यचिकित्साशास्त्र विभाग :**

❖ सर्जिकल गॅस्ट्रोएन्टेरोलॉजी आणि जीआय-एचपीबी ऑन्कोसर्जरी विभागाने जटील पंचन संस्था व यकृताच्या संबंधित विकारांसाठी अद्ययावत अत्याधुनिक शस्त्रक्रिया सेवा पुरविल्या. सन २०२४-२५ या वर्षात १८० पेक्षा अधिक मोठया जीआय-एचपीबी शस्त्रक्रिया यशस्वीरित्या पार पाडल्या व १,२०० पेक्षा अधिक रुग्णांना बाह्यरुग्ण विभागातून तपासण्यात आले.

❖ विभाग आधुनिक लेप्रोस्कोपिक व कमी आक्रमक शस्त्रक्रियेत तज्ज्ञ समाविष्ट आहेत.

- ➢ सौम्य व दुर्धर विकारांसाठी लॅपरोस्कोपिक कोलो-रेक्ट्ल सर्जरी.
- ➢ कर्करोग आणि दीर्घकालीन पँक्रियाटायटीससाठी लॅपरोस्कोपिक पॅन्क्रियाटिक सर्जरी.
- ➢ लॅपरोस्कोपिक अप्पर जीआय सर्जरी (G.E.R.D. आणि ॲकॅलेशिया कार्डिया).
- ➢ लॅपरोस्कोपिक सेक्स रीअसाइनमेंट शस्त्रक्रिया.
- ➢ व्हिडिओ-असिस्टेड थोराकोस्कोपिक सर्जरी (V.A.T.S.)- अन्ननलिकेच्या ट्युमरसाठी.
- ➢ मोठया आणि पुनरावृती होणाऱ्या हर्नियासाठी कॉम्प्लेक्स अब्डॉमिनल वॉल रिकन्स्ट्रक्शन (A.W.R.).
- ➢ कर्करोग सर्जरी.

❖ विभाग G.I. व H.P.B. कर्करोगांवरील शस्त्रक्रियांमध्ये उच्च कार्यक्षमता दाखवतो, जे पुराव्यावर आधारित प्रोटोकॉल्स आणि बहुवैशिष्ट्यीय सहकार्याने चालवले जाते.

- **मूत्ररोगचिकित्साशास्त्र विभाग :**

लो.टि.म.स. रुग्णालयातील मूत्ररोग शल्यचिकित्साशास्त्र विभाग हा मुंबईमधील सर्वात जुन्या मुत्ररोग शल्यचिकित्साशास्त्र विभागांपैकी एक आहे. हा विभाग किडनी आजारावरील अत्यंत आधुनिक उपचार देण्याकरिता तत्पर असतो. या विभागामध्ये नियमितपणे किडनी प्रत्यारोपण- (लाइव्ह आणि कॅडेव्हरीक) यशस्वीरित्या केले जाते.

या विभागात प्रामुख्याने सर्व शस्त्रक्रिया दुर्बिणीव्दारे केल्या जातात (ॲन्ड्रोलॉजी, लॅप्रोस्कोपिक युरोलॉजी, लॅप्रोस्कोपिक डोनर किडनी ट्रीटमेंट इ.) तसेच अनेक आजारांवर जसे मूत्रपिंडातील खडे, कॅन्सर, मुत्राशयाच्या पिशवीचा आजार, प्रोस्टेट ग्रंथींचे विविध आजार यांवरदेखील उपचार केले जातात. LASER, E.S.W.L., U.D.S., R.I.R.S. इत्यादी प्रगत उपचार आहेत. त्याचप्रमाणे, खास ॲन्ड्रोलॉजी बाह्य रूग्ण कक्षदेखील आहे. तसेच दर गुरुवारी स्वतंत्र युरो-ऑन्कोसर्जरी बाह्यरुग्ण विभाग आयोजित केली जाते.

- **औषधनिर्माणशास्त्र विभाग :**

❖ द्वितीय वर्ष एम.बी.बी.एस., द्वितीय वर्ष फिजिओथेरपी, द्वितीय वर्ष व्यावसायिक थेरपी, द्वितीय वर्ष नर्सिंग आणि बी.पी.एम.टी.च्या विद्यार्थ्यांचे अध्यापन आणि मूल्यमापन.

❖ फार्माकोलॉजी मध्ये लो. टि.म.स.रुग्णालय महाविद्यालयाच्या पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांना शिकवणे आणि प्रशिक्षण.

❖ ह्या विभागात प्रतिकूल औषधांच्या प्रतिक्रिया निरीक्षणासाठी फार्माकोव्हिजिलन्स केंद्र आहे. यात केंद्रीय पशुगृह देखील आहे. फार्माकोलॉजी विभागाचे कर्मचारी, प्राध्यापक आणि निवासी डॉक्टरांनी कोविड कर्तव्ये पार पाडली आहेत.

- **त्वचारोग विभाग :**

❖ जानेवारी २०२४ ते डिसेंबर २०२४ या कालावधीत त्वचारोग बाह्यरुग्ण विभागाने १,१७, ०६६ पेक्षा जास्त रुग्णांना ओपीडी आधारावर ७६ रुग्णांना आय.पी.डी. आधारावर, दिवस काळजी १०,१५८ प्रक्रिया, ३०४ त्वचारोग शस्त्रक्रिया आणि ७३५ ई.सी. प्रक्रिया प्रदान केल्या आहेत.

❖ केस, त्वचारोग, सोरायसिस, मुरुम / मेलास्मा साठी विशेष ओ.पी.डी.आयोजित केल्या आहेत. या वर्षी फक्त केसांच्या ओ.पी.डी.मध्येच ८,१२० रुग्णांची संख्या जास्त आहे.

❖ त्वचारोग शस्त्रक्रिया, केस प्रत्यारोपण, रेडिओ कॅटरी, सर्जिकल एक्सिजन, फोटोथेरपी, केमिकल पील्स, एसटीडी काउन्सिलिंग सारख्या सेवा प्रदान केल्या आहेत.

❖ हिस्टापॅथॉलॉजी, डर्मोस्कोपी, ट्रायकोस्कोपी, वुड्स लॅम्प तपासणी, केओएच माउंट, ग्रॅम स्टेनिंग सारख्या निदान सेवा प्रदान केल्या आहेत.

● **दंतशास्त्र विभाग :**

❖ दंतशास्त्र विभागामध्ये अत्याधुनिक सोईसुविधा तसेच नवीनतम तंत्रज्ञानाचा वापर करून दंतोपचार केले जातात. पदवी विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण देण्याबरोबरच विविध उपचार येथे केले जातात जसे की दात काढणे, आर.व्ही.जी. एक्स-रे, किरकोळ शस्त्रक्रिया, दातांच्या फिलिंग, रूट कॅनल ट्रिटमेंट, क्राऊन आणि ब्रिजेस (कृत्रिम दात) बसविणे इत्यादी.

❖ डेंटल इम्प्लांट (कृत्रिम दंतरोपण) आणि फुल माऊथ रिहॅबिलिटेशन (दंत पुनर्वसन) असे क्लिष्ट उपचार सुद्धा आता नित्याने केले जातात. मागील वर्षी ह्या विभागामार्फत जवळपास ९२१ फिलिंग, ८७३ रूट कॅनल ट्रिटमेंट, १७ इंट्राओरल स्कॅन, ७०४ क्राऊन आणि ५४ इम्प्लांट करण्यात आलेले आहेत.

● **बालरोगशल्यचिकित्साशास्त्र :**

❖ बालरोगशल्यचिकित्सा विभाग हा २०२४ मध्ये ३५ व्या वर्षात पदार्पण करत आहे. बाह्यरुग्णचिकित्सा विभागात क्र. ०७ येथे रूम नं.१३ मध्ये बाहयरुग्णांची तपासणी मंगळवार, गुरुवार, शनिवार या दिवशी केली जाते. विशेष बाह्यरुग्ण् तपासणी शुक्रवार या दिवशी केली जाते. ज्या रुग्णांवर मोठया शस्त्रक्रिया झाल्या आहेत किंवा करण्यात येणार आहेत अशा रुग्णाची तपासणी आणि पुढील योजना देखील याच दिवशी आखली जाते. राजावाडी रुग्णालय आणि शताब्दी रुग्णालय,गोवंडी येथे मा. अधिष्ठाता (लो. टि.म.स.)रुग्णालय यांच्या आदेशाने सह- बाह्यरुग्ण् चिकित्सा विभाग फेब्रुवारी २०१८ मध्ये सुरू करण्यात आला आहे. या व्यतिरिक्त, आपत्कालीन रुग्णांना अपघाती विभागाकडून २४ तास सेवा दिली जाते. गुरुवारी सकाळी ११.३० वाजता विशेष स्पिना बिफिडा बाह्यरुग्ण विभाग आयोजित केला जातो. विशेष प्रसूतीपूर्व क्लिनिक मंगळवारी दुपारी ०१.३० वाजता आयोजित केले जाते.

❖ बालरोगशल्यशस्त्रक्रिया विभागामध्ये सुसज्ज असे तीन शस्त्रक्रिया टेबल आहेत. तसेच, या विभागात आपत्कालीन शस्त्रक्रिया सुद्धा केल्या जातात. सन २०२४ मध्ये सुप्रा मेजर शस्त्रक्रियांची एकूण संख्या २३० आहेत, एकूण प्रमुख शस्त्रक्रिया १,७८६ आहेत आणि एकूण किरकोळ शस्त्रक्रिया १,९८५.

● **व्यवसायोपचारशास्त्र विभाग :**

❖ या ऑक्युपेशनल थेरपी विभागात न्युरो रिहॅबिलिटेशन, ॲम्प्युटेशन रिहॅबिलिटेशन, वर्क फिटनेस, स्ट्रेस मॅनेजमेन्ट, सेन्सरी ईंटेग्रेशन (एस.आय.) आणि न्यूरोडेव्हलमपमेंटल थेरपी (एन.डी.टी.), डेव्हलपमेंटल ओ.पी.डी., सेरेब्रल पाल्सी (सी.पी.) क्लिनिक, हॅंड क्लिनिक, हाय रिस्क, डिसॅबिलिटी अससेसमेंट आणि सर्टिफिकेशन, कॅम्युनिटी बेसड रिहॅबिलिटेशन (Matunga and Mankhurd Labour Camp) या सारखे दररोज विशेष क्लिनिक चालवते.

❖ ऑर्थोपेडिक्स, जनरल मेडिकल, जनरल सर्जरी, मानसोपचार, सीव्हीटीएस, न्युरो मेडिसिन, न्युरो सर्जरी वॉर्ड आणी आयसीयू, एनआयसीयू मध्ये नियमित सेवा आणि रिहॅबिलिटेशन केले जाते.

● **न्यायवैद्यकशास्त्र :**

अ) नियमित क्रियाकलाप :

❖ एम.यु.एच.एस. अभ्यासक्रमानुसार प्रभावीपणे अंडरग्रॅजुएट व्याख्याने घेणे, ऑफलाइन मोडद्वारे.

❖ भारतीय दंड संहिता नुसार मुंबईच्या कोणत्याही वैद्यकीय महाविद्यालयापेक्षा जास्तीत जास्त मेडिकोलेगल पोस्ट मॉर्टेम करणे.

- सन २०२४ मध्ये एकूण २,०५० पोस्टमॉर्टम करण्यात आले.
- सन २०२४ मध्ये लैंगिक अत्याचाराच्या एकूण १४९ प्रकरणांची तपासणी करण्यात आली.
- वयाची एकूण १४६ प्रकरणे तपासणी झाली.
- एम.यु.एच.एस. मार्गदर्शक तत्त्वे म्हणून टर्मिनल परीक्षा आणि एम.यु.एच.एस. विद्यापीठ परीक्षा आयोजित करणे.

ब) विशेष क्रियाकलाप :

- क्लिनिकल वॉर्डमधील डॉक्टरांना मेडिकोलॉजिकल बाबतीत मार्गदर्शन प्रदान करणे.
- लैंगिक हिंसाचारातून वाचलेल्यांच्या तपासणीसाठी वन स्टॉप मदत केंद्र.
- दंत तपासणीशी संबंधित प्रकरणांसाठी फॉरेन्सिक ओडोन्टोलॉजी युनिट.

- **कान, नाक व घसा विभाग :**

लो.टि.म.स रुग्णालयामधील कान, नाक व घसा विभाग हा एक आघाडीचा तृतीयक रेफरल सेंटर, जी.एम.टी. आहे. जो देशभरातून रेफर केलेल्या विविध गुंतागुंतीच्या आणि आव्हानात्मक केसेसचे व्यवस्थापन करतो. या सोबतच, दररोज अंदाजे १७५ रुग्ण बाह्यरुग्ण विभागात २०० (ओपीडी) येतात.

शल्यक्रिया गृह दररोज सक्रिय असते, ७ ते १० मोठया आणि किरकोळ शस्त्रक्रिया नियमितपणे केल्या जातात. तातडीच्या केसेससाठी आपत्कालीन शस्त्रक्रिया २४/७ उपलब्ध असतात. नियमित ईएनटी प्रक्रियांव्यतिरिक्त विभागात विविध प्रकारच्या प्रगत शस्त्रक्रिया केल्या जातात.

- डोके आणि मानेच्या कर्करोगाच्या शस्त्रक्रिया.
- एंडोस्कोपिक आणि ओपन एअरवे शस्त्रक्रिया.
- एंडोस्कोपिक अँटीरियर आणि लेटरल स्कल बेस शस्त्रक्रिया.
- एंडोस्कोपिक ऑर्बिटल शस्त्रक्रिया.
- मायक्रोलॅरिन्गोस्कोपिक शस्त्रक्रिया.
- कॉक्लियर इम्लांटेशन.

कान, नाक व घसा दुरुस्ती, ट्रेकिओरस्टोमी आणि परदेशी शरीर काढणे या सारख्या आपत्कालीन प्रक्रिया चोवीस तास केल्या जातात.

- **अपघात व तातडीची वैद्यकीय सेवा विभाग :**

लो.टि.म.स रुग्णालयातील रुग्णांना तात्काळ उपचार देणा-या इमर्जन्सी मेडिकल आणि सर्जिकल सर्व्हिसेस विभागास (इ.एम.एस.) २२ वर्ष पूर्ण झाली आहेत. हा विभाग लो.टि.म.स. रुग्णालयाचा अविभाज्य भाग आहे. सर्व गरजू रुग्णांना आपत्कालीन सेवा २४ तास प्रदान केल्या जातात. लो. टि.म.स. रुग्णालय हे Tertiary care Hospital असल्याने सर्व आर्थिक गटातील रुग्णांना त्वरित उपचार दिले जातात.

- इ.एम.एस. मध्ये २४ तास मेडिकल सर्जिकल व अस्थिरोग तज्ज्ञ डॉक्टर उपलब्ध असतात.
- ज्या रुग्णांना पेनिड्युरा इंजेक्शन घ्यायचे असते ते सुध्दा निरिक्षणाखाली इ.एम.एस. मध्ये दिले जातात.
- इ.एम.एस. मध्ये लैंगिक हिंसाचाराच्या पीडितांच्या तपासणीसाठी 'वन स्टॉप मदत केंद्र' सुरू करण्यात आले आहे.
- तीन इ.सी.जी. तंत्रज्ञांची इ.एम.एस. अपघात विभागात कंत्राटी पध्दतीने नियुक्ती करण्यात आली आहे. हे तंत्रज्ञ चोवीस तास सेवा देतात.
- तसेच सहाय्यक वैद्यकिय अधिकारी २४ तास उपलब्ध असतात.

- **लोकनेते एकनाथराव गायकवाड नागरी आरोग्य सेवा केंद्र :**

❖ लोकनेते एकनाथराव गायकवाड नागरी आरोग्य केंद्र, धारावी (अंतर्गत लो.टि.म.वैद्यकीय महाविद्यालय व लो.टि.म.स.रुग्णालय, शीव, मुंबई - ४०० ०२२) येथे अतिशय गरजू लाभार्थींना बाहयरुग्ण सेवा , प्रयोगशाळा चाचण्या (आपली चिकित्सा) तसेच आंतररुग्ण सेवा देण्यात येते. सार्वजनिक खाजगी भागिदारी (PPP) च्या माध्यमातून सी.टी.स्कॅन, एम.आर.आय. च्या सुविधा उपलब्ध आहेत. डायलिसिस केंद्र, नव्याने सुरु झालेले वंध्यत्व उपचार केंद्र (IVF) तसेच निर्माणधीत बोन मॅरो ट्रान्सप्लांट केंद्र हे लोकसेवेसाठी समर्पित आहे.

पाच) – सेठ आत्मासिंग जेसासिंग बांकेबिहारी महानगरपालिका कान, नाक व घसा रुग्णालय, फोर्ट.

सेठ आत्मासिंग जेसासिंग बांकेबिहारी महानगरपालिका कान, नाक व घसा रुग्णालय हे सन १९६४ पासूनचे महर्षी दधीची मार्ग, फोर्ट येथे स्थित १०० खाटांचे कान, नाक व घसा ह्यांच्या रोगांवर विशेषोपचार करणारे विशेष रुग्णालय आहे.

येथील बाह्यरुग्ण विभाग रविवार व सार्वजनिक सुट्टीचे दिवस वगळता दररोज चालू असतो. येथे कान, नाक व घसा ह्या रोगांसंबंधातील शस्त्रक्रिया केली जाते. तातडीची रुग्णसेवा रात्रंदिवस उपलब्ध आहे. ह्या रुग्णालयात श्रवणक्षमता (ऑडिओलॉजी), श्रवणशास्त्रविषयक चाचण्या करण्याची, बोलण्याच्या उपचार पद्धतीची (न्युरो ओटोलॉजी) सोय आहे. रुग्णालयात विकृतीशास्त्र, रेडिओलॉजी विभाग व औषधनिर्माता विभाग आहे. औषधनिर्माता विभागामध्ये कान, नाक व घसा ह्यांच्या आजारावरील औषधे तयार केली जातात.

सन २०२४-२०२५ या वर्षात कान, नाक व घसा रुग्णालयात १,००,२०० बाह्यरुग्णांवर उपचार करण्यात आले. तसेच, २,०८७ रुग्ण आंतररुग्ण विभागात दाखल करण्यात आले होते. सन २०२४-२०२५ मध्ये कान, नाक व घसा रुग्णालयातील शस्त्रक्रिया विभागात १,३९४ मोठ्या व ६१८ लहान शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या.

सहा) – बृहन्मुंबई महानगरपालिकेची क्षयरोग नियंत्रण सेवाकार्ये, क्षयरोग रुग्णालय समूह आणि शहर क्षयरोग नियंत्रण कार्यक्रम

क्षयरोग रुग्णालय समूह, शिवडी :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे क्षयरोग रुग्णालय समूह, शिवडी हे आशिया खंडातील सर्वात मोठे क्षयरोग रुग्णालय आहे. औषध संवेदन व औषध रोधी (एम.डी.आर.टी.बी.) ह्या आजाराचे रुग्ण, तपासणी व भरतीसाठी सदर रुग्णालयात येत असतात.

- क्षयरोगबाधीत रुग्णांसाठी औषधसंवेदन (Drug Sensitive) आणि औषधरोधी (Drug Resistance) असे दोन स्वतंत्र बाह्यरुग्ण विभाग २४ X ७ कार्यरत आहे.
- रुग्णालयामध्ये २४ X ७ डिजिटल एक्स-रेची सुविधा उपलब्ध आहे.
- क्षयरोग रुग्णांसाठी १० खाटांचा उरोरोग अतिदक्षता विभाग कार्यरत आहे.
- क्षयरोग रुग्णालयातील प्रयोगशाळेचे नुकतेच आधुनिकीकरण करुन मध्यवर्ती संदर्भ प्रयोगशाळा (I.R.L. - Intermediate Referral laboratory) मध्ये अद्ययावत करण्यात आले आहे. त्यामुळे सद्यस्थितीत क्षयरोगाचे निदान करण्यासाठी लागणाऱ्या Gene-Xpert, True NAAT, LPA and Culture DST अशा सर्व थुंकीच्या तपासण्या एकाच छत्राखाली क्षयरोग रुग्णालयाच्या प्रयोगशाळेत होतात. क्षयरोग रुग्णालयात आंतररुग्ण व बाह्यरुग्ण तत्त्वावर उपचार घेणारे रुग्णच नव्हे तर इतर राष्ट्रीय क्षयरोग निर्मुलन कार्यक्रमाच्या अंतर्गत मुंबईच्या विविध भागातून येणाऱ्या थुंकीच्या नमुन्यांची तपासणी क्षयरोग रुग्णालयाच्या प्रयोगशाळेत होते. तसेच, जीन एक्स्पर्टची क्षमता ०८ नमुना तपासणीवरुन १६ नमुना तपासणी एवढी केली आहे. तसेच, सद्यस्थितीत क्षयरोगावरील चार औषधांसाठी कल्चर आणि सेन्सिटिव्हिटी केली जाते.

- क्षय व एच.आय.व्ही. बाधीत रुग्णांसाठी मुंबई जिल्हा एड्स नियंत्रण संस्था यांच्या संयुक्त विद्यमाने दि. १४ ऑगस्ट २०२० पासून ए.आर.टी. सेंटर कार्यरत आहे.
- क्षयरोग बरा झालेल्या रुग्णांसाठी पल्मोनरी रिहॅबिलिटेशन सेंटर सुरु केले असून आतापर्यंत ६,३५६ इतक्या रुग्णांना पल्मोनरी रिहॅबिलिटेशन सेंटरचा फायदा झालेला आहे.
- 'अल्कोहोलिक ॲनॉनिमस' ह्या संस्थेच्या सहयोगाने व्यसनाधीन क्षयरोग रुग्णांना व्यसनापासून परावृत्त करण्यासाठी मदत केली जात आहे.
- क्षयरोग रुग्णालयामध्ये असंसर्गजन्य रोगांसाठी (Non Communicable Diseases) नविन बाह्यरुग्ण विभाग सुरु करण्यात आला असून, रुग्णालयातील कर्मचारी, रुग्ण व त्यांच्या नातेवाईकांची सदर विभागामध्ये तपासणी केली जाते.
- जैव-वैद्यकीय कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्यासाठी दोन अत्याधुनिक मशिन्स रुग्णालयात बसविण्यात आल्या आहेत.
- क्षयरोग रुग्णालयात काम करणाऱ्यांना सकस आहार (Supplimentry High Protien Diet) तिन्ही पाळ्यांमध्ये दिले जाते. जेणेकरुन, कर्मचाऱ्यांची रोग प्रतिकार शक्ती चांगली होण्यास मदत होईल.
- क्षयरोग रुग्णालयात काम करणाऱ्या सर्व कर्मचाऱ्यांचे क्षयरोग व इतर आजार (मधुमेह, रक्तदाब व इतर आजारांसाठी) तिमाही तपासणी करुन योग्य त्या प्रतिबंधनात्मक उपाययोजना तसेच गरज पडल्यास उपचार सुरु करण्यात येतात.

वर्षनिहाय सांख्यिकी माहिती :

वर्ष	बाह्यरुग्ण (नविन, जुने)	आंतररुग्ण प्रवेश
२०२०	२१,६३७	३,६०५
२०२१	२२,५६२	४,१५७
२०२२	२१,९३९	४,०९५
२०२३	२०,७३०	४,२००
२०२४	२०,६०७	४,३५४

शस्त्रक्रिया :

वर्ष	मोठी शस्त्रक्रिया	लहान शस्त्रक्रिया (ब्रॉन्कोस्कोपी समाविष्ट)	एकूण
२०२०	००	५२३	५२३
२०२१	००	६१४	६१४
२०२२	००	७६९	७६९
२०२३	०४	१,०७१	१,०७५
२०२४	०१	१,६७८	१,६७९

अभियांत्रिकी सेवा

घन कचरा व्यवस्थापन मुलुंड क्षेपणभूमी

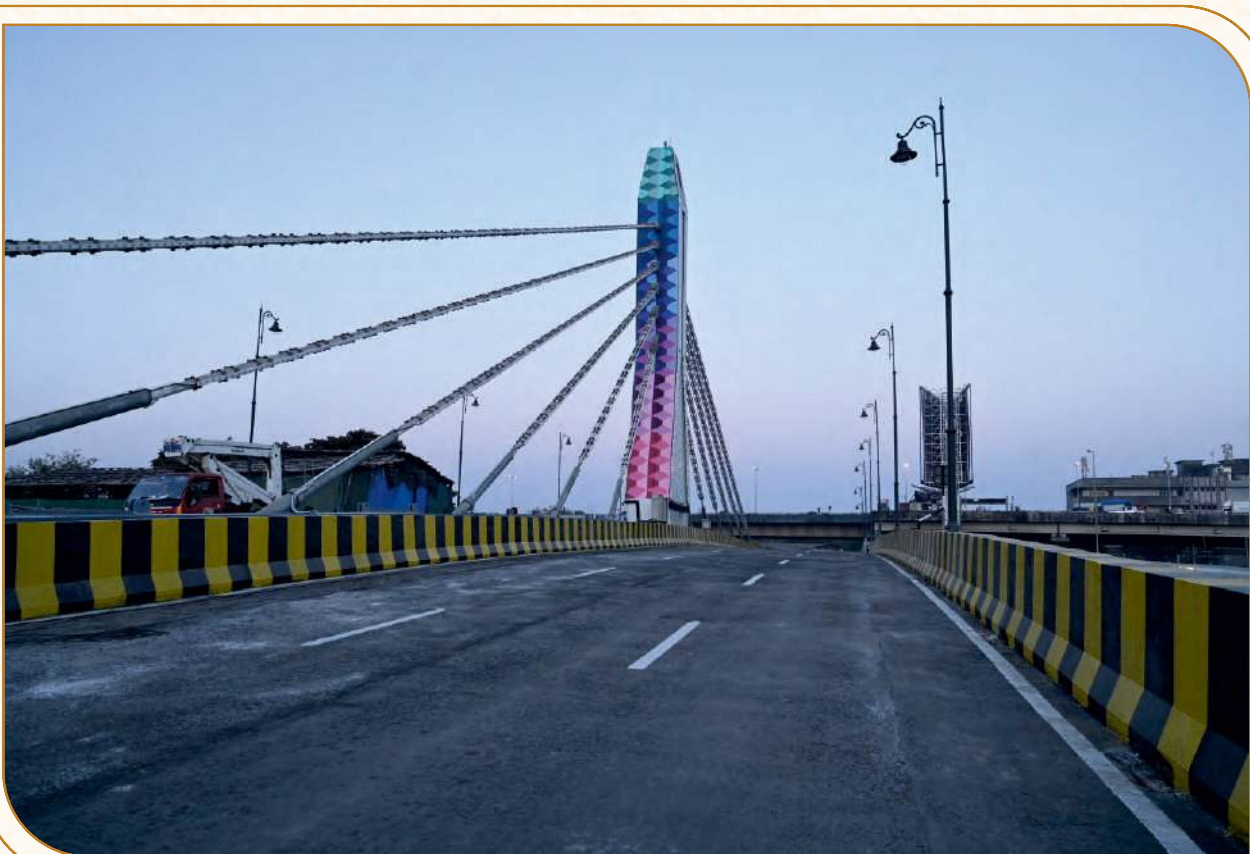

रे रोड पूल

अभियांत्रिकी सेवा

१. नगर अभियंता ह्यांचे खाते :

अद्ययावत् सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ च्या कलम ७४ अन्वये, नगर अभियंता हे वैधानिक पद आहे. नगर अभियंता ह्यांची मुख्य कर्तव्ये खालीलप्रमाणे आहेत :-

१) अभियांत्रिकी खात्यातील कर्मचाऱ्यांची नियुक्ती, बदली व बढती संबंधित सर्व आस्थापना कामे.

२) नगर अभियंता खात्याकडून सरळ सेवा भरती संबंधी वेळोवेळी प्रसिध्द होणाऱ्या परिपत्रकांत नमूद केलेल्या अटींसापेक्ष कनिष्ठ अभियंता (स्थापत्य/यां. व वि.), दुय्यम अभियंता (स्थापत्य/यां. व वि.) व सहाय्यक अभियंता (स्थापत्य /यां. व वि.) या संवर्गातील तसेच वास्तुशास्त्रज्ञ संवर्गातील कर्मचाऱ्यांची कायम किंवा हंगामी तत्त्वावर अभियांत्रिकी विभागात नेमणूक केली जाते.

३) उप प्रमुख अभियंता , कार्यकारी अभियंता, सहाय्यक अभियंता, दुय्यम अभियंता, कनिष्ठ अभियंता व तांत्रिक सहाय्यक (बांधकामे) या संवर्गातील पदांच्या अर्हता निश्चित करणे.

४) आरोग्य खात्यांतर्गत येणारी कामे वगळून अर्थसंकल्प 'अ', 'ब' आणि 'ई' मध्ये समाविष्ट करण्यात आलेल्या बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतील विविध खात्यांसाठी नवीन इमारतीचे/पुनर्विकासासंबंधीची बांधकामे नगर अभियंता खात्यामार्फत पार पाडली जातात.

५) अभियांत्रिकी खात्यातील कंत्राटदारांचे संनियंत्रण व नोंदणी करण्यासाठी एक विभाग आहे. संनियंत्रण व नोंदणी कक्ष हे विभाग कंत्राटदारांची नोंदणी, प्रमाणीकरण, श्रेणीवाढ संबंधात कामे पाहतो. सदर विभाग नोंदणीचे नियम बनविण्याचे कार्य करतो.

६) नगर अभियंता खात्याच्या अखत्यारित असलेल्या कार्यालयाकडून व २४ विभागांकडून महसूली खर्चाचे व उत्पन्नाचे अंदाजपत्रक मागवून घेऊन अर्थसंकल्पीय प्रस्ताव तयार करतात.

७) नगर अभियंता खात्यातील/अभियांत्रिकी विभागात कार्यरत असणाऱ्या कोणत्याही शिक्षा झालेल्या कर्मचाऱ्यास दंड, सेवेतून कमी करणे, वेतन वाढ रोखणे, निलंबित किंवा बडतर्फ करण्यास नगर अभियंता हे सक्षम प्राधिकारी आहेत. तसेच, अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८च्या कलम ८३ मधील तरतूदीसापेक्ष नगर अभियंता खात्यात कार्यरत असणाऱ्या प्रशासकीय संवर्ग व सर्व अभियांत्रिकी संवर्गातील कर्मचाऱ्यास काढून टाकण्यासाठी किंवा बडतर्फ करण्यासाठी नगर अभियंता हे सक्षम प्राधिकारी असल्याने अशा कर्मचाऱ्यांचे शिक्षादेश नगर अभियंता यांच्या स्वाक्षरीने निर्गमित करण्यात येतात.

शाळा पायाभूत सुविधा कक्ष :

माननीय उच्च न्यायालयाने व माननीय धनुका समितीने शिफारस केल्यानुसार शाळा पायाभूत सुविधा कक्षाची निर्मिती सन २००८ पासून करण्यात आली. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या स्वत:च्या मालकीच्या एकूण ४७९ शालेय इमारती आहेत. सदर शालेय इमारतींच्या दुरुस्ती, दर्जोन्नती पुनर्बांधकाम व नविन बांधणीचे काम नगर उप अभियंता (शाळा पायाभूत सुविधा कक्ष) या विभागामार्फत पार पाडण्यात येते. सन २०२४-२५ या आर्थिक वर्षामध्ये पुनर्बांधकाम केलेल्या व नवीन बांधणीच्या अशा एकूण ०२ शालेय इमारती या विभागामार्फत शिक्षण विभागास हस्तांतरित करुन लोकार्पण करण्यात आल्या आहेत. नगर उप अभियंता (शाळा पायाभूत सुविधा कक्ष) या विभागामार्फत दुरुस्तीची ३१ कामे व पुनर्बांधणीची / नवीन बांधणीची १६ कामे प्रगतीपथावर असून सदर कामे विहित वेळेत पूर्ण होतील. तसेच, सद्यस्थितीत ह्या विभागामार्फत नव्याने शाळांची दुरुस्ती व पुनर्बांधणीच्या निविदा मागविण्याबाबतचे काम प्रगतीपथावर असून सदर कामांकरिता प्रशासकीय मंजुरी प्राप्त झाल्यानंतर निविदा मागवून सदर कामांचे कार्यादेश निर्गमित करण्यात येतील.

सन २०२४-२५ या आर्थिक वर्षामध्ये रु.२६०.६९ कोटी इतक्या सुधारीत अर्थसंकल्पीय तरतूदीपैकी रु.२४३.७९ कोटी इतकी अर्थसंकल्पीय तरतूद म्हणजेच ९३.५१ टक्के तरतूद खर्च करण्यात आली.

२. पर्यावरण खाते :

कायदेशीर बाजू :-

भारतीय घटनेमधील घटना दुरूस्ती क्र. ७४ सन १९९२ अनुसूची नुसार महाराष्ट्र शासनाने अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ यात सन १९९४ मध्ये दुरूस्ती केली. त्यानुसार मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ चे कलम ६१ (अ ब) अनुसार,'पर्यावरण रक्षण व जीवसृष्टीचे संवर्धन करणे', हे बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे बंधनकारक कर्तव्य आहे. तसेच, अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ चा कलम ६३ ब अन्वये पर्यावरण स्थितीदर्शक अहवाल तयार करुन दरवर्षी ३१ जुलै पूर्वी महानगरपालिकेस सादर करण्यात येतो.

पर्यावरण व वातावरणीय बदल :-

राष्ट्रीय शुध्द हवा कार्यक्रमांतर्गत, केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळ व महाराष्ट्र राज्य प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने दिलेल्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार व पाठविलेल्या नमुन्याप्रमाणे (Template), मुंबईतील हवेचा दर्जा सुधारण्यासाठी, विहित मर्यादेत आणण्यासाठी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने तयार केलेला हवेचा कृती आराखडा, केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने दि. २४ ऑक्टोबर २०१९ रोजी मंजूर केला आहे. बृहन्मुंबई महानगरपालिका यामध्ये समन्वयक संस्था म्हणून काम करत असून, कृती आराखड्याप्रमाणे अंमलबजावणी करण्याकरीता बृहन्मुंबई महानगरपालिका अंतर्गत व महानगरपालिके बाहेरील संबंधित विभागांना महानगरपालिकेतर्फे कळविण्यात आले आहे. महानगरपालिके अंतर्गत प्रमुख अभियंता (रस्ते व वाहतूक), प्रमुख अभियंता (घन कचरा व्यवस्थापन), प्रमुख अभियंता (विकास नियोजन), प्रमुख अभियंता (यांत्रिकी व विद्युत), कार्यकारी आरोग्य अधिकारी, उद्यान अधिक्षक, सर्व विभागांचे सहाय्यक आयुक्त इत्यादींचा समावेश आहे. महानगरपालिके बाहेरील आर.टी.ओ., वाहतूक पोलिस, मुंबई महानगर क्षेत्र विकास प्राधिकरण, बी.ई.एस.टी., रेल्वे, मेट्रो रेल्वे, महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळ, रिलायन्स, महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ, म्हाडा, परिवहन मंत्रालय, पेट्रोलियम मंत्रालय, खनन मंत्रालय इत्यादींचा महत्वपूर्ण सहभाग आहे.

सदर आराखड्यामध्ये रस्त्यांचे रुंदीकरण करणे, अडथळे दूर करून वाहतूक कोंडी कमी करणे, वाहतूक शिस्तबध्द करणे, बुध्दीमान वाहतूक प्रणाली विकसित करणे, बांद्रा कुर्ला कॉम्प्लेक्स, लोअर परेल इत्यादी विभागातील वाहनांद्वारे उत्सर्जित होणारे वायू प्रदूषण कमी करणे, वायू प्रदूषण व पर्यायाने ध्वनी प्रदूषण नियंत्रित करणे या संबंधातील उपाययोजनांवर भर देण्यात आला आहे.

केंद्र सरकारच्या पर्यावरण, वने व हवामान बदल मंत्रालयाकडून पंधराव्या वित्त आयोगांतर्गत बृहन्मुंबई महानगरपालिकेला हवेची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी अंदाजे रु.६२० कोटीचे अनुदान प्राप्त झाले आहे. तसेच पाण्याचे संरक्षण, पुरवठा आणि व्यवस्थापन व घन कचरा व्यवस्थापन यासाठी अंदाजे रु.९९० कोटी रक्कम प्राप्त झाली आहे.

त्यामुळे हवेची व पाण्याची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेकडून विविध उपाययोजना सुरू आहेत. जसे पाणी शिंपडण्याच्या सोईसोबत यांत्रिकी झाडू खरेदी करणे, बेस्टला वाहतुकीसाठी ई- बसेस खरेदी करण्यास निधी देणे, हरितपट्ट्याची वाढ व सुधारणा करणे, कच-याचे उर्जेत रुपांतरण करणे इत्यादी. माहे जानेवारी २०२३ ते फेब्रुवारी २०२३ या कालावधी मध्ये मुंबईची हवा अत्यंत खराब झाल्यामुळे मा. आयुक्तांच्या आदेशान्वये ८ सदस्यीय समिती गठीत करुन पर्यावरण विभागाने 'मुंबई हवा प्रदुषण नियंत्रणासाठीचा कृती आराखडा' तयार केला आहे. तसेच, त्याच्या अंमलबजावणीसाठी प्रत्येक विभागांना आदेश देण्यात आले असून त्यानुसार सर्व विभागांमध्ये कार्यवाही सुरू आहे.

ध्वनी प्रदूषण नियंत्रण :-

सदस्य सचिव, महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ यांच्या आदेशान्वये, महानगरपालिकेच्या पर्यावरण विभागाने 'नीरी' या संशोधन संस्थेने त्यांच्या आवाजाच्या आलेखन अहवालामध्ये केलेल्या सूचना/शिफारशी त्वरित कार्यान्वित करण्यासाठी जबाबदार असलेल्या विविध सरकारी, निमसरकारी कार्यालये, प्राधिकरणे यांना सूचना केल्या आहेत. त्यानुसार बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतील विविध खाती व विभागांना कळविण्यात आले असून त्याबाबत पाठपुरावा करण्यात येत आहे. पर्यावरण विभाग ध्वनी प्रदूषण नियंत्रणासाठी समन्वयाची भूमिका पार पाडत आहे.

मुंबई हवामान कृती आराखडा (MCAP) :-

सी-४० हे ४० मोठया शहरांचे एक जागतिक संघटन आहे. हे संघटन जागतिक शहरांना वातावरण बदलांमुळे निर्माण होणा-या धोक्यांपासून स्वसंरक्षण कसे करावयाचे ह्यावर मार्गदर्शन देते. त्यासाठी प्रत्येक शहराचा हवामान कृती आराखडा तयार करणे गरजेचे आहे. ह्या कारणास्तव बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या पर्यावरण विभागाने 'मुंबई हवामान कृती आराखडा' तयार केला आहे. तो कृती आराखडा सी-४० संघटनेने मान्य केल्यामुळे मुंबई शहराला सी-४० संघटनेचे सदस्यत्व प्राप्त झाले आहे. सद्यस्थितीमध्ये या कृती आराखड्याच्या विविध पैलूंवर काम करण्यास सुरूवात झाली आहे.

ह्या विभागाने वर्ष २०२५-२०२६साठी वातावरणीय अर्थसंकल्पाची निर्मिती केली आहे. हयामध्ये महानगरपालिकेच्या अर्थसंकल्पातील अशा प्रकल्पांचा विचार केला आहे, जे राबवल्यामुळे मुंबईला आपले 'नेट झीरो' चे ध्येय गाठण्यास सहाय्य होईल.

आयआयटी, कानपूरने शहराच्या सुक्ष्म पातळीवर हवेच्या प्रदुषण स्त्रोतांची माहित गोळा करण्यासाठी, त्याचे स्वरुप समजून घेण्यासाठी आणि त्यानुसार हवेचे प्रदूषण कमी करण्यासाठी उपाययोजना आखण्याची यंत्रणा तयार केली आहे. आयआयटी कानपूरने एक डॅश बोर्ड तयार केला आहे. ज्यामध्ये संपूर्ण शहरात पसरलेल्या एअर क्वालिटी सेन्सर्सद्वारे शहरातील विविध क्षेत्रांमधून हवेच्या प्रदुषणाबाबत माहिती गोळा केली जात आहे. सदर डॅशबोर्ड शहरातील विविध ठिकाणांच्या एअर क्वालिटी इंडेक्स (AQI) चे रिअल टाइम अपडेट प्रदान करतो आणि एअर क्वालिटी इंडेक्स (AQI) ची पातळी, ही प्रदूषणाच्या धोकादायक पातळीपर्यंत गेल्यास त्यासंदर्भात आवश्यक उपाययोजना करून हवेच्या प्रदुषणावर नियंत्रण मिळवणे शक्य होते. मुंबईमध्ये अशाच प्रकारची प्रणाली स्थापित करण्यासाठी, बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या पर्यावरण व वातावरणीय बदल खात्याद्वारे आय. आय. टी. कानपूरशी समन्वय साधून पुढील प्रक्रिया पार पाडली जात आहे.

पृथ्वी विज्ञान मंत्रालय (पृ.वि.मं.), भारतीय उष्णदेशीय मौसम विज्ञान संस्थान (भा. उ. मौ. वि. सं.- IITM), भारतीय हवामान विभाग (IMD) व भारतीय मध्यम अवधी हवामान पुर्वानुमान केंद्र (NCMRWF) यांनी एकत्रपणे उच्च रिझोल्यूशन हवा गुणवत्ता प्रणाली दिल्ली एन.सी.आर. विभागासाठी तयार केली आहे. ही प्रणाली हवामानाचा अंदाज, प्रदूषण स्त्रोते, CAAQMS Stations, Low Cost Sensors च्या डेटा वर आधारित पुढील ७ दिवसांसाठी हवेच्या गुणवत्तेबाबत आगाऊ सुचना देते. संभाव्य प्रदुषणकारी घटनांवरती तातडीचे उपाय करणे शक्य होण्यासाठी अशी आगाऊ सूचना यंत्रणा मुंबई महानगरपालिकेकडे असावी या उद्देशाने I.I.T.M. यांच्याकडून हवेच्या शुध्दतेसाठी एक डायनॅमिक मॉडेलिंग सिस्टिम Decision Support System (DSS) तयार करुन तीला एअर क्वालिटी अर्ली वॉर्निंग डीसीजन सपोर्ट सिस्टीम (AIRWISE) ची असे संबोधले जाईल. मुंबई महानगरपालिकेच्या पर्यावरण व वातावरणीय बदल खात्याला हवेच्या संभाव्य प्रदुषणाबाबत आगाऊ जागरूकतेचा इशारा देण्यासाठी आगाऊ सूचना प्रणाली तयार केल्यास मोठया प्रमाणात प्रदूषण स्त्रोतांची निरीक्षणे करून हवामान बदलामुळे निर्माण होणा-या घातक प्रदूषणाचा प्रभाव शमविण्याची उपाययोजना मुंबई महानगरपालिकेस राबवता येईल.

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या हद्दीत हवेतील वायू प्रदूषणाच्या तक्रारी मुंबईकरांना सहजरित्या नोंदविता याव्यात ह्या विभागातर्फे मुंबई एअर हे ॲप तयार करण्यात आले आहे. त्यामुळे नागरिकांना मोबाईलद्वारे आपली तक्रार छायाचित्रांसह नोंदविता येते आणि संबधित प्रभागातील अधिकारी त्यावर कारवाई करतात.

तसेच, मुंबईत सध्या विपूल प्रमाणात इमारत निमिर्ती, रस्त्यांचे कॉंक्रिटीकरण, मेट्रो व बुलेट ट्रेनचे काम सूरु असल्यामुळे हवेत धुळीचे प्रमाण खूप वाढले आहे. त्यावर नियत्रंणासाठी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने २८ मुद्दे असलेली मार्गदर्शक तत्वे बांधकाम ठिकाणांसाठी जारी केलेली आहेत. सदर मुद्दाच्या अंमलबजावणीकरीता प्रत्येक विभागा मधील दुय्यम अभिंयता (वातावरण बदल) त्या स्थळांना नियमित भेट देऊन त्यांना वेळोवेळी सूचना देतो. दुय्यम अभियंता (वातावरण बदल)स्तरावर प्रदूषण नियंत्रण न झाल्यास प्रमुख अभियंता (पर्यावरण व वातावरण बदल) ह्यांच्यामार्फत प्रदूषणकारी काम तात्काळ बंद करण्याची कारवाई करावी असे संबधीत अधिका-यांना कळविले जाते. अशाप्रकारे विभाग स्तरावर प्रदूषण नियंत्रणात आणण्यासाठी विविध उपाय योजले आहेत.

वायु वैविध्य सर्वेक्षण व संशोधन प्रयोगशाळा : -

वायु वैविध्य सर्वेक्षण व संशोधन प्रयोगशाळेमार्फत बृहन्मुंबई महानगरपालिका हद्दीत ५ ठिकाणी स्वयंचलित वातावरणीय वायु सर्वेक्षण केंद्राद्वारे वायु प्रदुषण मापन केले जाते. यामध्ये SO_2, NO_2, CO, O_3, PM_{10}, $PM_{2.5}$, methene, Non methene, Total, Hydrocarbons, C_6H_6 इ. प्रदुषकांचा समावेश आहे. या सोबतच वा-याचा वेग, वा-याची दिशा, सापेक्ष आर्द्रता व तापमान या हवामान घटकांचे देखील मोजमाप केले जाते. तसेच नागरीकांच्या प्रदूषण विषयक तक्रारीनुसार विशेष वायु सर्वेक्षण करुन संबंधितांना अहवाल सादर करण्यात येतो.

स्वयंचलित वातावरणीय वायु सर्वेक्षण केंद्रामार्फत हवेच्या दर्जाची स्थिती, वायु गुणवत्ता निर्देशांक इ. माहिती मुंबईकरांना उपलब्ध होत आहे. सदर वायू गुणवत्ता सर्वेक्षण केंद्रे, केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळ व महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या सर्व्हरशी सलंग्न आहेत. तसेच दैनंदिन वायु गुणवत्ता निर्देशांकाची माहिती बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या संकेत स्थळावर प्रदर्शित केली जाते. केंद्रीय वने व वातावरणीय बदल मंत्रालयाच्या SAMEER या मोबाईल ऍपवर दैनंदिन हवेच्या दर्जाची स्थिती, वायु गुणवत्ता निर्देशांक इ. माहिती उपलब्ध होते.

बृहन्मुंबई महानगरपालिका क्षेत्रातील वडाळा व अंधेरी या वाहतूक नाक्यावर तसेच देवनार भराव भुमी व कांजूर क्षेपणभूमीवर फिरत्या प्रदूषण मापन वाहनामार्फत वायु सर्वेक्षण केले जाते. यामध्ये SO_2, NO_2, CO, O_3, PM_{10}, $PM_{2.5}$, Hydrocarbons, इ. प्रदुषकांचा समावेश आहे. महानगरपालिका क्षेत्रातील नागरिकांच्या प्रदुषणाच्या तक्रारी बाबत फिरत्या प्रदूषण वाहनाद्वारे सर्वेक्षण करुन त्याबाबतचा अहवाल संबंधितांना देण्यात येतो. केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने निर्धारीत केलेल्या मानकांबरोबर तुलना करुन मासिक व वार्षिक अहवाल उप प्रमुख अभियंता (स्थापत्य)पर्यावरण/प्रमुख अभियंता (घन कचरा व्यवस्थापन)/ विभाग प्रमुख, उरो औषध व पर्यावरण प्रदूषण तथा संशोधन केंद्र (रा.ए.स्मा. रुग्णालय) यांना पाठविण्यात येतो.

'सफर-मुंबई' हा महत्वाकांक्षी प्रकल्प बृहन्मुंबई महानगरपालिका, भारतीय हवामानशास्त्र विभाग, मुंबई (I.M.D.) तसेच भारतीय उष्णकटीबंधीय हवामानशास्त्र संस्था, पुणे (I.I.T.M.) यांचा एकत्रित उपक्रम आहे. सफर प्रणालीद्वारे बृहन्मुंबई क्षेत्रामध्ये हवेच्या दर्जाची सर्वेक्षण केंद्रे (A.Q.M.S.)-०९, स्वयंचलित हवामान केंद्रे (AWS)-१६ व एल.ई.डी. फलक (D.D.B.)-१३ अशी विविध केंद्रे स्थापन करण्यात आलेली आहेत.

वायु वैविध्य सर्वेक्षण व संशोधन प्रयोगशाळेमार्फत 'सफर-मुंबई'व्दारे उपलब्ध माहितीचे सविस्तर विश्लेषण करुन मासिक व वार्षिक अहवाल संबंधितांना सादर करण्यात येतो. यामध्ये NO_2, CO, O_3, PM_{10}, $PM_{2.5}$ या प्रदुषकांचा समावेश आहे. 'सफर-मुंबई' या उपक्रमामार्फत मुंबईच्या हवेच्या दर्जाची स्थिती, व वायु दर्जा निर्देशांक इ. माहिती मुंबईकरांना सफर एअर (मोबाईल ॲप) व्दारे उपलब्ध होते.

वायु वैविध्य सर्वेक्षण व संशोधन प्रयोगशाळेमार्फत सन २०२३-२०२४ चा बृहन्मुंबई पर्यावरण स्थितीदर्शक अहवाल महानगरपालिकेला सादर करण्यात आला आहे. तसेच सन २०२४-२५ या वर्षीचा पर्यावरण स्थितीदर्शक अहवाल बनविण्याचे काम हाती घेण्यात आले आहे.

३. प्रमुख अभियंता ह्यांनी पार पाडावयाची कामे :

१) प्रमुख अभियंता (पर्जन्य जल वाहिन्या) :

मुंबईच्या पश्चिम बाजूला अरबी समुद्र असून विविध खाड्या शहरातून वाहतात. पर्जन्य जलवाहिन्या प्रणालीमधून पावसाचे पाणी समुद्रात सोडण्याच्या दृष्टीकोनातून भरती-ओहोटी हा महत्त्वाचा भाग आहे. बृहन्मुंबई क्षेत्रामध्ये २८१ कि.मी.चे मोठे नाले, १०३९.०६ कि.मी.चे छोटे नाले व २१०३.६९ कि.मी.चे रस्त्यालगतचे नाले आहेत. मुंबई शहर विभागातील पर्जन्य जलवाहिन्या १०० वर्षांपासून अस्तित्वात आहे. ह्या प्रणालीमध्ये जमिनीखालील वाहिन्या, रस्त्यांच्या बाजूने वाहणाऱ्या उघड्या वाहिन्या, लहान व मोठे नाले ह्यांचा समावेश आहे व ही प्रणाली त्या वेळच्या पावसाच्या तीव्रतेनुसार बांधलेली आहे. जुनी पर्जन्य जलवाहिनी प्रणाली पर्जन्य जलवहन सहगुणक ०.५ सह ओहोटीच्या वेळी ताशी २५ मि.मी. पावसाचे पाणी वाहून नेण्याच्या क्षमतेची आहे. जर पाऊस ताशी २५ मि.मी. पेक्षा जास्त पडला आणि त्याच वेळी भरती आली तर मुंबईच्या काही सखल भागांमध्ये नेहमीच पाणी भरण्याची शक्यता असते.

प्रत्यक्षात या पर्जन्य जलवाहिन्या पावसाच्या पाण्याशिवाय सेप्टीक टाक्यातून बाहेर पडणारा मलप्रवाह तसेच, जमिनीवरील पाणी इ. सुध्दा वाहून नेतात. या पर्जन्य जल वाहिन्यांचे प्रचलन आणि परिरक्षण वेळोवेळी करण्यात येते. या

उघड्या पर्जन्य जलवाहिन्यांतून वाहणारा प्रवाह मोऱ्या, खाडी किंवा समुद्रात सोडला जातो. या उघड्या पर्जन्य जल वाहिन्यांमध्ये नागरिकांनी प्रामुख्याने झोपडपट्टी क्षेत्रामध्ये टाकलेला केरकचरा यामुळे त्यांची स्थिती दयनीय होते व त्यामुळे अनारोग्यकारक परिस्थिती निर्माण होते. याकरिता दरवर्षी नियमितपणे निविदा काढून नोंदणीकृत कंत्राटदारांमार्फत नालेसफाई केली जाते. यापूर्वी अस्तित्वात असलेल्या अपुऱ्या मलनि:सारण प्रणालीमुळे रस्त्याच्या बाजूकडील उघडया वाहिन्या तसेच, भूमीगत वाहिन्या (प.ज.वा) मल / मलमिश्रीत पाणी वाहून नेतात. पर्जन्य जल वाहिन्यांमध्ये मल / मलमिश्रीत पाण्याचा प्रतिबंध करण्याचा सल्ला सल्लागारांनी सुचविलेला आहे. जे.एन.एन.यु.आर.एम. या भारत सरकारच्या कार्यक्रमांतर्गत मलनि:सारण प्रकल्प खात्यामार्फत पर्जन्य जल वाहिन्यांमधून मलप्रवाह वेगळा करण्याची स्वतंत्र योजना हाती घेण्यात आलेली आहे.

शहरात ८२ प्रमुख पातमुखांद्वारे अरबी समुद्रामध्ये तसेच ०९ पातमुखांद्वारे माहिमच्या खाडीमध्ये व ०७ पातमुखांद्वारे माहूल खाडीमध्ये व ०७ पातमुखांद्वारे ठाण्याच्या खाडीमध्ये पावसाचे पाणी सोडले जाते. पश्चिम उपनगरांतील ५१ पातमुखांद्वारे पावसाचे पाणी अरबी समुद्रात सोडले जाते. तसेच, १४ ठिकाणी मिठी नदीमध्ये पाणी सोडले जाते, जे शेवटी माहिम खाडीमधून समुद्राला मिळते. पूर्व उपनगरांत २५ पातमुखांद्वारे ठाण्याच्या खाडीत पाणी सोडले जाते व ०४ ठिकाणी माहूलच्या खाडीत सोडले जाते. उपनगरांत तसेच विस्तारीत उपनगरात रस्त्यांच्या दोन्ही बाजूला उघड्या पर्जन्य जलवाहिन्या (प.ज.वा.) बांधल्या आहेत.

ब्रिमस्टोवॅड प्रकल्प : जून १९८५ मध्ये शहरामध्ये मोठ्या प्रमाणावर पर्जन्यवृष्टी होऊन पूरसदृष्य स्थिती निर्माण झाली व त्यामुळे रस्ते व रेल्वे वाहतूक विस्कळीत होऊन मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक नुकसान झाले होते. म्हणून बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने मुंबई शहराच्या संपूर्ण जलवाहिन्या प्रणालीचा अभ्यास करण्याचे ठरविले आणि पावसाळी पाण्याचा लगेच निचरा होण्यासाठी व पूरसदृश्य स्थितीच्या घटना कमी होण्यासाठी बृहत आराखडा तयार करण्याचे ठरविले. सन १९८९ मध्ये मे. वॅटसन हॉक्सले इंटरनॅशनल प्रा. लि. व त्यांची, मे. ए.आय.सी. ही भारतीय सहयोगी कंपनी ह्यांची सदर प्रकल्पाकरिता सल्लागार म्हणून नेमणूक करण्यात आली होती. सल्लागारांनी विद्यमान वाहिन्या आणि नाल्यांच्या प्रणालीचे सर्वेक्षण करुन शहराची १२१ पाणलोट क्षेत्रांत विभागणी करुन त्यातील कमतरतेचा अभ्यास केला. तसेच, त्यातील साफसफाई व परिरक्षणात येणाऱ्या अडथळ्यांची नोंद केली. तसेच, त्यांच्या नकाशे बनविण्याच्या मापदंडांचा पुनर्अभ्यास केला व सन १९९३ मध्ये पर्जन्य जलवाहिन्या प्रणालीच्या आवर्धनाकरिता एक बृहत् आराखडा तयार केला, जो 'ब्रिमस्टोवॅड' अहवाल म्हणून ओळखला जातो. त्या अहवालानुसार पर्जन्य जलवाहिन्यांच्या प्रणालीची ताशी ५० मि.मी. इतक्या तीव्रतेच्या पावसाला अनुसरुन व पावसाचे पाणी वाहून नेण्याच्या सहगुणकामध्ये १.०० पर्यंत वाढ करावी असे सुचविले आहे.

भारत सरकारने त्यांना सादर केलेल्या सविस्तर प्रकल्प अहवालानुसार सन २००७ मध्ये ब्रिमस्टोवॅड प्रकल्प राबविण्याकरीता रु. १,२०० कोटी विशेष अनुदान देण्याचे मान्य केले. यापैकी आजमितीस रु. १,००० कोटीची रक्कम प्राप्त झाली आहे.

सन २००५ मध्ये दि. २६ व २७ जुलै रोजी मुंबई शहराला अतिवृष्टीचा तडाखा बसून एका दिवसात ९४४ मि. मी. एवढ्या विक्रमी पावसाची नोंद होऊन मुंबई शहर व उपनगरामध्ये पूरसदृष्य स्थिती निर्माण झाली. महाराष्ट्र शासनाने या घटनेची कारण मिमांसा करण्यासाठी तसेच, असे प्रसंग भविष्यात उद्‌भवू नयेत म्हणून त्यावर उपाययोजना सुचविण्यासाठी 'सत्यशोधन समितीची' स्थापना केली, 'ब्रिमस्टोवॅड' अहवालानुसार तसेच, सत्यशोधन समितीच्या शिफारशीनुसार ब्रिमस्टोवॅड प्रकल्पातील कामे हाती घेण्यात आली आहेत. सत्यशोधन समितीच्या शिफारशी नुसार ब्रिमस्टोवॅड अहवालाचे पुनर्विलोकन व सुधारणा करण्यासाठी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने मे. एम. डब्ल्यू. एच. (इं) प्रा. लि. ह्या सल्लागाराची नियुक्ती केली आहे. सदर सल्लागाराने बृहत आराखडा तयार करुन दि. ३०.०४.२०१८ रोजी महानगरपालिकेला सदर केला आहे.

ब्रिमस्टोवॅड प्रकल्प दोन टप्प्यांमध्ये प्रस्तावित असून टप्पा १ मध्ये २० व टप्पा २ मध्ये ३८ कामे आहेत. ब्रिमस्टोवॅड प्रकल्पाच्या कामांची व्याप्ती खालीलप्रमाणे आहे:-

१. शहरामध्ये भूमिगत नाले, गटारे, पेटिका नाले यांचे आवर्धन व पुनर्वसन.

२. नवीन पर्जन्य जलवाहिन्यांचे आर. सी. सी. मध्ये बांधकाम.
३. आर.सी.सी. एम.-४० मध्ये अस्तित्त्वात असलेल्या नाल्याचे पुनर्बांधकाम.
४. नाल्याचे खोलीकरण व रुंदीकरण करणे.
५. नाल्यालगत सेवा रस्त्याचे बांधकाम.
६. पर्जन्य जल उदंचन केंद्रांचे बांधकाम.

ब्रिमस्टोवॅड प्रकल्पाची सद्यस्थिती :

तपशिल	टप्पा १				टप्पा २			
	शहर	पश्चिम उपनगरे	पूर्व उपनगरे	एकूण	शहर	पश्चिम उपनगरे	पूर्व उपनगरे	एकूण
कामांची संख्या	०५	०७	०८	**२०**	१६	१०	१२	**३८**
पूर्ण झालेली कामे	०५	०७	०७	**१९**	१४	०५	०७	**२६**
प्रगतीपथावर असलेली कामे	००	००	०१	**०१**	०१	०३	०४	**०८**
प्रस्तावित कामांच्या निविदा	००	००	००	**००**	०१	०२	०१	**०४**

ब्रिमस्टोवॅड प्रकल्पांतर्गत उभारण्यात येणा-या पर्जन्य जल उदंचन केंद्रांच्या सद्यस्थितीची माहिती :

अनु.क्र	उदंचन केंद्र	सद्यस्थिती
१	हाजी अली	मे २०११ पासून कार्यान्वित झाले.
२	इर्ला	मे २०११ पासून कार्यान्वित झाले.
३	क्लीव्हलँड	मे २०१५ पासून कार्यान्वित झाले.
४	लव्हग्रोव्ह	मे २०१५ पासून कार्यान्वित झाले.
५	ब्रिटानिया	जून २०१६ पासून कार्यान्वित झाले.
६	गझधरबंध	जून २०१९ पासून कार्यान्वित झाले.
७	मोगरा	ठेकेदाराची नियुक्ती करण्यात आलेली आहे व सदर कामासाठी सक्षम प्राधिकरणाच्या आवश्यक त्या परवानग्या प्राप्त करण्याचे काम सुरु आहे.
८	माहूल	सदर प्रकल्पासाठी निविदा मागवून प्रतिसादात्मक निविदाकारांचे लिफाफे 'क' उघडण्यात आले आहेत. सदर प्रकल्पासाठी निश्चित करण्यात आलेल्या 'एफ/दक्षिण' विभागातील सॉल्ट पॅन जागेचे हस्तांतरण करण्याचे काम प्रगतीपथावर आहे. जागेचे हस्तांतरण झाल्यानंतर ठेकेदाराची नियुक्ती करण्यात येईल.

आजमितीस ब्रिमस्टोवॅड प्रकल्पावरील मार्च २०२५ पर्यंतचा अंदाजित खर्च रु. २५४१.३७ कोटी इतका झाला आहे. तथापि, संकल्पचित्राच्या मानकांमध्ये झालेल्या बदलामुळे जलवाहिनीच्या रुंदी व खोली मध्ये झालेली वाढ प्रामुख्याने भरती-ओहोटीच्या क्षेत्रातील जलवाहिन्यांचे काम करण्यासाठी अपारंपारिक तंत्रज्ञानाची आवश्यकता आणि कालौघातील विशेषकरून अतिक्रमण बाबींमुळे प्रकल्पाच्या एकूण आर्थिक गरजेमध्ये झालेली भरीव वाढ, यामुळे रु. २,७०० कोटींच्या अतिरिक्त निधीची आवश्यकता आहे.

पर्यावरणीय दृष्टीकोन :

मुंबईमधील मोठ्या नाल्यांची सफाई दरवर्षी पावसाळ्यापूर्वी निविदा काढून नोंदणीकृत कंत्राटदारामार्फत करण्यात

येते. नालेसफाईच्या कामाच्या व्याप्तीची विभागणी पावसाळयापूर्वी एकूण नालेसफाईच्या अंदाजीत मापनाच्या ७५ टक्के, पावसाळयात १५ टक्के व पावसाळ्यानंतर उर्वरीत काळात १० टक्के अशी केली जाते. तसेच, जलप्रवेशिकांची देखील साफसफाई केली जाते.

भूमीगत पर्जन्य जलवाहिन्या तसेच खोल चेंबर्स मध्ये जेथे मनुष्य प्रवेश करुन सफाई करता येणे शक्य नसते, अशा ठिकाणी नालेसफाई यंत्रे वापरुन करण्यात येते. रस्त्यालगतच्या पर्जन्य जलवाहिन्या रॉडींग व ड्रेजरर्स वापरुन साफ केल्या जातात. उपनगरातील मोठया नाल्यांची सफाई जे.सी.बी., पोकलेन इत्यादी यंत्रांद्वारे करण्यात येते.

भरतीच्या वेळी झालेल्या अतिवृष्टीमुळे सखल भागात जमा होणाऱ्या पाण्याचा निचरा करण्याकरिता उदंचन संचाची व्यवस्था करण्यात येते. त्यामुळे पावसाळी पाण्याचा निचरा जलदगतीने होण्यास मदत होते. तसेच भरतीचे पाणी शहरी भागात येऊ नये यासाठी आवश्यक त्या ठिकाणी पूरनियंत्रक झडपांची व्यवस्था करण्यात येते. याव्यतिरिक्त, शहरी भागातील कचरा समुद्रामध्ये जाऊ नये यासाठी काही नाल्यावर ट्रॅश बूमची व्यवस्था करण्यात आली आहे.

दहिसर, पोयसर आणि ओशिवरा नद्यांचे पुनरुज्जीवीकरण करण्याचे काम महानगरपालिकेने हाती घेतले असून हे काम प्रगतिपथावर आहे.

नद्यांचे पुनरुज्जीवन करण्याच्या कामांमध्ये नद्यांचे रुंदीकरण करणे, नद्यांच्या पाण्याची गुणवत्ता सुधारणे, नद्यांच्या पाणलोट क्षेत्रातून नदीत होणारे प्रदूषण रोखणे, मलनि:सारण वाहिन्यांचे जाळे, मलजल प्रक्रियेसाठी पोहोच रस्ते बांधणे, नदी काठचे सौंदर्यीकरण करणे आणि मलजल प्रक्रिया उभारणे इत्यादी कामे अंतर्भूत आहेत.

मिठी नदीचा विकास :

मिठी नदी विकास प्रकल्पाची प्रभावी अंमलबजावणी करण्याकरीता महाराष्ट्र शासनाने शासन निर्णय क्र. एमआरडी-३३०५/प्र. क्र.-१०९/नवि-७ दि. १९.०८.२००५ अन्वये मा. मुख्यमंत्री, महाराष्ट्र शासन यांच्या अध्यक्षतेखाली मिठी नदी विकास व संरक्षण प्राधिकरणाची स्थापना केली. सदर शासन निर्णयान्वये, नदीच्या एकूण १७ कि.मी. लांबीपैकी ११ कि.मी. लांबीची (फिल्टरपाडा, पवई ते सी.एस.टी. पूल, कुर्ला दरम्यान) विकास कामे मुंबई महानगरपालिकेमार्फत व उर्वरीत ०६ कि.मी. लांबीची (सी.एस.टी. पूल, कुर्ला ते माहिम कॉजवे दरम्यान) विकास कामे मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणामार्फत, 'मिठी नदी विकास व संरक्षण प्राधिकरण' मार्गदर्शनांतर्गत करण्यात आलेली आहेत. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या अखत्यारित असलेल्या मिठी नदीचे कुर्ला-कलिना पूल ते सी.एस.टी. पूल दरम्यानचा भाग वगळता उर्वरित नदीचे रुंदीकरण व खोलीकरण जवळपास पूर्ण झालेले आहे.

आजमितीस, १७ कि.मी. लांबीच्या मिठी नदीचे रुंदीकरण व खोलीकरणाचे काम ९३.९६ टक्के आणि संरक्षक भिंत बांधण्याचे काम ९४.६०टक्के पूर्ण झाल्यामुळे मिठी नदीची धारण क्षमता दुपटीने आणि वहन क्षमता तीनपटीने वाढलेली आहे. मिठी नदीतील प्रदूषण नियंत्रणाकरीता मिठी नदी प्रदूषण नियंत्रणाचा आराखडा तयार करण्यात आलेला आहे. सदर आराखडयाची अंमलबजावणी चार पॅकेजेस मध्ये फिल्टरपाडा, पवई ते माहीम कॉजवे या ठिकाणी करण्यात येत आहे.

२) प्रमुख अभियंता (मलनि:सारण प्रकल्प) :

प्रमुख अभियंता (मलनि:सारण प्रकल्प) या खात्याची उप प्रमुख अभियंता (मलनि:सारण प्रकल्प) नियोजन व संकल्प चित्रे आणि उप प्रमुख अभियंता (मलनि:सारण प्रकल्प) बांधकामे अशा दोन विभागात विभागणी करण्यात आलेली आहे.

बृहन्मुंबईतील मलनि:सारण प्रणाली कुलाबा, वरळी, वांद्रे, वर्सोवा, मालाड, भांडुप आणि घाटकोपर अशा सात प्रभागात विभागण्यात आली आहे. या प्रत्येक प्रभागात उदंचन केंद्राकडे आणि मलनि:सारण प्रक्रिया केंद्राकडे जाणाऱ्या मलनि:सारण वाहिन्या टाकण्याची कामे पारंपारिक खुला चर पध्दतीने (Open Cut) तसेच, चरविरहीत तंत्राच्या (Trenchless) पध्दतीने केली जातात. मलनि:सारण वाहिन्या नसलेल्या ठिकाणी नविन मलनि:सारण वाहिन्या टाकणे व आवश्यकतेनुसार अस्तित्त्वात असलेल्या वाहिन्यांचे अवर्धन (Upsize) करणे ह्या कामांचे नियोजन व त्यांची संकल्प चित्रे तयार करणे, तसेच या कामांच्या निविदा मागविणे ही कामे उप प्रमुख अभियंता (मलनि:सारण प्रकल्प) नियोजन व संकल्प चित्रे ह्यांच्या अधिपत्याखाली केली जातात. सदर मलनि:सारण वाहिन्या टाकण्याची कामे उप प्रमुख अभियंता (मलनि:सारण प्रकल्प) बांधकामे यांच्या अधिपत्याखाली केली जातात.

सन २०२४-२५ या आर्थिक वर्षामध्ये प्रमुख अभियंता, मलनि:सारण प्रकल्प खात्याकरीता रु. ५३२.६१ कोटींची सुधारित तरतूद करण्यात आली होती. त्यापैकी रु. १९२ कोटी रक्कम वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या निर्देशानुसार पर्जन्य जलवाहिन्या खात्यास वर्ग करण्यात आली आहे. अशाप्रकारे मलनि:सारण प्रकल्प खात्याकडे शिल्लक तरतूद रक्कम रु. ३४०.६१ कोटीपैंकी रु. २८३.२३ कोटी रक्कम चालु कामासाठी व पूर्ण झालेल्या कामांसाठी खर्च करण्यात आली आहे.

सन २०२५-२६ या आर्थिक वर्षामध्ये मलनि:सारण प्रकल्प खात्याकरीता रु. ८७३.२८ कोटींची अर्थसंकल्पीय तरतूद मंजूर करण्यात आली असून वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या निर्देशानुसार त्यापैकी रु.४७३.२८ कोटी रक्कम प्रमुख अभियंता पर्जन्य जलवाहिन्या खात्यास वर्ग करण्यात येणार आहे.

३) प्रमुख अभियंता (मलनि:सारण प्रचालन) :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे मलनि:सारण प्रचालन खाते हे मुंबई शहराच्या सात परिमंडळातील मलनि:सारण वाहिन्यांचे जाळे, मलनि:सारण उदंचन केंद्र, मलजल प्रक्रिया केंद्र आणि सांडपाणी प्रक्रिया सुविधा यांचे प्रचालन व परिरक्षण करते. मलजलाचे भूमिगत मलनि:सारण वाहिन्यांच्या जाळ्यातून वहन करुन अग्रीम (Satellite) उदंचन केंद्राद्वारे गोळा केले जात व त्यावर आठ विविध मलजल प्रक्रिया केंद्रामध्ये प्रक्रिया केली जाऊन ते नजीकच्या समुद्र / खाडीमध्ये सोडले जाते.

अस्तित्त्वात असलेल्या मलनि:सारण वाहिन्यांची दुरुस्ती आणि पुनर्वसन करणे ही देखील या खात्याची जबाबदारी आहे. या खात्यामार्फत मलनि:सारण उदंचन केंद्राच्या आवारात मलजलाच्या पिण्याव्यतिरिक्त पुनर्वापराकरीता कमी क्षमतेचे मलजल प्रक्रिया संच बसविण्यात आले आहेत. हे खाते पाणीपुरवठा मलनि:सारण अंतर्गत खात्यांना परिवहन सेवा देखील उपलब्ध करुन देते.

(१) मलनि:सारणाच्या पायाभूत सुविधा :

अ) मलनि:सारण प्रचालन खात्याच्या मलजल उपयोगिता व्यवस्थापन केंद्र येथे मुंबई शहरातील मलनि:सारण वाहिन्यांच्या जाळ्यांवरील एकूण २,०८१ कि.मी. लांबीच्या मलनि:सारण वाहिन्या, ४,४५५ व्हेंट शाफ्ट व सुमारे ७७,७७० मनुष्य प्रवेशिकांची जी. आय. एस. माहिती प्रणालीमध्ये सांख्यिकी नोंद करण्यात आलेली आहे.

ब) मुंबई शहरात एकूण ३,७९० एम.एल.डी. क्षमतेची ४४ अग्रीम (Satellite) उदंचन केंद्रे व ६,८४२ एम.एल.डी. क्षमतेची ०८ अंतिम (Terminal) उदंचन केंद्रे असून सरासरी १,४७५.५० दशलक्ष लिटर्स प्रतिदिन मलजलावर प्रक्रिया करून पुढे त्याची विल्हेवाट लावली जाते.

क) कुलाबा, वरळी, वांद्रे, वर्सोवा, मालाड, चारकोप, भांडुप व घाटकोपर अशी एकूण ०८ (आठ) मलजल प्रक्रिया केंद्रे आहेत. कुलाबा मलजल प्रक्रिया केंद्र, वरळी आणि वांद्रे सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र येथून प्रक्रिया केलेले मलजल अरबी समुद्रात सागरी पातमुखांद्वारे सोडले जाते. वर्सोवा वातित तलावांतून व चारकोप मलजल प्रक्रिया केंद्रातून प्रक्रिया केलेले मलजल मालाड खाडीत तसेच, घाटकोपर व भांडुप येथील वातित तलावांतून प्रक्रिया केलेले मलजल ठाणे खाडीत सोडले जाते. मालाड येथील मलजल योग्य त्या प्राथमिक प्रक्रियेनंतर मालाड खाडीत सोडले जाते. मुंबई मलनि:सारण प्रकल्प खात्याने सध्या अस्तित्वात असलेल्या मलजल प्रक्रिया केंद्राची क्षमता वृध्दींगत करण्याची कामे हाती घेतली आहेत व ती सन २०२६-२७ या वर्षामध्ये पूर्ण होणार आहेत. सदर कामे पूर्ण होईपर्यंत व मान. राष्ट्रीय हरित लवादाने पारीत केलेल्या निकषांचे पालन होण्याकरिता घाटकोपर, भांडुप, वर्सोवा आणि मालाड या प्रक्रिया केंद्राद्वारे सोडण्यात येणाऱ्या सांडपाण्यावर बायोरेमेडीएशन तंत्रज्ञानाद्वारे प्रक्रिया करण्यात येते व प्रक्रिया केलेले मलजल ठाणे व मालाड खाडीत सोडले जाते. बायोरेमेडीएशन तंत्रज्ञानाद्वारे प्रक्रिया करण्यात आलेल्या मलजलाचे राष्ट्रीय हरित लवादाने पारित केलेल्या निकषांची पूर्तता करीत आहे. या सोबतच मुंबई मलनि:सारण प्रकल्प विभागाने सुरु केलेल्या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या पुनर्रचनेची कामे कार्यान्वित होईपर्यंत वरळी व वांद्रे येथील मलजल प्रक्रिया केंद्रात तात्पुरती बायोरेमेडीएशन तंत्रज्ञानाद्वारे प्रक्रिया करण्याची कामे देण्यात आलीआहेत.

(२) मलनि:सारण वाहिन्यांची पध्दतशीर सफाई करणे :

बृहन्मुंबई शहराच्या विविध मलजल वाहिन्याच्या जाळ्यांतील मलजलाचे वहन सुलभपणे होण्यासाठी आणि रस्त्यांवरील मलनि:सारण वाहिन्या अधिभारीत होणाच्या तक्रारी कमी होण्याच्या हेतूने मलनि:सारण प्रचालन खात्यामार्फत मलनि:सारण वाहिन्यांच्या पध्दतशीर आणि नियतकालीक सफाईचे काम नियमितपणे वार्षिक कार्यक्रमांतर्गत यांत्रिकी पध्दतीने केले जाते.

मलनि:सारण वाहिन्यांचे कार्य सुरळीत राखण्यासाठी पुर्वनियोजित पध्दतशीर सफाई कार्यक्रमांतर्गत नियमितपणे पाहणी, गाळ काढणे व सफाई इत्यादी कामे करण्यात येतात. संपूर्ण मलनि:सारण वाहिन्यांच्या स्वच्छतेच्या कामाचे पूर्णतः यांत्रिकीकरण झाले असून त्यासाठी रोडिंग मशीन्स, पॉवर बकेट सीवर सफाई मशीन्स, सक्शन मशीन्स, जेटींग मशीन्स, रिसायक्लर मशीन्स, ग्रॅब बकेट मशीन्स इत्यादी विविध प्रकारची सफाई यंत्रे वापरण्यात येतात. सध्या ह्या खात्याकडे ९३ वाहनांवर बसवलेली मलवाहिनी सफाईसाठी संयंत्रे आहेत. तसेच १० शीघ्र प्रतिसाद वाहने आहेत.

मलजल प्रवेशिकांमधून काढण्यात येणारा गाळ सुकविणारी प्रणाली शहर विभागात दादर येथे तसेच, उपनगरात वर्सोवा व घाटकोपर येथे कार्यान्वित करण्यात आली आहे.

(३) तक्रार निवारण प्रणाली :

या खात्यांतर्गत मुंबई शहर विभाग तसेच पूर्व आणि पश्चिम उपनगरांत प्रत्येकी एक याप्रमाणे ०३ मध्यवर्ती नियंत्रण कक्ष असून ते पॉवर रॉडींग मशीन्स व शीघ्र प्रतिसाद वाहनांसह सुसज्ज आहेत हे नियंत्रण कक्ष मलनि:सारण प्रणालीच्या तक्रारींची दखल घेऊन त्याचे निराकरण करण्यासाठी अहोरात्र २४ X ७ कार्यरत असतात. बहुतांश तक्रारींचे त्या प्राप्त झाल्यापासून २४ तासांच्या आत निवारण केले जाते.

(४) कारखान्यांना मलजलाची पुनर्वापराकरिता विक्री :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने बृहन्मुंबई मलनि:सारण प्रणालीमधून मलजलाची विक्री मेसर्स. आर. सी. एफ. सारख्या कंपन्यांना त्यांच्या अंतर्गत वापराकरीता आवश्यक शुल्क भरुन करण्याकरीता परवानगी दिली आहे. त्यामुळे महानगरपालिकेला चांगला महसूल मिळतो आणि मौल्यवान अशा पिण्याच्या पाण्याची देखील बचत होते. मेसर्स राष्ट्रीय केमिकल्स आणि फर्टीलायझेस् यांना सुमारे ३२एम.एल.डी. मलजलाचा पुरवठा केला जात आहे. मलजलाचा सध्याचा दर रु. ७.४५ प्रति किलो लिटर एवढा आहे.

(५) मलजल पुनर्चक्रीकरण :

आधी नमूद केलेल्या मलजलाचे पुनर्चक्रीकरण आणि पुनर्वापर पिण्याव्यतिरिक्त कारणासाठी करण्याकरीता मलनि:सारण उदंचन केंद्राच्या आवारात कमी क्षमतेची मलजल प्रक्रिया केंद्रे खाली नमुद केल्याप्रमाणे विविध ठिकाणी उभारण्यात आणि कार्यान्वित करण्यात आली आहेत :-

१. महानगरपालिकेचे ०१ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन क्षमतेचे मलजल प्रक्रिया संयंत्र मलजलावर प्रक्रिया करण्यासाठी लव्ह ग्रोव्ह उदंचन केंद्र, वरळी येथे कार्यान्वित आहे. प्रक्रिया केलेले मलजल उदंचन केंद्राच्या परिसरातील उद्यानांसाठी वापरले जात आहे. तसेच, उर्वरीत पुनर्चक्रीत पाणी वेलींग्डन गोल्फ स्पोर्टस क्लबला रु. ४०/- प्रती किलो लिटर ह्या दराने पुरविण्यात येते.

२. मलजलाच्या पुनर्वापरासाठी बाणगंगा उदंचन केंद्र येथे १.५ एम.एल.डी. क्षमतेचे मलजल प्रक्रिया केंद्र कार्यान्वित केले आहे. ह्या प्रक्रिया केंद्रात प्रक्रिया केलेल्या मलजलाचा पुरवठा राजभवन येथील उद्यानांसाठी रु. ३.२७/- प्रति किलो लिटर दराने मागणीनुसार करण्यात येत आहे.

३. दादर उदंचन केंद्र ०.३ एम. एल. डी.क्षमतेचे मलजल प्रक्रिया केंद्र उभारण्यात आले असून पुनर्चक्रीत पाण्याचा वापर उदंचन केंद्राच्या आवारातील प्रमोद महाजन कला पार्क उद्यानासाठी करण्यात येत आहे.

४. वांद्रे आय. पी. एस. येथे ० ५ एम.एल.डी. क्षमतेचे मलजल प्रक्रिया केंद्र कार्यान्वित असून त्यातील पुनर्चक्रीत पाण्याचा वापर उदंचन केंद्राच्या आवारातील उद्यानासाठी करण्यात येत आहे.

५. महानगरपालिकेने आर. एम. बी. आर. तंत्रज्ञानानुसार नवीन तृतीय स्तर ०६ एम.एल.डी. क्षमतेचे मलजल प्रक्रिया केंद्र चारकोप येथे उभारले आहे. त्यातील पुनर्चक्रीत पाण्याचा वापर नजीकच्या परिसरातील विविध उद्यानांसाठी व गोराई डंपिग वरील उद्यानांकरिता करण्यात येतो.

६. महानगरपालिकेने नुकतेच एस. बी. आर. तंत्रज्ञानानुसार नवीन तृतीय स्तर प्रक्रियेचा ३७ एम.एल.डी. क्षमतेचे मलजल प्रक्रिया केंद्र कुलाबा येथे उभारले आहे व ते एप्रिल २०२० पासून कार्यान्वित करण्यात आले आहे. त्यातील पुनर्चक्रीत पाण्याचा वापर ०३ एम.एल.डी. भारतीय नौदलास रु. १/- प्रती १,००० लिटर ह्या दराने देण्याचे प्रस्ताविले आहे.

७. संत गाडगे महाराज उदंचन केंद्राच्या आवारात १५ के.एल.डी. क्षमतेचे मलजल प्रक्रिया केंद्र कार्यान्वित करण्यात आले आहे. सदर प्रक्रिया केंद्राचे पुनर्चक्रीत पाणी संत गाडगे महाराज उद्यानासाठी वापर करण्यात येत आहे.

८. भांडुप उदंचन केंद्राच्या आवारात १० के.एल.डी. क्षमतेचे मलजल प्रक्रिया केंद्र कार्यान्वित करण्यात आले आहे. सदर प्रक्रिया केंद्राचे पुनर्चक्रीत पाणी भांडुप उदंचन केंद्राच्या उद्यानासाठी वापर करण्यात येत आहे.

९. घाटकोपर उदंचन केंद्राच्या आवारात १५ के.एल.डी. क्षमतेचे मलजल प्रक्रिया केंद्र कार्यान्वित करण्यात आले आहे. सदर प्रक्रिया केंद्राचे पुनर्चक्रीत पाणी घाटकोपर उदंचन केंद्राच्या उद्यानासाठी वापर करण्यात येत आहे.

१०. माहूल येथे १०.३ एम.एल.डी. क्षमतेचे मलजल प्रक्रिया केंद्र आहे. ह्या प्रक्रिया केंद्रातून पुनर्चक्रीत ०६ एम.एल.डी. पाणी एच.पी.सी.एल कंपनीला रु. ८.७२ प्रती किलो लिटर दराने देण्यात येते.

११. व्हिडिओकोन अतिथी येथे ०२ एम.एल.डी. क्षमतेचे मलजल प्रक्रिया केंद्र आहे. ह्या प्रक्रिया केंद्रातून पुनर्चक्रीत ०.५ एम.एल.डी. पाणी एच.पी.सी.एल. ला दिले जाते.

(६) मलवाहिन्यांचे पुनर्वसन :

जीर्ण झालेल्या मलजल वाहिन्यांचे आणि उर्ध्वगामी मलजल वाहिन्यांचे आयुर्मान वाढविणे आणि मलनिःसारण जाळ्यांची कार्यक्षमता वाढविणे याकरीता त्यांचे चर रहीत तंत्रज्ञानाने पुनर्वसन करण्यात येत आहे. सद्यस्थितीत जवळपास ९४ कि.मी. लांबीच्या मलजल वाहिन्यांचे पुनर्वसन पूर्ण झाले असून सुमारे ९७ कि.मी. लांबीच्या मलजल वाहिन्यांच्या पुनर्वसनाची कामे करण्याकरिता कार्यादेश देण्यात आले आहेत. सदर कामे मे २०२७ पर्यंत पूर्ण होणे अपेक्षित आहे.

(७) विकास कामे :

१. विविध उदंचन केंद्रामध्ये वायू दुर्गंधी प्रदुषण नियंत्रण यंत्रणा उभारणीची कामे घेतली आहेत.

२. कुत्रिम बुध्दीमत्तेच्या सहाय्याने विविध उदंचन केंद्राची कार्यक्षमता वाढविण्याचे काम घेतले आहे.

३. मलवाहिन्यांचे परिरक्षण करण्याकरिता वाहन विराजित यंत्रणा P.P.P.(Public - Private Partnership) Model अवलंबविलेआहे.

४) प्रमुख अभियंता (मुंबई मलनिःसारण विल्हेवाट प्रकल्प) :

मुंबई शहराची मलनिःसारण प्रणाली (व्यवस्था) सुमारे १३० वर्षापासून अस्तित्वात आहे. सध्याच्या प्रणालीमध्ये मलजल गोळा करणे, त्याचे वहन, प्रक्रिया आणि विल्हेवाट अंतर्भूत आहेत. त्यासाठी २,०२६ कि.मी. च्या मलनिःसारण वाहिन्या, ७४,६८२ मनुष्य प्रवेशिका, ४० सेटेलाईट उदंचन केंद्रे, ०७ टर्मिनल उदंचन केंद्रे आणि ०७ मलजल प्रक्रिया केंद्रे अस्तित्त्वात आहेत. शहरातील मलनिःसारण प्रणाली कुलाबा, वरळी, वांद्रे, वर्सोवा, मालाड, भांडुप व घाटकोपर या सात परिमंडळांमध्ये विभागलेली आहे. कुलाबा येथे मलजलावर द्वितीय स्तरीय प्रक्रिया केली जाते आणि प्रक्रिया केलेले पाणी पातमुखाद्वारे खोल समुद्रात सोडले जाते. तसेच, तेथे तृतीय स्तरावर प्रक्रिया करण्याची व्यवस्था देखील आहे. कुलाबा, वरळी आणि वांद्रे या मलजल परिमंडळामध्ये पूर्व प्राथमिक मलजल प्रक्रिया सुविधेची तरतूद असून मलजलाचा बहिर्गामी विसर्ग सागरी पातमुखाद्वारे खोल समुद्रात करण्यात येतो. वर्सोवा, भांडुप व घाटकोपर मलजल परिमंडळामध्ये पूर्व प्राथमिक प्रक्रिया आणि वातीत तलाव सुविधेची तरतूद असून मलजलाचा विसर्ग खाडीमध्ये करण्यात येतो. तसेच,मालाड येथील मलजलाचा बहिर्गामी विसर्ग पूर्व प्राथमिक प्रक्रियेनंतर मालाड खाडीमध्ये करण्यात येतो.

कुलाबा येथे ३७ द.ल.लि. प्रति दिन क्षमतेचे अद्ययावत मलजल प्रक्रिया केंद्र एप्रिल- २०२० मध्ये कार्यान्वित झाले आहे. सध्या कुलाबा मलजल प्रक्रिया केंद्रामध्ये १० द. ल. लि. प्रतिदिन मलजलावर प्रक्रिया करुन ते पिण्याव्यतिरिक्त पुनर्वापराकरिता उपलब्ध करण्यात आले आहे.

वरळी (५०० द.ल.लि.) प्रति दिन, वांद्रे (३६० द.ल.लि.) प्रति दिन, धारावी (४१८ द.ल.लि.) प्रति दिन, वर्सोवा (१८० द.ल.लि.) प्रति दिन, भांडुप (२१५ द.ल.लि.) प्रति दिन, घाटकोपर (३३७ द.ल.लि.) प्रति दिन आणि मालाड (४५४ द.ल.लि.) प्रति दिन या सर्व प्रस्तावित मलजल प्रक्रिया केंद्रामध्ये प्राथमिक प्रक्रिया, द्वितीय स्तरीय जैविक प्रक्रिया

आणि निर्जंतुकीकरण या सुविधा उपलब्ध असतील. प्रस्तावित सर्व मलजल प्रक्रिया केंद्रामध्ये एकूण क्षमतेच्या ५०% मलजलावर तृतीय स्तरावरील प्रक्रीया करुन त्याचा पुनर्वापर करण्यासाठी तरतुद केली आहे. सदर कामे सुरु झाली असून प्रगतीपथावर आहेत. जानेवारी -२०२३ मध्ये मिठी नदी- पॅकेज १ अंतर्गत पवई येथे ०८ द.ल.लि. प्रति दिन क्षमतेचे मलजल प्रक्रिया केंद्र बांधून कार्यान्वित करण्यात आले आहे आणि त्याचे प्रचालन व परिरक्षण सुरु आहे.

या कामांव्यतिरिक्त खालील कामे प्रगतीपथावर आहेत :-

१. **वर्सोवा मलजल बोगदा** - जुने वर्सोवा पंपीग स्टेशन ते प्रगतीपथावर असलेले नवीन वर्सोवा अंतर्गामी उदंचन केंद्रापर्यंत २००० मि.मी. व्यासाच्या वर्सोवा मलजल बोगद्याचे काम प्रगतीपथावर आहे. सदर बोगद्याची लांबी ३.१ कि.मी. आहे. कामाची भौतिक प्रगती ९८ टक्के आहे.

२. **मिठी नदी मलजल बोगदा-** बापट नाला व सफेद पूल नाला येथून मिठी नदीमध्ये प्रवाहित होणारा बिगर पावसाळी प्रवाह वळवून प्रस्तावित धारावी मलजल प्रक्रिया केंद्रामध्ये वाहून नेण्यासाठी २६००मि.मी. व्यासाच्या व ६.७ किलोमीटर लांबीच्या मलजल बोगद्याच्या बांधणीचे काम प्रगतीपथावर आहे. कामाची भौतिक प्रगती ९० टक्के आहे.

३. **प्राध्यान्य मलजल बोगदा-१** - 'आर /मध्य' विभागातील डॉन बॉस्को शाळेपासून 'पी /उत्तर' विभागातील प्रस्तावित मालाड अंतर्गामी उदंचन केंद्रापर्यंत ३२०० मि.मी. व्यासाच्या व ५.९ किलोमीटर लांबीच्या मलजल बोगद्याचे सेंगमेंट पध्दतीने बांधकाम करणे हे काम प्रगतीपथावर आहे. कामाची भौतिक प्रगती ६३ टक्के आहे.

४. **प्राध्यान्य मलजल बोगदा-२** - गोरेगांव उदंचन केंद्रापासून प्रस्तावित मालाड अंतर्गामी उदंचन केंद्रापर्यंत २६०० मि.मी. व्यासाच्या व ४.८ किलोमीटर लांबीच्या मलजल बोगद्याचे सेंगमेंट पध्दतीने बांधकाम करणे हे काम प्रगतीपथावर आहे. कामाची भौतिक प्रगती ४३ टक्के आहे.

५. **मालाड उदंचन केंद्र** - मालाड येथे १५८० द.ल.लि. प्रति दिन क्षमतेचे अंतर्गामी उदंचन केंद्र बांधण्याचे काम प्रगतीपथावर आहे. कामाची भौतिक प्रगती ६७ टक्के आहे.

६. **वर्सोवा उदंचन केंद्र** - वर्सोवा येथे ५४० द.ल.लि. प्रति दिन क्षमतेचे अंतर्गामी उदंचन केंद्र बांधण्याचे काम देखील प्रगतीपथावर आहे. कामाची भौतिक प्रगती ८० टक्के आहे.

७. **भांडुप उदंचन केंद्र** - भांडुप उदंचन केंद्राच्या दर्जोन्नतीचे काम प्रगतीपथावर आहे. कामाची भौतिक प्रगती ९३ टक्के आहे.

८. **घाटकोपर उदंचन केंद्र** - घाटकोपर उदंचन केंद्राच्या दर्जोन्नतीचे काम प्रगतीपथावर आहे. कामाची भौतिक प्रगती ५० टक्के आहे.

सदर प्राधान्य मलजल बोगद्यांचे काम पूर्ण झाल्यानंतर गोराई, चारकोप, शिंपोली, मालाड व गोरेगांव उदंचन केंद्रे बंद होतील, जेणेकरुन तेथील केंद्रावर होणाऱ्या प्रचलन व परिरक्षणाच्या खर्चाची कायमस्वरुपी बचत होईल. सदर मलजल बोगद्यास वरील उंदचन केंद्रांचा मलप्रवाह मलजल बोगदा १ व २ ला जोडण्यात येईल, जेणेकरुन मलजल वाहून नेण्याची क्षमता वाढेल व बोरीवली ते गोरेगांव परिसरातील मलजल वाहिन्यांवरील ताण कमी होऊन त्यांची क्षमता वाढेल.

५) प्रमुख अभियंता (रस्ते व वाहतूक) :

(१) रस्त्यांच्या सुधारणा :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेमार्फत साधारण २,०५० कि. मी. लांबीच्या रस्त्यांची देखभाल व परिरक्षण केले जाते. त्यामध्ये शहर विभागातील ५४०.५८ कि.मी., पश्चिम उपनगरातील ९९९.४७ कि.मी. व पूर्व उपनगरातील ५०९.९५ कि.मी. लांबीच्या रस्त्यांचा समावेश आहे.

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या 'विकास नियंत्रण आणि प्रोत्साहन नियमावली २०३४' च्या आराखडयानुसार जे रस्ते विकास रस्ते म्हणून दर्शविलेले आहेत, त्या रस्त्यांच्या जागेचे विकास नियोजन विभागाने हस्तांतरण करुन घेतल्यानंतर, सदर सस्त्याचे बांधकाम तातडीने केले जाते. तसेच अस्तित्वातील रस्त्यांवर वाढणारी वाहतूक लक्षात घेऊन

विभाग कार्यालयांच्या शिफारीशीनुसार सदर रस्त्यांची नियमित रेषा नियमित वाढवून रस्ता रुंदीकरणाचे काम विभागकार्यालयांच्या निर्धारित केलेल्या आवश्यकतेनुसार हाती घेण्यात येत आहे.

पूर्वी रस्तेबांधणीसाठी पेव्हर ब्लॉक, अस्फाल्ट, मास्टिक अस्फाल्ट या सारख्या विविध सामग्रीचा वापर केला जात असे. परंतु मुंबईत कमी वेळेत जास्त प्रमाणात पडणारा पाऊस विविध प्रकारच्या अवजड वाहनांची वर्दळ, वाहतूक घनता, विविध उपयोगिता सेवांनी सेवा पुरविण्यासाठी खोदलेले चर अशा विविध कारणास्तव रस्त्यांची अवस्था बिकट होते. त्यामुळे सर्व रस्ते खड्डेमुक्त करण्यासाठी तत्कालिन मुख्यमंत्री महाराष्ट्र राज्य यांनी दि. २३ जुलै २०२२ रोजीच्या संयुक्त बैठकीत बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतील डांबरी / पेव्हरब्लॉकचे सर्व रस्ते टप्प्याटप्प्याने कॉंक्रीटमध्ये परिवर्तीत करण्याचे निर्देश दिले आहेत. त्याप्रमाणे पहिल्या टप्प्यात एकूण ३२४ कि.मी. लांबीचे प्रस्तावित असून त्यापैकी ८३ कि.मी. लांबीच्या रस्त्यांची कामे आजमितीस पूर्ण झालेली आहेत. तसेच दुसऱ्या टप्प्यात एकूण ३७७ कि.मी. लांबीचे रस्ते प्रस्तावित असून त्यापैकी २८ कि.मी. लांबीच्या रस्त्यांची कामे आजमितीस पूर्ण झालेली आहेत. उर्वरित रस्त्यांची कामे सद्यस्थितीत प्रगतीपथावर आहेत. सदर कामांमध्ये दिव्यांग व्यक्तिंकरिता निर्धारित करण्यात आलेल्या मानकांप्रमाणे पदपथांची दर्जोन्नती सुध्दा करण्यात येत आहे. सदर कंत्राटात उपयोगिता सेवांच्या केबल टाकण्यासाठी उपयोगिता डक्ट (Utility Duct) टाकण्याचे काम अंतर्भूत आहे, जेणेकरून वारंवार चरी खोदण्याचे प्रमाण कमी करता येईल.

पूर्व व पश्चिम द्रुतगती महामार्गावर प्रवेश नियंत्रण प्रकल्पांतर्गत पूर्व द्रुतगती महामार्गावर एक संगमस्थान आणि पश्चिम द्रुतगती महामार्गावर दोन संगमस्थानी सुधारणा करण्याकरीता कार्यादेश देण्यात आलेला असून सदर काम प्रगतीपथावर आहे.

शहर विभागामध्ये सन २०२४-२५ या कालावधीत सुमारे १६.७ कि.मी. रस्त्यांचे कॉंक्रीटीकरण करण्यात आले. शहर विभागातील बी. जे. देवरुखकर मार्ग आणि 'जी/उत्तर' विभागातील दादासाहेब रेगे मार्ग तसेच शहर विभागातील इतर महत्वाच्या रस्त्यांचे कॉँक्रीटीकरण करण्यात आले आहे. पश्चिम उपनगरामध्ये सन २०२४-२५ या कालावधीत सुमारे ९८.७५ कि.मी.रस्त्यांचे कॉँक्रीटीकरण करण्यात आले आहे. पूर्व उपनगरामध्ये सन २०२४-२५ एकूण १२.७१ कि.मी. रस्त्यांचे कॉँक्रीटीकरण करण्यात आलेले आहे.

वाहतूक :

(१) वाहतूक अभियांत्रिकी :

वाहतूक नियोजन व वाहतूक समन्वय विभागाचे कामकाज, प्रमुख अभियंता (रस्ते व वाहतूक) यांच्या अधिपत्याखालील, उप प्रमुख अभियंता (वाहतूक) यांच्या नियंत्रणाखाली चालते. ह्या विभागाकडून खाजगी व शासकीय भुखंडावरील प्रस्तावित विकासासाठी आवश्यक असलेल्या वाहनतळ अभिन्यासाची मंजुरी ऑनलाईन प्रणालीव्दारे दिली जाते. तसेच, वाहतूक बेटांची आखणी, रस्त्यांवर वाहतूक नियंत्रक उभारणे व त्यांचे परिरक्षण करणे, रस्ते नामफलक व दिशादर्शक फलक बसविणे, रस्त्यांवरील वाहतूक विषयक सुविधा पुरविणे, महानगरपालिकेच्या अखत्यारीतील रस्ता रुंदीकरणासाठी मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ अंतर्गत नियमित रेषा व नवीन सार्वजनिक रस्ते विहित करुन आखणी करणे, सार्वजनिक वाहनतळ बृहन्मुंबई महानगरपालिकेस हस्तांतरित झाल्यानंतर वाहनतळ कार्यान्वित करण्यासाठी निविदा मागविणे व रस्त्यांवरील सशुल्क वाहनतळांच्या तसेच, सुविधा वाहनतळांच्या निविदा मागविणे इत्यादी कामे पार पाडली जातात. वाहतूक नियंत्रकांच्या (सिग्नल) उभारणीसोबत वाहतूक नियंत्रकांचे परिरक्षणाचे काम पाहिले जाते.तसेच, या विभागामार्फत वाहतूक पोलीसांशी समन्वय साधून विविध प्रकारची वाहतूक सुरळीत होण्यासाठी उपयुक्त कामे करण्यात येतात.

(२) वाहनतळ धोरण :

रस्त्यांवरील अनधिकृत पार्किंग व त्यामुळे होणारी वाहतूक कोंडी टाळण्यासाठी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतर्फे रस्त्यावरील व रस्त्यालगत वाहनतळे कार्यान्वीत करण्यासाठी निविदा प्रक्रिया पार पाडून कंत्राटदाराची नियुक्ती करण्यात येते. रस्त्यावरील एकूण ६५ ठिकाणांच्या सशुल्क वाहनतळांसाठी ठेकेदारांची नियुक्ती करुन, ती कार्यान्वीत करण्यात आली आहेत. तसेच, विकास नियंत्रण नियमावली १९९१ च्या ३३(२४) आणि विकास नियंत्रण व प्रोत्साहन नियमावली २०३४ च्या ३३(१८) अंतर्गत बृहन्मुंबई महानगरपालिकेला हस्तांतरीत झालेल्या एकूण ३७ सार्वजनिक वाहनतळांपैकी

३५ ठिकाणी ठेकेदारांची नियुक्ती करुन ती कार्यान्वीत करण्यात आली आहेत. तसेच, बृहन्मुंबई महानगरपालिकेला एकूण २९ सुविधा वाहनतळे हस्तांतरीत करण्यात आली आहेत.

(३) रस्त्यांवरील बेवारस वाहनांची विल्हेवाट :

सद्यस्थितीत मुंबईत मेट्रो तसेच इतर पायाभूत सुविधांची कामे मोठ्या प्रमाणात प्रगतीपथावर आहेत. यास्तव रस्ते एकतर पूर्णपणे बंद असतात किंवा काही लेन वाहतुकीसाठी बंद असतात. अनेकवेळा वाहतूक वळवावी लागते. अशावेळी रस्त्यावर बेवारस वाहने उभी असल्यामुळे वाहतूक कोंडी निर्माण होते. रस्त्यावरील बेवारस वाहने शोधून त्यावर कारवाई करण्याकरीता पूर्व उपनगरे व पश्चिम उपनगरे विभागांमध्ये कंत्राटदाराची नियुक्ती करण्यात आली आहे. शहर विभागाकरीता निविदा प्रक्रिया प्रगतीपथावर आहेत. यामुळे वाहतूक सुरळीत होण्यास मदत होणार आहे.

(४) बहुस्तरीय यांत्रिकी वाहनतळ :

'सी' विभागातील मुंबादेवी येथील ५४६ क्षमतेचे वाहनतळ (Robotic Parking), 'एफ /उत्तर' येथील सेंट्रल माटुंगा रेल्वे स्थानकाजवळ ४७५ क्षमतेचे यांत्रिकी वाहनतळ (Robotic Parking) व हुतात्मा चौक (फ्लोरा फाऊंटन) जवळील अप्सरा पेन शॉपजवळील जागेत १९४ क्षमतेचे वाहनतळाबाबतच्या सर्व प्रशासकीय मंजु-या प्राप्त झाल्या असून कार्यादेश देण्यात आलेले आहेत. तसेच, 'जी / दक्षिण' विभागातील वरळी अभियांत्रिकी केंद्र येथील जागेकरीता ६४० चार चाकी व ११२ दुचाकी वाहनांच्या जागेकरीता कंत्राटदाराची नियुक्ती करण्यात आलेली आहे. या अन्वये भविष्यात जवळपास १,८५० वाहनांकरीता वाहनतळ उपलब्ध होईल.

(५) एल.ई.डी. दिवे :

बृहन्मुंबईमध्ये अंदाजे १,४१,१४५ सोडियम व्हेपर दिवे आहेत. त्यापैकी १,३६,३७९ पारंपारिक दिवे बदलून त्याजागी एल.ई.डी. दिवे बसविण्यात आले आहेत. सन २०२५-२६ मध्ये, मुंबई शहरातील उर्वरीत ४,७६६ एल.ई.डी. दिवे बसविण्याचे काम पूर्ण करण्याचे प्रस्तावित आहे. त्यामुळे, विजेच्या देयकांमध्ये मोठ्या प्रमाणात बचत झाली आहे. जस-जसे दिव्यांचे एल.ई.डी. दिव्यांमध्ये रुपांतर केले जाईल तस-तसे यामुळे उर्जेच्या बचतीमध्ये अधिक वाढ होईल.

(६) वाहतूक फलक :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने मुंबईतील शहर, पश्चिम उपनगरे व पूर्व उपनगरांमध्ये वाहतूक फलक व अनुषंगिक कामांकरिता प्रत्येकी जवळपास ६० कोटी इतक्या रकमेच्या द्विवार्षिक कंत्राटदाराची नियुक्ती केली असून आधुनिक चिन्हांसह दर्जोन्नत वाहतूक फलक बसविण्यात येणार असून सदर काम प्रगतीपथावर आहेत.

(७) रस्ता सुरक्षा आणि अपघात प्रवण क्षेत्रे (ब्लॅक स्पॉट) करिता पुढाकार :

वाहतूक पोलिसांनी कळविल्याप्रमाणे २०२२ मध्ये बृहन्मुंबईमध्ये ४५ अपघातप्रवण क्षेत्राची (ब्लॅक स्पॉट) नोंद आहे. सदर अपघातप्रवण क्षेत्राबाबत अभियांत्रिकी आणि वाहतूक परिचलन अभ्यास करून तसेच, समुचित अभियांत्रिकी आणि नियोजन दृष्टीकोनातून हस्तक्षेप करून अपघातांची कारणे समूळ नष्ट करणे आणि जिवित व मालमत्तेचे होणारे संभावित नुकसान टाळणे हा उद्देश आहे. तद्नुषंगाने सदर सेवाभावी संस्थेकडून व त्यांच्या भागीदारांकडून अहवाल प्राप्त झालेला असून त्याबाबत पुढील कार्यवाही करण्यात येत आहे. सदर अपघात प्रवण क्षेत्रांमध्ये सुधारणा करण्याकरीता निविदा मागविण्याची प्रक्रिया प्रगतीपथावर आहे.

(८) क्षेत्र वाहतूक नियंत्रण व्यवस्था (A.T.C.) :

बृहन्मुंबईतील २५८ वाहतूक सिग्नलचे क्षेत्र वाहतूक नियंत्रण (ए.टी.सी.) प्रणालीमध्ये अत्याधुनिकीकरण करण्यात आले असून ते व्यवस्थितरित्या कार्यरत आहेत. तसेच, बृहन्मुंबईतील ४२७ पारंपारिक पध्दतीच्या वाहतूक सिग्नल यंत्रणेचे तसेच, १८४ लुकलुकणाऱ्या दिपस्तंभांचे योग्यरित्या परिरक्षण करण्यात येते.

वाहतूक नियंत्रक (सिग्नल्स) : ६६७

रस्त्यांवरील दिव्यांची एकूण संख्या : १,४१,१४५

एकूण लुकलुकणारे दिपस्तंभ : २०८

६) प्रमुख अभियंता (पूल) :

१. विक्रोळी रेल्वे उड्डाणपूल :

पूल विभागामार्फत विक्रोळी येथे जुने रेल्वे फाटक क्र. १४-सी याठिकाणी लगतचा रस्ता वगळता रेल्वे उड्डाणपूल प्रस्तावित केला आहे. रेल्वे रुळावरील काम रेल्वे प्रशासनामार्फत केले गेले आहे. तसेच, महानगरपालिकेमार्फत पोहोच रस्त्याचे काम करण्यात आले आहे. उड्डाणपुलाची रुंदी १२ मी. व पुलाची एकूण लांबी ६१५ मी. इतकी आहे. सदर पूल विक्रोळी स्थानका लगतच्या शाळेमुळे व एस आकाराच्या लोखंडी तुळई असलेल्या उभारणीच्या कामामुळे आव्हानात्मक ठरले आहे.

विक्रोळी रेल्वेवरील उड्डाणपूल हा पश्चिमेकडील लाल बहादूर शास्त्री मार्ग व पूर्वेकडील पूर्व द्रुतगती मार्गाला जोडण्याचा महत्त्वाचा दुवा ठरला आहे. या उड्डाणपुलामुळे ०५ कि.मी. परिसरातील पूर्व व पश्चिम वाहतुकीला नियमित करणे सोईस्कर होईल.

२. अंधेरी येथील गोपाळ कृष्ण गोखले पूल :

या खात्याने अंधेरीतील गोपाळ कृष्ण गोखले आर.ओ.बी.चे पुनर्निर्माण केले आहे. रेल्वे आणि नगरपालिकेचा भाग बृहन्मुंबई महानगरपालिकेद्वारे पश्चिम रेल्वेबरोबर सल्लामसलत करुन आणि आर.आय.टी.ई.एस. च्या देखरेखीखाली बनविला गेला आहे. पुलाची एकूण लांबी ५१० मीटर आणि प्रत्येक बाजूला तीन मार्गिका असलेली पुलाची रुंदी १३.५ मीटर आहे. यामध्ये १३०० मेट्रिक टन वजनाच्या दोन विशाल ओपन वेब गार्डर्स रेल्वे भागात उभारण्यात आले आहेत आणि पूर्ण झाले आहेत. एकाचवेळी या कामामध्ये जुना बर्फिवाला पूल येथील दोन्ही मार्गिका उचलण्यात आल्या व नवीन स्थापन केलेल्या गोपाळ कृष्ण गोखले पुलास यशस्वीरित्या जोडण्यात आले. ही दोन्ही कामे विशेष व आव्हानात्मक होती जी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने एकत्रितपणे पूर्ण केली आहेत. गोपाळ कृष्ण गोखले पूल पश्चिम उपनगरात अत्यंत महत्वाचा आहे आणि या पुलाच्या उद्घाटनामुळे सांताक्रूझ ते जोगेश्वरीपर्यंतची वाहतूक कोंडी लक्षणीयरित्या कमी होणार आहे. सदर पुलाचा टप्पा एक पूर्ण झाला असून दि. २६ फेब्रुवारी २०२४ रोजी हलक्या वाहनांकरिता वाहतुकीसाठी खुला केला गेला आहे. या पुलाचा टप्पा दोन दि. ३० एप्रिल २०२५ रोजी पूर्ण झाला आहे. तद्नंतर दि. ११ मे २०२५ पासून सदर पूल पूर्ण क्षमतेने कार्यान्वित करण्यात आला आहे.

३. नाहूर येथील रेल्वेला छेदणाऱ्या रस्त्यावरील वाहतूक पुलाचे (आर.ओ.बी.) विस्तारीकरण व पुनर्निर्माण :

नाहूर येथील जूना (आर.ओ.बी.) सुरक्षित नसल्यामुळे आणि आर.ओ.बी.ची पातळी वाढविण्यासाठी गोरेगांव-मुलुंड जोड रस्ता (जी.एम.एल.आर.) प्रकल्पाचा भाग म्हणून पुनर्निर्मित केला जात आहे. सदर कामाची सुधारीत करार किंमत रुपये ७४.८१ कोटी इतकी आहे. गोरेगांव-मुलुंड जोड रस्ता (जी.एम.एल.आर.) प्रकल्पामुळे पश्चिम उपनगरांमधून अतिरिक्त वाहतूकीसाठी विस्तारित केला जात आहे. पहिल्या टप्प्यातील उभारणीनंतर मध्यवर्ती विद्यमान आर.ओ.बी.चे पुनर्निर्माण आणि विस्तारीकरण केले जाईल. मध्य रेल्वे त्यांच्या कार्यक्षेत्रात काम करीत आहे. तर बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या कामाची जबाबदारी प्रवेश मार्गाची आहे. गोरेगांव-मुलुंड जोड रस्ता (जी.एम.एल.आर.) प्रकल्पामुळे पश्चिम उपनगरांमधून अतिरिक्त वाहतूकीसाठी सुरक्षित आणि सुधारीत सुविधा प्रदान होईल. नाहूरच्या पहिल्या टप्प्यातील दक्षिण भाग व उत्तर भाग वाहतूकीसाठी खुला करण्यात आला आहे.

४. सायन - रेल्वेला छेदणाऱ्या रस्त्यावरील वाहतूक पूल (आर.ओ.बी.) :

मध्य रेल्वेच्या आवश्यकतेनुसार पाचव्या व सहाव्या मार्गिकेसाठी शीव (सायन) स्थानकाजवळील ब्रिटीशकालीन रेल्वेवरील पुलाच्या पुनर्बांधणीचे काम हाती घेण्यात आले असून रेल्वे भागातील काम मध्य रेल्वेमार्फत करण्यात येत आहे. व पोहोचमार्गाचे काम बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या पूल विभागामार्फत करण्यात येत आहे. सदर प्रकल्पाचा पूर्ण खर्च मध्य रेल्वे मार्फत करण्यात येणार आहे. सद्यस्थितीत पूल वाहतूकीसाठी बंद करण्यात आला असून मध्य रेल्वेमार्फत रेल्वे वरील भागाचे निष्कासन सुरु आहे. पूर्व भागातील पोहोचमार्ग रेल्वेवरील पुलाच्या उभारणीसाठी वापरण्यात येणार असून पश्चिमेकडे बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या पूल विभागातर्फे भुयारी मार्गाचे काम सुरु करण्यात आले आहे.

५. सिंदूर (पूर्वीचे कर्नाक)- रेल्वेला छेदणाऱ्या रस्त्यावरील वाहतूक पूल (आर.ओ.बी.) :

सिंदूर (पूर्वीचे कर्नाक) पूल हा आय. आय. टी. संस्थेने धोकादायक जाहीर केल्यानंतर, सन २०१४ मध्ये

उंचीरोधक बसवून सदर पूल अवजड वाहनांकरिता बंद करण्यात आला. तद्नंतर वाहतूक पोलीस विभागाची आवश्यक परवानगी प्राप्त झाल्यानंतर, माहे ऑगस्ट २०२२ मध्ये रेल्वे मार्फत सदर पुलाचे निष्कासन करण्यात आले व माहे डिसेंबर २०२२ मध्ये पुलाच्या पुनर्बांधणीकरिता जागा हस्तांतरीत करण्यात आली. रेल्वे रुळांवरील पुलाचे आरेखन मध्य रेल्वे प्राधिकरणाकडून मंजूर करण्यात आले. पुलांच्या तुळ्या प्रस्थापित करण्याचे काम माहे ऑक्टोबर २०२४ आणि जानेवारी २०२५ मध्ये करण्यात आले. तद्नंतर पोहोच रस्त्याचे काम माहे फेब्रुवारी २०२५ मध्ये सुरु करण्यात आले.

नविन सिंदूर (पूर्वीचे कर्नाक) पूल हा चार पदरी असून, रस्त्याची रुंदी १५ मीटर आहे. तसेच, पूर्व पोहोच रस्त्यावर पदपथाची व्यवस्था आहे. रेल्वेवरील पुलाची लांबी ७० मीटर असून एकूण पूर्व-पश्चिम पोहोच रस्त्याची लांबी २३० मीटर आहे. दक्षिण मुंबईत, मशीद रेल्वे स्थानकापासून काही अंतरावर असलेला व पी. डी'मेलो मार्गाला जोडणा-या सिंदूर (पूर्वीचे कर्नाक) रेल्व उड्डाणपुलाचे लोकार्पण माननीय मुख्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य यांच्या हस्ते दि. १० जुलै २०२५ रोजी करण्यात आले व पूल वाहतुकीसाठी खुला करण्यात आला.

६. नाणेपाडा नाल्यावरील प्रस्तावित पूलाचे रुंदीकरण व पुनर्बांधणी :

या कार्यालयाने 'टी' विभागातील जयहिंद कॉलनी, मुलुंड पूर्व येथील नाणेपाडा नाल्यावरील पुलाचे रुंदीकरण व पुनर्बांधणीचे काम प्रस्तावित केले आहे. प्रस्तावित पुलाची एकूण लांबी १८.७६ मीटर आणि एकूण रुंदी ८.०० मीटर असून बांधकामाचा प्रकार आर.सी.सी. बॉक्स कल्व्हर्ट आहे. सध्याच्या पुलाचे रुंदीकरण ३.७ मीटरवरुन ८.० मीटर करण्यात आल्याने अग्निशमन दल, रुग्णवाहिका, स्कूल बस आदी वाहनांच्या पूलावरुन ये-जा करणे व वळण घेणेबाबतच्या अडचणी दूर झाल्या आहेत. मुलुंड पूर्वेकडील जयहिंद कॉलनी ते नाणेपाडा मार्गाला या पुलामुळे जोडण्यात आले आहे.

पुलाचे बांधकाम हे दि. ३० एप्रिल २०२५ रोजी पूर्ण झाले आहे.

७) प्रमुख अभियंता (यांत्रिकी व विद्युत) ह्यांचे खाते :

प्रमुख अभियंता (यांत्रिकी व विद्युत) हे खाते, अर्थसंकल्प 'ग' अंतर्गतची खाती वगळता, महानगरपालिकेच्या वैद्यकीय संस्था, महानगरपालिकेची रुग्णालये, मालमत्ता, महानगरपालिका शाळा, उद्याने, खेळांची मैदाने, स्मशानभूमी या विविध खात्यांसाठी असलेली यांत्रिकी व विद्युत यंत्रे, संयंत्रे, साधन सामुग्री इत्यादींचे नियोजन, उभारणी, पर्यवेक्षण, देखभाल, परिरक्षण आणि दुरुस्ती करते. हयामध्ये उद्वाहने, गॅस शवदाहिनी, लाकडी चितेकरीता हवा प्रदूषण नियंत्रण यंत्रणा, वातानुकूल संयंत्राची उभारणी, व्यायामशाळेची उपकरणे, खेळाची साधने, आगप्रतिबंधक यंत्रणा, इपीएबीएक्स संयंत्रे, जलतरण तलावांतील पाणी गाळण्याची व शुद्धीकरणाची यंत्रे पुरविणे, इत्यादी कामांचा समावेश होतो. निरनिराळ्या वैद्यकीय संस्थांमध्ये बसविलेली अद्ययावत ऋणकणीय वैद्यकीय उपकरणे, पाण्याच्या पंपाचे संच, वातानुकूलित संयंत्रे व साहित्य, उव्दाहने, जैविक वैद्यकीय साहित्य, स्मशानभूमी व विद्युत/गॅस शवदाहिनी हयांची दुरुस्ती आणि परिरक्षणाची कामे देखील हे खाते पार पाडत आहे. या कामांव्यतिरिक्त वरळी डाटा सेंटरशी जोडणी उपलब्ध करुन देण्याकरिता विविध खात्यांकरिता स्थानिक क्षेत्र जोडणी करुन देण्याचे कामही करण्यात येते. तसेच, उर्जा बचतीच्या संदर्भात महाराष्ट्र सरकारतर्फे प्रसृत करण्यात आलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वांप्रमाणे उर्जा बचत, उर्जा परिक्षण, सौर ऊर्जेवर आधारीत दिवे आणि पाणी तापविण्याची संयंत्रे लावण्याची कामे देखील ह्या खात्यामार्फत हाती घेण्यात आली आहेत.

याशिवाय महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाशी सल्लामसलत करुन सर्व स्मशानभूमींमध्ये स्क्रबर, ब्लोअर, चिमणी इत्यादींचा समावेश असलेल्या वायू प्रदूषण नियंत्रण उपकरणांना, वर्धित / धुररहित प्रणालींमध्ये रुपांतरित करण्याचा प्रस्ताव आहे. मोठ्या रुग्णालयांमधील एलटीचे, एच.टी. नेटवर्कमध्ये सूचित करण्याचा प्रस्ताव आहे, असे केल्याने विजेच्या खर्चात बचत होईल. ग्रीन एनर्जी मिशनमध्ये योगदान देण्यासाठी आणि कार्बन फूटप्रिंट कमी करण्यासाठी महानगरपालिका शाळा / आस्थापनांच्या गच्चीवर पी.व्ही. (सौर) प्रकाश व्यवस्था पुरविणे प्रस्तावित आहे. विद्युत वाहनां बाबत वाहतूक विभागाने तयार केलेल्या धोरणानुसार ई.व्ही. चार्जिंग पायाभूत सुविधा उभारण्यापूर्वी प्रमुख अभियंता (यां. व वि.) हे इलेक्ट्रिक सुरक्षा नियमांचे पालन केले जाते का ह्याची पाहणी करतात आणि सेवा प्रदात्याने प्रमुख अभियंता (यां. व वि.) यांच्याकडून याबाबतचे 'ना हरकत प्रमाणपत्र' प्राप्त करणे आवश्यक आहे. महालक्ष्मी धोबीघाट परिसरात महानगर गॅस पाईपलाईन कनेक्शन करण्याचा प्रस्ताव आहे.

८) घनकचरा व्यवस्थापन खाते :

स्वच्छ भारत अभियान २.० -

- दि. ०१ ऑक्टोबर २०२१ रोजी माननीय पंतप्रधानांनी स्वच्छ भारत अभियान २.० 'कचरामुक्त' शहरांच्या संकल्पनेसह सुरु केले आहे.
- स्वच्छ भारत अभियान राबविण्यासाठी बृहन्मुंबई महानगरपालिका ही एक महत्त्वाची प्रशासकीय यंत्रणा असल्याने राज्य आणि केंद्र सरकारच्या सहकार्याने शहरातील स्वच्छता राखण्यासाठी एकत्रित आणि संयुक्त प्रयत्न केले जात आहेत.
- स्वच्छ भारत अभियान २.० कालावधी दि. ०१ ऑक्टोबर २०२१ ते दि. ०१ ऑक्टोबर २०२६ पर्यंत आहे. उद्दिष्टात प्रामुख्याने कचऱ्याचे घरगुती स्तरावर विलगीकरण, जुन्या जमा झालेल्या कचऱ्यावर (लीगसी वेस्ट), शास्त्रोक्त पध्दतीने प्रक्रीया, आकांक्षी शौचालये, १०० टक्के सांडपाणी व्यवस्थापन / विल्हेवाट लावणे इ. यांचा समावेश आहे.
- स्वच्छ भारत अभियान २.० अंतर्गत, मुंबई शहर स्वच्छता कृती आराखडा शासनाकडून मंजूर करण्यात आला आहे. ज्यामध्ये मुंबईत १५,००० सामुदायिक शौचकुपे, मुंबईत ये-जा करणाऱ्या लोकसंख्येसाठी ४०० आकांक्षी शौचकुपे, ४,६७२ वैयक्तिक घरगुती शौचालये आणि ५०० मुत्रालयांचा समावेश असेल.

स्वच्छता ही सेवा २०२४ :-

- केंद्र सरकारच्या निर्देशानुसार 'स्वच्छता ही सेवा' मोहिम दि. १७ सप्टेंबर ते ०२ ऑक्टोबर २०२४ या कालावधीत 'स्वभाव स्वच्छता, संस्कार स्वच्छता' या संकल्पनेसह हाती घेण्यात आली. दि. १७ सप्टेंबर २०२४ रोजी मुंबईत एक विशेष समुद्रकिनारा स्वच्छता कार्यक्रम घेण्यात आला.
- सदर मोहिमेंतर्गत निर्देशानुसार ४८ ठिकाणे (Cleanliness Target Unit) सखोल स्वच्छतेसाठी निश्चित करुन स्वच्छता करण्यात आली. तसेच 'एक पेड माँ के नाम' अंतर्गत वृक्षारोपण, RRR (रिड्युस, रियूज, रिसायकल) केंद्रे, पोस्टर / चित्रकला स्पर्धा इत्यादी कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात आले.
- 'स्वच्छता ही सेवा २०२४' अभियानांतर्गत सफाई कामगारांसाठी विविध प्रशिक्षण, आरोग्य तपासणी शिबिर इत्यादी सत्रांचा समावेश होतो.
- दि. ०२ ऑक्टोबर रोजी महात्मा गांधी जयंतीनिमित्त प्रभातफेरी, सफाई कामगारांचा सत्कार, रांगोळी, स्वच्छतेची प्रतिज्ञा इत्यादी कार्यक्रम हाती घेण्यात आले होते.

क्षमता बांधणी -

- स्वच्छ भारत अभियान २.० च्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार, स्थानिक स्वराज्य संस्थांना (U.L.B.) कर्मचाऱ्यांची क्षमता वाढविण्यासाठी प्रशिक्षण सत्र / कार्यक्रम राबविणे आवश्यक आहे. त्यानुसार स्वच्छ सर्वेक्षणामध्ये भारतात अव्वल असलेले इंदूर शहर मॉडेल चा आढावा घेण्यासाठी २५० कनिष्ठ पर्यवेक्षक (J.O.) आणि घन कचरा व्यवस्थापन विभाग कार्यालयात काम करणारे अभियंते यांना इंदूर येथे पाठविण्यात आले. इंदूर अभ्यास भेटींमध्ये निवासी भागात कचऱ्याचे संकलन / स्त्रोतावर कचऱ्याचे विलगीकरण, केंद्रीकृत प्रक्रिया सुविधा आणि नियंत्रण कक्ष इत्यादींचा समावेश होता.
- विविध विभागामध्ये काम करणाऱ्या २५० कनिष्ठ पर्यवेक्षक (जे.ओ.) आणि अभियंत्यांना मेसर्स ऑल इंडिया इन्स्टिट्यूट ऑफ लोकल सेल्फ गव्हर्नमेंटकडून घरगुती धोकादायक कचऱ्यावर प्रक्षिशण सत्र आयोजित करण्यात आले.
- तसेच सेप्टिक टँक आणि सीवर लाईन साफसफाई करणाऱ्या कामगारांसाठी प्रशिक्षण आणि सुरक्षिततेशी संबंधित जागरुकतेसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम घेण्यात आले होते.

मृत जनावरे हलविणे : मृत जनावरे हलविण्याकरिता मृत जनावर जेथे आहे, तेथील व्यवस्थित पत्ता दिल्यास संबंधित विभागाचे सहाय्यक आयुक्त आणि घन कचरा व्यवस्थापन खात्यातील पुढील अधिकाऱ्यांकडून कार्यवाही करण्यात येईल.

१) मुख्य पर्यवेक्षक, घन कचरा व्यवस्थापन कार्यालय, खटाव मार्केट बिल्डिंग, ४था मजला, अविष्कार सोसायटीच्या बाजूला, स्लेटर रोड, ग्रॅण्ट रोड स्टेशन जवळ, ग्रॅण्ट रोड (पश्चिम), मुंबई - ४००००८.

२) मा. व्यवस्थापक, कोराकेंद्र, शिंपोली रोड, बोरिवली (प.), मुंबई - ४०० ०९२. दू. ध्व. क्र. २८९८०७८२ व

२८९८०९७२ आणि चिटणीस, खादी ग्रामोद्योग संस्था, खादी एम्पोरियम, २८६, दादाभाई नौरोजी मार्ग, फोर्ट, मुंबई - ४००००१, दू. ध्व. क्र.४३४७४९९१-९९ फॅक्स क्र. ४३४७४९९१/४३४७४९९२/४३४७४९९३ ह्यांच्याशी देखील नागरीक मृत जनावरे हलविण्यासाठी संपर्क साधू शकतात.

उपविधि : घन कचऱ्याचे संकलन, वहन आणि विल्हेवाटीशी निगडीत सर्व बाबी आणि वस्तू नियमित करण्यासाठी व हे कार्य अधिक जोमाने व प्रभावीपणे पार पाडण्यासाठी अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८च्या कलम ४६१ (ईई) अंतर्गत 'बृहन्मुंबई स्वच्छता आणि आरोग्य उपविधि, २००६' तयार करण्यात आले आहेत. सदर उपविधीस महाराष्ट्र शासनाने मान्यता दिली असून ते दि. १४ डिसेंबर २००६ रोजीच्या क्र. बीएमसी/ २३२६/४०७४/प्र.क्र.२३८/०६/नवि-२१ अंतर्गत राजपत्राद्वारे अधिसूचित केलेले आहेत. मुंबई शहर व उपनगरांतील परिसर स्वच्छ ठेवून नागरिकांचे आरोग्य अबाधित रहावे म्हणून महानगरपालिका सतत प्रयत्नशील असते. ह्यासाठी नागरिकांना स्वच्छतेचे महत्त्व विविध प्रसार माध्यमांद्वारे पटवून, त्यांच्यात जागृती निर्माण करुन विविध उपाययोजना, उपक्रम राबविण्यात येतात. ह्यासाठी नागरिकांचा, मान्यवर व्यक्तींचा, नगरसेवकांचा, विविध शासकीय/अशासकीय संस्थांचा सहभाग व सहकार्य घेतले जाते. जे नागरिक सार्वजनिक ठिकाणी अस्वच्छता निर्माण करुन उपद्रव निर्माण करतात अशा उपद्रवकारकांवर दंडात्मक कारवाई करण्यासाठी उपद्रव शोधक पथकांची व सुरक्षा संस्थांद्वारे क्लिन-अप मार्शलची नियुक्ती करण्यात आलेली आहे. ह्या उपविधितील नियमांचे प्रत्येक नागरिकाने पालन करणे अत्यावश्यक व अनिवार्य आहे. हे काम जास्त जोमाने व प्रभावीपणे पार पाडण्याकरिता 'बृहन्मुंबई स्वच्छता आणि आरोग्य उपविधी, २००६' तयार करण्यात आला आहे. ज्या नागरिकांकडून ह्या नियमांचे उल्लंघन होईल ते पुढे दिलेल्या सूचीप्रमाणे दंडास पात्र ठरतील :-

अ.क्र.	उपविधि क्रमांक	उपविभाग तपशील	उपविधि उल्लंघन केल्यास दंडाची अंतिम रक्कम
उपविधि क्र. ४.१ कचरा फेकणे, उपद्रव करणे व साफ आंगण			
१	४.१ ते ४.४	कचरा इतस्ततः फेकणे	रु. २००/-
२	४.५	उपद्रव करणे, थुंकणे	रु. २००/-
३		स्नान करणे	रु. १००/-
४		लघवी करणे	रु. २००/-
५		शौचास बसून घाण करणे	रु. १००/-
६		निर्देशित न केलेल्या ठिकाणी प्राणी/पक्षी यांना अन्न खाऊ घालणे	रु. ५००/-
७		रस्त्यावर वाहने धुणे /दुरुस्त करणे	रु. १,०००/-
८		भांडी /कपडे/तत्सम बाबी धुणे	रु. २००/-
९	४.६	आपले अंगण स्वच्छ न ठेवणे अ) एकाच आवाराच्या मालकासाठी/भोगवटादारासाठी ब) इतरांसाठी	 रु. १,०००/- रु. १०,०००/-
उपविधि क्र. ५-कचरा विभक्तीकरण, साठवण, पुरवठा व संकलन			
१०	५.१ व ५.२	कचरा विभक्तीकरण करुन न दिल्यास अथवा कचरा स्वतंत्र डब्यात न साठवल्यास अ) वैयक्तिक ब) मोठे निर्माते	 रु. १००/- रु. ५००/-
११	५.३	निदेशाप्रमाणे ओला कचरा विभक्तीकरण करून न दिल्यास	रु. १००/-
१२	५.५	धोकादायक कच-याचे निदेशित पध्दतीने विभक्तीकरण करुन पुरवठा न केल्यास	

अ.क्र.	उपविधि क्रमांक	उपविभाग तपशील	उपविधि उल्लंघन केल्यास दंडाची अंतिम रक्कम
		वैयक्तिक मोठया प्रमाणावर	रु. १,०००/- रु. १०,०००/-
१३	५.६	जैविक वैद्यकिय कचरा निदेशाप्रमाणे विभक्तीकरण करुन न दिल्यास	रु. २०,०००/-
१४	५.७	बांधकाम/पाडकाम कचरा निदेशाप्रमाणे विभक्तीकरण करुन न दिल्यास	रु. २०,०००/-
१५	५.८	निदेशाप्रमाणे सुका कचरा विभक्तीकरण करुन न दिल्यास	रु. १००/-
१६	५.९	निदेशाप्रमाणे झाडांच्या फांद्या अथवा बांधकाम कचरा विभक्त करुन न दिल्यास	रु. १००/-
१७	५.१०	कचरा जाळून निष्कासित केल्यास	रु. १००/-
उपविधि क्र. ७ विशिष्ट गट/प्रासंगिक			
१८	७.२	अनिवासी स्वरुपाचा कोंबडया/मासळी/ कत्तलीचा कचरा विभक्तीकरण करुन न दिल्यास	रु. १०००/-
१९	७.३	अ) विक्रेते/फेरीवाले ह्यांनी कचरा डबा न ठेवल्यास ब) विक्रेते/फेरीवाल्याने कचरा विभक्तीकरण करुन न दिल्यास	रु. ५००/- रु. ५००/-
२०	७.४	घरगल्ली स्वच्छ न ठेवल्यास	रु. २००/-
२१	७.५	पाळीव/मालकीच्या प्राण्यांनी कचरा केल्यास	रु. ५००/-
२२	७.६	सार्वजनिक मेळावे व कार्यक्रमानंतर, २४ तासांत स्वच्छता न केल्यास	स्वच्छता अनामत रक्कम जप्त
२३	७.८	रस्ते सफाईच्या वेळी वाहन रस्त्यावर उभे केल्यामुळे अस्वच्छता निर्माण होत असल्यास	रु. ५००/-
२४	७.१०	भित्तीपत्रक चिटकवणे /जाहिरात फलक लावणे	रु. ५००/- ते रु. ५,०००/-

देवनार क्षेपणभूमी :-

देवनार क्षेपणभूमीचे परिरक्षण, उपाययोजना व विशेषतः सुरक्षितेच्या दृष्टीने मा. उच्च न्यायालयाने दिलेल्या आदेशानुसार पाच सदस्यीय समितीची (MONITORING COMMITTEE) स्थापना करण्यात आली आहे. सदर समितीच्या मार्गदर्शनानुसार देवनार क्षेपणभूमी येथील दैनंदिन कामकाजाचे व्यवस्थापन केले जाते.

सद्यस्थितीत देवनार क्षेपणभूमी येथे दररोज साधारण ५००-६०० मे.टन कचरा स्विकारण्यात येतो. तेथे बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या हद्दीत एकूण निर्माण होणाऱ्या कचऱ्यापैकी अंदाजे १०% कचरा देवनार येथे स्विकारला जातो. देवनार क्षेपणभूमी येथे स्विकारण्यात येणाऱ्या कचऱ्याची विल्हेवाट पारंपारिक पध्दतीने कचरा टाकून कचऱ्याचे सपाटीकरण केले जाते.

१. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतर्फे देवनार क्षेपणभूमी येथे किटक, माशा व दुर्गंधी कमी करण्यासाठी संपूर्ण क्षेपणभूमी परिसरात ट्रॅक्टरवर फवारणी यंत्रणा बसवून त्यांचेमार्फत पाणीमिश्रीत दुर्गंधीनाशक द्रव्यांची फवारणी केली जाते. सदर उपाययोजनेमुळे सभोवतालच्या परिसरावर चांगले परिणाम दिसून येत आहेत. तसेच देवनार क्षेपणभूमी येथे निर्माण होणाऱ्या आगीवर व धुरावर नियंत्रण मिळवण्यासाठी, महानगरपालिकेने क्षेपणभूमीवर पाण्याचे टँकर्स उपलब्ध केलेले आहेत व आवश्यकतेनुसार त्या यंत्रणेचा वापर केला जातो. देवनार क्षेपणभूमी येथे पाण्याच्या टाकीच्या सहाय्याने वेळोवेळी देवनार क्षेपणभूमी येथील परिसरात पाण्याचा शिडकाव केला जातो. त्यामुळे आजूबाजूच्या परिसरात वायु प्रदूषण नियंत्रण करण्यात मदत होते. त्यामुळे सभोवतालच्या परिसरातील प्रदूषण कमी होण्यास मदत होते.

२. त्याचप्रमाणे क्षेपणभूमीमध्ये निर्माण होणाऱ्या लॅण्डफिल वायुंचे निर्गमन करण्यासाठी कचऱ्याच्या ढिगाऱ्यात विशिष्ट प्रकारचे पाईप रोवून त्याद्वारे सदर वायुंचे निर्गमन करण्यात येते.परिणामी क्षेपणभूमीत वारंवार आगी लागण्याचे प्रमाण लक्षणीयरीत्या कमी झाले आहे.

३. देवनार क्षेपणभूमी व सभोवतालच्या परिसरातील प्रदूषण नियंत्रण करण्याच्या दृष्टीने बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या अखत्यारितील देवनार क्षेपणभूमी लगत शिवजी नगर येथे बसविण्यात आलेल्या Air Quality Meter व्दारे हवेतील वायुचे सर्वेक्षण केले जाते.

४. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेद्वारे वरीलप्रमाणे विविध उपाययोजना केल्यामुळे देवनार परिसरातील हवेचे प्रदूषण व दुर्गंधी कमी होण्यास मदत होत असून सदर परिसरातील नागरीकांना आरोग्यदायी वातावरणाचा लाभ होण्यास मदत होत आहे.

५. तसेच देवनार क्षेपनभूमी येथील अस्तित्वात असलेल्या जुन्या कचऱ्याची शास्त्रोक्त पध्दतीने विल्हेवाट लावण्याकरिता Biomining करण्याचे आदेश प्राप्त झाले असून सदर कामासाठी निविदा मागविण्यात आल्या आहेत.

कांजूर घनकचरा व्यवस्थापन प्रकल्प :-

मा. उच्च न्यायालय, मुंबई व मा. सर्वोच्च न्यायालय यांच्या आदेशानुसार राज्य सरकारने कांजूर येथील १४१.७७ हेक्टर जागा दि. २४.१०.२००५ रोजी नागरी घन कचऱ्याच्या विल्हेवाटीसाठी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या स्वाधीन केली. सदर १४१.७७ हेक्टर जागेपैकी २३.३६ हेक्टर कांदळवनांनी व्याप्त असलेली जागा महाराष्ट्र सरकारने दि. ०२.०४.२०१२ रोजीच्या शासन निर्णयाद्वारे महाराष्ट्र शासनाकडेच ठेवली होती.

कांजूर स्थित नागरी घन कचरा व्यवस्थापन प्रकल्प येथील ६५.९६ हेक्टर सागर तटीय नियत्रंण क्षेत्राने बाधीत नसलेल्या जागेवर नागरी घन कचऱ्यावर शास्त्रोक्त पध्दतीने प्रक्रिया करण्याकरिता पर्यावरण विषयक मंजूरी राज्य स्तरीय पर्यावरण प्रभाव मुल्यांकन प्राधिकरण यांच्याकडून दि. ०५ डिसेंबर २०१४ रोजी प्राप्त झाली आहे.

तसेच, कांजूर नागरी घन कचरा व्यवस्थापन प्रकल्प येथील उर्वरित ५२.४५ हेक्टर सागर तटीय नियंत्रण क्षेत्राने बाधीत असलेल्या जागेवर नागरी घन कचऱ्यावर शास्त्रोक्त पध्दतीने प्रक्रिया करण्याकरिता पर्यावरणविषयक मंजुरी राज्य स्तरीय पर्यावरण प्रभाव मुल्यांकन प्राधिकरण यांच्याकडून दि. २९ऑक्टोबर २०१८ रोजी प्राप्त झाली आहे. तसेच, दि. २३ऑगस्ट २०२२ रोजी महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाकडून प्राधिकार पत्राचे नूतनीकरण करण्यात आलेले आहे त्यामुळे एकूण ११८.४१ हेक्टर एवढी जमीन ही प्रकल्पासाठी उपलब्ध आहे.

सद्यस्थितीत कांजूर येथे दररोज स्विकारण्यात येणाऱ्या सुमारे ४,९०० मे. टन प्रति दिन नागरी घन कचऱ्यावर शास्त्रोक्त पध्दतीने बायोरिएक्टर तंत्रज्ञानाद्वारे प्रक्रिया करण्यात येते. तसेच १,००० मे.टन. प्रतिदिन नागरी घन कचऱ्यावर विंड्रोस खत निर्मिती तंत्रज्ञानाद्वारे प्रक्रिया करण्यात येत आहे.

कांजूर घन कचरा व्यवस्थापन प्रकल्पामुळे आजूबाजूच्या परिसरातील रहिवाशांना दुर्गंधीचा त्रास होऊ नये म्हणून महानगरपालिकेतर्फे खालील उपाययोजना करण्यात येतात :-

१. भरावभूमीतून निर्माण होणारा वायू संकलित केला जातो व या वायूपासून वीज निर्मिती केली जाते. सदर वीज कांजूर प्रकल्पासाठी वापरण्यात येते. अतिरिक्त वायू फ्लेरींग सिस्टीमद्वारे पर्यावरणविषयक नियमानुसार जाळण्यात येतो.

२. नागरी घन कचऱ्याचा हवेशी संपर्क येऊ नये म्हणून कचऱ्यावर मातीचे आवरण टाकण्यात येते.

३. कांजूर घन कचरा व्यवस्थापन प्रकल्प येथील कचऱ्यावर इंन्झाइम बेस (Enzyme Base) द्रव्याचा फवारा दिवसरात्र करण्यात येत आहे.

४. कांजूर घन कचरा व्यवस्थापन प्रकल्प येथील कचरा स्विकारण्यात येणाऱ्या ठिकाणाच्या सभोवताली सुगंधी द्रव्याची मिस्टींगची व्यवस्था केली आहे.

५. तसेच प्रकल्पाच्या जागेवर महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या भेटी दरम्यान त्यांनी केलेल्या सूचनेप्रमाणे अतिरिक्त उपाययोजना म्हणून पाच ठिकाणी सुगंधी द्रव्य फवारणीसाठी मिस्टिंग कॅननची उपाययोजना सुध्दा कार्यान्वित करण्यात आली आहे.

मुंबईत दररोज निर्माण होणाऱ्या कचऱ्यावर शास्त्रोक्तरित्या प्रक्रिया करण्यासाठी प्रमुख अभियंता (घन कचरा व्यवस्थापन) नवीन प्रकल्प खात्याचा अहवाल व योजना खालीलप्रमाणे आहे :-

१. **देवनार येथील कचऱ्यापासून उर्जा निर्मितीचा प्रकल्प (डब्ल्यू.टी.ई.)-** कचऱ्यापासून ऊर्जा निर्मितीच्या प्रकल्पासाठी निविदा प्रक्रिया पूर्ण झाली असून सदर प्रकल्पाचे काम कंत्राटदारास देण्यात आले आहे. या प्रकल्पामध्ये सुमारे ६०० टन प्रति दिन कच-यावर शास्त्रोक्त पध्दतीने प्रक्रिया करण्यात येणार आहे व या प्रकल्पातून सुमारे ०७ MW प्रतिदिन ऊर्जा निर्मिती होईल. कंत्राटदारास कार्यादेश देण्यात आले असून प्रकल्प उभारणीचे काम प्रगतीपथावर असून प्रकल्प दि. ०४.१०.२०२५ पासून कार्यान्वित होणे अपेक्षित आहे.

२. **मुलुंड क्षेपणभूमी येथे अस्तित्वात असलेल्या कचऱ्यावर योग्य तंत्रज्ञानाचा वापर करुन जमीन पुनर्प्राप्त करणे-** मुलुंड क्षेपणभूमी येथील जमीन पुनर्प्राप्त करण्याचे काम कंत्राटदारास देण्यात आले आहे. आजमितीस (दि. ३०.०५.२०२५ पर्यंत) कंत्राटदाराने सुमारे ४८,१४,१६८ मे. टन कचऱ्यावर शास्त्रोक्तरित्या प्रक्रिया करुन विल्हेवाट लावलेली आहे व पुढील काम सुरु आहे.

३. **बांधकाम व निष्कासनामधून निर्माण होण्याऱ्या कचऱ्याचे संकलन वाहतूक प्रक्रिया व विल्हेवाट करण्यासाठीचा प्रकल्प-** बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतर्फे १,२०० मे.टन प्रति दिन बांधकाम व निष्कासन कचऱ्यावर शास्त्रोक्त पध्दतीने प्रक्रिया करण्याची योजना आखली आहे. बांधकाम व निष्कासनामधून निर्माण होणाऱ्या कचऱ्याचे संकलन, वाहतूक, प्रक्रिया व विल्हेवाट यासाठीच्या प्रकल्पाकरिता सदर कार्यादेश ०७ फेब्रुवारी २०२३ रोजी देण्यात आले असून सदर प्रकल्प ०४ नोव्हेंबर २०२४ पासून कार्यान्वित झाला आहे.

४. **तळोजाजवळील करवले गाव येथे कच-यावर शास्त्रोक्तरित्या प्रक्रिया व विल्हेवाट** - मा. उच्च न्यायालय जनहित याचिका क्र. २१७ सन २००९ अन्वये महाराष्ट्र शासनाने मौजे करवले, ता. अंबरनाथ, जि. ठाणे येथे सुमारे ५२.१० हेक्टर जमीन घनकचरा व्यवस्थापन प्रकल्पासाठी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेस दिली आहे. त्यापैकी सुमारे ३९.९० हेक्टर सरकारी जमीन असून, सुमारे १२.२० हेक्टर जमीन खाजगी जमीन आहे. सदर जमिनीमधून विरार-अलिबाग कॉरिडॉर व गेलची पाईपलाईन जात असल्यामुळे सुमारे ३५.८२ हेक्टर जमीन (सुमारे २९.७१५ सरकारी जमीन व ६.१०५ हेक्टर खाजगी जमीन) बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या वापरण्यायोग्य आहे. सुमारे ३९.९० हेक्टर सरकारी जमीनीपैकी ३८.८१ हेक्टर जमीनीचा आगाऊ ताबा दि. १८.०१.२०१६ रोजी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेला मिळाला आहे. तसेच १२ हेक्टर सरकारी जमिनीचा प्रत्यक्ष ताबा दि. १६फेब्रुवारी २०१९ रोजी तहसिलदार अंबरनाथ ह्यांजकडून मिळालेला आहे. उर्वरित सरकारी जमीन व ६.१०५ हेक्टर खाजगी जमिनीच्या भूसंपादनाची कार्यवाही जिल्हाधिकारी, जिल्हा ठाणे यांच्यामार्फत प्रगतीपथावर आहे. करवले गाव येथील सरकारी जमीन व खाजगी जमीनीचा प्रत्यक्ष ताबा मिळाल्यानंतर शास्त्रोक्त पध्दतीने जमीन भरणा करण्याचे काम सुरु करण्यात येईल.

डीप क्लिनिंग प्रोग्राम :-

डिसेंबर २०२३ मध्ये सुरु झालेला 'डीप क्लिनिंग प्रोग्राम' याने प्रदूषणाला आळा घालण्याचा प्रयत्न केला आहे. या उपक्रमांतर्गत शहरातील एका प्रभागामध्ये सर्व यंत्रणा आणून सकल स्वच्छता करण्यात येते. तसेच रस्ते धुण्याचे कामही सुरु आहे. मा. मुख्यमंत्री महोदयांच्या मार्गदर्शनाखाली राबवण्यात येत असलेला हा व्यापक कार्यक्रम एका विशिष्ट भागात

स्वच्छता मोहिम राबवण्यावर भर देतो. नागरिकांचा उत्स्फूर्त प्रतिसाद आणि सक्रिय सहभागामुळे ही स्वच्छता मोहीम जनांदोलनात रुपांतरित झाली आहे. सन २०२४ अखेरपर्यंत नियमित दैनंदिन सेवे व्यतिरिक्त या मोहिमे अंतर्गत ६,१११ टनपेक्षा अधिक राडारोडा, ११५० टन पेक्षा जास्त टाकलेले सामान (जुने फर्निचर, खुर्च्या इत्यादी) आणि ३,११३ टन नागरी घन कचरा साफ करण्यात आला आहे. जे.सी.बी., डंपर, कॉम्पेक्टर, कचरा गोळा करणारी वाहने, पाण्याचे टँकर अशी तब्बल ६,७७७ वाहने आणि फायरेक्स मशीन, मिस्टींग मशीन आणि अन्य अद्ययावत यंत्रणाही दिमतीला आहेत. ‘डीप क्लिनिंग प्रोग्राम’ ची महाराष्ट्र राज्यभर अंमलबजावणी करण्यात आली आहे.

वस्ती स्वच्छता कार्यक्रम:

- वस्ती स्वच्छता कार्यक्रम हा जागतिक बँकेच्या आर्थिक सहाय्यातून सन १९९७ साली सुरु करण्यात आला असून घनकचरा व्यवस्थापन विभागाचा एक घटक आहे. सदर कार्यक्रमाचा मुख्य उद्देश झोपडपट्टयांमधील रहिवाश्यांना सुधारित व शाश्वत (Sustainable) शौचालयांची सुविधा उपलब्ध करुन देणे हा आहे. तसेच, वस्ती स्वच्छता कार्यक्रम हा मागणी तत्वावर आधारित कार्यक्रम असून लोकांचा सहभाग हे या कार्यक्रमाचे मुख्य वैशिष्ट्य आहे.

- सदर कार्यक्रमांतर्गत झोपडपट्टीतील रहिवाशांना शौचालयाचे नियोजन, संकल्पचित्रे आणि बांधकाम या प्रक्रियेमध्ये सहभागी करुन बांधण्यात आलेल्या शौचालयांची दैनंदिन स्वच्छता व परिरक्षण, स्थानिक रहिवाशांनी लोकवर्गणीद्वारे करावी असे अभिप्रेत आहे. सदर कार्यक्रमातून बांधण्यात आलेली शौचालये, बांधून पूर्ण झाल्यावर झोपडपट्टीतील स्थानिक रहिवाश्यांच्या नोंदणीकृत संस्थांना बृहन्मुंबई महानगरपालिका ‘समजूतीच्या ज्ञापनाच्या’ (M.O.U.) पूर्ततेनंतर वापरासाठी हस्तांतरीत करते. लोक वर्गणीद्वारे जमा निधीचा वापर दैनंदिन स्वच्छता, विद्युत व पाणी पुरवठ्याची देयके, किरकोळ दुरुस्तीसाठी तसेच शौचालयाचे परिरक्षण व प्रचालन करणे ह्या कामासाठी अपेक्षित आहे. सदर कार्यक्रमातून बांधण्यात आलेली शौचालये आर.सी.सी. पध्दतीने बांधून त्यामध्ये ओव्हरहेड टँक, सक्शन टँक, लहान मुलांसाठी स्वच्छतागृहे, पुरुषांसाठी मुताऱ्या, अपंगांसाठी शौचकूप व वीजपुरवठा या सुविधा उपलब्ध करुन देण्यात येतात. शौचालयात विद्युत पुरवठा आणि जेथे महानगरपालिकेचा पुरेसा पाणी पुरवठा नसेल तेथे विधंन विहिरीद्वारे पाणीपुरवठा उपलब्ध करुन देण्यात येतो.

- तसेच जागेच्या उपलब्धतेनुसार मोडकळीस आलेली जुनी शौचालये तोडून त्याठिकाणी जास्त क्षमतेची दुमजली शौचालये बांधण्यात येतात. २० शौचकूपांपेक्षा कमी क्षमतेच्या शौचालयांचा बांधकामाचा कालावधी ०६ महिने तर २० ते ४० शौचकूपांपर्यंत क्षमतेच्या शौचालयांच्या बांधकामाचा कालावधी ०९ महिने गृहित धरला जातो. तर ४१ ते ६० व अधिक शौचकूपांपर्यंत क्षमतेच्या शौचालयांच्या बांधकामाचा कालावधी १२ महिने व अधिक गृहित धरला जातो. या दरम्यान रहिवाश्यांची गैरसोय होऊ नये म्हणून जुनी शौचालये तोडण्यापूर्वी तेथे तात्पुरती शौचालये बांधली जातात किंवा प्रमुख अभियंता (घ.क.व्य.) कार्यालयामार्फत फिरती शौचालये उपलब्ध करुन देण्यात येतात.

- सन २०१६ व सन २०१८ मध्ये लॉट-१० व लॉट-११ (आर) अंतर्गत सामुदायिक शौचालये बांधण्यासाठी रु. ९२० .७९ कोटी इतक्या रकमेची निविदा मागविण्यात आली. लॉट-१० अंतर्गत एकूण ४१८६ शौचकूपांसह १७३ शौचालये बांधण्यात आली. लॉट-११ (आर) कंत्राटांतर्गत एकूण १९,००० शौचकूपांसह ८३० सामुदायिक शौचालये बांधण्यात आली. त्यासाठी दि. ३१ मार्च २०२५ पर्यंत लॉट-१० व लॉट-११ (आर) अंतर्गत बांधण्यात आलेल्या सामुदायिक शौचालयांसाठी एकूण रु.८७५ कोटी इतका प्रकल्प निधी खर्च करण्यात आला. सन २०२४-२५ मध्ये रु १८.४६ कोटी इतका निधी खर्च झाला असून सद्यस्थितीत वरील सर्व शौचालये वापरात आहेत.

- सन २०२३-२४ मध्ये लॉट १२ अंतर्गत मुंबईच्या झोपडपट्टीत १४,१६६ शौचकुपांसह ५५९ सामुदायिक शौचालये बांधण्यासाठी २८ निविदा काढण्यात आल्या असून २८ कंत्राटदारांना नियुक्त करण्यात आले आहे. सद्यस्थितीत नियुक्त कंत्राटदारांना १८९ कार्यादेश देण्यात आले असून १८९ ठिकाणी शौचालयांचे निष्कासन व पुनर्बांधणीचे काम प्रगतीपथावर आहे. सदर कामाची एकूण प्रकल्प किंमत रु ५४२.४२ कोटी इतकी प्रस्तावित आहे. सन २०२४-२५ मध्ये रु. ५२ कोटी खर्च करण्यात आले आहे. तसेच सन २०२५-२६ मध्ये रु.१५० कोटी निधीची तरतूद अर्थसंकल्पात करण्यात आली असून मान. मनपा आयुक्त यांच्या क्र. एमजीसी/एफ/५३४५ दि. २७/०१/२०२५

अन्वये मंजुरीनुसार लॉट १२ अंतर्गत ४१६ शौचालयांचे बांधकाम संबंधीत विभाग कार्यालयाद्वारे करण्यात येईल व १४३ शौचालयांचे बांधकाम उप प्रमुख अभियंता (वस्वका) कार्यालयाव्दारे करण्यात येईल.

ड)आश्रय योजना कक्ष :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतील घन कचरा व्यवस्थापन खात्यातील सुमारे २७,९०० सफाई कर्मचाऱ्यांना सेवानिवासस्थाने पुरविण्याकरीता सद्यस्थितीत असलेल्या ४६ वसाहतीपैकी ३० वसाहतींचा कमाल ४.०० चटई क्षेत्र निर्देशांक वापरुन आश्रय योजनेअंतर्गत सफाई कामगारांना वाढीव क्षेत्रफळाची किमान ३०० चौ.फूट आणि ६०० चौ. फूट सेवानिवासस्थाने देण्यासाठी महानगरपालिकेतर्फे पुनर्विकास करण्याचे नियोजिले आहे. आश्रय योजनेअंतर्गत शहर व उपनगरातील राजवाडकर स्ट्रीट, पलटन रोड, वालपाखाडी, सिध्दार्थ नगर, माहिम, गौतमनगर, कासारवाडी यारी रोड, न्यु हसनाबाद लेन, पी. एल. लोखंडे मार्ग, लायन्स गार्डन येथे अशा एकूण ११ ठिकाणी संक्रमण शिबीरे मुख्य पर्यवेक्षक (घ.क.व्य.) विभागाकडे हस्तांतरीत करण्यात आली होती.

'ए' विभागातील कोचीन स्ट्रीट, 'ई' विभागातील सिध्दार्थनगर येथील प्रथम टप्प्यातील व 'आर / दक्षिण' विभागातील पॉवेल्स लँड पुनर्विकासाचे काम पूर्ण झाले असून पुनर्विकास झालेली ठिकाणे मुख्य पर्यवेक्षक (घ.क.व्य.) विभागाकडे हस्तांतरीत करण्यात आली आहेत. पुनर्विकासाचा टप्पा-१ मधील शहरातील 'ई' विभागातील टँकपाखाडी, 'एफ / दक्षिण' विभागातील गौतमनगर मधील कामे प्रगती पथावर आहेत. तसेच पश्चिम उपनगरात 'एच / पश्चिम' विभागातील न्यु हसनाबाद लेन येथील वसाहतीच्या ठिकाणी असलेल्या झोपडीधारकांना हटविण्याचे काम चालु आहे.

शहर, पूर्व तसेच पश्चिम उपनगरातील ३० सफाई कामगारांच्या वसाहतीच्या ठिकाणी ३०० चौ.फुटाच्या ११,५८३ व ६०० फुटाच्या ९५९ सेवानिवासस्थानांचा पुनर्विकास करण्यासाठी कंत्राटदाराची तसेच प्रकल्प व्यवस्थापक सल्लागारांची नियुक्ती करण्यात आली असून कामे प्रगतीपथावर आहेत. उपरोक्त ३० पैकी २३ ठिकाणी पुनर्विकासाची कामे हाती घेण्यात आली असून उर्वरित ०७ ठिकाणी सदनिकाधारकांना स्थलांतर करणे तसेच, विविध विभागांच्या / प्राधिकरणांच्या मंजूरी, ना-हरकत प्रमाणपत्रे इत्यादी कामे प्रगतीपथावर आहेत.

९) विकास नियोजन :

ऑनलाइन विकास हक्क प्रमाणपत्र :

विकास नियोजन विभागाने दि. ०५ एप्रिल २०२१ पासून विकास हक्क प्रमाणपत्राच्या प्रस्तावांची छाननी ऑनलाईन करण्याची प्रणाली राबविली आहे. सदर प्रणालीमध्ये विकास हक्काच्या प्रस्तावाची छाननी, मंजुरी, विकास प्रमाणपत्र वितरित करणे व विकास हक्कांचा वापर करणे इ. सुविधा ऑनलाईन पध्दतीने विकासक/मालकास उपलब्ध करुन देण्यात आलेली आहे.

ऑनलाइन नगर रचना अभिप्राय :

मुंबई महानगरपालिका क्षेत्रातील नगर रचना योजनांमधील अंतिम भूखंडांचे अभिप्राय ऑनलाइन पध्दतीने मिळण्याची तरतूद विकास नियोजन विभागाने मार्च २०२१ पासून लागू केली आहे. या प्रणालीमध्ये अर्जदारास विहित शुल्काचा भरणा ऑनलाईन पध्दतीने केल्यास नगररचना योजनेचे अभिप्राय प्राप्त करता येतात.

गोराई व मनोरी ऑनलाईन अभिप्राय :

गोराई व मनोरी येथील एम.एम.आर.डी.ए. ने तयार केलेल्या व शासनाने मान्यता दिलेल्या विकास नियोजन आराखडयामधील भूखंडांचे अभिप्राय ऑनलाइन उपलब्ध करुन देण्याची प्रणाली विकास नियोजन विभागाने माहे मार्च २०२१ पासून सुरु केली आहे.

बिल्डिंग प्लॅन मंजुरी व्यवस्थापन प्रणाली आणि ऑटो डी.सी.आर. छाननी :

इमारतींच्या प्रस्तावांना ऑनलाईन एक खिडकी (सिंगल विंडोच्या) सहाय्याने महानगरपालिकेच्या इमारत प्रस्ताव खात्यामार्फत मंजुरी दिली जाते. इमारत प्रस्ताव ऑनलाईन स्वीकारले जातात आणि ऑनलाईन प्रक्रियेद्वारे ते मान्य केले

जातात. स्वीकारलेले व मान्यता दिलेले प्रस्ताव ऑनलाईन पाहण्याची तरतूद सदर प्रणालीमध्ये आहे. तसेच सदर प्रस्ताव व त्यासोबत जोडलेली कागदपत्रे नागरिकांना ऑनलाईन जाऊन डाऊनलोड करण्याची तरतूद आहे. मंजुरीसह प्रस्ताव, कागदपत्रे इ. एक खिडकी मंजुरी प्रणालीच्या माध्यमातून इमारत नकाशे व आराखडा परवानगी देण्याकरिता जबाबदार असलेल्या खात्याकडे पाठविण्यात येतात. इमारत प्रस्ताव विभागाचे प्रस्ताव हे ऑनलाईन पध्दतीने स्विकारले जातात व त्यांना ऑनलाईन पध्दतीने मंजूरी देण्यात येते. डिजीटल स्वाक्षरीने प्रमाणित करून देण्यात आलेली मंजूरी कागदपत्रे डाउनलोड व प्रिंट स्वरुपात प्राप्त करण्यात येतात.

ऑटो डी. सी. आर. प्रणाली विविध उपभोक्त्यांकरिता अद्ययावत करण्यात आली आहे. सदर प्रणाली महाराष्ट्र शासनाच्या महसूल विभागाशी व महाखनिज विभागाशी जोडलेली आहे. त्यायोगे विकासकाला इमारत प्रस्तावांना आवश्यक असणारे ऑनलाईन नगर भुमापन नकाशे, मालमत्ता पत्रके मिळण्याची तसेच, विकासकाला खोदकामासाठी जिल्हाधिकारी कार्यालयातून मिळणारे 'ना हरकत प्रमाणपत्र' ऑनलाईन प्राप्त करण्याची तरतूद आहे. सदर प्रणाली ही महानगरपालिका प्रमुख लेखापाल (वित्त) विभागाशी जोडलेली असून त्यायोगे इमारत प्रस्तावाशी निगडीत फाईल्स /कागदपत्रे ऑनलाइन तपासली जातात. तसेच, रस्त्यात चर घेण्याची परवानगी व कायमस्वरुपी नळ जोडणी मिळवणे इत्यादी परवानग्या हया ऑनलाईन पध्दतीने मिळविता येतात.

ऑटो डी.सी.आर. प्रणालीमध्ये मालमत्ता विभागासाठी वेगळे बदल करुन मक्ता व भाडे तत्वावरील मालमत्ता यांचा पुनर्विकास करणेकामी लागणारे मालमत्ता विभागाचे 'ना हरकत प्रमाणपत्र' प्रणालीमधून देण्याची व्यवस्था करण्यात आलेली आहे.

विकास नियोजन भौगोलिक माहिती प्रणाली (G. I. S.) :

'मंजुर पुनर्रचित विकास आराखडा १९९१' व 'मंजूर पुनर्रचित विकास आराखडा २०३४' हे मोबाईल ॲप (MCGM Development Plan) द्वारे पाहण्याची व्यवस्था करण्यात आली आहे. यामध्ये स्थान आधारित (लोकेशन बेस) विकास आराखडा पाहता येतो. तसेच, विकास आराखडा गुगल मॅप वर ओव्हर ले करुन पाहता येतो.

उंच इमारती प्रस्ताव :

महाराष्ट्र सरकार मार्फत अधिसूचना क्र. टीपीबी-४३१७/६२९/प्रक्र ११८ /२०१७ /विनि / नवि - ११ दि.८.५.२०१८ अन्वये 'विकास नियंत्रण आणि प्रोत्साहन नियमावली - २०३४' आणि तद्नंतर वगळलेले भाग अधिसूचना जन क्र. टीपीबी-४३१७/६२९/प्र.क्र. ११८ (III)/२०१७/ईपी (डीसीपीआर) /नवि११ दिनांक २१.०९.२०१८ अन्वये मंजूर केले असून दि. १३.११.२०१८ पासून अंमलात आले आहेत. 'विकास नियंत्रण आणि प्रोत्साहन नियमावली - २०३४' चे नियमन १९(२अ) हे वगळलेल्या भागामध्ये EP-43 ने दर्शविले होते व दिनांक २१.०९.२०१८ च्या अधिसूचनेद्वारे मंजूर केले गेले आहे.सदर विनियमानुसार, १२० मीटर्सपेक्षा जास्त उंची असलेल्या किंवा निमुळतेपणाचे गुणोत्तर ९ पेक्षा जास्त असलेल्या उत्तुंग इमारतींच्या मंजुरीबाबत सल्ल्यासाठी मान. महानगरपालिका आयुक्त 'उंच इमारतींसाठी तांत्रिक समिती' गठित करतील.

त्यानुसार दि.२५ फेब्रुवारी २०१९ रोजी निवृत्त भारतीय प्रशासकीय सेवा अधिकारी यांच्या अध्यक्षतेखाली समिति गठीत करण्यात आली असून सदर समिति दि. १२ जानेवारी २०२३ रोजी पुनर्गठीत करण्यात आली आहे. सदर समितीद्वारे उत्तुंग इमारतींच्या प्रस्तावांबाबत उचित कार्यवाहीकरुन माननीय महानगरपालिका आयुक्तांच्या मान्यतेने 'ना हरकत प्रमाणपत्र' देण्यात येते.

हस्तांतरणीय विकास हक्क (टी.डी.आर) एक्सचेंज :

विकास योजना प्रभावीपणे राबविण्यासाठी आणि जमिनीच्या मालकांना टी.डी.आर. खरेदी करण्याकरिता स्पष्टता प्रदान करण्यासाठी एक सुलभ आणि पारदर्शक प्लॅटफॉर्म तयार केला जात आहे.

ई-टी.डी.आर. सिस्टम

महाराष्ट्र शासनाच्या (दि. २२.०५.२०२४ रोजीच्या) निर्देशानुसार, बृहन्मुंबई महानगरपालिका 'ई-टी.डी.आर. प्रणाली' विकसित करण्यात येत आहे.

१. या प्लॅटफॉर्म वर टी.डी.आर. खरेदी-विक्री तसेच आर्थिक व्यवहार नोडल बँकेद्वारे व्यवस्थापित केले जातील.

२. हा प्लॅटफॉर्म Azure, AWS किंवा गुगल क्लाऊड सारख्या कमर्शियल क्लाऊड प्लॅटफॉर्मवर होस्ट केला जाईल. जो MEITY मंजूर मानकांनुसार असेल आणि 'सास' मॉडेलद्वारे कार्यरत असेल.

३. या उपक्रमामुळे टी.डी.आर. ची मागणी वाढेल, महानगरपालिकेचे उत्पन्न वाढेल आणि विकास योजना अधिक प्रभावीपणे राबवता येईल.

किनारी नियमन क्षेत्र (Coastal Regulation Zone - CRZ Remarks) :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने किनारी नियमन क्षेत्राबाबतचे अभिप्राय (CRZ Remarks) देण्याची प्रक्रिया सुलभ करण्यासाठी एक नवीन ऑनलाईन मॉड्युल विकसित केले आहे. हा उपक्रम मंजूर 'पुनर्रचित विकास आराखडा २०३४' आणि मंजूर 'पुनर्रचित विकास आराखडा, १९९१' च्या अनुरुप आहे.

तसेच, बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने विषयसूची (Table of Conten -T.O.C.) हा स्विच टॅब यशस्वीरित्या विकसित केला आहे. ज्यामुळे वापरकर्त्यांना डीपी.२०३४ च्या संयोगाने सीझेडएमपी २०१९ नकाशा पाहता येतो.

१०) नागरी प्रशिक्षण संस्था व संशोधन केंद्र :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेची कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी आणि नागरिकांना पायाभूत नागरी सोयीसुविधा पुरविण्याच्या दर्जात सुधारणा करण्याकरीता, बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या विविध खात्यांतील कर्मचाऱ्यांची कार्यक्षमता वाढविण्याच्या दृष्टीने नागरी प्रशिक्षण संस्था व संशोधन केंद्रामार्फत कर्मचाऱ्यांना तांत्रिक/प्रशासकीय / संगणक, व्यक्तिमत्व विकास, कौशल्य विकास विषयक प्रशिक्षण देण्यात येते. नागरी प्रशिक्षण संस्था व संशोधन केंद्र सन १९८६ मध्ये संजय गांधी राष्ट्रीय उद्यानालगत अभिनव नगर, बोरिवली (पूर्व) येथील १३ एकर क्षेत्र जागेवर स्थापित करण्यात आलेले आहे.

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या सेवेमध्ये असणाऱ्या अभियंत्यांना उजळणी वर्ग विविध खात्यांची कार्यपध्दती, गुणवत्ता नियंत्रण, गुणवत्ता हमी, बांधकाम साहित्याच्या चाचण्या, काँक्रीट तंत्रज्ञान इत्यादींचे प्रशिक्षण तसेच भविष्यातील कामाच्या गरजा ओळखून महानगरपालिका अभियंत्यांना करार नियम, लवाद कार्यवाही व करार अटी, मानक निविदा करार व सामान्य करार अटी फिडीक सूट ऑफ कंडीशन्स, डी.पी., आर्बीट्रेशन व कॉन्ट्रॅक्ट कंडिशन, ट्राफिक मॅनेजमेंट, प्रोजेक्ट मॅनेजमेंट अँड डी.पी.आर., पब्लिक रिलेशन अॅण्ड रेडरेसल कमप्लेन्टस्, डी.सी.पी. आर. २०३४, एम.एम.सी. अँड एम.आर.टी.पी. अ‍ॅक्ट, वॅल्यूएशन ऑफ लँड अ‍ॅण्ड बिल्डींग, अ‍ॅडवान्स प्रॅक्टीसेस इन कॉन्क्रीट कन्स्ट्रक्शन इ. तांत्रिक प्रशिक्षणे सुध्दा आयोजित करण्यात येतात. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेमधील विविध विभागांच्या कामाची तोंडओळख होण्याकरिता नवनियुक्त सहाय्यक महानगरपालिका आयुक्त व अभियंत्यांकरिता अभिक्रम प्रशिक्षण (क्षेत्रभेटीसह) आयोजित केले जातात. विभागनिहाय उजळणी प्रशिक्षण व प्रसिध्द संस्था / प्रशिक्षकांमार्फत विशेष बाहय प्रशिक्षण बृहन्मुंबई महानगरपालिका अभियंत्यांकरिता वेळोवेळी आयोजित करण्यात येतात.

तसेच, महानगरपालिका सेवा नियमावली, महानगरपालिका शिस्त व आचरण नियमावली, माहितीचा अधिकार अधिनियम २००५, चौकशी कार्यपध्दती, मसुदापत्रलेखन, प्रशासकीय मराठी, बृहन्मुंबई महानगरपालिका अर्थसंकल्प, आरक्षण (पदोन्नती व कार्यपध्दती) व सरळ सेवा भरती व पदोन्नती इ. प्रशासकीय विषयक प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करण्यात येतात. बृहन्मुंबई महानगरपालिका कर्मचा-यांचे कार्यस्थळ आनंदी व तणावमुक्त करण्यासाठी व्यक्तिमत्व विकास, योगा, ऍक्युप्रेशर, विपश्यना, हस्तमुद्रेद्वारा ताणतणाव व्यवस्थापन , भावना तंत्र स्वातंत्र्य, ताणतणाव व्यवस्थापन (मनशक्ती), Time Management, Mindfulness, Ikigai/Kaizan, Cordial Relationship यांसारखी प्रशिक्षणे आयोजित करण्यात येतात. तसेच, कार्यालयीन स्त्री कर्मचा-यांच्या सामाजिक सुरक्षिततेच्या दृष्टीने कामाच्या ठिकाणी महिलांचा छळ (प्रतिबंध, मनाई, निवारण) अधिनियम २०१३, निरोगी जीवनशैली त्याचप्रमाणे बहुआयामी व बहूमुखी व्यक्तिमत्त्व विकास, मानसिक आरोग्य जागृती, आर्थिक साक्षरता, ए टू झेड फायनान्स, फोटोग्राफी (Through the Lens) इ. प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करण्यात येतात.

तसेच, विविध खात्यांच्या मागणीनुसार खातेनिहाय उजळणी प्रशिक्षण वर्ग व सानुकूलित प्रशिक्षणे आयोजित करणे. (उदा. PCO, Shops & Estt., HR) बृहन्मुंबई महानगरपालिकेमधील विविध प्रशासकीय कामांची तोंड ओळख होण्याकरिता नवनियुक्त महानगरपालिका कर्मचाऱ्यांकरिता अभिक्रम प्रशिक्षण आयोजित केले जातात. बृहन्मुंबई महानगरपालिका कर्मचाऱ्यांसाठी नामांकित प्रशिक्षण संस्थांव्दारे विशेष बाह्य अभ्यासक्रम नियमितपणे उपलब्ध करुन दिले जातात.

कार्यालयांचे संगणकीकरण करण्याच्या महानगरपालिकेच्या सध्याच्या धोरणानुसार सॅप प्रणाली जोडणी असलेले प्रत्येकी २५ संगणकांनी युक्त असे दोन प्रशिक्षण वर्ग उभारण्यात आले आहेत. त्यामध्ये प्राथमिक संगणक अभ्यासक्रम, इंटरनेट व माहितीशोध प्रक्रीया प्रणाली व सी.पी.डब्ल्यू.एम. मॉड्यूल्स इत्यादींचे सॅप मॉड्यूल अंतर्गत प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित केले जातात. तसेच, विविध प्रकारचे युजर आय डी बनविणे, अतिरिक्त कार्यभार, युजर आय.डी. ब्लॉक करणे किंवा दुस-यांच्या नावावर ट्रान्सफर करणे या संबधीचे प्रशिक्षण, महाटेंडर संबंधीचे प्रशिक्षण S.A.P. MM, Libre Office Writer, Libre Office Calc, जीआयएस वगैरे संबधीचे प्रशिक्षण कार्यक्रम नियमितपणे आयोजित करुन महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे.

कामगारांच्या प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन करणे सुध्दा महत्वाचे आहे. तथापि, कार्यरत असलेल्या कामगारांची संख्या जास्त असल्यामुळे, सर्व कामगारांना एकत्रितपणे नागरी प्रशिक्षण संस्था व संशोधन केंद्र कार्यालयात प्रशिक्षण देणे शक्य नाही. त्यामुळे संबंधित खात्यांच्या कनिष्ठ पर्यवेक्षक/मुकादम/ मलनि:सारण सहाय्यक संवर्गातील कर्मचा-यांना /अधिका-यांना प्रशिक्षण देऊन त्यांना प्रशिक्षक बनविण्यात येते. तद्नंतर सदर प्रशिक्षक आपापल्या खात्यातील संबंधीत कामगारांस प्रशिक्षण देतात.

यांत्रिकी व विद्युत प्रशिक्षणासंबंधी विशेष विषयांवर प्रशिक्षण कार्यक्रम जसे की, एच.व्ही.ऐ.सी. सुविधा व त्याचे संकल्पचित्र, रुग्णालयात होणा-या वायुप्रदुषणाच्या अनुषंगाने प्रशिक्षण, 'वातानुकूलित यंत्रणा', ग्रीन एनर्जी (सोलर फोटोव्होल्टाईक सेल), जलखाते व मल:निसारण खात्यातील वापरण्यात येणा-या अतिरिक्त उच्च दाब उपकरणांचे परिरक्षण, सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्राची रचना व परिरक्षणाबाबतचे आधुनिक तंत्रज्ञान, अलवणीकरण यंत्रणा, विद्युतकामाचे अंदाजपत्रक, उदंचन केंद्राच्या परिरक्षणाच्या दृष्टीने घेतलेला आढावा, उदंचन केंद्रामधील उच्च दाब पॅनलचे परिरक्षण व प्रचालन, विविध प्रकारच्या उभारण्यांमध्ये S.C.A.D.A. प्रणालीचा वापर, विद्युत बिले व संयंत्रे, क्लोरीनेशन, मुंबईतील प्रमुख सांडपाणी प्रक्रिया यंत्रणांचे नियोजन व आराखडा, प्रवाहमापक व जलमापक, सांडपाणी यंत्रणांचे आधुनिक तंत्रज्ञान इ. विषयावर नागरी प्रशिक्षण संस्था व संशोधन केंद्रामार्फत प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात येते. वरील विषयांव्यतिरिक्त, विविध विभागामार्फत प्राप्त झालेल्या प्रतिसादान्वये, प्रमुख अभियंता नागरी प्रशिक्षण संस्था व संशोधन केंद्रातर्फे पारंगत / तज्ज्ञ व्यक्तिमार्फत सानुकुलित प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात आले आहे. (उदा. सॅप एम एम व सॅप एच आर) ह्या संस्थेत डी.एल.पी. प्रोजेक्टर ह्यांचा समावेश असेलेले प्रशिक्षण वर्ग/वातानुकूलित सभागृह, व भोजनगृहाची सोय असलेले वसतिगृह इत्यादी पायाभूत शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध आहेत.

सदर केंद्र हे प्रशिक्षण केंद्र असल्याने सदर केंद्राकरिता उपाहारगृहाची व्यवस्था असून प्रशिक्षणादरम्यान प्रशिक्षणार्थी व प्रशिक्षकांना चहा तसेच, जेवणाची सेवा पुरविण्यात येते.

सन २०२२-२३ आर्थिक वर्षात सभागृह क्र.१२ च्या अत्याधुनिक पध्दतीचे नुतनीकरणाचे काम बृहन्मुंबई महानगरपालिकेवर कोणताही आर्थिक बोजा न देता पूर्ण करण्यात आले व सदर सभागृहाचे 'आर्यभट्ट सभागृह ' असे नामकरण करण्यात येऊन अनौपचारिक उद्घाटन सुध्दा करण्यात आले आहे.

नागरी प्रशिक्षण संस्था व संशोधन केंद्रातील १६ खोल्यांचे आर्यभट्ट सभागृहाच्या धर्तीवर प्रमुख अभियंता (इमारत व परिरक्षण) विभागाकडून दुरुस्तीचे काम सुरु असून ते काम दि. ०३.०९.२०२५ पर्यंत पूर्ण होणे अपेक्षित आहे. सध्याच्या अस्तित्वातील मोडकळीस आलेल्या प्रशिक्षण खोल्या व वसतीगृह यांचा पुनर्विकास प्रस्तावित आहे. सदर प्रस्तावास माननीय महानगरपालिका आयुक्तांची तत्वत: मंजूरी दि. १२.०९.२०२३ रोजी प्राप्त झाली असून पुढील कार्यवाही महानगरपालिकेच्या वास्तुशास्त्रज्ञ विभागाकडून सुरु आहे.

११) मालमत्ता आणि भूमी व्यवस्थापन :

सन १८९८ ते १९४८ च्या दरम्यान मुंबई सुधार विश्वस्त व त्यानंतर बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने विकासासाठी काही सुधार योजना हाती घेतल्या होत्या. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या भूभागांच्या व्यवस्थापनाचे काम मालमत्ता विभागामार्फत केले जाते. साधारणतः ३५ विविध योजनांमध्ये विभागलेले अंदाजे ४,१७७ भूभाग ठराविक वापराकरिता विविध पक्षकारांना मक्त्याने दिलेले आहेत. सदर मालमत्तांचा मक्ता कालावधी पुढीलप्रमाणे आहे :-

अनु.क्र.	मक्त्याचा कालावधी	मालमत्ता
१	शाश्वत कालावधीकरिता	१,२४७
२	९९९ वर्षे	२,१४८
३	१२० वर्षे	०१
४	९९ वर्षे	५८४
५	२५ ते ७० वर्षे	१९३
६	१० वर्षे	०४
	एकूण	**४,१७७**

मक्त्याने दिलेल्या भूभागांचे भुईभाडे बृहन्मुंबई महानगरपालिका आणि मक्तेदार यांच्यामधील करारपत्राने निश्चित केलेले आहे. मक्त्याने दिलेल्या सर्व भूभागांचे अभिलेख तसेच मक्ता भूभागांची भुईभाडे वसुली, मक्ता भूभागांचे हस्तांतरण, विकास / पुनर्विकासास परवानगी व मक्ता भूभाग पोट मक्त्याने देणे, भूभागांचे नुतनीकरण इत्यादी कामे सुधार समिति / महानगरपालिका यांनी मंजूर केलेल्या धोरणानुसार या कार्यालयामार्फत केली जातात.

१. मक्ता हक्क हस्तांतरण

मक्त्याने दिलेल्या भूभागांचे मक्ता करार / मक्ता दस्तऐवजामधील अटी व शर्तीनुसार मक्त्याचे हस्तांतरण होत असताना, दस्तऐवजांची नोंद बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या मालमत्ता अभिलेखावर घेऊन अभिलेख अद्ययावत करणे आवश्यक आहे . सदर अभिलेख अद्ययावत करत असतांना पूर्वीच्या मक्तेदाराचे नाव अभिलेखावरून कमी करुन, नवीन मक्तेदाराचे नाव बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या अभिलेखावर घेण्यात येते. त्रयस्थ पक्षकारास मालमत्तेच्या मक्त्याचे हस्तांतरण केल्यास बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या प्रचलित धोरणानुसार हस्तांतरण अधिमूल्य /शुल्क वसुली करण्यात येते. मक्ता हक्क हस्तांतरण करण्याच्या संपूर्ण प्रक्रियेचे संगणकीकरण करण्याची कार्यवाही चालू आहे.

२. मक्ता भूभाग पोट मक्त्याने देणे

सुधार समितीचा दि. ३० जुलै २०१४ चा ठराव क्रमांक २९ व महानगरपालिकेचा दि. २० ऑक्टोबर २०१४ चा ठराव क्र. ६८९ अन्वये मंजूर झालेल्या धोरणानुसार, बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने मक्त्याने दिलेल्या भूभागांपैकी ज्या भूभागांच्या मक्ता दस्तऐवजात 'मालमत्ता हस्तांतरण अधिनियम, १८८२'च्या कलम १०८ (जे) मध्ये नियम नमूद केला आहे, अशा प्रकरणांमध्ये मक्तेदारांना भूभाग पोट मक्त्याने देण्यासाठी तसेच, पोट मक्ता नियमिततेसाठी धोरणामध्ये नमूद केल्याप्रमाणे अधिमूल्य / शुल्क आकारणी करुन परवानगी देण्यात येते.

३. मक्ता भूभागांचा विकास / पुनर्विकास

मक्ता भूभागांवरील इमारतींचा विकास / पुनर्विकास करताना त्याबाबतचे काम सुरु करण्याकरिता लागणारे प्रमाणपत्र (सी.सी.) तसेच भोगवटा प्रमाणपत्र (ओ.सी.) मिळविण्याकरिता विकास नियंत्रण नियमावलीच्या कलम ३३(२), ३३(५), ३३(७), ३३(९), अन्वये मालमता विभागाचे 'ना-हरकत प्रमाणपत्र' देण्यात येते. यासाठी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने वेळोवेळी ठरविलेल्या धोरणानुसार एकवेळ अधिमूल्य, शुल्क, आकार, दंडनीय शुल्क, भुईभाडे, अतिरिक्त भुईभाडे आकारण्यात येते.

'विकास नियंत्रण व प्रोत्साहन नियमावली, २०३४' नुसार फेरबदलांचा अंतर्भाव करण्याकरिता बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने मक्त्याने दिलेल्या भुभागांवरील पुनर्विकासात आकारले जाणारे एकवेळ अधिमुल्याचे परिगणन करण्याकरिता धोरणात बदल केले व बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने मक्त्याने दिलेल्या भुभागांवरील जुन्या इमारतींच्या मंदावलेल्या पुनर्विकासास गती देण्याकरिता विकासकांवरील आर्थिक भार कमी केला. तसेच, मक्ता भूभागावरील इमारतींचा विकास / पुनर्विकास करताना आवश्यक असलेले मालमत्ता खात्याचे सर्व ना-हरकत प्रमाणपत्र देण्याची संपूर्ण प्रक्रिया संगणकीकृत करण्यात आली असून सर्व ना-हरकत प्रमाणपत्रे ऑनलाईन देण्यात येतात.

४. मक्ता नूतनीकरण व नविन मक्ता करार

मक्ता भूभागांचा मक्ता कालावधी संपुष्टात आल्यानंतर, मक्त्यातील अटी व शर्तीसह बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने ठरविलेल्या नवीन अटी व शर्तीसह मक्ता कालावधीचे नूतनीकरण करण्यात येते. सुधार समितीचा दि. २४ डिसेंबर २००१ चा ठराव क्रमांक १७२ व महानगरपालिकेचा दि. ०९ जुलै २००२ चा ठराव क्र. ४३१, अन्वये मक्त्याने दिलेल्या बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या भूभागांच्या मक्त्याचे नूतनीकरण करण्यासाठी, भुईभाडे ठरविण्याबाबत धोरणात्मक मार्गदर्शक तत्त्वे ठरविण्यात आली आहेत. मक्ता नूतनीकरणावेळी भूभागाचे मक्ता भूईभाडे वापरानुसार धोरणात नमूद केल्याप्रमाणे सिध्दगणक दराच्या प्रमाणात निश्चित करून त्यामध्ये दर १० वर्षांनी १० टक्के वाढ करण्यात येते.

अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८च्या अनुसूची 'डब्ल्यू' मध्ये विनिर्दिष्ट असलेल्या मालमत्तांच्या मक्त्यांचे नूतनीकरण करण्यासंदर्भात राज्य शासनाने दि. १५ मार्च २०१७ चा शासन निर्णय क्रमांक बीएमसी २५१६/प्र.क्र.२८०२/नवि-२१ अन्वये मक्ता नूतनीकरण धोरण पारित केलेले आहे. उपरोक्त धोरणानुसार मक्ता नुतनीकरणाची कार्यवाही करण्यात येते. सदर धोरणानुसार भूभागाचा मक्ता संपुष्टात आल्याच्या दिनांकापासून ३० वर्षांच्या कालावधीकरीता मक्ता नुतनीकरण करण्यात येते. तसेच, प्रतिवर्षीच्या सिध्दगणक दरानुसार भूभाडयाची आकारणी करण्यात येते . शासनाच्या धोरणानुसार महानगरपालिकेस अनूसूची 'डब्ल्यू' भूभागांच्या मक्ता नुतनीकरणानंतर प्राप्त होणा-या महसुलातील ७० टक्के हिस्सा शासनास प्रदान करणे क्रमप्राप्त आहे. मक्ता करार निष्पादित करताना पुर्तता करावयाच्या अनिवार्य बाबी मा. उच्च न्यायालयाच्या याचिका क्र. १२५१/२०१४ व इतर याचिकांमध्ये न्यायप्रविष्ट आहेत, त्यामुळे नविन मक्ता करार निष्पादित करण्याची कामे प्रलंबित आहेत.

मक्ता भुभागांच्या मक्ता भुईभाडे, विविध अधिमूल्ये व अनुक्रमे महानगरपालिका मालमत्तांच्या व मक्त्याने दिलेल्या भूभागांच्या पुनर्विकासातून भांडवली मूल्य / एकवेळ अधिमूल्य इत्यादी माध्यमांतून रु. ४४९/- कोटी इतका महसूल प्राप्त झाला आहे.

'अनूसूची डब्लू' मधील आणि महानगरपालिका मालकीचा भूभाग क्र. १-जे, महालक्ष्मी फ्लॅट्स मालमत्ता या भूभागामधील २१२.७३ एकर पैकी १२०.६४ एकर चे क्षेत्रफळ महानगरपालिकेने राज्य शासनाच्या धोरणानुसार पब्लिक पार्क उभारण्याकरिता ताब्यात घेतले आहे. सदर पब्लिक पार्कचे आरेखन / नियोजन करण्याचे काम प्रमुख अभियंता सागरी किनारा रस्ता या कार्यालयाकडून कार्यवाहीत आहे. तसेच मक्ता नूतनीकरण व नविन मक्ता कराराबाबतची प्रक्रिया संगणकीय प्रणालीमार्फत ऑनलाईन कार्यवाही सुरु आहे.

५. मक्ता भूभाडे/ अतिरिक्त भूईभाडयाची संगणकीय आर.ई. प्रणालीद्वारे मागणी व वसूली :

सहाय्यक आयुक्त (मालमत्ता) खात्यांतर्गत मक्त्याने दिलेल्या भूभागांची दिनांक ०१ एप्रिल २०२३ पासून भूभाडे/अतिरिक्त भुईभाडयाची मागणी व वसूली संगणकीय आर.ई. प्रणालीद्वारे करण्यात येत आहे. तसेच मक्तेदारांना ऑनलाईन भूभाडे/अतिरिक्त भूभाडयाचा भरणा करण्याची सुविधा उपलब्ध करून देण्याबाबत माहिती तंत्रज्ञान विभागाद्वारे कार्यवाही चालू आहे.

६. सहकारी गृहनिर्माण संस्था

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या दि.३० सप्टेंबर १९६९ पूर्वीच्या भाडेतत्त्वावरील मालमत्तांचा 'विकास नियंत्रण नियमावली, १९९१' व 'विकास नियंत्रण व प्रोत्साहन नियमावली, २०३४' च्या विनियम ३३(७) व ३३(९) अन्वये पुनर्विकास करण्यात येतो. आजपर्यंत अशा इमारतीतील भाडेकरूंच्या मार्फत प्राप्त झालेल्या प्रस्तावापैकी एकूण १५२

प्रस्तावांना सुधार समिति / महानगरपालिकेची मंजूरी प्राप्त झाली आहे. मंजूर प्रस्तावांपैकी १० प्रस्ताव रद्द करण्यात आलेले असून ५४ प्रस्ताव पूर्ण होऊन पुनर्विकास योजनेतील भाडेकरुंना नव्याने पुनर्विकसित इमारतीत पुनर्वसन करण्यात आलेले असून उर्वरित ८८ योजना विविध स्तरांवर कार्यान्वित आहेत. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेला अशा पुनर्विकास योजनेतून भांडवली मूल्यांच्या स्वरुपात महसूल प्राप्त होतो. आजमितीस एकूण रु. २०५८.०८ कोटी इतका महसूल प्राप्त झालेला आहे. प्रचलित धोरणानुसार वसूल करावयाचे बाकी असलेले भांडवली मूल्य प्रत्यक्षात भरणा करण्याच्या दिनांकास प्रचलित असलेल्या मुद्रांक शुल्क सिध्दगणक दरानुसार वसूल करण्यात येईल.

७. कर्मचारी निवासस्थाने

मालमत्ता खात्यामार्फत एकूण २,४५० कर्मचारी निवासस्थाने परिरक्षित केली जात असून त्यांचे बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या प्रथम श्रेणी ते चतुर्थ श्रेणीत काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना वाटप केले जाते. तसेच कर्मचारी निवासस्थाने वाटप करण्याबाबतची प्रक्रिया संगणकीय प्रणालीमार्फत ऑनलाईन करण्याकरिता कार्यवाही सुरु आहे.

८. रिक्त भूभाग

महानगरपालिकेच्या जागेवर एकूण ३,६६८ रिक्त भूभागधारक आहेत. रिक्त भूभागाचे हस्तांतरण होत नाही. मात्र रिक्त भूभाग रद्द करुन महानगरपालिकेच्या सुधारित धोरणानुसार रिक्त भूगाग धारक / ताबेदारांना महानगरपालिकेच्या अभिलेखावर घेण्यात येते.

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने रिक्त भूभाग भाडेपट्ट्याचे अधिमूल्य आकारुन रिक्त भूभाग हे मक्त्यामध्ये रुपांतरित करण्याचे धोरण परिपत्रक क्र. ४१ / २०२४-२०२५ / दि. ०३.०३.२०२५ अन्वये पारित करण्यात आलेले होते. तद्नंतर सदर परिपत्रकामध्ये योग्य ती सुधारणा करुन सुधारित परिपत्रक क्र. ४३ / २०२५-२०२६ / दि. २८-०४-२०२५ अन्वये पारित करण्यात आलेले आहे. अनुक्रमे प्रशासक (सुधार समिति) यांच्या दि. ०७ फेब्रुवारी २०२५ रोजीचा ठराव क्र. ७४ व दि. २३ एप्रिल २०२५ रोजीचा ठराव क्र. ०८ तसेच, प्रशासक (महानगरपालिका) यांचा दि. ११ फेब्रुवारी २०२५ रोजीचा ठराव क्र. ११२९ व दि. २५ एप्रिल २०२५ रोजीचा ठराव क्र. ७३ अन्वये परिपत्रकास मंजूरी प्राप्त झालेली आहे.

९. प्रकल्प बाधित व्यक्ता

'विकास नियंत्रण नियमावली, १९९१' व 'विकास नियंत्रण व प्रोत्साहन नियमावली, २०३४' च्या विनियम ३३(१०) मधील ३.११ अंतर्गत बृहन्मुंबई महानगरपालिकेस प्राप्त होणाऱ्या पी.ए.पी. सदनिका अथवा इतर कोणत्याही प्राधिकरणामार्फत, खाजगी विकासकामार्फत प्राप्त होणाऱ्या सदनिका महानगरपालिकेच्या नागरी प्रकल्पामध्ये बाधित होणाऱ्या प्रकल्पग्रस्तांना वाटप करण्याच्या प्रक्रियेमध्ये पारदर्शकता आणण्यासाठी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतर्फे संगणकीय प्रणालीद्वारे ऑनलाईन पध्दतीने वाटप करण्यात येतात.

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या विविध विभागामार्फत अद्यापपर्यंत २६,२९४ प्रकल्पग्रस्तांना पी.ए.पी. सदनिकांचे वितरण करण्यात आले आहे. तसेच, सदर प्रकल्पबाधितांना आर्थिक मोबदला देण्याचे धोरण आहे. जेणेकरुन धोकादायक व मोडकळीस आलेल्या इमारती, बृहन्मुंबई महानगरपालिका भाडेकरुंमार्फत रिक्त करण्यास होणारा विलंब व अत्यावश्यक सार्वजनिक प्रकल्प राबविण्यास होणारा विलंब टाळला जाईल, परिणामतः वाढणारी प्रकल्पाची किंमत टाळता येईल.

१२) बृहन्मुंबई महानगरपालिका विद्युत धुलाई केंद्र :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे विद्युत धुलाई केंद्र हे सन १९६५ मध्ये भोईवाडा, परेल येथे उभारलेले एकमेव धुलाई केंद्र असून ते शहरातील व उपनगरातील सर्व महापालिका रुग्णालये व व वैद्यकिय संस्थांना धुलाई सेवा पुरविते.

या विद्युत धुलाई केंद्राची सुमारे १६,००० मलीन कपडे प्रतिदिनी धुण्याची क्षमता असून, येथे शास्त्रोक्त पध्दतीने आधुनिक संयंत्रांच्या सहाय्याने वाफ आणि रसायनांनी मलिन कपडयांचे निर्जंतुकीकरण करुन रुग्णालयांना धुलाई सेवा पुरविली जाते.

अग्निशमन दल

अग्निशमन दल कवायत

अग्निशमन दलाची सुसज्ज स्नॉर्केल

अग्निशमन दल

१. प्रस्तावना :

आगीपासून तसेच, इतर दुर्घटनांमध्ये जीवित व मालमत्तेचे संरक्षण करणे हे बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या अग्निशमन दलाचे एक आद्य कर्तव्य आहे. मुंबई अग्निशमन दलाच्या स्वरुपात प्रशिक्षित एक सुसज्ज संघटित अग्निसंरक्षण सेवा उपलब्ध असल्यामुळे मुंबई शहरातील जीवित व मालमत्ता सुरक्षित ठेवणे सोपे झाले आहे.

२. उद्दिष्टे :

आगीपासून जीवित व मालमत्तेचे संरक्षण करणे हे अग्निशमन दलाचे प्राथमिक उद्दिष्ट आहे. तसेच, इमारती कोसळणे, बुडणाऱ्यांना वाचविणे, मोटारींचे व आगगाड्यांचे अपघात, आम्लयुक्त पदार्थ, तेल आणि रासायनिक द्रव्ये इत्यादी सांडल्यामुळे होणारे अपघात, पूर व भूकंप ह्यांसारख्या नैसर्गिक आपत्ती तसेच, संकटात सापडलेले प्राणी व पक्षी ह्यांची सुटका करणे इत्यादी आणीबाणीसदृश्य प्रसंगी, तितक्याच तत्परतेने व निष्ठेने कर्तव्य बजाविणे हे देखील ह्या दलाचे कर्तव्य आहे. अग्निशमन दलाची सेवा मुंबईमध्ये अहोरात्र विनामूल्य उपलब्ध असते.

३. अग्निशमन दलाला कसे पाचारण करावे :

आणीबाणीच्या प्रसंगी खालील दूरध्वनी क्रमांकांवर संपर्क साधून अग्निशमन दलाला तातडीने पाचारण करता येते.

१) १०१

२) २३०८ ५९९१

३) २३०८ ५९९२

४) २३०८ ५९९४

तसेच, कोणतीही आणीबाणीची परिस्थिती उद्‌भवल्यास, दूरध्वनी क्रमांक १०० वर पोलिस नियंत्रण कक्षाला व दूरध्वनी क्र.१९१६ वर महानगरपालिका आपात्कालीन नियंत्रण कक्षाला तत्संबंधातील माहिती कळविता येते. आपात्कालीन नियंत्रण कक्षामार्फत पोलिसांकडून नंतर त्याची वर्दी अग्निशमन दलाच्या नियंत्रण कक्षाकडे दिली जाते. त्याचप्रमाणे प्रसंगी दूरध्वनी उपलब्ध नसल्यास नागरिक नजीकच्या अग्निशमन केंद्रात व्यक्तीश:जाऊन माहिती कळवू शकतात.

४. संघटनात्मक व्यवस्थापन :

अग्निशमन दलाचे मुख्यालय भायखळा येथे असून एकूण ३५ अग्निशमन केंद्रे आहेत आणि एकूण १९ लघु अग्निशमन केंद्रे खालील प्रमाणे कार्यरत आहेत :-

	शहर	पूर्व उपनगरे	पश्चिम उपनगरे
अग्निशमन केंद्रे	१५	०७	१३
लघु अग्निशमन केंद्रे	०४	०८	०७

तसेच, महानगरपालिकेच्या २२ विभाग कार्यालयात जलद प्रतिसाद वाहने देखील तैनात आहेत.

५. प्रादेशिक समादेश केंद्रे :

मुंबईच्या नागरिकांना अग्निशमन दलाची सेवा अधिक जलद व सक्षमपणे पुरविण्यासाठी त्याचप्रमाणे उत्कृष्ट प्रशासकीय व दुर्घटनास्थळी प्रत्यक्ष कार्यवाहीच्या परिणामकारक नियंत्रणासाठी एकूण ०६ प्रादेशिक समादेश केंद्रे निर्माण करुन पुढीलप्रमाणे कार्यान्वित झालेली आहेत :-

शहर	पूर्व उपनगरे	पश्चिम उपनगरे
भायखळा	विक्रोळी	बोरीवली
वडाळा	मानखूर्द	मरोळ

६. संपर्क व परस्पर सहाय्य :

बृहन्मुंबई महानगरपालिका आपात्कालीन कक्ष, मुंबई पोलिस, वायुसेना, नौदल, तटरक्षक दल, गृहरक्षक दल, नागरी संरक्षण दल, बृहन्मुंबई विद्युत पुरवठा आणि परिवहन उपक्रम, अदाणी इलेक्ट्रीसिटी मर्यादित, महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळ आणि मुंबई बंदर विश्वस्त, कारखान्यांचे परस्पर मदत गट, इत्यादीं सारख्या अत्यावश्यक सेवांशी अग्निशमन दलाचा सतत समन्वय असतो.

७. पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा :

मुंबईतील नागरिकांना प्रभावीपणे अग्निशमन सेवा पुरविण्याकरीता नवीन विकास आराखडा २०३४ मध्ये अतिरिक्त २६ अग्निशमन केंद्रे प्रस्ताविण्यात आलेली आहेत. मुंबई अग्निशमन दलाच्या नियंत्रण कक्षाचे कामकाज अधिक प्रभावीरित्या होऊन मुंबईतील जनतेला अधिक सक्षमपणे सेवा देता यावी याकरिता नियंत्रण कक्षात **'इंटिग्रेटेड कमांड ॲण्ड कंट्रोल सिस्टिम'** बसविण्यात आली आहे. आपात्कालीन प्रसंगांमध्ये बिनतारी संदेश प्रक्षेपीत करण्यासाठी **मिनिस्ट्री ऑफ कम्युनिकेशन डिपार्टमेंट ऑफ टेलिकॉम वायरलेस कमिशन, नवी दिल्ली** यांच्या धोरणांशी सुसंगत अशी अत्याधुनिक डिजीटल मोबाईल रेडिओ प्रणालीचा उपयोग करण्यात येत आहे. त्याचप्रमाणे **वॉटर मिस्ट** कार्यपध्दतीवर चालणारी अग्निशमन वाहने खरेदी करण्यात आली आहेत. आग विझविताना अग्निशामकास कठीण प्रसंगाला सामोरे जावे लागते. तर काही प्रसंगी जीवावरही बेतू शकते. अशाप्रसंगी अत्याधुनिक रोबोटचा आग विझविण्याकरीता उपयोग होऊ शकतो. त्याकरीता **दोन रोबोटची** खरेदी करण्यात आलेली आहेत. मुंबई अग्निशमन दलामार्फत **मोबाईल वॉटर ट्रान्सपोर्ट सिस्टीम वाहने** खरेदी करण्यात आलेली आहेत. त्याचा उपयोग अग्निशमनाकरीता लागणारे पाणी जवळील ०३ कि. मी. अंतरावरील उपलब्ध साठयामधून लवकरात लवकर प्राप्त करण्याकरीता केला जातो. मुंबईतील अरुंद गल्ल्या व रस्त्यावर अग्निशमन दलाचे फायर इंजिन चालवणे अडचणीचे ठरते. या आव्हानाचा सामना करण्यासाठी जलद प्रतिसाद वाहन (**क्विक रिस्पॉन्स मल्टिपर्पज व्हेईकल**) खरेदी करुन १९ लघु अग्मिशमन केंद्रांमध्ये कार्यान्वित करण्यात आले आहेत. तसेच, २२ अतिरिक्त जलद प्रतिसाद वाहने महानगरपालिकेच्या विभाग कार्यालयांमध्ये तैनात करण्यात आली आहेत. तसेच ५५ मी. उंचीचे **वॉटर टॉवर वाहन** देखील खरेदी करण्यात आले आहे. या वाहनाचा उपयोग उत्तुंग इमारतीतील आग विझविण्याकरीता त्याचप्रमाणे झोपडपट्‌टी परिसर व दाटीवाटीच्या परिसरात अग्निशमनाकरीता होत आहे. प्रतिसाद वेळ कमी करण्याच्या दृष्टिने व आग प्राथमिक अवस्थेत असतांना त्यावर त्वरीत नियंत्रण मिळविण्याकरीता मुंबई अग्निशमन दलामार्फत २४ **फायर बाईक** देखील घेण्यात आल्या आहेत. उत्तुंग इमारतींची वाढणारी संख्या लक्षात घेता, विशिष्ट प्रकारची **हायराईझ फायर फायटिंग व्हेईकल** घेण्यात आली आहेत. नवीन तंत्रज्ञानावर आधारित **कम्बाइंड फायर फायटिंग कम रेस्क्यू व्हेईकल विथ हायड्रॉलिक प्लॅटफॉर्म** हे वाहन खरेदी करण्यात आले आहे. तसेच, **श्वसन उपकरण वाहन विथ एअर कॉम्प्रेसर** हे वाहन देखील खरेदी करण्यात आले आहे. अग्निसुरक्षेविषयक जनजागृती करण्यासाठी **शैक्षणिक वाहन** (Education Van) तयार करण्यात येत आहे. तसेच ११ नवीन फायर इंजिन व ०४ **हाय प्रेशर लाईटिंग व्हॅन** (High Pressure Lighting Van) खरेदी करण्यात येत आहे. जवानांच्या सुरक्षिततेसाठी अत्याधुनिक **स्वसंरक्षण उपकरण संच** खरेदी करण्यात आले आहेत. महानगरपालिकेने मुंबईच्या सागरी किना-यावर असलेल्या सहा चौपाटयांवर नागरिकांच्या सुरक्षिततेसाठी जीव रक्षक तसेच जेटस्की व बोटी देखील तैनात केलेल्या आहेत व अग्निशमन दल ही जबाबदारी देखील सांभाळत आहे.

८. प्रशिक्षण :

अग्निशमन दलाच्या कर्मचाऱ्यांना सेवांतर्गत प्रशिक्षण देण्याचे कार्य प्रशिक्षण केंद्रामार्फत पार पाडले जाते. विविध आस्थापनांच्या खास विनंतीवरुन कारखाने, उपाहारगृहे, कार्यालये, शैक्षणिक संस्था, सामाजिक संस्था, उत्तुंग इमारती व विशेष इमारतींच्या आस्थापना यांच्या कर्मचाऱ्यांना अग्नि-प्रतिबंध आणि अग्निशमन ह्याबाबतचे प्राथमिक प्रशिक्षण मुंबई अग्निशमन दलातर्फे दिले जाते. नागपूर येथील राष्ट्रीय अग्निसेवा महाविद्यालयाच्या विद्यार्थ्यांसाठी प्रात्यक्षिकांचा समावेश असलेले प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजिले जातात.

मुंबई अग्निशमन दलात श्वसन उपकरणांच्या सरावाकरिता बी. ए. गॅलरी उभारण्यात आली आहे. वडाळा येथील अग्निशमन केंद्रामध्ये अत्याधुनिक प्रशिक्षण केंद्र सुरु करण्यात आले आहे व त्या ठिकाणी अधिकारी व जवान यांना उजळणी प्रशिक्षण दिले जाते. सन २०२३ मध्ये अग्निशामक पदासाठी महिला व पुरुष उमेदवारांची भरती प्रक्रिया राबविण्यात आली होती व निवड झालेल्या ७३४ उमेदवारांचे सहा महिन्याचे प्रशिक्षण पूर्ण होऊन यशस्वी उमेदवारांना सेवेत सामावून घेण्यात आलेले आहे.

९. अग्निशमन सेवा सप्ताह :

दि.१४ एप्रिल १९४४ रोजी **'एस्. एस्. फोर्ट स्टिकीन'** ह्या जहाजावर स्फोट होऊन उसळलेल्या आगीत जे शूर अधिकारी आणि जवान धारातीर्थी पडले त्याचप्रमाणे, त्यानंतर आजतागायत या मुंबईकरांचे आग व अन्य आपत्ती पासून संरक्षण करण्याचे आपले कर्तव्य बजावित असताना शौर्य, आत्मसंयमन व त्यागाची परंपरा जोपासणारे मुंबई अग्निशमन दलाचे अधिकारी व जवान यांचे स्मरण व त्यांना श्रध्दांजली अर्पण करण्यासाठी दरवर्षी दिनांक १४ एप्रिल रोजी प्रार्थना सभा आयोजित करुन **'अग्निशमन सेवा दिन'** पाळण्यात येतो.

अग्निप्रतिबंधासंबंधी लोकशिक्षण देण्यासाठी, दिनांक १४ ते २० एप्रिल ह्या सप्ताहात निरनिराळया स्पर्धा, व्याख्याने, प्रात्यक्षिके तसेच आकाशवाणीवर व दूरदर्शनवर मुलाखती आणि इतर कार्यक्रम आयोजित करण्यात येतात. तसेच, प्रत्येक विभागात प्रदर्शनेही आयोजित करण्यात येतात.

१०. अग्निसुरक्षेबाबत जागृती आणि इतर वैशिष्टयपूर्ण सेवा :

आगीमुळे होणारी वित्त व जीवित हानी टाळण्यासाठी लोकांमध्ये अग्निसुरक्षेविषयी जनजागृती करणे अत्यावश्यक आहे. अग्निसुरक्षेविषयी जनजागृती करणारी भित्तिपत्रे विविध इमारती, शाळा, महाविद्यालये, रुग्णालये या ठिकाणी लावण्यात येत आहेत. मुंबई अग्निशमन दलातर्फे नागरिकांना अग्निस्वयंसेवक प्रशिक्षण देण्यात येते. अग्निसुरक्षेत नागरिकांचा सहभाग देखील महत्त्वाचा असल्याने अनेक सामाजिक व स्वयंसेवी संघटनांच्या माध्यमातून केवळ अग्निसुरक्षा सप्ताहच नाही, तर वर्षभर विविध प्रकारे अग्नीसुरक्षेसंबंधी व्याख्याने, प्रात्यक्षिके, रॅली असे उपक्रम राबविण्यात येतात. मागील अनेक वर्षात नागरिकांसाठी विनामूल्य राबविण्यात आलेल्या **'अग्निरक्षक स्वयंसेवक '** या संकल्पनेतून आजमितीस ६,००० पेक्षा जास्त स्वयंसेवक प्रशिक्षित करण्यात आलेले आहेत. हे अग्निरक्षक स्वयंसेवक केवळ अग्निशमनच नव्हे तर अग्निशमन दल प्रत्यक्ष दुर्घटनास्थळी पोहोचेपर्यंत प्राथमिक काळजी घेणे व तद्नंतर गर्दीचे नियंत्रण व नियोजन करणे यासारख्या बाबींमध्ये अग्निशमन दलास मदत करत असतात. एकूणच सर्वसामान्यांचा केवळ अग्निसुरक्षाच नव्हे, तर अनेकविध दुर्घटनांच्या संवेदनशील व गंभीर परिस्थितीतील असा प्रशिक्षीत प्रतिसाद हा दुर्घटनेची गंभिरता व व्याप्ती सिमीत ठेवण्यास अत्यंत उपयुक्त ठरत आहे.

बृहन्मुंबईतील उंच इमारतींची वाढती संख्या व त्याचे धोके लक्षात घेता, नामनिर्देशित अधिकारी हे विविध अग्निशमन केंद्राच्या अखत्यारीतील उंच इमारती व अन्य व्यावसायिक आस्थापनांच्या इमारतीतील अग्निसुरक्षेच्या साधन सामुग्रीची अग्निसुरक्षेच्या दृष्टीकोनातून नियमित तपासणी करून **'महाराष्ट्र आग प्रतिबंधक व जीव संरक्षक उपाययोजना अधिनियम, २००६'** नुसार अधिनियमांची अंमलबजावणी करीत आहे. विविध प्रकारच्या आगी आणि इतर तत्सम आपत्तींना समर्थपणे तोंड देण्याकरिता अग्निशमन दल विविध उपाययोजना अंगिकारुन स्वत:ला सक्षम करीत आहे. सन २०१८ पासून महानगरपालिकेमध्ये अग्निसुरक्षापालन कक्षाची स्थापना संबंधित विभाग कार्यालयामध्ये सहाय्यक आयुक्त यांच्या अधिपत्याखाली करण्यात आलेली आहे. सदर कक्षामार्फत विविध आस्थापनांची दैनंदिन तपासणी करण्यात येते. या कक्षात संबंधित विभाग कार्यालयातील अधिकारी व मुंबई अग्निशमन दलाचे अधिकारी ह्यांच्यामार्फत संयुक्त तपासणी करून ज्या आस्थापनांनी अग्निसुरक्षेबाबत योग्य ती पूर्तता केलेली नाही, अशा आस्थापनांवर कारवाई केली जाते.

आपत्कालीन नियंत्रण कक्ष

आपत्कालीन व्यवस्थापन नियंत्रण कक्ष, महानगरपालिका मुख्यालय

आपत्कालीन व्यवस्थापन नियंत्रण कक्ष

आपत्कालीन नियंत्रण

आपत्कालीन व्यवस्थापन व मध्यवर्ती तक्रार नोंदणी विभाग :-

बृहन्मुंबईतील आपत्कालीन व्यवस्थापनाकरिता सन १९९९ मध्ये महानगरपालिकेच्या मुख्यालयात आपत्कालीन व्यवस्थापन कक्षाची निर्मिती करण्यात आली. अत्याधुनिक सेवासुविधांनी सुसज्ज हा विभाग बृहन्मुंबई महानगरपालिका मुख्यालयाच्या दुसऱ्या मजल्यावर कार्यान्वित आहे.

जिल्हा आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरण :-

क्रमांक आव्यप्र. २०१७ /प्र.क्र. ३४४(अ) /आव्यप्र -१.- आपत्ती व्यवस्थापन अधिनियम २००५ (२००५ चा ५३) यांच्या कलम २५ च्या पोट-कलम (१), (२) आणि (४) द्वारे आणि महाराष्ट्र जिल्हा आपत्ती व्यवस्थापन (मुंबई शहर आणि मुंबई उपनगर या जिल्हयांसाठी जिल्हा आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणाची रचना) नियम, २०१८ याच्या नियम ३द्वारे प्रदान करण्यात आलेल्या अधिकारांचा वापर करुन आणि शासन अधिसूचना महसूल व वन विभाग क्रमांक डीएमयु २०१० /सी आर, महाराष्ट्र शासन ११७/डीएम -१ दि. ६ जून २०१२ अधिक्रमित करुन, महाराष्ट्र शासनाद्वारे मुंबई शहर आणि मुंबई उपनगर या जिल्हयांसाठी 'बृहन्मुंबई आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणाची' स्थापना करण्यात आली.

मुंबई शहर जिल्हयाकरिता जिल्हा आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणाचे अध्यक्ष म्हणून माननीय अतिरिक्त महानगरपालिका आयुक्त (शहर) व मुंबई उपनगर जिल्हयाकरिता जिल्हा आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणाचे अध्यक्ष म्हणून माननीय अतिरिक्त महानगरपालिका आयुक्त (पूर्व उपनगरे) (सेवा ज्येष्ठ अधिकारी) यांचा नियुक्ती करण्यात आली आहे.

आपत्कालीन व्यवस्थापन विभागाची मुख्य कार्ये :

आपत्कालीन व्यवस्थापनाशी संबंधित सर्व बाबींसाठी एकाच ठिकाणाहून स्त्रोत.

१) धोक्यांची तीव्रता व जोखीम मूल्यमापन.

२) प्रतिबंध व सुसज्जता.

३) हानीची तीव्रता कमी व्हावी या दृष्टीने उपाययोजना करण्याकरिता संबंधीत यंत्रणांसमवेत समन्वय साधणे.

४) प्रतिसाद.

५) मदत व पुनर्वसन कामी संबंधित यंत्रणांसमवेत समन्वय साधणे.

६) प्रशासन व स्थानिक कक्ष / क्षेत्रीय पथके यांच्या दरम्यान निर्देश आणि नियंत्रण संस्था म्हणून कार्य.

७) नागरिकांना पूर्वसूचना देण्याकरिता समन्वय साधणे.

८) आपत्कालीन परिस्थितीमध्ये अन्न व पाणी यांची व्यवस्था करण्याकरिता समन्वय साधणे.

९) आपातग्रस्त अडकलेल्या आणि जखमी व्यक्तींना वाहून नेण्याची व्यवस्था करण्याकरिता समन्वय साधणे.

१०) आपत्कालीन स्थितीत गंभीर जखमी व्यक्तींसाठी तातडीने वाहन व्यवस्था करण्याकरिता समन्वय साधणे.

११) तात्पुरते निवारे उभारण्यासाठी समन्वय साधणे.

१२) अशासकिय सामाजिक संस्थांच्या प्रतिनिधींसमवेत समन्वय साधणे.

आपत्कालीन व्यवस्थापन विभागाची उद्दिष्टे :

१) कोणत्याही आपत्ती दरम्यान जलद व प्रभावी प्रतिसाद देण्याच्या दृष्टीने समन्वय साधणे.

२) प्रतिसाद देणा-या सर्व यंत्रणांमध्ये समन्वय सुधारणे.

३) आपत्तीशी संबंधित माहिती नागरिकांना पुरविण्याकरिता समाजमाध्यमांचा वापर जनसंपर्क अधिकारी यांच्यामार्फत करणे.

४) सर्व स्तरांवरील सुसज्जतेकरिता प्रोत्साहन देणे.

५) आपत्कालीन परिस्थितीतील सर्व बाधितांना सहाय्य करण्याकरिता संबंधित यंत्रणांना प्रोत्साहित करणे.

६) आपत्ती व्यवस्थापनात कार्यरत विविध यंत्रणांच्या अधिका-यांना व नागरिकांना प्रशिक्षण देणे.

आणीबाणी कृती केंद्र (E.O.C.):-

आपत्कालीन व्यवस्थापन विभाग वर्षाचे ३६५ दिवस २४ तास कार्यरत असतो. सदर विभाग हा प्रशासन व स्थानिक यंत्रणा /क्षेत्रीय पथके यांच्या दरम्यान समादेशन आणि नियंत्रण यंत्रणा म्हणून कार्य करतो. आपत्कालीन व्यवस्थापनाशी संबंधित सर्व बाबी या एका ठिकाणाहून उपलब्ध होतात. आपत्ती दरम्यान जलद आणि प्रभावी प्रतिसाद देण्यासाठी विविध यंत्रणांशी येथून समन्वय साधला जातो.

१. थेट संपर्क दूरध्वनी सुविधा.

२. अद्ययावत् घटनांच्या बातम्यांची माहिती असावी म्हणून प्रमुख वृत्तवाहिन्यांचे अवलोकन करण्यासाठी दूरचित्रवाणी संच.

३. उपलब्ध संदेशवहन व्यवस्था कोलमडल्यास हॅम रेडिओचा पर्यायी संदेशवहन यंत्रणा म्हणून वापर करण्यात येतो.

४. १९१६ या मदत सेवा क्रमांकाच्या ३० सेवा (हंटिंग सुविधेसह) नागरिकांकरिता उपलब्ध करून देण्यात आलेल्या आहेत. नागरिक मोठया अथवा किरकोळ दुर्घटना तसेच आग, भूकंप, बॉम्बस्फोट इत्यादींबाबत तक्रारी या क्रमांकावर करु शकतात.

५. २४ प्रशासकीय विभाग नियत्रंण कक्ष, पर्यायी नियंत्रण कक्ष, ३ मोठी व २ उपनगरीय रूग्णालये आणि २८ महत्त्वाच्या बाह्य यंत्रणा यांना जोडणाऱ्या ६२ हॉटलाईन्स. शहर व उपनगरातील सद्यपरिस्थितीविषयी अद्ययावत् माहितीचे या विविध यंत्रणांसोबत आदान प्रदान करण्यात येते.

६. आपत्ती व्यवस्थापन कृतींवर देखरेख करण्यासाठी ६,२०० मि. मी. लांब व १,७४४ मि. मी. उंचीची एक ‘व्हिडीओ वॉल’ उभारण्यात आली आहे. मुंबई पोलिसांनी बृहन्मुंबईत लावलेल्या १२,००० पेक्षा जास्त सी. सी. टी. व्ही. कॅमेरे यांच्यामार्फत होणारे थेट प्रक्षेपण या ‘व्हिडीओ वॉलवर’ पाहता येते.

७. आपत्कालीन व्यवस्थापन विभागामार्फत जानेवारी २०२२ मध्ये डिजीटल मोबाईल रेडीओ(डी.एम.आर.) ही प्रगत संप्रेषण प्रणाली कार्यान्वित करण्यात आली आहे. ही प्रणाली २४ विभागीय नियंत्रण कक्ष, ३७ बाहय यंत्रणा आणि महानगरपालिकेच्या संबंधित अधिका-यांच्या वाहनांवर प्रस्थापित करण्यात आली असून या अंतर्गत एकूण ३२६ डी.एम.आर. संच बसविण्यात आले आहेत . या प्रणालीमध्ये ब्रॉडकास्ट कॉल, इमर्जन्सी कॉल, प्री रेकॉर्डेड मेसेजेस, इंटेलिजेंट ऑडिओ, ब्लू टूथ /वाय-फाय, मॅन डाउन अँड लोन वर्कर, सुरक्षित एनक्रिप्टेड व्हॉईस कम्युनिकेशन, उत्तम स्पेक्ट्रम कार्यक्षमता, इंटिग्रेटेड व्हॉइस आणि डेटा (स्पीच टू टेक्स्ट ॲण्ड टेक्स्ट टू स्पीच), प्रति फ्रिक्वेन्सी स्पेक्ट्रम दुप्पट क्षमता, दीर्घकाळ चालणारी बॅटरी, ग्रुप कॉलची सुविधा, वैयक्तिक कॉल, डेटा ॲप्लिकेशन सक्षम करणे, उदा. डिस्पॅचर, जी.पी.एस. लोकेशन ट्रॅकिंग, जिओ फेन्सिंग, डेटा आणि व्हाईस लॉगर, ओव्हर द एअर प्रोग्रामिंग, टेक्स्ट मेसेजिंग इ. चा समावेश आहे.

आपत्कालीन व्यवस्थापन विभागात खालील प्रकारच्या तक्रारींची नोंदणी केली जाते :

३२ प्रकारच्या मुख्य विविध मानवनिर्मित व नैसर्गिक आपत्ती ज्या मुंबई व उपनगरांस धोकादायक ठरु शकतात, अशा आपत्तींचे एकूण १०२ उप मुख्य आपत्तींमध्ये वर्गीकरण करण्यात आले आहे. यामध्ये लहान मोठया दुर्घटना, दरड कोसळणे, झाडे पडणे किंवा अनधिकृत वृक्षतोड, पाणी तुंबणे, घर पडणे, शॉर्टसर्किट, पूरस्थिती, भूंकप, बॉम्बस्फोट इ. समावेश आहे. सदर तक्रारींची नोंद केल्यानंतर योग्य त्या यंत्रणांकडे आवश्यक मदत कार्याकरिता कळविले जाते.

स्वयंचलित हवामानदर्शक संयंत्र (Automatic Weather Stations) :

- संपूर्ण मुंबई महानगरात विविध ठिकाणी १२० स्वयंचलित हवामान दर्शक संयंत्रे उभारण्यात आली आहेत.
- हवामानाची वास्तविक माहिती दर १५ मिनिटांनी संकेतस्थळ व ॲपवर अद्ययावत करुन नागरिकांना पुरविली जाते.
- या माहितीचे संनिरीक्षण, विश्लेषण केले जाते आणि त्या आधारे आवश्यकतेनुसार धोक्याचे इशारे दिले जातात.

प्रवाह पातळी संवेदक (Flow Level Sensors) :-

- नद्या आणि तलावांमधील पाण्याच्या पातळीची सद्यस्थिती प्राप्त व्हावी ह्याकरिता प्रवाह पातळी संवेदक (Flow Level Sensors) स्थापित करण्यात आले आहेत. ही संयंत्रे थेट आपत्ती नियंत्रण कक्षास अद्ययावत् वास्तविक माहिती पुरवतात.
- या संवेदकांमुळे परिसरातील सखल भागातून नागरिकांचे स्थलांतर वेळीच करणे सोपे जाते. प्रवाह पातळी संवेदक (Flow Level Sensors) दहिसर, पोईसर, वाकोला, मिठी, ओशिवरा या नद्या व पवई, विहार तलाव येथे स्थापित करण्यात आले आहेत.

आपत्ती व्यवस्थापन संकेतस्थळ : -

'dm.mcgm.gov.in' या संकेतस्थळावर पुढीलप्रमाणे माहिती दर्शविली जाते :-

भरती-ओहोटी वेळापत्रक, भारतीय हवामान खात्याकडून प्राप्त हवामान अंदाज, दर १५ मिनिटांनी थेट अद्ययावत होणारे हवामानाचे परिमाण, रस्ते वाहतुकीची सद्यस्थिती, उपनगरीय रेल्वे वाहतूक सद्यस्थिती, हवाई वाहतूक सद्यस्थिती. महत्त्वाचे संपर्क क्रमांक.

आपत्ती व्यवस्थापन मोबाईल ॲप :-

आपत्ती व्यवस्थापन विभागामार्फत, बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने नागरिकांना आपत्तींमध्ये प्रतिसाद देण्यासाठी अँड्रॉइड व आय.ओ.एस. प्रणालीवर उपलब्ध असणारे **Disaster Management BMC** हे मोबाईल ॲप उपलब्ध करुन दिले आहे. हे ॲप पावसाळी परिस्थितीची अद्ययावत् माहिती तसेच बाधीत व्यक्तीस ती ज्या ठिकाणी असेल त्या ठिकाणाच्या ५०० मीटरच्या परिसरातील उपलब्ध मदतीचे संपर्क क्रमांक प्राप्त करुन देते.

भ्रमणध्वनीधारक ज्या ठिकाणी असेल त्या ठिकाणच्या ५०० मीटरच्या परिसरातील रुग्णालये, अग्निशमन केंद्र, पोलीस ठाणे तसेच, महानगरपालिकेच्या विभाग कार्यालयाच्या नियंत्रण कक्षाचे संपर्क क्रमांक त्यास उपलब्ध होणार असून, त्यावर क्लिक केल्यास संबंधित क्रमांकाशी त्वरीत संपर्क साधणे शक्य होणार आहे.

या ॲपमुळे वापरकर्त्याला आपत्कालीन परिस्थितीत संपर्क साधण्याकरिता वैयक्तिक भ्रमणध्वनी क्रमांक सेव्ह करता येईल. वापरकर्ता कोणत्याही आपत्कालीन परिस्थितीत असेल तर मदतीकरिता तो या सेव्ह केलेल्या संपर्क क्रमांकाशी समन्वय साधू शकेल.

आणीबाणी मदत कार्ये (यंत्रणा) (E.S.F.) :–

- आपत्कालीन व्यवस्थापन विभागाचा अविभाज्य भाग म्हणून 'आणीबाणी मदत कार्ये' (E.S.F.) या संकल्पनेअंतर्गत १४ आणीबाणी मदत यत्रंणा निश्चित करण्यात आल्या आहेत. आपत्कालीन परिस्थितीतील कार्यामध्ये पूर्वनियोजन व सुसज्जता, आपत्तीप्रसंगी प्रतिसाद व आपत्तीनंतर मदत व पुनर्वसन यांचा यात समावेश आहे.
- एखाद्या मोठया आपत्तीनंतर किंवा जिथे तात्काळ प्रतिसादाची आवश्यकता आहे, अशा आणीबाणीच्या परिस्थितीत, संबंधित प्रमुख यंत्रणा अशा प्रसंगातील प्राथमिक गरजा शोधून काढेल आणि इतर पूरक यंत्रणा व आणीबाणी मदत व पुनर्वसन प्रतिनिधी यांच्या सहाय्याने कार्यवाही करुन बृहन्मुंबईतील संबंधित बाधित परिसरात संसाधने तैनात केली जातील.

- सामान्य काळात प्रत्येक मदत यंत्रणा नियमितपणे गृहित नियोजनांचा आढावा घेऊन, रंगीत तालीम व 'टेबलटॉप' सराव करुन, सुनिश्चित कार्यप्रणालींची निश्चिती व पुनरावलोकन करुन योग्य नियोजन करते व आणीबाणी परिस्थितींसाठी नेहमी सुसज्ज राहते.
- पूर्वतयारी व नियोजन या दोन्ही कृती आवश्यक आहेत. ज्यामुळे योग्य प्रतिसाद देण्याची क्षमता विकसित होते. परिणामी आपत्ती काळातील धोका कमी करण्यासाठी योग्य दुवे शोधण्यास मदत होते.

भौगोलिक माहिती प्रणालीवर आधारीत समादेशन व नियंत्रण पध्दती (G.I.S.) :

आपत्ती व्यवस्थापन प्रतिक्रियाशीलतेकडून आता सक्रियशील स्वरुप आणि दृष्टिकोनाचा अवलंब करण्याकडे वाटचाल करीत आहे. म्हणूनच आधुनिकीकरणाच्या दिवसात आपत्तीपूर्व जोखीम घट हा सुध्दा एक महत्त्वाचा पैलू आहे.

गतकाळातील आपत्तींनी अंदाज, पूर्वसूचना त्याचसोबत प्रतिबंध, उपशमन, सज्जता, नियोजन, मदत आणि पुनर्वसन यांची आपत्कालीन व्यवस्थापनातील भूमिका स्पष्ट केली आहे. अशी प्रणाली विकसित करण्याकरिता भौगोलिक माहिती प्रणालीवर आधारीत तंत्रज्ञान सर्वोत्तम माध्यम प्रदान करते. भौगोलिक माहिती तसेच सामाजिक-आर्थिक माहिती यांचा एकत्रित विचार करुन योग्य निर्णय घेण्यासाठी व आपत्ती व्यवस्थापन कामामध्ये वैज्ञानिकदृष्ट्या आपत्ती निवारण्याकरीता मदत करणारी अशी ही प्रणाली आहे.

आपत्कालीन व्यवस्थापन विभागास खालील नमूद बाबींकरिता सहाय्य करणे हे भौगोलिक माहिती प्रणाली विकसित करण्याचे मुख्य उद्दिष्ट आहे :-

१) अंदाज आणि पूर्व इशारा.

२) आपत्ती पूर्व जोखीम घट, नियोजन आणि सुसज्जता.

३) निर्णय सहाय्यक प्रणाली.

४) नुकसानीचे संकलन आणि मदत व्यवस्थापन.

भौगोलिक माहिती प्रणाली ही विविध बाबींवर वैविध्यपूर्ण माहिती एकत्र करुन निर्माण झालेल्या परिस्थितीत योग्य निर्णय घेण्यासाठी आपत्कालीन व्यवस्थापन विभागाला मदत करते.

१) विविध धोक्यांमध्ये विविध स्तरापर्यंत किती हानी पोहोचू शकते, हे दर्शवणारे सुक्ष्म आणि स्थूल पातळी असे दोन्ही प्रकारचे नकाशे आपत्कालीन व्यवस्थापन विभागास तयार करणे शक्य होते.

२) अबाधित राहणारी ठिकाणे किंवा तुलनेने सुरक्षित ठिकाणे शोधली जाऊ शकतात.

३) भूपृष्ठावरील सामान्य संपर्कामध्ये अडचणींचे प्रसंग उद्‌भवल्यास, मदत शिबीरे आणि महत्त्वाची ठिकाणे यांच्यापर्यंत पोहेचण्यासाठी पर्यायी मार्ग शोधले जाऊ शकतात.

४) सुलभ अशा मदत व बचाव कार्याचे नियोजन योग्यरित्या करुन ते पार पाडता येऊ शकते.

शहर आपत्ती व्यवस्थापन प्रशिक्षण व संशोधन केंद्र (C.I.D.M.) :

महानगरपालिकेच्या मुख्यालयातील आपत्कालीन नियंत्रण कक्षात काही समस्या उद्‌भवल्यास, समन्वय कार्य अबाधितपणे सुरु रहावे यासाठी पर्यायी नियंत्रण कक्ष (Backup Control Room) परळ येथील शहर आपत्ती व्यवस्थापन प्रशिक्षण संस्थेच्या इमारतीत कार्यरत करण्यात आला आहे. सदर पर्यायी नियंत्रण कक्ष मुख्य नियंत्रण कक्षाप्रमाणेच हॉट लाईन्स, बिनतारी यंत्रणा, हॅम रेडिओ, व्हिडीओ वॉल व आणीबाणी मदतकार्य यंत्रणा यांनी जोडलेला आहे. आपत्कालीन प्रसंगादरम्यान आपत्तींचे व्यवस्थापन शास्त्रोक्त सुनिश्चित अशा पध्दतीने व्हावे, आपत्कालीन परिस्थिती योग्यप्रकारे हाताळली जावी तसेच, आपत्कालीन व्यवस्थापनाची जनजागृती करुन समाजातील विविध घटकांना जसे की, महानगरपालिका, शासन, खाजगी कंपन्या, शालेय-महाविद्यालयीन विद्यार्थी, वैद्यकिय अधिकारी, पोलीस इत्यादींना आपत्ती व्यवस्थापनाचे प्रथम प्रतिसादक म्हणून हया संस्थेतून नियमितपणे प्रशिक्षण दिले जाते.

आपत्ती व्यवस्थापनाविषयी जागरुकता निर्माण करण्यासाठी सर्व सोयीसुविधांनी युक्त, अशी आपत्तीविषयक थ्री-डी चित्रफिती दाखवता येईल असे थ्री-डी सभागृह, शैक्षणिक दालन हया संस्थेत विकसित करण्यात आले आहे. विविध आपत्तीं संदर्भात सखोल माहिती देण्याकरिता आर्ट गॅलरीची उभारणी करण्यात आली असून यामध्ये विविध परस्पर संवादी प्रतिमा, प्रतिकृती, छायाचित्रे, भित्तीचित्रे इत्यादी प्रदर्शित करण्यात आले आहेत.

आपत्ती, अग्निशमन व औद्योगिक सुरक्षा व्यवस्थापनाचा पदव्युत्तर पदविका पाठ्यक्रम (P.G.D.D.F.I.S.M.) :

आपत्कालीन व्यवस्थापनाचे महत्त्व व भविष्यातील या विषयाची वाढत जाणारी व्याप्ती लक्षात घेता, नागरिक तसेच, शासकीय यंत्रणांना आपत्कालीन व्यवस्थापन विषयाबाबतची अधिकाधिक माहिती व त्याबाबतचे योग्य प्रशिक्षण प्राप्त व्हावे, विविध औद्योगिक संस्थांमध्ये, कारखान्यांमध्ये आपत्ती व्यवस्थापन योग्यप्रकारे होऊन त्यायोगे नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्तींमुळे होणारी वित्त व जिवीत हानी कमीत कमी व्हावी याकरिता आपत्कालीन व्यवस्थापनाचा **'आपत्ती, अग्निशमन व औद्योगिक सुरक्षा व्यवस्थापनाचा पदव्युत्तर पदविका पाठ्यक्रम'** (P.G.D.D.F.I.S.M.) हा एक वर्षाचा पदव्युत्तर पदविका पाठ्यक्रम बृहन्मुंबई महानगरपालिका आणि मुंबई विद्यापीठाशी संलग्न असलेली गरवारे इन्स्टिट्युट ऑफ करीअर एज्युकेशन ॲन्ड डेव्हलपमेंट संस्था (G.I.C.E.D.) यांच्यामार्फत संयुक्तरित्या सुरु करण्यात आला आहे.

शहर आपत्ती प्रतिसाद पथक (C.D.R.F.) :

राष्ट्रीय पातळीवर आधारीत राष्ट्रीय आपत्ती प्रतिसाद पथक (N.D.R.F.) व राज्य पातळीवर आधारीत राज्य आपत्ती प्रतिसाद पथक (S.D.R.F.) याप्रमाणे बृहन्मुंबईकरिता शहर आपत्ती प्रतिसाद पथकाची (C.D.R.F.) निर्मिती करण्यात आली आहे. मुंबई शहर व उपनगरातील मोठ्या आगी, ढासळलेली बांधकामे, रासायनिक, जैविक, किरणोत्सर्गी आणि आण्विक (C.B.R.N.) आपत्तींमध्ये प्रतिसाद देण्यासाठी स्वयंक्षमता विकसित करणे हा यामागील मुख्य उद्देश आहे. सद्यस्थितीत महानगरपालिकेचे वैद्यकीय अधिकारी / रुग्णसेवक, अग्निशमन अधिकारी, सुरक्षा रक्षक यात समाविष्ट करण्यात आले आहेत आणि त्यांना राष्ट्रीय आपत्ती प्रतिसाद पथक (N.D.R.F.) यांच्याकडून प्रशिक्षित करण्यात आले आहे.

मध्यवर्ती तक्रार नोंदणी विभाग :

नागरी तक्रारी नोंदविण्याकरिता ऑन-लाईन सॅप तक्रार कार्यप्रणाली (C.P.W.M.Module) सन २००० पासून सुरू करण्यात आली आहे. मध्यवर्ती तक्रार नोंदणी प्रणाली २४ तास कार्यरत असते. मध्यवर्ती तक्रार कक्षामधील १९१६ या मदतसेवा क्रमांकावर बृहन्मुंबई महानगरपालिकेशी संबंधित नागरी सेवा-सुविधांबाबतच्या तक्रारी नोंदविल्या जातात व सॅप तक्रार कार्यप्रणालीतून संबंधित खात्यास ऑनलाईन पाठविण्यात येतात. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या http://portal.mcgm.gov.in या संकेतस्थळावर नागरिक स्वतः ऑनलाईन तक्रारी नोंदवू शकतात.

ऑनलाईन (सॅप) तक्रार कार्यप्रणालीमध्ये विहीत वेळेत निराकरण न झालेल्या तक्रारी ठराविक काळानंतर स्वयंचलित पध्दतीने सह आयुक्त, उप आयुक्त, अतिरिक्त महानगरपालिका आयुक्त हया पुढील वरिष्ठ अधिका-यांपर्यंत पोहोचतात.

❋ ❋ ❋

परवाना नियंत्रण

भुलेश्वर येथील महानगरपालिका मंडई

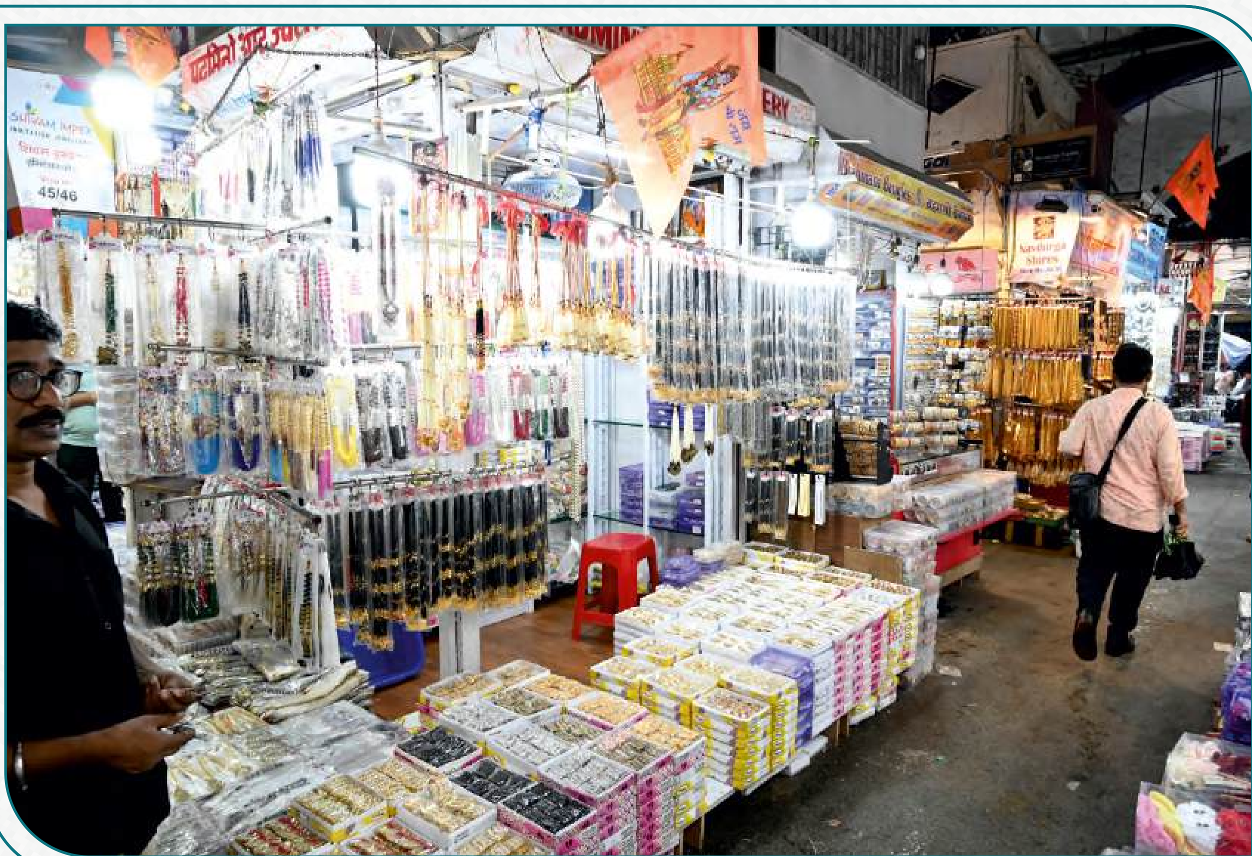

महानगरपालिका मंडई

परवाना नियंत्रण

१) अनुज्ञापन खाते :

अद्ययावत सुधारीत मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८च्या कलम ६१ (जे) आणि (ओ) मध्ये समाविष्ट केलेल्या महानगरपालिकेच्या बंधनकारक कर्तव्याची पूर्ती बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे अनुज्ञापन खाते करीत आहे.

(१) विविध व्यवसाय व सामुग्रीचे साठे बाळगण्यास परवाने देणे :

परिशिष्ट 'एम' मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे, अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८च्या कलम ३९४ च्या अंतर्गत येणारे अनुज्ञेय व्यवसाय व साठे यांच्यावर अनुज्ञापन खात्याचे नियंत्रण असते. अद्ययावत सुधारीत मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ च्या कलम ४७९ अन्वये महानगरपालिकेच्या अटी व शर्ती सापेक्ष व्यवसाय व साठ्यांना अनुज्ञापत्रे मंजूर केली जातात. अनधिकृतपणे व्यवसाय व साठे करणाऱ्या व्यक्तींविरुध्द अद्ययावत सुधारीत मुंबई महानगरपालिका अधिनियम ,१८८८च्या कलम ४७१ अन्वये दंडात्मक कारवाई करण्यात येते. त्याचप्रमाणे अनधिकृत व्यवसाय व साठे हे नागरिकांच्या जीविताला, मालमत्तेला धोकादायक असल्यास मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८च्या कलम ३९४(४) अन्वये जप्तीची कारवाई करण्यात येते. तसेच, अनधिकृत ज्वालाग्राही, विषारी व धोकादायक रसायनांच्या उत्पादनावर व साठ्यांवरही कायदेशीर कारवाई करण्यात येते. प्रसंगी अद्ययावत सुधारीत मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८च्या कलम ५१६ अअ अन्वये अशा उत्पादन व साठ्यांविरुध्द पंचनामा करुन संबंधित व्यक्तीस अटक करण्याची व साठा जप्तीची कारवाई करण्यात येते.

दि. ०१ एप्रिल २००७ पासून महानगरपालिकेत संगणकीय सॅप प्रणाली अस्तित्वात आल्याने अशा प्रकारची अनुज्ञापत्रे देण्यासाठी आता संगणक प्रणालीत छाननी यादी देण्यात आली आहे. सदर छाननी यादीत विहित करण्यात आलेल्या कागदपत्रांची अर्जदाराने पूर्तता केल्यावर नवीन अनुज्ञापत्रे अर्जदारास वितरित करण्यात येतात. तसेच देण्यात आलेल्या अनुज्ञापत्रांचे वार्षिक तत्वावर नूतनीकरण करण्यात येते.अद्ययावत सुधारीत मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८च्या कलम ३९४, अन्वये देण्यात येणारे नवीन अनुज्ञापत्र व अनुज्ञापत्रांचे नूतनीकरण या सेवा ऑनलाईन करण्यात आलेल्या आहेत आणि 'आपले सरकार' या शासनाच्या पोर्टलसह संलग्नित करण्यात आलेल्या आहेत.

(२) दुकानांच्या अवकानांवर (प्रोजेक्शन्सवर) नियंत्रण ठेवणे :

अद्ययावत सुधारीत मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ च्या कलम ३१३ (१) (ब) (क) अन्वये, मुंबई महानगरपालिकेच्या पदपथ व रस्ते लगतच्या खाजगी जागेवरील दुकानांसाठी, दुकानफळी, दर्शक कपाट इत्यादी अवकानांवर अनुज्ञापन खाते नियंत्रण ठेवते. ह्या संदर्भात दुकान मालकाने दुकानाच्या जागेचे व त्याच्या मालकी हक्काचे कागदोपत्री पुरावे सादर केल्यास त्याला त्याच्या दुकानालगतच्या रस्ते / पदपाथावर दुकानफळी, दर्शक कपाटे, सरक ढापणी, लोंबती छते, झडपा इत्यादींना परवानगी देण्यात येते. तसेच त्यांचे वार्षिक तत्त्वावर नूतनीकरण करण्यात येते. अद्ययावत सुधारीत मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८च्या कलम ३१३ (१) (ब) (क) अन्वये देण्यात येणारे नवीन अनुज्ञापत्र व अनुज्ञापत्रांचे नूतनीकरण या सेवा ऑनलाईन करण्यात आलेल्या आहेत आणि 'आपले सरकार' या शासनाच्या पोर्टलसह संलग्नित करण्यात आलेल्या आहेत.

(३) बैठ्या व फिरत्या अनधिकृत पथ विक्रेत्यांवर नियंत्रण ठेवणे :

केंद्र सरकारद्वारा दि. ०१ मे २०१४ रोजी 'पथविक्रेता (उपजिविका संरक्षण आणि पथ विक्री विनियमन) अधिनियम - २०१४' लागू करण्यात आलेला आहे. सदर अधिनियमातील कलम ३६(१) नुसार महाराष्ट्र शासनाद्वारे महाराष्ट्र पथ विक्रेता (उपजीविका संरक्षण व पथ विक्री विनियमन) (महाराष्ट्र) नियम, २०१६ दि. ०३ ऑगस्ट २०१६ रोजी प्रसिध्द करण्यात आलेले आहे. कलम ३८(१) मधील तरतुदीनुसार महाराष्ट्र शासनाने पथविक्रेता (उपजिविका संरक्षण व पथ विक्री विनियमन) (महाराष्ट्र) योजना - २०१७ दि. ०९ जानेवारी २०१७ रोजी प्रसिध्द केली आहे. मा. उच्च न्यायालय, मुंबई यांनी रिट पिटीशन ६५२/२०१७ मध्ये दि. ०१ नोव्हेंबर २०१७ रोजी सदर योजना मार्गदर्शिका म्हणून वापर

करण्याबाबत निर्देशित केले आहे. शासनाच्या आदेशानुसार योजना व उपविधी बनविण्याचे काम मुंबई महानगरपालिका करीत आहे. या बाबी अंतिम करण्यासाठी नगर पथ विक्रेता समिति अस्तित्वात आणली जात आहे.

सद्यस्थितीत मा. उच्च न्यायालयाच्या आदेशान्वये महानगरपालिका पदपथ /रस्ते यांवरील अनुज्ञापत्रधारक वगळता १ मीटर X १ मीटर आकारमानापेक्षा जास्त जागा व्यापणारे पदपथ तसेच रस्त्यांवरील दुकानांच्या आणि सदनिकांच्या वहिवाटीचा प्रवेशमार्ग अडवून व्यवसाय करणारे तसेच, महानगरपालिका पदपथ / रस्त्यावर अन्नपदार्थ शिजवून विक्री व्यवसाय करणाऱ्या अनधिकृत पथविक्रेत्यांच्या अतिक्रमणाविरुध्द निष्कासनाची कारवाई करण्यात येते.

(४) **जाहिराती :**

मुंबई शहराचे सौंदर्यीकरण करण्याच्या दृष्टीने अद्ययावत सुधारीत मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ च्या कलम ३२८/३२८अ अन्वये आकाशचिन्हे व जाहिराती प्रदर्शित करण्यासाठी परवानगी देण्याबाबतची मार्गदर्शक तत्त्वे दि.१० जानेवारी २००८ रोजी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेकडून प्रसृत करण्यात आली होती. त्यातील सुधारणा दि. ०२.१२.२०२२ रोजी प्रसृत करण्यात आल्या आहेत. त्यानुसार गच्चीवरील नवीन जाहिरात फलकास परवानगी देण्यात येणार नाही. तसेच २ जाहिरात फलकांमधील कमीत कमी अंतर १०० मीटर ऐवजी ७० मीटर पर्यंत करण्यात आले आहे. विकास नियंत्रण नियमावली नियम ४८ (३) अन्वये यापुढे पुरातत्व हद्दीतील क्षेत्र याठिकाणी नवीन जाहिरात फलकांना परवानगी देण्यात येणार नाही. तसेच नविन एल.ई.डी. जाहिरात फलकांना परवानगी देण्यात आली आहे.

सर्व २४ विभागांकरीता जाहिरात फलकांच्या प्रमाणित आकारमानाबाबतच्या क्षेत्रीय मर्यादा काढून टाकण्यात आलेल्या असून जागेच्या उपलब्धतेनुसार जाहिरात फलकांच्या प्रमाणित आकारमानास संमती दिलेली आहे. निवासी जागेच्या कुंपणावर कमाल १०X ४० फूटापर्यंत आकारमानाचे जाहिरात फलक लावण्यास परवानगी देण्यात येणार आहे. त्याचप्रमाणे आकाशमार्गिका, पादचारी पूल, उड्डाणपूल इत्यादींवर आकारमान मर्यादित राहून परवानगी देण्यात येणार आहे. विद्युत खांबावर जाहिरातीस परवानगी देण्यात येणार आहे. जाहिरात फलकांची जमिनीपासूनची उंचीची मर्यादा १२० फूटापर्यंत वाढविण्यात आलेली आहे. विशेष नविन बाब म्हणून ड्रोन / पाण्यावर तरंगती बोट यांच्यावर जाहिराती करण्यास परवानगी देण्यात येणार आहे. तथापि, पुढील जाहिरातींबाबत परवानगी देण्यात येणार नाहीत. उदा. १. कॅन्टिलिव्हर २. गॅन्ट्री ३. दुचाकी सायकल/ तीनचाकी सायकल.

महानगरपालिकेच्या मालमत्तेवर जाहिरात फलक उभारुन प्रदर्शित करण्याकरिता परवानगी ही ई-निविदा / ई-लिलाव ह्या माध्यमातूनच देण्यात येईल. महानगरपालिका मालकीच्या सार्वजनिक सुविधा / सेवा यांच्यावर जाहिरातीस परवानगी देताना, सदर सेवांचे दुरुस्ती व परिरक्षण तसेच, ई-निविदा /ई-लिलाव ह्या अटीसापेक्ष व कोणतेही जाहिरात शुल्क न आकारता परवानगी देण्यात येणार आहे. शासकीय / निमशासकीय संस्थांना महानगरपालिकेच्या पूर्व संमतीनेच त्यांच्या मालमत्तेवर जाहिरात परवानगी देण्याबाबतच्या निविदा काढण्याची मुभा देण्यात आली आहे व त्याबाबत त्यांना प्राप्त होणाऱ्या महसुलाचा वाटा महानगरपालिकेस देण्याचे बंधनकारक असेल. नवीन बाब म्हणून व्यावसायिक जागेवर त्या व्यवसायाशी निगडित नसलेल्या सेवा / व्यापार व्यावसायिक इतर जाहिरातीस परवानगी देता येणार आहे. जनतेच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीने शासन किंवा महानगरपालिका परवाना प्राप्त बांधकाम अभियंत्यांनी छाननी नंतर दिलेल्या संरचनात्मक स्थैर्यता प्रमाणपत्राशिवाय आणि इतर आवश्यक कागदपत्रांची पूर्तता झाल्याशिवाय कुठल्याही नवीन जाहिरात फलकास परवानगी दिली जाणार नाही किंवा त्यांचे नूतनीकरण होणार नाही.

राजकीय तसेच कोणत्याही पक्षकारांकडून वाढदिवसाचे अभिष्टचिंतन, पदाधिका-यांचे नियुक्तीचे अभिनंदन, धार्मिक सणानिमित्त शुभेच्छा इत्यादी जाहिरात प्रदर्शित करण्यास मा. उच्च न्यायालयाच्या आदेशानुसार बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या हद्दीत पदपथ / रस्त्यावर पूर्णपणे बंदी घालण्यात आली आहे. तसेच बृहन्मुंबई शहरातील अनधिकृतपणे प्रदर्शित केलेल्या बॅनर्स, बोर्ड, फलक, इ. अनधिकृत जाहिरातींविरुध्द अतिक्रमण निर्मूलन विभागाच्या जाहिरात निरीक्षकांच्या मदतीने निष्कासनाची कारवाई केली जाते.

२) दुकाने व आस्थापना विभाग :

दुकाने, वाणिज्यिक आस्थापना, निवासी हॉटेल्स, उपाहारगृहे, खाद्यगृहे, चित्रपटगृहे, सार्वजनिक

मनोरंजनाच्या किंवा करमणुकीच्या इतर जागा व इतर आस्थापना यांतील कामाच्या व नोकरीच्या शर्तींचे विनियमन करण्यासाठी 'महाराष्ट्र दुकाने व आस्थापना (नोकरीचे व सेवाशर्तीचे विनियमन) अधिनियम, २०१७' अधिनियमित करण्यात आलेला आहे. तसेच, सदर अधिनियमाची अंमलबजावणी संपूर्ण महाराष्ट्र राज्यात करण्यात आली असून बृहन्मुंबई महानगरपालिका क्षेत्रात सदर अधिनियमाची अंमलबजावणी करण्याचे काम बृहन्मुंबई महानगरपालिकेकडे दि.१९ डिसेंबर २०१७ पासून सोपविण्यात आले आहे. सदर अधिनियमाची अंमलबजावणी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या हद्दीत दुकाने व आस्थापना खात्याकडून केली जाते. 'बालकामगार (प्रतिबंध व नियमन) अधिनियम, १९८६' ची अंमलबजावणी करण्याचे काम देखील दि. २९ ऑगस्ट १९९७ पासून हया खात्याकडे सोपविण्यात आले आहे.

महाराष्ट्र दुकाने व आस्थापना (नोकरीचे व सेवाशर्तीचे विनियमन) नियम २०१८ आणि सुधारित अधिनियम २०२२ अन्वये बृहन्मुंबई महानगरपालिका हद्दीत दुकाने व आस्थापना खात्याकडून सर्व आस्थापनांवर मराठी नामफलक लावण्याकरीता प्रभावी अंमलबजावणी सुरु आहे. सदर तरतुदीचे उल्लंघन करणा-या आस्थापनांवर दि. २८.११.२०२३ ते दि. ३१.३.२०२५ पर्यंत रु. १०९७००७५/- इतका दंड न्यायालयीन खटल्यांद्वारे व रु. ६७२६०००/- इतका दंड प्रशमनाद्वारे वसूल करण्यात आलेला आहे.

महाराष्ट्र शासनाच्या दि.२३.०३.२०१८ च्या अधिसूचनेनुसार व 'महाराष्ट्र अविघटनशील कचरा (नियंत्रण) अधिनियम, २००६' नुसार प्रमुख अधिकारी (दुकाने व आस्थापना) यांच्या अधिपत्त्याखालील अधिकारी व सुविधाकारांना महाराष्ट्र प्लॅस्टिक आणि थर्माकोल उत्पादने (उत्पादन, वापर, विक्री, वाहतूक, हाताळणी आणि साठवणूक) अधिसूचना २०१८ नुसार 'महाराष्ट्र अविघटनशील कचरा (नियंत्रण) अधिनियम २००६' च्या अनुषंगाने अंमलबजावणी करण्यासाठी कारवाई करण्याचे अधिकार दिलेले आहेत. महानगरपालिका आयुक्तांच्या आदेशान्वये दुकाने व आस्थापना खाते, सहाय्यक आयुक्त (बाजार), अनुज्ञापन अधिक्षक यांनी उपरोक्त अधिसूचना व केंद्र सरकारच्या प्लॅस्टिक कचरा व्यवस्थापन (सुधारणा) नियम, २०२१ नुसार कारवाई करून दि. ०१.०४.२०२४ ते दि. ३१.०३.२०२५ या कालावधीत ६६६२.८८ कि.ग्रॅ. प्लॅस्टिक जप्त करून रु. ९५,९५,०००/- एवढा दंड वसूल केलेला आहे.

'महाराष्ट्र अविघटनशील कचरा (नियंत्रण) अधिनियम, २००६' च्या कलम १२ अन्वये, प्रतिबंधित प्लॅस्टिक पिशव्यांचा (कॅरी बॅग्ज) संग्रह, वितरण व विक्री करणा-यांविरुध्द कारवाई करण्यासाठी सुविधाकार दुकाने व आस्थापना विभाग, बाजार व अनुज्ञापन खात्यातील निरीक्षक व त्यांचे पर्यवेक्षकीय वरिष्ठ अधिकारी तसेच, सर्व विभागीय सहाय्यक आयुक्त यांना त्यांच्या कार्यक्षेत्रातील प्रतिबंधित प्लॅस्टिक पिशव्यांच्या तरतुदींचे उल्लंघन करणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीकडून प्रथम गुन्ह्यासाठी रु.५,०००/- तसेच दुसऱ्या गुन्ह्यासाठी रु. १०,०००/- इतके शुल्क म्हणून आकारण्यासाठी महानगरपालिकेच्या दि.२१ जून २०१२ च्या ठराव क्र. ४५८ अन्वये, प्राधिकार देण्यात आलेले आहेत.

३) बृहन्मुंबई महानगरपालिका बाजार विभाग :

मंडया:

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या बाजार विभागाच्या अखत्यारित एकूण ९२ किरकोळ मंडया आणि १२४ समायोजन आरक्षणांतर्गत प्राप्त झालेल्या मंडया तसेच, १६ खाजगी मंडया असून या सर्व मंडयांमध्ये एकूण १९,०६३ अनुज्ञापत्रधारक आहेत. मंडईच्या परिचलनाचे काम सहाय्यक आयुक्त (बाजार) यांच्यामार्फत होत असते. तसेच, सर्व मंडयांची किरकोळ दुरुस्ती संबंधित विभाग कार्यालयामार्फत केली जाते.

अद्ययावत सुधारीत मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ मधील कलम ४१० (१), ४११, ४१२, ४१५, ४१६, ४१७ अन्वये बाजार खात्यामध्ये 'विशेष दक्षता पथक' द्वारे विभागनिहाय २४ विभाग कार्यालयांच्या मदतीने जनावरांच्या अनधिकृत कत्तलीच्या व्यवसायाच्या जागी धाडी टाकणे व प्राप्त तक्रारींनुसार जनावरे व त्यांचे मांस जप्त करणे, ही कामे पार पाडली जातात. जप्त केलेल्या कोंबड्या व मांसळी यांचा लिलाव केला जातो व जप्त केलेली जनावरे कंत्राटदारांच्या ताब्यात देण्यासाठी महाव्यवस्थापक, देवनार पशुवधगृह यांच्या ताब्यात दिली जातात. बाजार विभागातर्फे बाह्य मांस विक्री दुकानांना विहित अटी व शर्तीनुसार अनुज्ञापत्र दिले जाते.

बृहन्मुंबई महानगरपालिका मंडयांचा पुनर्विकास :

महाराष्ट्र शासनाच्या नगर विकास विभागाने संमत केलेल्या 'विकास नियंत्रण व प्रोत्साहन नियमावली -२०३४' मधील, विनियम ३३ (२१) (ए) अन्वये बाजार विभागामार्फत १० मंड्यांचा पुनर्विकास करण्यात येत आहे, त्यापैकी माझगाव येथील बाबु गेणू मंडईचे बांधकाम पूर्ण झाले असून परवानाधारकांचे पुनर्वसन करण्यात येत आहे. टोपीवाला मंडई, महात्मा ज्योतिबा फुले मंडई व शिरोडकर मंडई या ३ मंडयांचे पुनर्विकासाचे काम प्रगतीपथावर आहे. चेंबुरकर मंडईचे बांधकाम सुरु करण्यात आले आहे. उर्वरीत ५ मंडयांचे आराखडे तयार करण्याचे काम सुरु आहे. तसेच महाराष्ट्र शासनाच्या नगर विकास विभागाने विद्यमान महापालिका किरकोळ मंडयांच्या पुनर्विकासासाठी मार्गदर्शक तत्वे जारी (फेब्रुवारी २००४ आणि मे २००५) केल्यानुसार, खाजगी विकासकामार्फत एकूण ०८ मंडयांचा पुनर्विकास करण्यात आलेला आहे. कुलाबा मंडई, मुलुंड पूर्व मंडई, जिजामाता मंडई, डोंगरी मंडई, सांताक्रूझ मंडई, प्लॉट ३६ अे मंडई मुलुंड इत्यादींचे व्यापक दुरुस्ती कार्य पूर्ण झाले आहे. लक्ष्मणराव यादव मंडई, फोर्ट मंडई, लाल बहादूर शास्त्री मंडई व हॉकर्स प्लाझा मंडई यांचे दुरुस्ती काम सुरु आहे. तसेच बांद्रा टाऊन मंडई, अण्णासाहेब वर्तक मंडई, डि.एन. नगर मंडई, मालवणी मंडई इत्यादींचे इमारत परिरक्षण विभागामार्फत व्यापक संरचनात्मक दुरुस्तीचे काम प्रगतीपथावर आहे. ऐरोली जकात नाका येथील अशंतः भुखंडावर सेंद्रीय कचरा प्रक्रिया (Organic Waste Converter) यंत्रणेद्वारे बाजार विभागाच्या मंडयांतील कच-याची विल्हेवाट लावण्यात येत आहे.

प्रकल्पबाधित व्यक्तींना पर्यायी अनिवासी गाळे वाटप करण्याबाबत :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या विविध उपक्रमांतर्गत बाधित होणाऱ्या अनिवासी प्रकल्पबाधितांना पर्यायी जागा देऊन त्यांचे पुनर्वसन करण्याकरीता बाजार विभागामार्फत कार्यवाही करण्यात येते. तसेच, समायोजन आरक्षणांतर्गत प्राप्त होणाऱ्या विविध मंड्यांमध्ये प्रकल्पबाधितांना पर्यायी जागा देण्यात येते. लवकरच संगणकीय माध्यमातून पर्यायी गाळ्यांचे वाटप करण्याकरीता महानगरपालिका बाजार विभागामार्फत व्यवस्था सुरु होणार आहे.

प्रकल्पबाधितांना पर्यायी जागा देण्याऐवजी आर्थिक नुकसान भरपाई देण्याविषयीचे धोरण मंजूर करण्यात आले असून, संबंधित विभाग कार्यालयांमार्फत सदर धोरणाची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. अनुज्ञापन शुल्क व गाळा भाडे शुल्काचे संकलन ऑनलाईन पध्दतीने करण्यात येत आहे.

४) पशुवैद्यकीय आरोग्य खाते :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचा दि. ०४ मे २०१८ चा ठराव क्र.८७ अन्वये शहरातील सार्वजनिक आरोग्याच्या दृष्टीने उपलब्ध पशुवैद्यकीय सेवांचे सुसुत्रिकरण करुन, स्वतंत्र पशुवैद्यकीय आरोग्य खाते निर्माण करण्यात आले आहे. पशुवैद्यकीय आरोग्य खाते अंतर्गत देवनार पशुवधगृह, परिमंडळीय पशुवैद्यकीय सेवा, श्वान नियंत्रण विभाग व गुरे कोंडवाडा विभाग, खार येथील महानगरपालिका पशुवैद्यकीय दवाखाना या सेवांचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे. सदर विभागांची सविस्तर माहिती पुढीलप्रमाणे :-

(१) देवनार पशुवधगृह -

अद्ययावत् सुधारीत मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ च्या कलम ६१(ह) नुसार मुंबईतील नागरिकांकरिता पशुवधगृहाची उभारणी व त्याचे विनियमन करणे ही महानगरपालिकेचे कर्तव्य जबाबदारी आहे.

महानगरपालिकेने पशुवधगृह बांधण्याची मुख्य उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे :-

१. बृहन्मुंबई महानगरपालिका क्षेत्रातील नागरिकांना स्वच्छ, ताज्या मांसाचा पुरवठा करणे.

२. जनावरांच्या वधानंतर निर्माण होणा-या कच-याची पर्यावरणाच्या दृष्टीकोनातून शास्त्रीय पध्दतीने विल्हेवाट लावणे.

३. वधासाठी येणाऱ्या जनावरांसाठी स्वतंत्र बाजाराची सोय करणे.

देवनार पशुवधगृहाचा परिसर एकूण ६४ एकरचा असून त्याचे ०३ भागात विभाजन करण्यात आले आहे.

१.	प्रत्यक्ष पशुवधगृह	-	२१ एकर
२.	निवारा शेड	-	१९ एकर
३.	जनावरांना चरण्यासाठी मैदान	-	२४ एकर

देवनार पशुवधगृहामध्ये मुख्यत्वे शेजारील राज्यांमधून जसे गुजरात, मध्यप्रदेश, कर्नाटक, राजस्थान तसेच, महाराष्ट्रातील वेगवेगळ्या जिल्हयांतून शेळ्या-मेंढ्या वधाकरीता येतात. शेळ्या-मेंढ्यांचा देवनार पशुवधगृहात प्रवेश झाल्यावर तात्काळ त्यांची पशुवैद्यकीय अधिका-यामार्फत वधपूर्व तपासणी केली जाते. वधपूर्व तपासणी नंतर प्राण्यांना पुरेसे खाद्य, पाण्याची सोय केली जाते. तद्नंतर देवनार पशुवधगृहातील बाजार विभागात शेळ्या-मेंढयांची खरेदी-विक्री होते. व्यापाऱ्यांनी खरेदी केलेल्या शेळ्या-मेंढया वध विभागात वधाकरीता आणल्या जातात.

शास्त्रीय पध्दतीने वध केल्यानंतर जनावरांच्या मांसांची पशुवैद्यकीय अधिकाऱ्यांमार्फत वधोत्तर तपासणी केली जाते आणि तपासणी झालेले जनावरांचे मांस नंतर मुंबईतील संबंधीत मटण दुकानांत पाठविण्यात येते.

देवनार पशुवधगृहामध्ये उपलब्ध असलेल्या इतर सुविधा :

१. राष्ट्रीय हरित लवाद, पुणे यांच्या आदेशानुसार बृहन्मुंबई महानगरपालिका व भाभा अणुसंशोधन केंद्र यांच्या संयुक्त विद्यमाने १५ मे. टन एवढया क्षमतेचा बायोमिथेनेशन प्रकल्प कार्यान्वित झालेला असून वधाद्वारे निर्माण होणारा ७-८ मे.टन एवढा जैविक कचरा या प्लांटमध्ये सध्या वापरण्यात येत आहे. या जैविक कच-यापासून सुमारे ४००ते ४५० घनमिटर मिथेन गॅस तयार होत आहे. या गॅसच्या आधारे ६५.५ केव्हीए क्षमतेचे जनित्र वापरुन ४० युनिट्स विजेची प्रतिदिन निर्मिती होत आहे.

२. देवनार पशुवधगृहामध्ये सांडपाणी प्रक्रिया सुविधा असून जनावरांच्या वधानंतर निर्माण होणा-या रक्तमिश्रीत पाण्यावर सांडपाणी प्रक्रिया केली जाते. स्वतंत्र प्रक्रिया केलेले पाणी देवनार पशुवधगृहातील रस्ते धुण्याकरिता व बागांकरिता वापरले जाते.

३. वराह विभागाकरिता सोलार बाष्पक बसविण्यात आलेला आहे. त्यामुळे विद्युत बचत होणार आहे.

स्थानिक पुरवठ्या व्यतिरिक्त पशुवधगृहाची अतिरिक्त क्षमता निर्यात हेतू शेळ्या-मेंढ्यांचा वध करण्यासाठी वापरली जाते व त्यातून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचे प्रमाण देखील मोठे आहे.

बकरी ईद व्यवस्था :

दैनंदिन पशुवधाव्यतिरिक्त देवनार पशुवधगृहामार्फत बकरी ईद या धार्मिक सणाचे व्यवस्थापन देखील पाहिले जाते. बकरी ईद निमित्त दरवर्षी अंदाजे २ ते २.५० लाख बकरे अंदाजे १०,००० ते १२,००० म्हैसवर्गीय जनावरे विक्रीसाठी देवनार पशुवधगृहामध्ये येत असतात. अशा जनावरांना निवाऱ्यासाठी तात्पुरत्या स्वरुपाच्या वाडे, अतिरिक्त पाणी पुरवठा तसेच, विजेची सोय बृहन्मुंबई महानगरपालिकेमार्फत पुरविली जाते. जनावरांच्या विक्रीकरीता येणाऱ्या व्यापाऱ्यांसाठी शौचालय, पिण्याचे पाणी तसेच, विश्रामगृहाची सोय महानगरपालिकेतर्फे पुरविली जाते. बकरी ईद सणापूर्वी जवळ जवळ १० ते १५ दिवस आधीपासून जनावरांची आवक सुरु होते. तद्नुषंगाने उपरोक्त नमुद केलेल्या सोयी पुरविल्या जातात. ह्याव्यतिरिक्त कायदा सुव्यवस्थेच्या दृष्टीने अतिरिक्त पोलिस बंदोबस्त तसेच अतिरिक्त सुरक्षारक्षकांची नेमणूक केली जाते. पूर्ण परिसरावर लक्ष ठेवण्याकरिता ठिकठिकाणी सी.सी.टी.व्ही. कॅमेऱ्यांची सोय केली जाते. देवनार पशुवधगृहामध्ये जनावरे खरेदीसाठी येणाऱ्या नागरिकांकरिता तात्पुरत्या उपाहारगृहांची सुविधा केली जाते. बकरी ईदच्या १५ दिवसांच्या कालावधीत ७०-७५ मेट्रीक टन इतक्या प्रमाणात कचऱ्याची निर्मिती होत असते. त्याकरीता कंत्राटदारांमार्फत कचरा उचलण्याची सेवा अहोरात्र पुरविली जाते.बकरी ईद निमित्त देवनार पशुवधगृहामध्ये विक्रीसाठी येणाऱ्या जनावरांच्या उपचाराकरिता मुंबई पशुवैद्यकीय महाविद्यालयाच्या मदतीने अतिरिक्त पशुवैद्यकांची नेमणूक करण्यात येते. बकरी ईद सणानिमित्त संपूर्ण परिसराच्या स्वच्छतेकरिता नियमित सफाई कामगारांव्यतिरिक्त अशासकीय संघटनांची सेवा देखील पुरविली जाते.

अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम १८८८ च्या कलम ४०३(२)(ई) मधील तरतूदीनुसार धार्मिक कार्याकरिता खरेदी केलेल्या शेळ्या-मेंढ्या घरी घेऊन जाण्याकरिता परवानगी देण्यात येते. म्हैसवर्गीय जनावरांची धार्मिक कार्यासाठी खरेदी करुन त्यांचा वध देवनार पशुवधगृहामध्येच करणे बंधनकारक आहे व त्यासाठी बकरी ईद व त्यानंतरचे २ दिवस वधासाठी आवश्यक व्यवस्था प्रशासनामार्फत केली जाते.

वधशुल्क-

१.	स्थानिक शेळ्या-मेंढया	-	रु. ४८/-
२.	निर्यात शेळ्या-मेंढया	-	रु. ९४/-
३.	उपनगरे/मध्यरात्र शेळ्या-मेंढया	-	रु. ३०/-
४.	म्हैसवर्गीय जनावरे वाहनाशिवाय	-	रु. १७४/-
५.	म्हैसवर्गीय जनावरे वाहनासकट	-	रु. ३२४/-
६.	वराह जनावरे	-	रु. ६६/-

(२) श्वान नियंत्रण विभाग :

भटक्या श्वानांच्या तक्रारी आणि प्राणी जनन नियंत्रण कार्यक्रम बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या श्वान नियंत्रण विभागामार्फत करण्यात येतात. श्वान अनुज्ञाप्ती आस्थापनेची चार कार्यालये आहेत.

१.	महालक्ष्मी श्वान नियंत्रण कार्यालय	:	९९८७७९८ ४३६
२.	मालाड श्वान नियंत्रण कार्यालय	:	९०७६ २०२ २०७
३.	बांद्रा श्वान नियंत्रण कार्यालय	:	९०७६ २०२ २०८
४.	मुलुंड श्वान नियंत्रण कार्यालय	:	८६९२०६८९९३

सन २०२४-२५ मध्ये एकूण १५,६७८ श्वानांचे निर्बिजीकरण करण्यात आले.

दि. २८ सप्टेंबर २०२४ मुंबई रेबिज एलिमिनेशन प्रोजेक्ट अंतर्गत एकूण ५२,६७२ भटक्या श्वानांचे व ६४९ भटक्या मांजरांचे लसीकरण बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या २४ प्रभागात श्वान नियंत्रण विभागाच्या माध्यमातून करण्यात आले. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या शाळांमध्ये रेबिज व लेप्टोस्पायरोसीस या आजारांविषयी जनजागृती कार्यक्रम हाती घेतला आहे. सन २०२४-२५ मध्ये सुरु झालेल्या हया कार्यक्रमात आजपर्यंत ५५८ विविध शाळांचा समावेश आहे.

(३) कोंडवाडा विभाग :

भटक्या जनावरांविरुध्द अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम ,१८८८ च्या कलम ४४१ (क) ते (ग) अंतर्गत कारवाई केली जाते. सन २०२४-२५ या काळात (आर्थिक वर्षात) एकूण २२९भटकी जनावरे पकडण्यात आली असून एकूण रुपये ६,९९,३९४/- महसुल प्राप्त झाला आहे.

(४) परिमंडळीय पशुवैद्यकीय सेवा :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने परिमंडळीय पशुवैद्यकीय सेवा उपलब्ध केल्या आहेत. सदर पशुवैद्यकीय सेवा बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या ०७ परिमंडळामध्ये उपलब्ध करुन देण्यात आल्या आहेत. सदर सेवांतर्गत बृहन्मुंबई महानगरपालिका क्षेत्रातील भटक्या श्वानांचे निर्बिजीकरण करणे, रेबीज लसीकरण करणे , भटक्या शृंगी जनावरांवर कारवाई करणे, पाळीव श्वानांना परवाना देणे इत्यादी कामे पार पाडली जात आहेत.

(५) ऑनलाईन श्वान परवाना :

अद्ययावत सुधारित मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८ चे कलम १९१ (अ) नुसार पाळीव श्वानांना परवाना देण्याची प्रक्रिया एप्रिल २०१८ पासून ऑनलाईन करण्यात आली आहे.

श्वान परवाना हेल्पलाईन नंबर - ९६३५८३९८८८

(६) खार पशुवैद्यकिय दवाखाना :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या खार येथील पशुवैद्यकीय दवाखान्यात पाळीव प्राण्यांना नाममात्र सेवा शुल्क आकारून उपचार करण्यात येतात.

पशुवैद्यकीय आरोग्य खात्याचे आगामी प्रकल्प :

१) देवनार पशुवधगृहाचे आधुनिकीकरण व दर्जोन्नती :

देवनार पशुवधगृहाच्या आधुनिकीकरणाच्या पहिल्या टप्प्याचे काम संरक्षक भिंत बांधणे, निवारे वाडे दुरुस्ती व पर्जन्यजलवाहिनी, नाला बाह्यवळण इत्यादी कामे पूर्ण झाली आहेत. पुढील टप्प्यातील कामांमध्ये प्रत्यक्ष देवनार पशुवधगृह बांधणे, व्यवस्थापन व देखभाल करण्याच्या कामांचा समावेश असून याकरीता प्रकल्पाच्या व्यवहार्यता तपासणी व पशुवधगृहातील प्राप्त होणाऱ्या संभाव्य महसूल स्त्रोतांची माहिती घेण्यासाठी यासंदर्भातील तज्ज्ञ सल्लागाराकडून सर्वेक्षण व विस्तृत प्रकल्प अहवाल (Prefeasibility Study) मागविण्यासाठी स्थायी समितीचा दि. २७ डिसेंबर २०२४ चा ठराव क्र. १३८३ अन्वये मंजूरी प्राप्त झाली आहे. त्यानुसार पुढील प्रक्रिया सुरु करण्यात येईल.

२) पशुवैद्यकीय रुग्णालय, महालक्ष्मी :

मुंबईतील भटक्या व पाळीव प्राण्यांना आरोग्य सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने महालक्ष्मी येथे टाटा टस्ट्रच्या सहकार्याने बांधा, वापरा आणि हस्तांतरीत करा (बीओटी) या तत्वावर पशुवैद्यकीय रुग्णालयाची उभारणी केली आहे. अत्याधुनिक सुविधायुक्त अशा, सदर रुग्णालयाची सेवा दि. २२ जून २०२४ पासून सुरु करण्यात आली आहे.

३) प्राण्यांसाठी पीएनजी गॅस आधारित दहनभट्टी :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेद्वारे P.N.G. वर आधारित ५० किलो/प्रति तास क्षमतेची प्राणी दहनभट्टी मालाड (पश्चिम) येथे जून २०२३ पासून सुरु केली आहे. या धर्तीवर देवनार प्राणी दहनभट्टीचे काम जानेवारी २०२५ मध्ये पूर्ण झाले असून महानगर गॅस कंपनीकडून गॅस कनेक्शन मिळाल्यानंतर दहनभट्टी जून २०२५ पर्यंत कार्यान्वित करण्यात येईल. तसेच, महालक्ष्मी (शहर) येथे ५० किलो/प्रति तास दहनभट्टी सप्टेंबर २०२५ पर्यंत कार्यान्वित करण्यात येईल.

४) खार येथे पशुवैद्यकीय आरोग्य खाते (मुख्य कार्यालय) :

पशुवैद्यकीय आरोग्य खात्याचे मुख्यालय खार येथील पशुवैद्यकीय दवाखान्याच्या जागेत बांधण्यात येत असून सदर जागेत पशुवैद्यकीय आरोग्य खात्याच्या मुख्यालयासह अत्याधुनिक सुविधांनी सुसज्ज महानगरपालिकेचा पशुवैद्यकीय दवाखाना व प्राण्यांपासून मानवांना होणाऱ्या रोगांचे (Zoonotic Disease) निदान करण्याकरिता प्रयोगशाळा उभारण्यात येत आहे. सदर काम महानगरपालिकेच्या पायाभूत आरोग्य सुविधा कक्ष (H.I.C.) विभागामार्फत पार पाडण्यात येत आहे.

५) मालाड स्थित गुरे कोंडवाडा विभागाचे नूतनीकरण :

मालाड स्थित गुरे कोंडवाडा विभागाचे नूतनीकरणाचे काम उप प्रमुख अभियंता इमारत बांधकाम (पश्चिम उपनगरे) या विभागामार्फत पार पाडण्यात येत असून, कंत्राटदारामार्फत काम सुरु करण्यात आले आहे. बैल, गाय व वासरे यांच्यासाठी स्वतंत्र निवारावाडे, जनावाराच्या उपचारासाठी पशुवैद्यकीय सुविधा गुरे कोंडवाडा मालाड येथे पुरविण्यात येणार आहे.

मनोरंजनपर सुविधा

महात्मा गांधी जलतरण तलाव, दादर

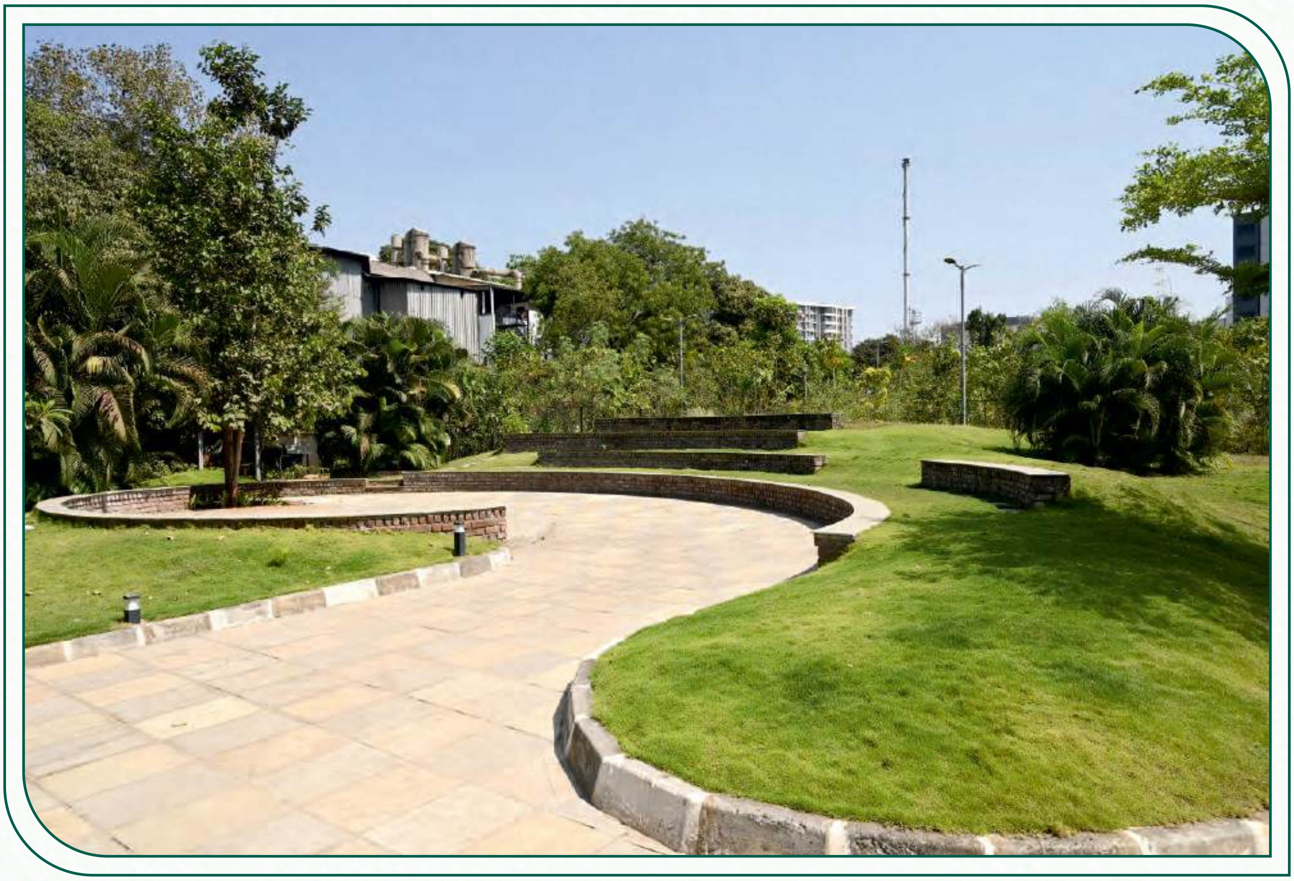

महानगरपालिका उद्यान, मरोळ

मनोरंजनपर सुविधा

१. उद्याने आणि प्राणि संग्रहालय :-

वीरमाता जिजाबाई भोसले वनस्पती उद्यान व प्राणिसंग्रहालय, भायखळा :-

वीरमाता जिजाबाई भोसले वनस्पती उद्यान व प्राणिसंग्रहालय हे देशातील जुन्या प्राणिसंग्रहालयांपैकी एक असून सदर प्राणिसंग्रहालयाचे एकूण क्षेत्रफळ सुमारे ५३ एकर आहे. ह्या उद्यान व प्राणिसंग्रहालयास **'पुरातन वास्तू श्रेणी -२ (ब)'** म्हणून घोषित करण्यात आले आहे. केंद्रीय प्राणिसंग्रहालय प्राधिकरण, नवी दिल्ली यांजकडून या उद्यान व प्राणिसंग्रहालयास २५ डिसेंबर २०२५ पर्यंत 'मध्यम प्राणिसंग्रहालय' म्हणून मान्यता प्राप्त झाली आहे.

वीरमाता जिजाबाई भोसले वनस्पती उद्यान व प्राणिसंग्रहालयाची सद्यस्थिती आणि अभ्यागतांचा तपशील व महसूल :-

- वीरमाता जिजाबाई भोसले वनस्पती उद्यान व प्राणिसंग्रहालय (बुधवार वगळता) संपूर्ण वर्षभर सकाळी ९.३० ते सायंकाळी ६.०० वाजेपर्यंत पर्यटकांकरिता खुले ठेवण्यात येते.
- दि. ३१ मार्च २०२५ अखेर या उद्यान व प्राणिसंग्रहालयात एकूण १० जातींचे ७५ सस्तन प्राणी, १३ जातींचे २५६ पक्षी व ०८ जातींचे ५६ सरपटणारे तसेच, जलचर प्राणी असे एकूण ३८७ प्राणी/पक्षी अस्तित्त्वात आहेत.

आर्थिक वर्ष	अभ्यागतांची संख्या	उत्पन्न (रुपये)
२०२२-२३	२८,५५,४१८	११,१७,३७,३८६/-
२०२३-२४	३०,१६,८२७	११,९८,३७,१७१/-
२०२४-२५	२३,५७,८३१	९,१८,७५,२३१/-

वीरमाता जिजाबाई भोसले वनस्पती उद्यान व प्राणिसंग्रहालयाचा आधुनिकीकरण प्रकल्प -

- प्राणिसंग्रहालयाच्या विस्तारीत जागेवर विदेशी प्राण्यांकरिता प्रदर्शनी व निवासस्थाने उभारण्यात येणार असून त्याकरिता प्राणिसंग्रहालय सल्लागाराची नेमणूक करण्यात आली आहे. प्रदर्शनी व निवासस्थानांचे आराखडे तयार करण्यात आले असून अंदाजपत्रक बनविण्याचे काम प्रगतीपथावर आहे.
- प्राणिसंग्रहालयाच्या इंटरप्रिटेशन इमारतीमधील तळमजल्यावर जागतिक दर्जाचे मत्सालय उभारण्याकरिता निविदा प्रकाशित करण्यात आली आहे.
- मुलुंड बर्ड पार्क म्हणजेच मुलुंड येथे उभारण्यात येणारे पक्षी उद्यान ही प्राणिसंग्रहालयाची सॅटेलाइट सुविधा (प्राणिसंग्रहालयाच्या अखत्यारीत) आहे. सदर पक्षी उद्यान उभारण्याकरिता सल्लागाराची नेमणूक करण्यात आली असून पक्षी उद्यानाचा आराखडा बनविण्याचे काम प्रगतीपथावर आहे.
- वीरमाता जिजाबाई भोसले वनस्पती उद्यान व प्राणीसंग्रहालय हे प्लास्टिक मुक्त क्षेत्र असून माहे ऑक्टोबर २०२३ पासून एकल वापराच्या प्लास्टिकच्या वस्तू प्राणिसंग्रहालयात आणण्यास पूर्णपणे बंदी घालण्यात आलेली आहे. पर्यटकांकडून गोळा केलेल्या एकल वापराच्या प्लास्टिक बाटल्यांचा पुनर्वापर करुन एका खाजगी संस्थेमार्फत आसन व्यवस्था तयार करवून घेण्यात आल्या आहेत. ह्या आसन व्यवस्था पर्यटकांच्या सोयीसाठी प्राणिसंग्रहालयात बसविण्यात आल्या आहेत.
- प्राणि संग्रहालयामध्ये ऑनलाईन तिकिट सुविधा पूर्णपणे कार्यान्वित करण्यात आली आहे. प्राणिसंग्रहालयाच्या प्रवेशद्वाराजवळ पर्यटकांच्या वापरासाठी सेल्फ तिकिट किऑस्क ठेवण्यात आले आहेत. ज्यामुळे पर्यटकांना जास्त वेळ रांगेत उभे राहावे लागत नाही.

- प्राणि संग्रहालयामध्ये बॅटरीवर चालणारी पर्यावरणपूरक ई-वाहने खरेदी करण्यात आली असून लवकरच ज्येष्ठ नागरीक आणि इतर पर्यटकांना संग्रहालयातील फेरफटक्यासाठी सदर ई-वाहने सुरु करण्यात येतील.
- प्राणि संग्रहालयाच्या आधुनिकीकिरण प्रकल्पाच्या विकासकामांतर्गत प्राणी प्रदर्शनींमध्ये/जवळपास २९ भारतीय प्रजातीच्या सुमारे १०५ लहानमोठया झाडांची लागवड करण्यात आली असून त्याअनुषंगाने परिसरातील जैवविविधता जपण्यात यश आले आहे.

२. डॉ. भाऊ दाजी लाड (मुंबई शहर) वस्तु संग्रहालय :-

दि. १८ ऑगस्ट २०२२ पासून दुरुस्तीच्या कामासाठी बंद असलेली संग्रहालयाची इमारत दि. ०८ जानेवारी २०२५ रोजी माननीय मुख्यमंत्री महाराष्ट्र राज्य यांच्या हस्ते, कला आणि सांस्कृतिक क्षेत्रातील अनेक महत्वपूर्ण अतिथींच्या उपस्थितीत, एका भव्य सोहळ्यामध्ये जनतेसाठी खुली करण्यात आली.

संग्रहालय न्यासाने एप्रिल २०२४ ते डिसेंबर २०२४ दरम्यान विशेष प्रकल्प दालनात चार प्रदर्शनांचे आयोजन केले. सर्व प्रदर्शनांना अभ्यागतांचा उत्तम प्रतिसाद लाभला आणि संग्रहालय न्यासाने प्रदर्शनापासून प्रेरित विविध कार्यशाळांचे, तसेच प्रदर्शनांच्या अभ्यास दौ-यांचे आयोजन केले. सन २०२४-२५ मध्ये संग्रहालय न्यासाने मराठी, हिंदी आणि इंग्रजी भाषेतून सुमारे १५० शैक्षणिक तसेच बहि:शाला उपक्रमाचे आयोजन केले. संग्रहालय न्यासाने फेब्रुवारी २०२५ मध्ये बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या शाळांसाठी एका विशेष कथाकथनच्या महोत्सवाचे आयोजन केले. ज्यामध्ये ३०० हून अधिक विद्यार्थी सहभागी झाले होते.

संग्रहालय न्यासाने भारतीय कारागीर आणि कारागिरीला प्रोत्साहन देण्यासाठी ०३ दिवसांच्या ‘कलांगण’ ह्या हस्तकला मेळाव्याचे आयोजन केले. ह्या मेळाव्यात ४०हून अधिक पारंपारिक कारागीर सहभागी झाले आणि २,५००हून अधिक लोकांनी ह्या मेळाव्यास भेट दिली.

विशेष अतिथींसाठी तसेच संग्रहालयाला भेट देणा-या अभ्यागतांसाठी प्रदर्शनाचा आढावा घेणा-या अभ्यास दौऱ्याचे आयोजन करण्यात आले. अनेक सन्माननीय अतिथींनी व अभ्यागतांनी प्रदर्शनांना भेट दिली. संग्रहालय न्यासाने स्थापन केलेल्या संवर्धन प्रयोगशाळेत महत्वपूर्ण संग्रहाचे संवर्धन करण्यात येते. संग्रहालयाच्या अंतर्गत कक्षांत ठेवलेल्या कलासंग्रहाची नियमित तपासणी आणि देखभाल केली जाते. संग्रहालयातील वस्तुसंग्रहाचा अभ्यास करणे, संशोधनकार्याला चालना देणे. याबाबत संग्रहालय न्यासाची भूमिका नेहमीच आग्रहाची राहिली आहे.

३. महानगरपालिकेचे जलतरण तलाव :

१) महात्मा गांधी स्मारक ऑलिम्पिक जलतरण तलाव, दादर.

महात्मा गांधी स्मारक ऑलिम्पिक जलतरण तलाव हा बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या मालकीचा असून, पुनर्विकासानंतर तो सभासदांसाठी दि. ०१ ऑक्टोबर २०११ पासून खुला करण्यात आला आहे. सदर जलतरण तलाव दादर (पश्चिम), शिवाजी पार्कसारख्या मध्यवर्ती ठिकाणी असून, तेथे वार्षिक सभासदत्व शुल्क आकारुन सभासदांना ऑलिम्पिक दर्जाची पोहोण्याची सुविधा उपलब्ध करुन देण्यात येते. महात्मा गांधी जलतरण तलाव, दादर येथे दि. २५ ऑगस्ट २०२२ पासून सभासदत्वाची नोंदणी ऑनलाईन कार्यप्रणालीद्वारे सुरु करण्यात आलेली आहे. सदर जलतरण तलाव हा महानगरपालिकेचा मानबिंदू आहे.

२) सरदार वल्लभभाई पटेल जलतरण तलाव, कांदिवली (पश्चिम).

सरदार वल्लभभाई पटेल जलतरण तलाव, महात्मा गांधी क्रास रोड क्र. २, कांदिवली (पश्चिम) येथील बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचा जलतरण तलाव पुनर्विकासानंतर सभासदांसाठी दि. ०१ मार्च २०२२ पासून खुला करण्यात आला आहे. सदर ठिकाणी ऑलिम्पिक दर्जाचा जलतरण तलाव, बेबी पूल, उपाहारगृह, बॅडमिंटन, टेबल टेनिस, लॉन टेनिस, व्यायामशाळा इत्यादी सुविधांसह क्रिडा संकुल उभारण्यात आलेले आहे.

३) घाटकोपर लायन्स महानगरपालिका जलतरण तलाव, घाटकोपर (पूर्व).

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या अखत्यारितील, घाटकोपर जलतरण तलाव दि. २८ मार्च १९७१ पासून सुरु करण्यात आला. प्रतिवर्षी सुमारे ४,००० सभासद सदर तरणतलावाच्या सुविधेचा लाभ घेत होते. तरण तलावाच्या आवारातील उपाहारगृह व छोटे मैदान लहान कार्यक्रमांकरिता भाडेतत्त्वावर उपलब्ध करुन देण्यात येत होते. सदर तरणतलावातून पाण्याच्या मोठ्या प्रमाणात होत असलेल्या गळतीमुळे दि. ३० जानेवारी २०१९ पासून पोहण्यास बंद ठेवण्यात आला आहे. सदर तरणतलावाच्या पुनर्विकासाचे काम उप प्रमुख अभियंता (इमारत बांधकाम) पूर्व उपनगरे यांच्यामार्फत करण्यात येत आहे.

सदर जागेवर ऑलिम्पिक दर्जाचा जलतरण तलाव व इतर विविध क्रिडा प्रकारांनी व सर्व सोयींनी युक्त असे सुसज्ज क्रिडासंकुल उभारण्यात येऊन नागरिकांकरीता उपलब्ध करुन देण्यात येईल.

४) जनरल अरुणकुमार वैद्य जलतरण तलाव, चेंबूर.

जनरल अरुणकुमार वैद्य तरण तलाव हा महानगरपालिकेच्या 'एम/पश्चिम' विभाग कार्यालयाजवळ, चेंबूर (पूर्व) येथे स्थित आहे. सदर तरण तलाव ऑलिम्पिक दर्जाचा असून त्याचा आकार २५ X ५० मीटर असा आहे. तसेच, डायव्हिंग पूलाचा आकार १८.१० X १२ मीटर असा आहे. लहान मुलांसाठी बांधण्यात आलेला किड्स पूल १६ X ८ मीटर आकाराचा आहे. दि. २४ ऑगस्ट २०२२ पासून बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या अखत्यारीतील सर्व जलतरणतलावांचे सभासदत्व घेण्याची प्रक्रिया पूर्णपणे ऑनलाईन पध्दतीने राबविण्यात येत आहे. (लिंक https://swimmingpool.mcgm.gov.in) परिणामस्वरुप जास्तीत जास्त नागरिक पोहण्याच्या सुविधेचा लाभ घेत आहेत. तरणतलावाची सुविधा सकाळी ६.०० ते ११.०० वाजेपर्यंत आणि सायंकाळी ०६.०० ते रात्रौ १०.०० वाजेपर्यंत सर्वांसाठी व फक्त महिलांसाठी सकाळी ११.०० ते दुपारी १२.०० आणि सायंकाळी ५.०० ते ६.०० या वेळेत मंगळवार ते रविवार पूर्ण दिवस याप्रमाणे उपलब्ध करुन देण्यात येते. सद्यस्थितीत, सदर तरणतलावाचे सुमारे ५,५०० वार्षिक सभासद आहेत.

५) ओझोन ऑलिम्पिक जलतरण तलाव, गोरेगांव (पश्चिम).

प्रबोधन/ओझोन जलतरण तलाव २००५ मध्ये सुरु करण्यात आला आणि महामंडळाने दिलेल्या निर्धारित कालावधीत दुरुस्तीची कामे पूर्ण केल्यानंतर जलतरण तलाव सामान्य लोकांसाठी खुला करण्यात आला. बृहन्मुंबई महानगरपालिका आणि मुंबई पोलीस दलातील कर्मचारी या सदस्यत्वाचा लाभ घेत आहेत. या तलावाची पुनर्बांधणी करताना ओझोनाइझ करण्यात आला आहे. इतर ठिकाणी क्लोरीनमुळे शरीरावर जे दुष्परिणाम होतात ते या ठिकाणी ओझोन प्रक्रियेद्वारे पाणी शुद्ध झाल्यामुळे टाळले जातात. त्यामुळे सर्व सभादांना पोहण्याचा मनमुराद आंनद लुटता येतो. प्रबोधन /ओझोन जलतरण तलावातील पाणी स्वच्छतेबाबत खूप काळजी घेतली जाते आणि क्रिस्टल स्वच्छ पाणी राहील याकडे कटाक्षाने लक्ष दिले जाते.

ओझोन तलाव सकाळी ६.००ते सकाळी ११.०० पर्यंत सदस्यांसाठी खुला असतो आणि सकाळी ११.०० ते दुपारी ३.०० पर्यंत साफसफाईच्या कामासाठी बंद असतो. संस्थेकडे खास महिलांकरीता १ विशेष प्रमाणित महिला प्रशिक्षकेसह दुपारी ३.०० ते ४.०० वाजेपर्यंत विशेष महिला बॅच असते, पुढे ओझोन तलाव मिक्स बॅचसह दुपारी ४.०० ते संध्याकाळी ७.०० वाजेपर्यंत सुरु असतो. ओझोन जलतरण प्रशिक्षण संस्थेमध्ये राज्य /राष्ट्रीय स्तरावरील जलतरणपटूंना प्रशिक्षण दिले जाते. प्रशिक्षण दरम्यान विद्यार्थ्यांना ओझोन जलतरण तलावात सर्व सुविधांसह सर्वोत्तम स्तरावरील प्रशिक्षण मिळावे म्हणून प्रबोधन/ओझोन यांनी मुख्य प्रशिक्षकाची नियुक्ती केली आहे. जो उत्तम अनुभवी आस्का स्तर-३ जलतरण प्रशिक्षक आहे.

ओझोन जलतरण तलावामध्ये आगाऊ आणि स्पर्धात्मक प्रशिक्षणासाठी एकूण ६० विद्यार्थी आहेत, ओझोन जलतरण तलाव मंगळवार ते रविवार संध्याकाळी ८.०० ते १०.०० वाजेपर्यंत आगाऊ आणि स्पर्धात्मक प्रशिक्षणासाठी देण्यात आला आहे जे स्पर्धक पुढे राज्य आणि राष्ट्रीय स्तरावरील स्पर्धेमध्ये सहभागी होतात.

दर सोमवारी ओझोन जलतरण तलाव बंद ठेवण्यात येतो. त्या दिवशी विशेष परिरक्षणाची कामे केली जातात.

६) श्री मुरबाळीदेवी जलतरण तलाव आणि व्यायामशाळा दहीसर (पूर्व) :

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेद्वारे दहीसर (पूर्व) येथे श्री मुरबाळीदेवी जलतरण तलाव आणि व्यायामशाळेची सुविधा २०१६-२०१७ साली सुरु करण्यात आलेली आहे. सदर ठिकाणी २५ मी. X १५ मी. लांबीचा एक जलतरण तलाव तसेच अत्याधुनिक उपकरणे असलेली व्यायामशाळा आहे. सदर जलतरण तलाव आणि व्यायामशाळेस परिसरातील नागरिकांचा उत्तम प्रतिसाद मिळत असून दररोज सरासरी ५५० ते ७०० सभासद जलतरणाचा आनंद घेतात. सदर ठिकाणी गाळणीयंत्रणेचे परिरक्षण, सुरक्षारक्षक तसेच, साफसफाई इ. कामे /सेवा निविदेतील अटी व शर्तीनुसार खाजगी कंत्राटदारामार्फत पुरविण्यात येत आहेत. तसेच आस्थापनेच्या व्यवस्थापनाची आणि प्रशासकीय कामे बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या कर्मचाऱ्यांमार्फत केली जात आहेत. श्री मुरबाळीदेवी जलतरण तलाव मंगळवार ते रविवार असे एकूण ११ सत्रांमध्ये (विशेष २ सत्र फक्त महिलांकरिता) चालवले जाते. जलतरण तलावाचे सभासदत्व आवश्यक शुल्काचे भरणाकरुन ऑनलाईन (Online)पध्दतीने घेता येते.

४) क्रीडा संकुले :-

(१) शहाजी राजे भोसले क्रीडा संकुल, जयप्रकाश मार्ग, अंधेरी (पश्चिम) :

मुंबईच्या पश्चिम उपनगरातील नागरिकांना विविध क्रीडा व सांस्कृतिक सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी अंधेरी (पश्चिम) येथे सन १९८८ साली महानगरपालिकेने 'शहाजी राजे भोसले क्रीडा संकुल' बांधले असून सदर क्रीडा संकुलाचे व्यवस्थापन व परिरक्षण 'बृहन्मुंबई क्रीडा आणि ललितकला प्रतिष्ठान' या स्वतंत्र सार्वजनिक न्यासाकडे सोपविण्यात आले आहे. ह्या न्यासाचे कामकाज पाहण्यासाठी विश्वस्त मंडळाची स्थापना करण्यात आली आहे. माननीय महापौर व माननीय महानगरपालिका आयुक्त हे सदर प्रतिष्ठानाचे अनुक्रमे अध्यक्ष व उपाध्यक्ष असून महानगरपालिकेचे विविध पदाधिकारी हे सभासद म्हणून तसेच, क्रीडा व ललितकला क्षेत्रातील नामांकित व्यक्ती सदर प्रतिष्ठानाचे सभासद म्हणून काम पाहतात.

क्रीडा संकुलात एकूण ०३ महत्त्वाचे विभाग आहेत.

१) क्रीडा प्रशिक्षण केंद्र :-

संकुलात सुसज्ज असे क्रिडा प्रशिक्षण केंद्र असून तेथे बॅडमिंटन, टेबल टेनिस इत्यादी क्रिडा सुविधा आहेत. सदर क्रिडा सुविधांच्या बरोबरीनेच स्विमिंग, कराटे, योगा, ॲरोबिक्स,स्केटिंग, नृत्य, चित्रकला या खेळांची देखील दिवाळी तसेच, उन्हाळी शिबिरे क्रीडा संकुलामार्फत आयोजित करण्यात येतात. क्रीडा प्रशिक्षण इमारतीमध्ये गेम्स हॉल असून तेथे बुध्दिबळ, कॅरम, वेटलिफ्टिंग, पॉवरलिफ्टिंग इत्यादींचे जिल्हा, राज्य, राष्ट्रीय स्तरावरील स्पर्धांचे आयोजन वेळोवेळी होत असते. तसेच महापौर चषकाचे आयोजन देखील होत असते. २०५ आसन क्षमता व व्यासपीठ असलेल्या सभागृहात (लेक्चर हॉल) व इतर ०३ सभागृहांमध्ये विविध समारंभ, परिषदा, बक्षीस समारंभ इ. कार्यक्रमांचे विविध संस्थांकडून आयोजन केले जाते.

त्याचप्रमाणे क्रीडा प्रशिक्षण केंद्र येथे ५६ वसतिगृह खोल्या असून त्यापैकी २८ खोल्या वातानुकूलित आहेत. विशेष म्हणजे एन.डी.आर.एफ जवानांच्या निवासाची व्यवस्था याठिकाणी करण्यात आली आहे. सभासदांकरिता क्रीडा संकुलात सुसज्ज उपाहारगृह आहे.

२) जलतरण तलाव :

या संकुलातील जलतरण तलाव हा ऑलिम्पिक दर्जाचा असून येथील प्रशिक्षित शिक्षकांनी आजपर्यंत हजारो नागरिकांना पोहण्याची कला अवगत करून दिली आहे. तसेच राज्य, राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे जलतरणपटू निर्माण केले आहेत. जलतरणतलाव येथे प्रगत प्रशिक्षण वर्ग, उन्हाळी शिबिर इत्यादींचे आयोजन करण्यात येते. जलतरण तलाव येथे जिल्हा, राज्य, राष्ट्रीय स्पर्धा, अपंगांच्या स्पर्धा इत्यादिंचे आयोजन होत असते. जलतरण तलावास लागून पश्चिम उपनगरातील होतकरु कलावंतांसाठी त्यांच्या कलेचे प्रदर्शन वाजवी दरात भरविण्याकरिता जहांगीर आर्ट गॅलरीच्या धर्तीवर **'चित्रकार दिनानाथ दलाल कलादालन'** सुरु करण्यात आले आहे.

३) मुंबई फुटबॉल अरेना :

मुंबई फुटबॉल अरेना येथे नैसर्गिक गवत असलेले आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे फूटबॉल मैदान असून सदर मैदानाच्या अनुषंगाने प्लेअर्स चेन्जींग रुम, मेडिकल रुम, प्रसाधनालये, कार्यालय, रेफ्री रुम, ॲन्टी डोपींग रुम, हायमास्ट, स्टोअर रुम, मॅच कमिशनर रुम, प्रेस कॉन्फरन्स रुम इत्यादी तयार करण्यात आले आहे. सदर मैदानावर इंडियन सुपर लीग व मुंबई फुटबॉल लीग ह्या मानांकित स्पर्धा भरविल्या जातात. तसेच, जिल्हा, राज्य, राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय दर्जाच्या सामन्यांचे आयोजन करण्यात येते. नैसर्गिक गवताच्या फूटबॉल मैदानाच्या बरोबरीनेच आर्टीफिशियल टर्फ असणारे खुले मैदान देखील आहे. तसेच, जॉगींग करणाऱ्या सभासदांकरिता स्वतंत्र व्यवस्था आहे. भविष्यात क्रीडा संकुलामार्फत वेगवेगळे उपक्रम राबविण्याचे प्रस्तावित आहे.

जे नागरिक आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल आहेत व खाजगी क्लबचे शुल्क भरु शकत नाहीत अशा ज्येष्ठ नागरिक तसेच, शालेय विद्यार्थ्यांकरिता प्रतिष्ठानामार्फत चालविण्यात येणाऱ्या सुविधांच्या शुल्कात ५० % सवलत दिली जाते. संकुलामध्ये सभासदांना व ज्येष्ठ नागरिकांना मोफत वृत्तपत्रे वाचण्याची सोय उपलब्ध करुन देण्यात आली आहे.

(२) प्रियदर्शिनी इंदिरा गांधी क्रीडा संकुल, मुलुंड (पश्चिम)

मुंबईच्या पूर्व उपनगरातील नागरिकांना विविध क्रीडाविषयक व सांस्कृतिक सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी मुलुंड (पश्चिम) येथे महानगरपालिकेने १९८८ साली 'प्रियदर्शिनी इंदिरा गांधी क्रीडा संकुल' बांधले असून, सदर क्रीडा संकुलाचे व्यवस्थापन व देखभाल 'बृहन्मुंबई क्रीडा आणि ललितकला प्रतिष्ठान' ह्या स्वतंत्र सार्वजनिक न्यासाकडे सोपविण्यात आले आहे.

या न्यासाचे कामकाज पाहण्यासाठी विश्वस्त मंडळाची स्थापना करण्यात आली असून माननीय महापौर हे अध्यक्ष तर, माननीय महानगरपालिका आयुक्त हे उपाध्यक्ष म्हणून काम पाहतात. तसेच, क्रीडा व ललितकला क्षेत्रातील नामांकित व्यक्ती प्रतिष्ठानचे सभासद म्हणून काम पाहतात.

या संकुलात ऑलिम्पिक प्रमाणकांनुसार बांधण्यात आलेला जलतरण तलाव असून येथील निर्देशकांनी आजपर्यंत हजारो नागरिकांना पोहण्याची कला अवगत करून दिली असून पट्टीचे जलतरणपटू तयार केले आहेत.

क्रीडा प्रशिक्षण संकुलात बॅडमिंटन, टेबल टेनिस, योगा, कराटे, अद्ययावत अशी व्यायामशाळा इ. क्रीडा सुविधा तसेच विविध प्रकारच्या व्यायामांसाठी व्यायामशाळाही उपलब्ध आहे. दिवाळी व उन्हाळी सुट्टीमध्ये खास करून मुलांसाठी जलतरण, बॅडमिंटन, क्रिकेट, ॲरोबीक्स, योगा, कराटे, स्केटिंग, नृत्य, चित्रकला इ. क्रीडा व कलांचे आयोजन करण्यात येते.

या संकुलामध्ये तिरंदाजी, बास्केटबॉल या सारख्या क्रीडा सुविधा नव्याने सुरु करण्यात आलेल्या आहेत. तसेच, ज्येष्ठ नागरीकांकरिता वाचनालय व 'ज्येष्ठ नागरीक कट्टा' देखील सुरु करण्यात आलेला आहे.

या क्रीडा संकुलात १,३१३ आसनक्षमता असलेले मुंबईतील सर्वात मोठे क्र.२ चे वातानुकुलित 'महाकवी कालिदास नाट्यमंदिर' असून तेथे मुख्यत्वे मराठी नाटकांचे व इतर कार्यक्रमांचे आयोजन केले जाते.

सभासदांसाठी लॉन टेनिस, जिम्नॅस्टिक्स व स्क्वॅश या क्रीडा सुविधा सुद्धा सुरु करण्यात आलेल्या आहेत. संकुलातील मोकळ्या जागेत लग्न समारंभ, सभा, सत्संग आणि इतर विविध कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात येते. संकुलाच्या सभासदांसाठी व विविध कार्यक्रमांच्यावेळी संकुलात येणाऱ्या लोकांसाठी सुसज्ज उपाहारगृहाची सोय करण्यात आली आहे. या व्यतिरिक्त लग्न व मोठ्या समारंभासाठी मोकळे मैदान व दोन मोठे हॉल, वातानुकुलीत सुविधेसह भाडेतत्त्वावर उपलब्ध करून देण्यात येतात.

संकुलामध्ये लवकरच स्कुबा डायव्हिंग ही सुविधा सुरु करण्यात येणार असून सर्व सभासदांना व ज्येष्ठ नागरिकांकरिता मोफत वाचनालय सुरु करण्यात आलेले आहे.

प्रियदर्शिनी इंदिरा गांधी क्रीडा संकुलात नव्याने उच्च दर्जाच्या सुविधा उदा. आर्टीफिशियल फूटबॉल, लॉन टेनिस , क्रिकेट , तिरंदाजी , बहुउद्देशिय क्रीडा सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आल्या आहेत. त्याचप्रमाणे क्रीडा संकुलातील जलतरणतलाव, बॅडमिंटन, जिमनॅस्टिक खेळाच्या सभासदांनी जिल्हा, राज्य, राष्ट्रीय स्तरावर नेत्रदिपक कामगिरी केली आहे. याशिवाय संकुलातील मोकळ्या मैदानामध्ये फुटबॉल क्रीडा सुविधादेखील सुरु आहे. जलतरणतलावाचे नूतनीकरण करण्याकरिता प्रशासनाचा प्रयत्न सुरू आहे.

५. महानगरपालिकेची नाट्यगृहे :-

(१) प्रबोधनकार ठाकरे खुला रंगमंच, शिवडी :

आचार्य दोंदे मार्ग, शिवडी येथील प्रबोधनकार ठाकरे खुल्या रंगमंचाची स्थापना सन १९७८ मध्ये करण्यात आली. या रंगमंचाच्या वास्तूत मूळ रंगमंचावर व्यावसायिक व हौशी नाट्यसंस्थांच्या रंगीत तालिमी केल्या जात होत्या. त्या व्यतिरिक्त विवाह, वाङनिश्चय, नामकरण विधी, हळदीकुंकू, इत्यादी कार्यक्रम तसेच व्यावसायिक व हौशी कलावंताच्या नाटक, नृत्य, वाद्यवृंद, इत्यादीच्या तालमीकरिता आणि चेह-याची रंगरंगोटी, इत्यादीसाठी एक सभागृह व दोन स्वतंत्र दालने प्रबोधनकार ठाकरे खुल्या रंगमंचाच्या शूल्क सूचीत नमूद केल्याप्रमाणे अनामत रक्कत तसेच भाडे आकारून विविध संस्था अथवा वैयक्तिकरित्या विहीत नमून्यातील प्राप्त अर्जानुसार पूर्वी देण्यात येत होते. तथापि, वास्तूच्या दूरवस्थेमुळे सद्यस्थितीत फक्त रंगमंच बाजू नाटकाच्या सेंटीग व नेपथ्य कामासाठी भाडेतत्त्वावर देण्यात येते. तसेच, पहिल्या मजल्यावरील एका सभागृहात शिवडी व आसपासच्या परिसरात राहणा-या गरीब विद्यार्थ्यांना अभ्यास करता यावा यासाठी अभ्यासिकेची सुविधा १२ तासांकरिता विनामूल्य उपलब्ध आहे.

(२) मास्टर दीनानाथ मंगेशकर नाट्यगृह, विलेपार्ले (पूर्व) :

कै. नटवर्य दत्ता भट मार्ग, विलेपार्ले (पूर्व) येथील महानगरपालिकेचे मास्टर दीनानाथ मंगेशकर नाट्यगृहाची सन १९७८ मध्ये स्थापना करण्यात आली आहे. स्वतंत्र रंगपट आणि तालिम कक्ष असलेले ९१६ आसन क्षमतेचे संपूर्णतः वातानुकूलित असे प्रेक्षागृह आहे. प्रेक्षागृहात स्वयंचलित विद्युत व्यवस्था आहे. नाटके सांस्कृतिक कार्यक्रम, वाद्यवृंदांचे कार्यक्रम, इत्यादीं करीता विहित अनामत रक्कम व भाडे आगाऊ भरून या प्रेक्षागृहाचे आरक्षण करता येते. तसेच नाटके, वाद्यवृंद इत्यादींच्या तालमींकरिता विहित अनामत रक्कम व भाडे भरुन वातानुकूलित तालीम कक्षाचे आरक्षण करता येते. या व्यतिरिक्त दोन छोट्या वातानुकूलित सभागृहांचे म्हणजेच चर्चासत्र सभागृह व बैठक सभागृहांचे विहित अनामत रक्कम व भाडे भरुन त्या हेतूकरिता त्यांचेही आरक्षण करता येते. तसेच, नाट्यनिर्मात्यांना त्यांच्या कार्यक्रमासंबंधातील साहित्य वाचनाकरिता विहित भाडे रकमेवर वातानुकूलित वाचनालय कक्षही उपलब्ध आहे.

(३) प्रबोधनकार केशव सिताराम ठाकरे नाट्यमंदिर, बोरीवली (पश्चिम) :

प्रबोधनकार केशव सिताराम ठाकरे नाट्यमंदिर हे सोडावाला लेन, बोरीवली (पश्चिम) येथे आहे. संकुलात मुख्य नाट्यगृह (१०२६ आसने), लघुनाट्यगृह (२११ आसने), तालीम कक्ष, निवासी खोल्या, कलादालन, परिषद सभागृह, समाजमंदिर सभागृह व २ बहुउद्देशीय सभागृहे, लघुकक्ष हे, सर्व उपक्रम वातानुकूलित असून बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतर्फे चालविण्यात येतात. त्यापैकी समाजमंदिर व दोन्ही बहुउद्देशीय सभागृहे वातानुकूलीत तसेच, विनावातानुकूलीत सुविधेसह आरक्षण करण्याची सुविधा आहे. मुख्य नाट्यगृह व लघुनाट्यगृह अत्याधुनिक इलेक्ट्रॉनिक्स यंत्रणेने आणि ध्वनी यंत्रणेने सुसज्ज आहेत. मुख्य सभागृहात लहान मुलांसाठी क्रायरुमचीही सुविधा आहे. विद्युत पुरवठा काही कारणास्तव खंडीत झाल्यास विद्युत पुरवठा करण्यासाठी डिझेलवर चालणारे विद्युत जनित्र आहे. लग्न, सभा, समारंभ, चर्चासत्रे इत्यादी कार्यक्रमांसाठी दोन बहुउद्देशीय सभागृहे व वातानुकूलित समाजमंदिर सभागृह वाजवी शुल्क आकारून भाड्याने देण्यात येतात. संकुलात येणाऱ्या अभ्यागतांच्या /प्रेक्षकांच्या वाहनांकरिता सुमारे १०० वाहने उभी करण्याची क्षमता असलेल्या सशुल्क वाहनतळाची सुविधा देण्यात आली आहे. तसेच, संकुलाच्या सुरक्षेसाठी महानगरपालिकेच्या सुरक्षा व्यवस्थेबरोबर निमशासकीय सुरक्षारक्षक बोर्डाची यंत्रणा कार्यरत आहे. परिषद सभागृह वस्तूंच्या विक्री व प्रदर्शनासाठी तसेच, सभांसाठी भाडे तत्त्वावर दिले जाते. संकुलामध्ये दि म्युनिसिपल को-ऑपरेटिव्ह बँक लिमिटेड, मुंबई, बोरीवली शाखा व अखिल भारतीय मराठी नाट्यपरिषद, बोरीवली शाखा व बोरीवली सांस्कृतिक केंद्र

संचालित ज्ञान विहार ग्रंथालय यांनाही संकुलात भाडे तत्त्वावर जागा देण्यात आली आहे. तसेच, मॅजेस्टीक प्रकाशन यांना देखील सवलतीच्या दरात प्रदर्शन/पुस्तक विक्रीकरीता संकुलात भाडे तत्त्वावर जागा देण्यात आली आहे. मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालय, बोरीवली शाखा देखील तात्पुरत्या स्वरूपात संकुलात स्थानांतरीत करण्यात आली आहे. संकुलात सुरक्षिततेच्या दृष्टीने अत्याधुनिक अग्निशमन यंत्रणा स्थापित करण्यात आली आहे.

(४) अण्णाभाऊ साठे नाट्यगृह , भायखळा (पूर्व) :

भायखळा (पूर्व) येथील वीरमाता जिजाबाई भोसले वनस्पती उद्यान व प्राणिसंग्रहालय यातील अण्णाभाऊ साठे खुल्या नाटयगृहाचा पुनर्विकास करुन तेथे अद्ययावत प्रकाशयोजना तसेच, ध्वनीक्षेपण यंत्रणेसह ७६१ आसनक्षमतेचे वातानुकूलित बंदिस्त नाट्यगृह उभारण्यात आले आहे. नाट्यगृहात क्रायरुमची सुविधा उपलब्ध आहे. तसेच विद्युत पुरवठा काही कारणास्तव खंडीत झाल्यास विद्युत पुरवठा करण्यासाठी डिझेलवर चालणाऱ्या विद्युत जनित्राची देखील सुविधा आहे. संकुलाच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीने सर्वत्र सी. सी.टी.व्ही. कॅमेरे बसविण्यात आले असून अत्याधुनिक अग्निशमक यंत्रणा स्थापित करण्यात आली आहे. नाट्यगृहाच्या तळघरात सुमारे ३२ वाहने उभी करण्याची क्षमता असलेल्या यांत्रिकी वाहनतळाची सुविधा सशुल्क उपलब्ध आहे. सदर नाट्यगृहाची सुविधा दि. ०१ एप्रिल २०२३ पासून सुरु करण्यात आली आहे. प्रेक्षकांसाठी उपाहारगृहाची सुविधा करण्यात येत आहे.

नाट्यगृहाचे अंतर्बाह्य स्वरुप अतिशय आकर्षक असून नाट्यगृहाची सुविधा प्रामुख्याने नाटके, वाद्यवृंद, संमेलने तसेच, विविध वाहिन्यांच्या चित्रीकरणासाठी उपलब्ध आहे.

❋ ❋ ❋

लोकोपयुक्त सेवाकार्ये

विजेवर चालणारी दुमजली वातानुकूलित बस

संग्राही केंद्र, बेस्ट

लोकोपयुक्त सेवाकार्ये

बृहन्मुंबई विद्युत पुरवठा आणि परिवहन उपक्रम

(बृहन्मुंबई महानगरपालिका)

वाहतूक विभाग — २०२४ – २०२५

बृहन्मुंबई महानगरपालिका अंगिकृत असलेल्या बेस्ट उपक्रमाच्या वतीने बृहन्मुंबई हद्द आणि मुंबई लगतच्या नवी मुंबई, ठाणे आणि मिरा-भाईंदर या शहरांमधील काही प्रमुख ठिकाणांदरम्यान 'परिवहन सेवा' कार्यान्वित करण्यात येते. तसेच, मुंबईतील सायन आणि माहिमपर्यंतच्या विभागामध्ये 'विद्युत पुरवठा' सेवा देखील पुरविण्यात येते. सुरुवातीला उपक्रमाचे बस प्रवर्तन बृहन्मुंबई हद्दीकरीता मर्यादित होते. परंतु लगतच्या शहरांमधील रहिवाश्यांकडून सुचना प्राप्त झाल्यानंतर सन १९८४ पासून उपक्रमाचे बस प्रवर्तन नवी मुंबई, ठाणे आणि मिरा-भाईंदर या शहरांमधील काही प्रमुख ठिकाणांदरम्यान विस्तारित करण्यात आले.

बस प्रर्वतनाची वैशिष्टे -

१. बसताफा :-

बेस्ट उपक्रमाच्या बसताफ्यात स्व:मालकीच्या बसगाड्यांसह भाडेतत्त्वावरील बसगाड्यांचा समावेश असून वेगवेगळ्या प्रकारच्या बसगाड्यांचा तपशील पुढीलप्रमाणे आहे. (दि. ३१-०३-२०२५ रोजी)

तपशील	विना-वातानुकूलित			वातानुकूलित					एकूण
	एकमजली	मिडी	विद्युत	मिडी	मिनी	विद्युत			
						एकमजली	मिडी	दुमजली	
स्व: मालकीच्या	४५६	२७२	०६	२५	००	००	००	००	७५९
भाडेतत्त्वावर	६००	००	२०	६२५	००	५३५	२२०	५०	२,०५०
एकूण	१,०५६	२७२	२६	६५०	००	५३५	२२०	५०	२,८०९

२. बसमार्ग :-

बेस्ट उपक्रमाचे बस प्रवर्तन संपूर्ण बृहन्मुंबई महानगरपालिका हद्दीत कार्यान्वित करण्यात आलेले असून नवी मुंबई, ठाणे आणि मिरा-भाईंदर या शहरामधील काही प्रमुख ठिकाणांदरम्यान बस प्रवर्तनाचा विस्तार करण्यात आलेला आहे. बेस्ट उपक्रमाचे बस प्रवर्तन प्रामुख्याने उपनगरीय रेल्वेला पुरक म्हणून कार्यान्वित करण्यात येते. या अनुषंगाने रेल्वे स्थानक आणि निवासी संकुल तसेच, रेल्वे स्थानक आणि व्यापारी संकुल दरम्यान कमी अंतराचे बसमार्ग मोठ्या प्रमाणावर कार्यान्वित करण्यात येतात. बेस्ट उपक्रमाचे बस प्रवर्तन सर्वसाधारण सेवा, मर्यादित सेवा, जलद कॉरिडॉर सेवा, आणि वातानुकूलित सेवा असे वेगवेगळ्या प्रकारात कार्यान्वित करण्यात येते.

बसमार्गाचा तपशील (दि. ३१-०३-२०२५ रोजी) -

तपशील	सर्वसाधारण	मर्यादित	कॉरीडॉर	वातानुकूलित	एकूण
स्व:मालकीचे	१२४	२९	०९	०३	१६५
भाडेतत्वावर	५३	१३	०८	१८८	२६२
एकूण	१७७	४२	१७	१९१	४२७

३. पर्यावरणस्नेही बसप्रवर्तन :-

प्रदूषण ही सद्यस्थितीत अतिशय धोकादायक अशी जागतिक समस्या आहे. प्रदूषणामुळे येऊ घातलेले संकट थांबविण्याकरीता पर्यावरण सुरक्षित आणि निरोगी ठेवणे आवश्यक असून यासाठी काही उपाययोजनांचा अवलंब करणे गरजेचे आहे. प्रदूषणाच्या विविध प्रकारांपैकी वायु प्रदूषण हा एक प्रकार असून यामध्ये वाहनांमधील धुरामूळे वातावरण प्रदूषित होते.

मुंबईतील प्रदूषण कमी करण्यासाठी बेस्ट उपक्रमाने आपल्या बसताफ्यात पर्यावरणस्नेही विजेवर चालणाऱ्या बसगाड्यांचा समावेश करण्यास सुरूवात केलेली आहे. सद्यस्थितीत उपक्रमाकडे ८३१ विजेवर चालणाऱ्या बसगाड्या आहेत. तसेच, संपिडीत नैसर्गिक वायू (सी.एन.जी.) या प्रदुषणमुक्त इंधनावर प्रवर्तित होणाऱ्या बसगाड्या देखील उपक्रमाच्या ताफ्यात आहेत.

वेगवेगळ्या इंधनावर प्रवर्तित होणाऱ्या बसगाड्यांचा तपशील - (दि. ३१-०३-२०२५ रोजी)

तपशील	डिझेल	सीएनजी	विद्युत	एकूण
स्व:मालकीच्या	२४३	५५०	०६	७५९
भाडेतत्त्वावरील	--	१,२२५	८२५	२,०५०
एकूण	२४३	१,७३५	८३१	२,८०९

४. Premium बससेवा :-

प्रवाशांचे प्राधान्य नेहमीच अद्ययावत् आणि आरामदायी सेवांना असते, ही बाब विचारात घेऊन बेस्ट उपक्रम अशा आव्हानांना तोंड देण्यासाठी नेहमीच सज्ज असतो. प्रवाशांची आरामदायी बससेवेची मागणी विचारात घेऊन बेस्ट उपक्रमाने 'चलो मोबिलिटी प्रा. लि.' या व्यवसाय संस्थेच्या सहकार्याने 'ॲप' वर आधारीत वातानुकूलित Premium बससेवा सन २०२२ पासून सुरु केलेली आहे. या बससेवांना प्रवाशांचा उत्साही प्रतिसाद आहे.

५. 'मुंबई वन' ॲप :-

मुंबई महानगर प्रदेशाच्या हद्दीत येणाऱ्या सर्व परिवहन संस्थांच्या (उदा. बेस्ट, टीएमटी, एनएनएमटी,केडीएमटी, एमबीएमटी, मोनोरेल, मुंबई मेट्रो आणि मुंबई उपनगरीय रेल्वे) प्रवाशांच्या सोयीकरिता तिकीट प्रणाली व प्रवासाचे नियोजन यांची माहिती **'मुंबई वन'** या मोबाईल ॲप वर उपलब्ध करुन देण्यचे प्रस्तवित आहे. त्यामुळे मुंबई महानगर प्रदेशाच्या हद्दीत प्रवास करताना प्रवाशांना उपरोक्त परिवहन संस्थांच्या वेळापत्रक, तिकीट दर इत्यादींची माहिती एकाच ठिकाणी उपलब्ध होणार आहे.

६. बेस्ट उपक्रमाची शहरी पर्यटन सेवा :-

मुंबई शहरामध्ये सार्वजनिक परिवहन सेवा पुरविणे हा उपक्रमाचा मुख्य हेतू आहे. परंतु उपक्रमाच्यावतीने पर्यटन सेवादेखील कार्यान्वित करण्यात येते. सदर पर्यटन सेवा दक्षिण मुंबईमध्ये कार्यान्वित करण्यात येते. ही पर्यटन सेवा इलेक्ट्रीक दुमजली वातानुकूलित बसगाडीतून कार्यान्वित करण्यात येते. या पर्यटन सेवेमध्ये नरिमन पॉईंट येथील समुद्रकिनारा, गिरगांव चौपाटी आणि दक्षिण मुंबईतील विद्युत रोषणाई केलेल्या प्राचीन इमारतींची भेट घडविण्यात येते.

७. आरक्षित बसगाड्या : -

उपक्रमाच्या वतीने लग्न संमारंभ, वाढदिवस, प्रदर्शन, खेळांचे प्रकार अशा विविध प्रसंगांकरीता बसगाड्या आरक्षण तत्त्वावर उपलब्ध करण्यात येतात. बेस्ट उपक्रमाचे आरक्षण आकार परवडणारे असल्यामुळे तसेच, उपक्रमाच्या बसगाड्यांची सेवा समाधानकारक असल्यामुळे या बसगाड्यांना समाधानकारक प्रतिसाद आहे.

८. बस आश्रयस्थानांचे सुशोभिकरण :-

बसगाडयांच्या प्रतिक्षेत बसथांब्यावर थांबणाऱ्या प्रवाशांना आरामदायी सेवा देण्याच्या दृष्टीकोनातून बस आश्रयस्थानांचे नुतनीकरण करण्यात येत आहे. यामध्ये प्रवाशांना आसन सुविधेसह त्यांच्या इच्छित बसमार्गावरील बसगाडीची माहिती, मोबाईल फोन चार्जिंग करीता सुविधा अशा विविध अतिरिक्त सुविधा उपलब्ध करण्यात आलेल्या आहेत. विशेष बस थांब्यांच्या जागेवर बस आश्रयस्थाने उभारण्यात येत आहेत.

९. पे ॲण्ड पार्क योजना :-

उपक्रमाच्या उत्पनाचे स्त्रोत वाढविण्याच्या दृष्टिकोनातून परविओम टेक्नोलॉजिज प्रा. लि. या व्यावसायिक संस्थेच्या समन्वयाने बेस्ट उपक्रमाने पे ॲण्ड पार्क योजना सुरु केलेली आहे. या योजने अंतर्गत प्रामुख्याने दिवसा, उपक्रमाच्या बसगाड्या बसमार्गावर प्रवर्तित झाल्यानंतर बस आगार आणि बसस्थानकांमधील रिक्त झालेल्या जागांचा वापर खाजगी वाहनांच्या पार्किंग करीता करण्यात आलेला आहे.

१०. महिलांकरीता विशेष बससेवा : -

महाराष्ट्र शासनाच्या 'तेजस्विनी' योजनेअंतर्गत ३७ बसगाड्या बेस्ट उपक्रमाला प्राप्त झालेल्या आहेत. या बसगाड्या सकाळी व संध्याकाळी गर्दीच्या वेळी वेगवेगळ्या बसमार्गावर प्राधान्याने महिला प्रवाशांकरीता प्रवर्तित करण्यात येतात. तसेच, गर्दीच्या वेळी 'महिलांकरीता विशेष' बसगाड्या अनेक गर्दीच्या ठिकाणी प्रवर्तित करण्यात येत आहेत.

११. दिव्यांग, ज्येष्ठ नागरीक आणि महिला प्रवाशांची विशेष काळजी :-

दिव्यांग प्रवासी, ज्येष्ठ नागरीक, शालेय विद्यार्थी आणि महिला प्रवाशांची नेहमीच विशेष काळजी घेण्यात येते. तसेच दिव्यांग प्रवासी, ज्येष्ठ नागरीक आणि महिला प्रवाशांकरीता बसगाड्यांमध्ये काही आसने आरक्षित ठेवण्यात आलेली आहेत. संकटकालीन परिस्थितिमध्ये या प्रवाशांना मदत करण्याकरीता चालक, वाहक तसेच, पर्यवेक्षकीय कर्मचाऱ्यांना आवश्यक ते प्रशिक्षण देण्यात येते. अशाप्रसंगी तात्काळ मदतीकरीता S.O.S. ही सुविधा बेस्ट मोबाईल ॲपमध्ये देण्यात आलेली आहे.

१२. इलेक्ट्रॉनिक्स टिकीट इश्युइंग मशीन (ETIM):-

बेस्ट उपक्रमाद्वारे बसभाडे संकलन प्रणालीचे पूर्णत: संगणकीकरण करताना प्रवाशांना देण्यात येणारी तिकीटे इलेक्ट्रॉनिक्स टिकीट इश्युइंग मशीन (ETIM) देण्यात येतात. या मशिनच्या आधारे बसवाहकाने दिवसभरातील वितरीत केलेल्या तिकीटांचा तपशील, म्हणजेच संपूर्ण प्रवासी तपशील उपलब्ध होतो. तसेच, सदर मशिनद्वारे फेऱ्यांचा तपशील, मशीन वापरणाऱ्या बसवाहकाचा तपशील इ. माहितीचा साठा करण्यात येतो. सदर माहितीचा उपयोग एकूण बसप्रवर्तन आणि बसमार्गावरील प्रवासी आणि उत्पन्नाच्या विश्लेषणासाठी करण्यात येतो.

१३. मोबाईल ॲप व त्याची वैशिष्टे :-

बेस्ट उपक्रमाद्वारे प्रवाशांच्या सुविधेकरीता 'चलो (CHALO) मोबाईल ॲप' सुरु करण्यात आले आहे. या मोबाईल ॲपद्वारे प्रवाशांना त्यांच्या इच्छित गंतव्यस्थानी जाणाऱ्या बसमार्गावरील बसगाड्यांची माहिती, तसेच सदर ॲपमध्ये रोख रक्कमेऐवजी डिजिटल प्रणालीद्वारे प्रवास भाडे अदा करण्याची सुविधा उपलब्ध आहे. या ॲपवर सर्व बसपासेस देखील उपलब्ध आहेत. त्याचप्रमाणे उपक्रमाच्या बसमार्गाबाबतची सर्वसमावेशक माहिती मोबाईल ॲपवर उपलब्ध आहे.

१४. NCMC स्मार्ट कार्ड - विविध सुविधा : -

केंद्र शासनाच्या 'One Nation One Card' - या धोरणाअंतर्गत बेस्ट उपक्रमाने **'National Common Mobility Card - NCMC'** चा अवलंब सुरु केलेला आहे. प्राधान्याने **N.C.M.C.** योजनेची अंमलबजावणी करण्यात

येत असलेल्या सार्वजनिक उपक्रमांच्या बससेवा, मेट्रो सेवा तसेच रेल्वेमध्ये प्रवासी प्राधान्याने या **N.C.M.C.** कार्डचा वापर करु शकतील. भविष्यात सदर स्मार्टकार्ड हे सार्वत्रिकपणे स्विकारले जाईल.

१५. TAP-IN आणि TAP-OUT योजना :-

या योजनेअंतर्गत बसगाड्यांमध्ये दोन्ही प्रवेशद्वारांवर E.T.I.M. बसविण्यात आलेली आहेत. प्रवाशांनी बसगाडीत प्रवेश करताना तसेच बसगाडीतून उतरताना प्रवेशद्वारांवरील E.T.I.M.च्या संपर्कात आपले स्मार्टकार्ड अथवा मोबाईल आणणे अनिवार्य आहे. सदर प्रक्रीयेत प्रवाशांच्या स्मार्ट कार्ड अथवा मोबाईल मधील 'ई पर्स' मधून प्रवासभाडे वजा होईल किंवा 'बसपास' असल्यास 'फेरी' वजा होईल.

१६. I.T.M.S. - बससेवेचे आधुनिकीकरण :-

'Intelligent Transport Management System' ही अभिनव संगणकीकृत प्रणाली उपक्रमाच्या बसप्रवर्तनाकरीता राबविण्यात येत आहे. या प्रणालीमुळे बेस्ट उपक्रमाच्या बसमार्गांवरील कोणत्याही बसगाडीचे निश्चित ठिकाण माहित होते. प्रवाशांना देखील त्यांच्या इच्छित बसमार्गावरील बसगाडी किती वेळात उपलब्ध होऊ शकेल, ही माहिती त्यांच्या भ्रमणध्वनीवर Mobile App च्या माध्यमातून उपलब्ध होते. तसेच, बसथांब्यांवर बसमार्गांवरील बसगाड्यांच्या अपेक्षित आगमन कालावधीची माहिती प्रदर्शित करण्याबाबत कार्यवाही सुरु आहे.

१७. आपत्ती व्यवस्थापन यंत्रणा :-

महाराष्ट्र शासन आणि बृहन्मुंबई महानगरपालिका यांची बेस्ट उपक्रमासह मुंबई शहरातील अन्य शासकीय यंत्रणांचा सहभाग असलेली 'आपत्ती व्यवस्थापन यंत्रणा' अस्तित्वात आहे. आपत्कालीन प्रसंगी आपत्ती व्यवस्थापन यंत्रणांच्या मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार आपत्तीत अडकलेल्या प्रवाशांना तातडीने आणि जलदगतीने बससेवा उपलब्ध करुन देण्याची महत्वपूर्ण जबाबदारी 'बेस्ट' उपक्रमाची असते. या संपूर्ण व्यवस्थापनाचे नियंत्रण बेस्ट उपक्रमाच्या वडाळा आगारातील Command Control Centre येथून करण्यात येते. याच Command Control Centre मधून उपक्रमाच्या संपूर्ण बसप्रवर्तनाचे नियंत्रण देखील करण्यात येते.

१८. बसगाडयांची देखभाल :-

'बेस्ट' उपक्रमामध्ये बसगाड्यांची दैनंदिन देखभाल विविध आगारातील परिवहन अभियांत्रिकी विभागामार्फत करण्यात येते. या मध्ये प्रतिबंधात्मक देखभालीबरोबरच बिघाड दुरुस्ती कार्य बसआगारांमध्ये करण्यात येते. मोठया प्रमाणावर असलेले दुरुस्तीचे काम दादर येथील मध्यवर्ती कार्यशाळेत करण्यात येते. वेटलिज बसगाड्यांची देखभाल संबंधित कंत्राटदारांमार्फत करण्यात येते.

१९. कर्मचारी / अधिकारी प्रशिक्षण केंद्र :-

बसगाडीतून प्रवास करणाऱ्या प्रवाशांची सुरक्षितता ही उपक्रमाकरिता अतिशय महत्त्वपूर्ण बाब असल्याने बेस्ट उपक्रमाने कर्मचारी व अधिकारी यांना प्रशिक्षण देण्याकरीता दिंडोशी बसआगार येथे सुसज्ज असे प्रशिक्षण केंद्र विकसित केलेले आहे. या प्रशिक्षण केंद्रामध्ये उपक्रमाच्या सेवेत दाखल करून घेण्यात येणाऱ्या बसवाहक आणि बसचालक यांना आवश्यक ते प्रशिक्षण सुरुवातीच्या काळात देण्यात येते. तसेच या प्रशिक्षण केंद्रामध्ये बसचालक, बसवाहक व अधिकाऱ्यांकरीता उजळणी अभ्यास वर्गाचे आयोजन देखील करण्यात येते.

२०. टोल फ्री हेल्पलाईन :-

बेस्ट उपक्रमाने दि. १५ ऑक्टोबर २००९ पासून मोफत दूरध्वनी सेवा क्र. १८००-२२७ ५५० सुरु केलेली आहे. ही सेवा दिवसाचे २४ तास उपलब्ध आहे. प्रवाशांना उपक्रमाच्या बससेवेची सर्वसमावेशक माहिती या हेल्पलाईनवर कर्मचारी व अधिकारी वर्गाद्वारे पुरविली जाते.

२१. प्रवासभाडे आकारणी : -

२१.१ - प्रवासभाडे तक्ता - गुरुवार दि. ०९ मे २०२५ पासून

बसभाडे टप्पे	प्रवासभाडे (विना वातानुकूलित) (प्रौढ)	प्रवासभाडे (विना वातानुकूलित) (सवलतीचे)	प्रवासभाडे (वातानुकूलित) (प्रौढ)	प्रवासभाडे (वातानुकूलित) (सवलतीचे)
कि.मी.	(रु.)	(रु.)	(रु.)	(रु.)
५	१०	५	१२	५
१०	१५	८	२०	१०
१५	२०	१०	३०	१५
२०	३०	१५	३५	१५
२५	३५	१५	४०	२०
३०	४०	२०	४५	२०
३५	४५	२०	५०	२५
४०	५०	२५	५५	२५
४५	५५	२५	६०	३०
५०	६०	३०	६५	३०
५० कि.मी. पेक्षाअधिक	अतिरिक्त ५ कि.मी. भाडे टप्प्यासाठी रु.५ प्रमाणे		अतिरिक्त ५ कि.मी. भाडे टप्प्यासाठी रु.५ प्रमाणे	

१. मुंबई महानगरपालिका हद्दीबाहेर पथकर नाक्यांवरून प्रवास करणाऱ्या प्रवाशांकडून विना वातानुकूलित (Non AC) आणि वातानुकूलित (AC) बससेवांवर रू.२/- अतिरिक्त व प्रवासभाडे विद्यमान पध्दतीप्रमाणे आकारण्यात येईल.

२. प्रवासभाडेतक्त्यामध्ये सामान भाडे प्रौढ प्रवासभाड्याच्या समतुल्य ठेवण्यात आलेले असून विना वातानुकूलित बससेवांकरिता कमाल सामान भाडे रू. ३०/- व वातानुकूलित बससेवांकरिता कमाल सामान भाडे रू. ३५/- राहील.

३. उपरोक्त प्रवासभाड्यामध्ये १५ पैसे एवढा पोषण अधिभार (Nutrition Surcharge) समाविष्ट आहे.

४. वस्तू आणि सेवाकर (GST-५%) वातानुकूलित बससेवांवर उपरोक्त प्रवासभाड्या बरोबरच ५% वस्तू आणि सेवाकराची अतिरिक्त आकारणी करण्यात येईल.

५. प्रवासभाड्याबाबत गृह विभाग, महाराष्ट्र शासन मोटारवाहन अधिनियम, १९८८ च्या एमव्हीआर-०८१५/ प्र.क्र.४४२/ परि-२, दि. ०८ जुलै २०१९ यांची अधिसूचना प्रवासभाड्याची आकारणी दोन बसथांब्यांमधील अंतराच्या आधारे करण्यात येत नसून दोन भाडेटप्प्यांमधील अंतराच्या आधारे करण्यात येते.

२१.२. बसपास तक्ता :-

तपशील	साप्ताहीक पास	मासिक पास		
वैधता कालावधी (दिवस)	७	२८	२८	२८
वैध बसफेऱ्या	१४	६०	९०	१२०
बसपासमुल्य (रू.)				
५ किमी पर्यंत	१४०	५००	८००	११००
१० किमी पर्यंत	२१०	८००	१२५०	१७००
१५ किमी पर्यंत	२८०	११००	१७००	२३००

२० किमी पर्यंत	४२०	१७००	२६००	३५००
२५ किमी पर्यंत	४९०	२०००	३०५०	४१००
३० किमी पर्यंत	५६०	२३००	३५००	४७००
३५ किमी पर्यंत	६३०	२६००	३९५०	५३००
४० किमी पर्यंत	७००	२९००	४४००	५९००
४५ किमी पर्यंत	७७०	३२००	४८५०	६५००
५० किमी पर्यंत	८४०	३५००	५३००	७१००

- ज्येष्ठ नागरीकांकरिता ६०,९० व १२० बस फे-यांकरीताचे बसपास उपलब्ध आहेत. या बसपासमध्ये ज्येष्ठ नागरीकांना रु.५०/- सवलत देण्यात येत आहे.
- इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने व्यवहार केलेल्या प्रवाशांना ६०,९० व १२० बस फे-यांकरीताच्या बसपासवर ५ % इतक्या अतिरिक्त बसफे-या देण्यात येतील. (उदा. ६० बस फे-यावर ५ % म्हणजे ०३ बस फे-या , ९० बस फे-याकरीता ०५ बस फे-या, १२० बस फे-याकरीता ०६ बस फे-या अतिरिक्त देण्यात येतील.) व वॉलेट स्वरुपात भरणा केल्यास, भरणा केलेल्या रकमेवर ०५ % इतकी अतिरिक्त रक्कम देण्यात येईल. (उदा. रु. १०० वर ०५ % म्हणजे रु. ०५ अतिरिक्त म्हणजे एकूण रु. १०५)

२१.३. दैनंदिन बसपास मूल्य (रु.) :

बस पास	**बस फेऱ्या**	**कालावधी (दिवस)**	**प्रस्तावित मूल्य (रु.)**
दैनंदिन	अमर्याद	०१	७५.००
मासिक	अमर्याद	३०	१८००.००

हेरिटेज बस फेरी, आरक्षित बसफेऱ्या व कार्पोरेट बसफेऱ्या वगळता सर्व बसमार्गावर वैध राहील.

२१.४. विद्यार्थी बसपास मूल्य (रु.) :

बसपास	**६० बसफेऱ्या (३० दिवसाकरिता) मासिक**	**१८० बसफेऱ्या (९० दिवसाकरिता)त्रैमासिक**	**३६० बसफेऱ्या (१८० दिवसाकरिता)सहामाही**
	रु.२००.००	रु. ६००.००	रु. १,२००.००

२१.५. सेवानिवृत्त सेवक वर्ग / पत्रकार - सेवानिवृत्त सेवक वर्ग सदस्य रु. ९००/- वार्षिक, अधिस्विकृतीधारक पत्रकार रु.३६५/- वार्षिक, वेटलिज कर्मचाऱ्यांकरीता रु. ३७५/- मासिक मूल्यांचे बसपास उपलब्ध आहेत.

बृहन्मुंबई विद्युत पुरवठा आणि परिवहन उपक्रम

विद्युत पुरवठा विभाग

जुन्या मुंबई शहराच्या हद्दीमध्ये वीज वितरण करण्यासाठी 'बेस्ट' उपक्रम परवानाधारक आहे. वितरण क्षेत्राची व्याप्ती सुमारे ७२ चौ. कि. मी. असून ती कुलाबा ते सायन आणि माहिम पर्यंत आहे. आर्थिक वर्ष २०२४-२५ मध्ये मुंबई शहराची कमाल वीज मागणी ९७१ मेगावॅट व खरेदी केलेली ऊर्जा ५,०६० दशलक्ष युनिट इतकी होती. सदर विजेच्या मागणीची पूर्तता करण्यासाठी प्रामुख्याने टाटा पॉवर कंपनी द्विपक्षीय करार, पॉवर एक्सचेंज व पर्यावरण पूरक नवीकरणक्षम ऊर्जा स्त्रोतातून वीज खरेदी करण्यात आली. उपक्रमाची दि. ३१ मार्च २०२५ पर्यंत सुमारे ६५ संग्राही उपकेंद्रे, २,५५९ वितरण उपकेंद्रे, ९४१९ वितरण स्तंभ, ७८,९७७ संधारणा स्थापन केली आहे आणि मुंबईतील ४४,७५२ पथदिव्यांची देखभाल करीत आहे. विद्युत पुरवठयाची विश्वासार्हता ९९.९८% आहे.

'बेस्ट' उपक्रमाचे सुमारे १०.५७ लाख वीजग्राहक आहेत. त्यापैकी सुमारे ७३% निवासी ग्राहक आहेत. बेस्टच्या ग्राहकांना त्यांचे वीज बिल भरण्याकरीता ११६ ठिकाणी वीज देयके भरणा काऊंटर (ज्यामध्ये विविध पोस्ट ऑफिस व बँकांच्या शाखा समाविष्ट) उपलब्ध आहेत. या व्यतिरिक्त ई.सी.एस. सुविधा, क्रेडिट / डेबिट कार्ड, एन.ई.एफ.टी. / आर.टी.जी.एस. अशा अनेक सेवा प्रदात्यांचे विविध आऊटलेट्स आणि मोबाईल ॲपद्वारे (MiBEST) वीज देयक भरणा करण्याची सुविधा उपलब्ध आहे. डिजिटल पेमेंटला प्रोत्साहन देण्यासाठी वीज बिलांवर डायनॅमिक QR कोड तरतूद आणि भारत बिल पेमेंट इंटरफेस (B.B.P.I.) ची व्यवस्था करण्यात आली आहे.

तसेच, विद्युत पुरवठ्यामध्ये बिघाड झाल्यास तो दुरुस्त करुन विद्युत पुरवठा सुरळीत करण्यासाठी 'बेस्ट' उपक्रमाचे विविध विभाग कार्यरत आहेत. या सर्व विभागांचा समन्वय साधणे व नियत्रंण राखण्यासाठी ०२ पर्यवेक्षकीय केंद्रे, ०५ दोष निवारण केंद्रे व ०८ वितळतार नियंत्रण केंद्रे अहोरात्र कार्यरत असतात.

बेस्ट उपक्रमाच्या विद्युत पुरवठा विभागाला 'ॲडव्हान्सड स्ट्रीटलाईट मॅनेजमेंटसिस्टिम (एएसएमस)' च्या अंमलबजावणीसाठी व उर्जा संवर्धनासाठी केलेल्या प्रयत्नांसाठी 'शहरी स्थानिक संस्था - एक्सलन्स ॲवार्ड इन एनर्जी ट्रान्झिशन' या श्रेणी अंतर्गत ५व्या ग्रीन उर्जा आणि एनर्जी एफीशियन्सी अवॉर्डस २०२५ चा विजेता म्हणून गौरविण्यात आले आहे.

'पीएम सूर्यघर मुफ्त बिजली' योजनेचा ग्राहकांना लाभ घेता यावा यासाठी बेस्टच्या वेबसाईटवर आणि वीज बिलांवर योजनेची आवश्यक माहिती प्रकाशित करण्यात आलेली आहे. दिनांक २७ मे २०२५ पर्यंत एकूण २३ रूफटॉप सोलर (आर.टी.एस.) नवीन वीज जोडणी पीएम सूर्यघर योजने अंतर्गत देण्यात आली आहे. दि. ३१ मार्च २०२५ रोजी बेस्टच्या परवानाकृत क्षेत्रात रूफ टॉप सोलर प्रणालीची (सर्व प्रवर्ग ग्राहक) एकूण स्थापित क्षमता १८.७४ मेगावॅट आहे.

❋ ❋ ❋

लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक ह्यांचा पुतळा

NS854MS-BMPP-73972-2025-26-50 Copies.